ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ ОЛИЙ ВА ЎРТА
МАХСУС ТАЪЛИМ ВАЗИРЛИГИ

САМАРҚАНД ИҚТИСОДИЁТ ВА СЕРВИС ИНСТИТУТИ

«ҲОЗИРГИ ГЛОБАЛЛАШУВ ШАРОИТИДА МАЪНАВИЙ МЕРОСНИНГ ЎРНИ, РОЛИ ВА АҲАМИЯТИ»

мавзусидаги республика илмий-амалий анжуман

МАТЕРИАЛЛАРИ

(2020 йил. 20 май)

Самарқанд – 2020

«Ҳозирги глобаллашув шароитида маънавий мероснинг ўрни, роли ва аҳамияти» мавзусидаги республика илмий-амалий анжуман материаллари. Самарқанд. СамИСИ. 2020 йил. 20 май. 307 бет.

Мазкур тўпламда мамлакатимиз олимлари, амалиётчилар, тадқиқотчилар ва бакалавр ҳамда магистрларнинг ҳозирги мураккаб глобаллашув шароитида маънавий мероснинг ўрни ва роли, ёшларни мафкуравий тахдид ва ахборот хуружларидан химоя қилишдаги аҳамиятига оид қарашлари таклиф ва мулоҳазалари, тавсиялари ўрин олган. Тўпламдаги материаллардан профессор-ўқитувчилар, ёш олимлар, катта илмий ходим – изланувчилар, мустақил тадқиқотчилар, магистрант ва иқтидорли талабалар ва амалиёт ходимлари ўз фаолиятларида фойдаланишлари мумкин.

ТАШКИЛИЙ ҚЎМИТА АЪЗОЛАРИ:

Раис. СамИСИ ректори,
и.ф.д профессор **М.Э.Пўлатов**.

Аъзо:
СамИСИ илмий ишлар ва инновация бўйича проректор,
и.ф.н. доцент **Д.Ҳ.Асланова**

Аъзо: СамИСИ Ижтимоий фанлар кафедраси мудири,
ф.ф.н. доцент **А.А.Азизқулов**

Аъзо: СамИСИ Ижтимоий фанлар кафедраси профессори,
ф.ф.д **Ш.С.Қўшоқов**

Аъзо: СамИСИ Ўзбек тили ва адабиёти кафедраси мудири,
PhD **Х.Х.Бердиев**

Аъзо: СамИСИ Ижтимоий фанлар кафедраси
ўқитувчиси **А.Н.Алимов**

Ушбу тўпламдаги мақолаларнинг хато ва камчиликларига муаллифлар маъсулдир.

© Самарқанд иқтисодиёт ва сервис институти, 2020

МИЛЛИЙ МАЪНАВИЙ МЕРОС – БАРКАМОЛ АВЛОД ТАРБИЯСИНИНГ АСОСИ

М. Э. Пўлатов - СамИСИ ректори
и.ф.д профессор

Бугунги мураккаб глобаллашув жараёни барча соҳаларда, айниқса, таълим-тарбия жараёнларида баркамол авлод дунёқарашини шакллантиришда янгича ёндашувни тақозо этмоқда. Ватанимизнинг барқарор ижтимоий-иқтисодий тараққиёт йўналишини белгилаб берган “2017-2021 йилларда Ўзбекистон Республикасини ривожлантиришнинг бешта устувор йўналиши бўйича Ҳаракатлар стратегияси”да “жисмонан соғлом, руҳан ва ақлан ривожланган, мустақил фикрлайдиган, Ватанга содиқ, қатъий ҳаётий нуқтаи назарга эга ёшларни тарбиялаш, демократик ислоҳотларни чуқурлаштириш ва фуқаролик жамиятини ривожлантириш жараёнида уларнинг ижтимоий фаоллигини ошириш” масаласи алоҳида таъкидлаб ўтилган.

Ахборотлашган жамият босқичида ёшларимизни маънавий таҳдидлар ва ахборот хуружидан ҳимоя қилиш ҳамда уларни миллий маънавий қадриятлар руҳида тарбиялашда маънавий меросимиз алоҳида аҳамият касб этади. Аждодларимиз томонидан бой маънавий мерос яратиб қолдирилганлигини Президентимиз Олий Мажлисга Мурожаатномасида шундай таъкидлайди: “Бир ҳақиқатни ҳеч қачон унитмайлик: биз буюк тарих, буюк давлат, буюк маданият яратган халқмиз”[1]. Дарҳақиқат аждодларимиз томонидан яратилган улкан маънавий мерос минг йилдан буён инсоният тараққиётига хизмат қилиб келмоқда. Ҳозирги мураккаб глобаллашув даврида таълим тарбия жараёнида маънавий меросдан унумли фойдаланиш, унинг ютуқларни узлуксиз таълим тизимига самарали тадбиқ этиш давр талабидир. Шу боис мутахассис тадқиқотчиларимиз томонидан маънавий меросимизни янада кенгроқ тадқиқ этиш ҳамда таълим тарбия жараёнига тадбиқ этиш юзасидан мукаммал изланишлар, тавсиялар талаб этилмоқда.

Самарқанд иқтисодиёт ва сервис институтининг “Ижтимоий фанлар” кафедраси ташаббуси билан ташкил этилган “Ҳозирги глобаллашув шароитида маънавий мероснинг ўрни, роли ва аҳамияти” мавзусидаги илмий-назарий анжумани Марказий Осиё мутафаккирларининг илмий-маънавий меросини ўрганишда инновацион ёндашувларни ҳамда глобаллашув шароитида таълим-тарбияни модернизациялаштириш хусусиятларини тадқиқ этиш муаммоларига қаратилган.

Бугунги илмий анжуманни ҳозирги мураккаб, глобаллашув шароитида ёшларнинг ғоявий-мафкуравий саводхонлигини оширишнинг назарий ва амалий йўналишлари, шунингдек уларда ғоявий-мафкуравий иммунитетни тарбиялашда маънавий мероснинг аҳамиятини атрофлича тадқиқ этиш, мазкур масалаларга тадқиқотчи ва мураббий-устозлар диққатини яна бир бор жалб этиш, муаммога оид илмий изланишларни янгича ёндашув асосида

[1]Мирзиёв Ш.М. Олий Мажлисга Мурожаатнома. 2020 йил

шакллантириш борасидаги амалий тадбир сифатида баҳолаш мумкин. “Ҳозирги глобаллашув шароитида маънавий мероснинг ўрни, роли ва аҳамияти” мавзусидаги илмий назарий анжуманда кўриб чиқилаётган мавзулар ёшларга оид давлат сиёсатининг “Ёшларни ватанпарварлик, фуқаролик туйғуси, бағрикенглик, қонунларга, миллий ва умуминсоний қадриятларга ҳурмат руҳида, зарарли таъсирлар ва оқимларга қарши тура оладиган, ҳаётга бўлган қатъий ишонч ва қарашларга эга қилиб тарбиялаш” каби асосий йўналиши билан уйғунлашганлигини таъкидлаш мумкин. Мазкур анжуманнинг мақсади ҳам ҳозирги ахборотлашган жамият босқичида мустақил фикрлайдиган, ҳар қандай ахборот хуружлари ва мафкуравий таҳдидлар таъсирига тушиб қолмайдиган ёш авлодни тарбиялашда маънавий мероснинг ўрни ва роли масалаларини таҳлил этиш, муаммоларни ўрганиш ва уларнинг ечимларига оид тавсиялар ишлаб чиқишга қаратилган.

Мамлакатимизда ёшларга оид давлат сиёсатида кўзда тутилган баркамол авлодни тарбиялашда, айниқса биз таълим бераётган талаба ёшларимизда мустақил дунёқараш ҳамда мафкуравий иммунитетни шакллантириш ва юксалтиришга мукаммал илмий асосда ташкил этилган, мунтазам ва узлуксиз равишда олиб борилаётган сифатли таълим-тарбия билан эришиш мумкин. Шу боис бугунги ёш авлодни тарбиялашда ҳар биримиз масъул эканмиз, ўқувчи ва талабаларда мафкуравий иммунитетни шакллантиришга дахлдорлик масъулиятини теран англаб олишимиз лозим.

Бугунги илмий анжуман ишига муваффақият тилар эканман, мазкур тадбирда илгари суриладиган илмий-назарий хулосалар ҳамда ишлаб чиқилган амалий тавсиялар ҳозирги глобаллашув даврида маънавий мероснинг ўрни ва аҳамиятини яна бир бор теран англаб олишга ҳамда ундан ёшларимизни маънавий таҳдидлар ва ахборот хуружларидан ҳимоя қилишда, уларниғоявий-мафкуравий иммунитетни тарбиялашда, мафкуравий тарғибот ва ташвиқот ишларида назарий ва методологик манба бўлиб хизмат қилишига ишонаман.

ЧЕЛОВЕЧЕСКИЙ КАПИТАЛ КАК ОСНОВА РАЗВИТИЯ ОБЩЕСТВА*

Абдуллаева Махбуба Нуруллаевна,
доктор философских наук, профессор,
главный научный сотрудник
Национального университет Узбекистана

Современные исследования показывают, как это ни странно для нас, мы живем в сложном, нелинейном мире, со всеми его закономерностями и вытекающими последствиями.Проблема человеческого капитала является одной из самых актуальных и важных проблем современного глобализирующегосяобщества. Человеческий капитал берет свою основу из основныхфундаментальных идей, исследующих феномен человека. Его

* Данная статья подготовлена в рамках проекта ОТ-Ф1-95 «Возможности и перспективы междисциплинарного подхода в исследовании сложных системах» при Национальном университете Узбекистана.

экономические, политические, национальные и духовные основы содержат важные идеи его совершенствования.Статья посвящена философскому осмыслению знания и системы образования в формировании человеческого капитала.

Наряду с физическим капиталом, которым обладает государство в этой период формируется человеческий капитал, который «во второй половине XX века становится решающей силой в развитии общества». Задачи, проблемы выдвигаемые обществом на этом этапе развития человечества решаются в первую очередь человеческим капиталом, который по сравнению с физическим капиталом играет определяющую роли в развитии современного общества, государства.

В современной литературе нет единого общепринятого определения человеческого капитала. Человеческий капитал в широком смысле слова– специфическая форма капитала, воплощённого в самом человеке, это имеющийся у человека запас здоровья, знаний, навыков, способностей, мотиваций, которые содействуют росту его производительности труда и приносят ему доход в форме заработной платы или ренты. Вего структуре обычно выделяют: природные способности; общая культура; знания общие и специальные; приобретённые способности, навыки, опыт; умение их применить в нужный момент и в нужном месте.

Вложения в человеческий капитал становятся важным активом, обеспечивающим более высокий поток доходов на протяжении всей жизни человека.Д. Грейсона писал, что человеческий капитал это «наиболее ценный ресурс, гораздо более важный, чем природные ресурсы или накопленное богатство. Именно человеческий капитал, а не заводы, оборудование и производственные запасы являются краеугольнымкамнем конкурентоспособности, экономического роста и эффективности[2] [5, с. 59].

Но основными компонентами, которые позволяют человеку занять достойное место в социальной среде, удовлетворять свои многообразные потребности, являются совокупность знаний, умений, навыков и т.д.

Высокий интеллектуальный уровень и качество человеческого капитала, приобретаемого и обогащаемого в процессе качественного обучения, при определенных условиях превращает знание (нематериальной объект, в действующий инновационной продукт, материальный объект). Так, например, в развитых странах национальный человеческий капитал свыше 70-80 %, а в развивающихся странах около 5 %.

Государство, общество уделяет особое значение знанию, умению человека которые он приобретает в процессе обучения. Но этому расширяется сеть образовательных учреждений способствующих развитию и обогащению человеческого капитала, в сфере приобретения знания, навыков в процессе обучения, социальной адаптации к окружающей среде.

Человек, живя в нестабильном, полным рисков и неопределенностей мире разрабатывает новые методологические подходы, знания адекватные

[2]О'Делл К., Грейсон Д. Американский менеджмент на пороге XXI века. – М. : Экономика, 1991. 320 с.

реальности в которой он существует. Новые подходы, новые проблемы науки обогащают деятельность человека, вливаются свежие силы. Увеличивается сфера возможных научных направлений в исследовании реальности. Вопросы, проблемы часто ставятся, «часто исходят из традиций вопрошания, коренящихся в совсем иных культурах … сегодня самые разные культурные образования принимают участие в развитие научной культуры, являются для нас источником новых надежд. Мы верим – будут сформированы иные вопросы, ведущие к новым направлениям научной деятельности»[3].

Основу, нового отношения миру, нового видения мира составляют свойства, выявленные в процессе познавательной и практической деятельности человека. Они не могут быть интерпретированы детерминистским подходом, не укладываются в рамки прежних концепций.

Основываясь на этих данных можно констатировать, что прежде не раз подчеркивалось о ограниченной роли детерминизма в процессе познания, вместе с этим увеличивается сфера и количество научных исследований реальности, один объект является сферой исследований различных наук, и что особенно важно для развития науки, эти данные стали основой преодоления разобщенности между науками о природе и социальными исследованиями.

Динамика событий материального мира в детерминистской интерпретации вполне контролируема, предсказуема, поддается исследованиям и поддается исследованиям, как в ее прошлом, так в ее будущем состоянии.

Исследуя природу, реальной мир в интерпретации сложности, хаоса, нестабильность человек уже должен считаться с рисками, неопределенностями, случайностями и т.д., которые поджидают его на каждом шагу. Человек, принимая решения, программу действий, должен уметь предусмотреть риски, которые могут быть на пути реализации программы. Такие, как форс-можорные обстоятельства, неопределенность и т.д. Человек стоит перед выбором, возможности выбора из многовариантного видения мира. Выбор основывается на определенных методологических установках и вместе с тем выбор означает «между прочим и определенную этическую ответственность»[4].

В связи с этим, вспоминается идея З.Фрейда, что история науки есть история отчуждения человека, но как поясняет И.Пригожин, изменение представления о реальности «предполагает обратное: в мире, основанном на нестабильности и созидательности, человечество опять оказывается в самом центре законов мироздания»[5].

В этой реальности, со всеми ее сложнейшими взаимосвязями, нестабильностями, неопределенностями человеку необходимо жить и творить. Человек, познавая реальность, вместе с использованием определенных методологических установок, знания, должен основываться на определенной этике, нравственных, моральных началах что очень важно в современном быстро меняющемся мире и взаимосвязанном мире.

---

[3]Пригожин И. Философия нестабильности // Вопросы философии. 1999. №6, -С.48-49.
[4]Там же. –С.396-400.
[5]Там же. –С.396-400.

В процессе развития человечество всегда с использовало знания, умения, навыки при определяющий роли определенных производительных сил. Знания становится высокоприбыльным товаром, меняющий качество жизни человека. Общество, основывающиеся в своем развитии на концепцию экономика знания, создает условия для ускоренного развития как материальные, так нематериальных сфер деятельности.

Образование и культура формируют качество человеческого капитала, определяют его ценности и компетенцию.

В настоящее время «общество все больше зиждется на знаниях, так что высшее образование и научные исследования в настоящее время выступают в качестве важнейших компонентов, культурного, социально-экономического и экологического устойчивого развития человека, общества и наций»[6].

Знания, приобретенные в процессе обучения, реализуются в спектре определенных моральных, нравственных, этических ценностей. Это ставит проблему взаимосвязи получения знаний и формирование моральных, нравственных, этических качеств человека.

В современном обществе без сомнения новые информационные и коммуникационные технологии вносят новизну в характер приобретения, развития и распространения знаний. При всех достоинствах новых технологий, только диалог между учителем и учеником открывает новые возможные пути приобретения, осмысления, усвоение знаний. Учителы просто передает определенные знание своим учениками а инициирует, стимулирует самостоятельные познавательные творческие подходы.

Вместе с тем, как гласит известная латинская пословица «уча мы учимся», не только учитель учит ученика, но, согласно правилам обратной и ученик учит учителя. Обратная связь обосновывает философскую интерпретацию круговой причинно-следственной связи. Она обменяет причину механизма устойчивых состояний и причину механизма возникновения нового. Отрицательная обратная связь позволяет ученику убедится в правильности понимания полученных знаний, положительная – открывает новые возможности перехода от одного уровня познания к другому, укрепляя и расширяя первоначальную систему знаний. Диалог между учеником и учителями в образовательном процессе способствует обогащению открывая новые возможные путы к самопознанию, совершенствованию знаний личности.

Т.о. синтез приобретённых знаний, через различные образовательные процессы придает целостность мировоззренческой позиции человека, пополняя человеческий капитал.

Конечно можно перечислить множество аспектов понимания знания, как основы развитие. Но представляется очень важным в этом роль субъекта, который является ключевым в этом процессе. Особенно, его мировоззренческие принципы, понимание сложности, взаимозависимости процессов, происходящих в мир. Наряду с гуманистическими идеалами (идеями) вкладываемые при реализации знание. Необходимы и креативное мышление,

[6]Всемирная Декларация о высшем образовании для XX1 века: подходы и практические меры.

позволяющие понять сложность взаимозависимостей и принять решение, соответствующие спокойному, последовательными развитию страны. Фундаментальной основой развития современной цивилизации является переход экономики, основанной на товарах, физических ресурсах на экономику, основанной на знаниях. Знание в современном мире можно представить как товар, продукт, как орудие.

Капитал знаний является ядром человеческого капитала. Еслиэкономический рост обеспечивается более, чем на 60 % за счетчеловеческого капитала, то формирование самого человеческогокапитала на ²/3 зависит от профессионального образования, финансовых вложений в науку и образование. Образованность человека определяет уровень человеческого капитала. Знания человекприобретает через систему образования. «Образование, – пишетМ. Абишева, – удовлетворяет растущие потребности в знаниях итехнологиях»[7] [1, с. 46]. Но здесь следует иметь в виду, что образование оперирует и представляет обучаемым лицам в основном устоявшиеся знания. И если согласиться с утверждением этого жеавтора о том, что «человеческий капитал – это не только знания, навыки и самореализация человека, не просто совокупность практических навыков и интеллектуальных усилий членов общества, но в первую очередь способность создавать новые знания и ценности», то созданию нового знания способствует именно наука.

Именно в этом состоит ее конструктивно-созидательная роль вструктуре человеческого капитала.В целом, человеческий капитал является основой формирования в XXI веке общества знаний. В таком обществе детерминирующее значение будут иметь не только научные, но и философские, религиозные, искусствоведческие и другие виды человеческих знаний. Философия и науки связаны с жизненным миром человека, формированием и развитием капитала знаний, а шире – всего внутреннего личностного богатства и духовного мира. В этом заключается их неоценимая роль и ценность в формировании и развитиисложнейшего феномена человеческого капитала. В заключении необходимо отметить, что формирование качественного человеческого капитала будет способствовать эффективной развития общества.

Список литературы:

1. Абишева М. Человеческий капитал в Республике Казахстан: проблемы образования // Адам әлемі – Мир человека, 2009. – №3 (41). С. 46–56.

2. Всемирная Декларация о высшем образовании для XX1 века: подходы и практические меры.

3. Добрынин А. И., Дятлов С. А., Цыренов Е. Д. Человеческий капитал в транзитивной экономике: формирование, оценка, эффективность использования. – СПб. : Наука, 1999. 312 с.

4. О'Делл К., Грейсон Д. Американский менеджмент на пороге XXI века. – М. : Экономика, 1991. 320 с.

5. Пригожин И. Философия нестабильности // Вопросы философии. 1999. №6, -С.48-49.

[7]Абишева М. Человеческий капитал в Республике Казахстан: проблемы образования // Адам әлемі – Мир человека, 2009. – №3 (41). С. 46–56.

ТАЪЛИМ ЖАРАЁНИДА МАНТИҚИЙ ТАФАККУРНИНГ ЎРНИ

Тураев Бахтиёр Оманович

Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси ҳузуридаги Имом Бухорий халқаро илмий-тадқиқот маркази директори маслаҳатчиси, фалсафа фанлари доктори, профессор

Бир пайтлар Форобий бобомиз Аристотелнинг мантиққа оид асарлари-ни шарҳлашида “Фалсафа – фикрлаш маданияти бўлса, унинг ўзагини мантиқий фикрлаш ташкил қилади. Мантиқ – тўғри фикрлаш қоидалари ҳақидаги фандир. Математика эса тимсоллар воситасида гапирувчи мантиқдир”[8] деган фикрни айтган эди. Бу фикр минг йиллар илгари айтилган бўлса ҳам ўзининг қийматини ҳозиргача йўқотмаган.

Хўш мантиқий фикрлаш нима? Мантиқий фикрлаш – бу шундай тафаккур юритиш жараёники, унда мантиқий қоидаларга таяниб мулоҳаза юритилади. Инсон одатда фикрлаш жараёнида қуйидаги мантиқий амалларга риоя қилади: таққослаш (қиёслаш, солиштириш), анализ (таҳлил қилиш, таркибий қисмларга ажратиш), синтез (қисмларни бирлаштириш, тиклаш), абстрактлаштириш (объектнинг муҳим томонларини номуҳим томонларидан ажралган идеал образини фикран яратиш), умумлаштириш (бир қанча объектларга бирдай хос белгиларни аниқлаш).

Мантиқий тафаккур шакллари учта: тушунча, ҳукм ва хулоса чиқариш. Мантиқий тафаккур тўртта мантиқий қонунларга бўйсунади. Бу қонунларга зид фикр юритиш эса хато ва ёлғон хулосаларни беради. Номантиқий тафаккурда эса фикрлар узуқ-юлуқ, бир-бирига зид келувчи, бир-бирини инкор этувчи хато мулоҳазаларни беради.

Бугунги ёшларимизда айнан шу тарздаги мантиқий фикрлаш қобилияти етишмайди.

Мантиқий тафаккурни эгаллаган киши тўғри фикрлай олади, тўғри хулоса чиқара олади. Ўз фикрини бошқаларга тўғри тушунтириб бера олади. Бу камчиликнинг илдизида мактабларда ва ОТМларда ўқувчиларда тўғри фикрлаш кўникмаларини тарбиялашга эътибор бермаслигимиз ётади. Илгари мактабнинг юқори синф ўқувчиларига мантиқ (логика) фани ўтилган. Ҳозир бу амалиёт АҚШда ва бир қатор ривожланган мамлакатларда жорий қилинган. Россия мактабларида ҳам қўлланилмоқда. Нима учун бу тажрибани биз қўлламаётирмиз. Чунки биз ҳали мантиқ фанининг аҳамиятини англаб етмаганмиз.

Мантиқни ўрганишнинг зарурлигига қадимги даврларда “Авесто”да, муқаддас китобларда таъкидланган, мадрасаларда, қадимги университетларда, диний таълим муассасаларида ҳам ўқитилган, буюк бобокалонларимиз, Форобий, Хоразмий, Мотуридий, Ибн-Сино, Умар Ҳайём, Юсуф Хос Ҳожиб, Улуғбек ва бошқалар ҳам мантиқ ўқитилиши зарурлигини ёзиб қолдиришган.

[8]Кубесов А.К. Математическое наследие Аль-Фараби. Алма-Ата: Изд-во”НАУКА” Каз.ССР, 1974.

Чор ҳукумати даврида ҳам мантиқ мактабларда ўқитилган. Ҳатто совет дарида ҳам мактаб ўқувчилари учун “Мантиқ” бўйича дасликлар нашр қилинган. Менинг қўлимда ҳам 1949 йили Москвада нашр қилинган “Мантиқ” дарслиги турибди[9]. Демак 1949 йилларда ҳам мактабларда “Мантиқ” ўқитилган. Қандайдир хато асос билан бу дарсни тўхтатиш ҳақида инструкция чиқарилган.

Бизда ҳали ҳам баъзан собиқ советлардан қолган, юқоридагига ўхшаш, ўз таъсир доирасини тугатган, эскирган инструкциялардан воз кеча олмай, мактабларга мантиқ фанини жорий этишга журъатимиз етишмаяпти. Бир пайтлар, мустақилликнинг бошларида ОТМларида мантиқ фани ўтиларди. Айрим, таълимнинг бошида турган амалдорларнинг “ташаббуси” билан ОТМларда мантиқ фанини ўтишёппасига қисқартирилди. Бу “ташаббус” ёшларимизнинг келажагига, соғлом тафаккур юритиш имкониятининг илдизига “болта урди”. Шу ҳолатни кўриб туриб, мантиқ ўқитувчилари эса оғзига талқон солингандек жим туришди. Аслида бу ҳолат мустақил давлатимиз тараққиётига нисбатан, юртимизда салоҳиятли кадрлар тайёрлаш ҳаракатига нисбатан ҳиёнат эди.

Бунинг оқибатида, пала-партиш фикр юритадиган, ўз манфаатларини ҳимоя қила олмайдиган, ўзгаларга фикрини тушунтира олмайдиган ёшлар тўдаси пайдо бўлди. Улардан турли поғонадаги амалдорлар (чиновниклар), ҳафхўр бюрократлар, ҳатто депутатлар етишиб чиқди. Мана ижтимоий муаммолар, ишсизлик, салоҳиятсизлик, саводсизлик сабаблари нималарга бориб тақалмоқда.

Мантиқий тафаккури пухта шаклланмаган ёшларда ёлғон ва алдовлар-га осонгина ишониш, турли мафкуравий кучларнинг таъсирига тушиб қолиш ҳеч гап эмас. Бундай ёшларда мустақил фикр, ўз мафкурасига садоқат суст бўлади. Мафкуравий иммунитети уларда жуда заиф ривожланган бўлади. Мантиқий тафаккур фалсафий тафаккур ва фалсафий тафаккур маданияти билан мустаҳкамланган бўлиши шарт. Шу сабабли мантиқ фанини ўзлаштирган ёшларга фалсафий таълим бериш ҳам зарурдир.

Фалсафа бу маданият, фикрлаш маданиятидир. Инсон тўғри фикрлаши учун мантиқий қонунларга таянади. Бу фалсафанинг бир қисмидир. Мантиқни болаларга мактаб ёшидан бошлаб ўргатишимиз лозим.

Фалсафа, фалсафий тафаккур ҳур фикрловчи, ўз ақл идрокига ўзи эгалик қилувчи инсонга хос тафаккур маданиятидир. «Фалсафа, - деб ёзади А.А.Сичев, - интеллектуаль жиҳатдан мустақил ва ички руҳий дунёси эркин инсоннинг танловидир»[10].

П.В.Алексеев ва А.В.Панинлар фалсафанинг икки муҳим қирраси бор, деб ҳисоблашади: биринчидан, у дунё ҳақидаги яхлит ахборот ва инсоннинг шу дунёга муносабати, иккинчидан, комплекс билиш тамойиллари ва инсоннинг ялпи умумий билиш фаолияти[11]. Аслида фалсафа кўп қиррали фан. Билиш жараёни унинг бир қирраси холос. Фалсафа барча фанлар учун методологик

[9]Виноградов С.Н., Кузьмин А.Ф. Логика. Учебник для средней школы. М.: Учпедгиз, 1949.168с.
[10] Сычев А.А. Основы философии: учебное пособие / А.А. Сычев. -Изд. 2-е, испр. - М.: Альфа-М: ИНФРА -Москва, 2010. С.12.
[11] Алексеев П.В., Панин А.В. Философия. Учебник для вузов.//www.rulit.me › books › filosofiya-read-62993-1

асос, йўл кўрсатувчи маёқ. У ўзининг методологик, аксиологик ва умумлаштирувчи, йўлланма берувчи эвристик хусусиятларини ҳеч қачон йўқотмайди. У барча фан соҳалари учун бирдай керакли предметметдир.

Бизнинг амалдорлар эса уни керакли фанлар қаторидан ўчириб катта хатога йўл қўйишди. Фанларни йўл кўрсатувчи маёқдан, компасдан маҳрум қилишди.

Марксистлар бир пайтлар диалектик мантиқни формал мантиққа қарама-қарши қўйишганди. Бу жуда хато ёндашув эди, чунки, диалектик мантиқнинг ўзагида ҳам формал мантиқ ётади. Марксистлар диалектикани, аниқроғи, марксистик диалектикани метафизикага қарама-қарши қўйишди. Бу ҳам хато эди.

Метафизика воқеликнинг инсон сезгиларига бевосита таъсир этмайдиган абстракт жиҳатларини сезишга, англашга, билишга имкон беради. Фақат метафизикагина ҳолатни, лаҳзани, муайян ходисанинг бирор жиҳатини тўғри акс эттира олади, диалектика эса уларни муайян ривожланиш жараёнида англашга имкон беради. Улар, яъни метафизика ва диалектика фалсафанинг бир-бирини тўлдирувчи жиҳатларидир. Ўқитиш жараёнининг, тарбия жараёнининг ўзи метафизик услубга асосланади. Бу методсиз ўрганувчига оддийликдан мураккабликка ўтишни, умумлаштиришни, абстрактлаш-тиришни ўргатиш мумкин эмас. Диалектика ва метафизика оламдаги чизиқли ва батартиб ўзгариш жараёнларини яхши ифодалаб бера олади. Лекин оламда хилма-хил, ўта мураккаб, ночизиқли, кескин ҳалокатли ўзгарувчан жараёнлар ҳам борки, уларни тасвирлаб беришга, бундай жараёнларнинг қонуниятларини тушунтириб беришга метафизика ҳам диалектика ҳам ожизлик қилади. Уларни замонавий методология - синергетика методологиясигина тўғри тушунтириб, изоҳлаб бериши мумкин[12].

Синергетик тафаккур (бу фаннинг илмий асослари ўтган XX асрнинг етмишинчи йилларида ишлаб чиқилди) фалсафий тафаккур маданиятининг янги кўриниши, янги имкониятидир. Бу тафаккур оқибатнинг сабабга таъсирини, батартиблик билан бетартибликнинг узвий боғлиқлигини, келажакнинг бугунга таъсирини батафсилроқ ва тўғри изоҳлаб бера олади.

Фалсафа фан ва диндан нимаси билан фарқ қилади? Бу саволга жавоб бериб Горелов шундай ёзади: «Фалсафа ҳақиқатга эришишнинг рациональ йўли, фан – эмпирик йўли, дин эса иррациональ йўлидир»[13]. Бу фикр ажойиб фикр, аммо бу фикрга тўлиқ қўшилиб бўлмайди, чунки фалсафа, фан ва дин ҳақиқатга турлича ракурсдан туриб қарашдир. Аммо ҳар бир инсонга ҳоҳ у олим бўлсин ҳох диний уламо бўлсин, ҳох файласуф бўлсин фалсафий тафаккур зарур. Дин уламоси оламга диний фалсафа нуқтаи назаридан, физик эса оламга физика фалсафаси нуқтаи назаридан қарайди.

Ёшларга таълим ва тарбия беришда фалсафий тафаккурга, унинг таркибий элементи мантиқий тафаккурга жиддий таяниб иш олиб бориш лозим. Бу тафаккур оддийликни, мураккабликни содда тушунишга, оддийликдаги

[12]Қаранг: Синергетика: моҳияти, қонуниятлари ва амалиётда намоён бўлиши. Монография. Т.: Наврўз, 2017.
[13]Горелов А.А.Основы философии : учебник для студ. Учрежденийсред. проф.образования / А.А. Горелов. — 15-е изд., стер. —М: Издательский центр «Академия», 2014. С.251.

мураккабликни, мураккабликдаги оддийликни англай олиш малакасини тарбиялайди. Бу тафаккур ҳар қандай кичикликдан ҳам кичик нарса борлигини, ҳар қандай катталикдан ҳам катталик борлигини кўрсата олади. Фалсафий фикрлаш маданияти кеккайиш, кибрланишга қарши, чунки бу сифатлар инсоннинг оёқ ости бўлишига, хор-зор бўлишга олиб боради. Бу тафаккур меҳр-мурувват ҳеч қачон унутилмаслигини, ер юзида инсон зотининг улуғворлигини таъкидлайди. Бу улуғворлик инсоннинг, тафаккурга эгалигидан ва у тафаккурини ўз ўрнида ишлата олишидан, тафаккурнинг инсонга берилган энг қимматли туҳфа эканлигидан келиб чиқади.

Фалсафий тафаккур маданияти соғлом эътиқодга ва юксак маънавиятга таянади. Бу тафаккур маданияти инсониятнинг ўтмишда эришган тарихий тажриба ютуқларига, бугунги куннинг долзарб масалаларига, инсониятни истиқболли келажакка етакловчи илғор тамойилларга, барча динлардаги умуминсоний қадриятларга, соғлом маънавий қадрият мўлжалларига таянувчи бунёдкор маданиятдир.

Фалсафий тафаккур маданияти кишиларга оламга соғлом ақл билан қарашга, хақ билан ноҳақнинг фарқига боришга, дунёқарашини кенгайтиришга, мафкурасига, маслагига садоқатли бўлишга даъват этади.

Юқоридаги фикрлардан келиб чиқиб қуйидаги хулосаларни илгари сурамиз:

1. Ёшларда мантиқий тафаккурни шакллантиришга алоҳида эътибор қаратишимиз, ТМ ва ОТМларда фалсафа ва мантиқ фанини ўқитиш сифатини оширишга эътиборни кучайтиришимиз лозим.

2. Барча ўрта ва олий таълим муассасаларида ёшларнинг мантиқий тафаккур маданиятини ривожлантиришга алоҳида эътибор қаратилиши лозим.

3. Мактабларда “Мантиқ” фани предмети ўқитилиши лозим. Ўрта мактабнинг юқори синф ўқув дастурларига “Мантиқ” фани киритилиши шарт.

4. ОТМларнинг ўқув дастурларига “Фалсафа” ва “Мантиқ” предмет-лари мажбурий дарслар сифатида кирит

ЎЗБЕКИСТОНДА ТАЪЛИМ ПАРАДИГМАСИ ФАЛСАФА КОНТЕКСТИДА

Маҳмудова Гули Тилабовна,
фалсафа фанлари доктори, профессор,
Ўзбекистон Миллий университети

Ҳозирги кунда, фалсафанинг энг асосий хусусияти бўлган, яъниинсониятни амин қилишга ёрдам берадиган ана шу рационал “яхлитлик истиқболини”, нафақат алоҳида фан ва технологиялар, ҳатто, тор доирадаги файласуфлар ҳам таъминлаб бера олмайдилар[1].

Жаҳон фалсафийтафаккурининг ривожланиши “умумий таълим инсонларга фалсафий дунёқараш бермагунча демократик жамият муваффақиятга эришмайди” (А.Н. Уайтхед) деган фикрларнинг ҳозирги кундаги долзарблигини намоён этмоқда.

Зеро, Президент Ш.Мирзиёев таъкидлаганидек: **“Халқимиз шуни яхши билиши керак: олдимизда узоқ ва машаққатли йўл турибди. Барчамиз жипслашиб, тинимсиз ўқиб-ўргансак, ишимизни мукаммал ва унумли бажарсак, замонавий билимларни эгаллаб, ўзимизни аямасдан олдинга интилсак, албатта, ҳаётимиз ва жамиятимиз ўзгаради” [2, 2-б.].**

Инсоний жамиятнинг ривожланиш тарихи, таълим ва тарбиянинг глобал мақсадлари фалсафий, методологик концепциялари, таълим парадигмалари мунтазам равищда турли сабабларга кўра ўзгариб борган. Фан ривожланиши мисолида илмий изланишларнинг тадқиқотчи фойдаланган фалсафий ғоялар билан боғлиқлигини кузатиш мумкин. Фалсафий категориялар тадқиқот объектининг кенгайишига мос равишда ўзгариб боради. Масалан, замонавий илмий билиш мураккаб ташкил бўлган тизимли объектларни ўрганмоқда, баъзи классик фалсафий ғоялар эса адекват билиш имконини бера олмайди. Шунинг учун детерминизм, тасодифийлик, ноаниқлик, тартибсизлик (хаос), жамият, давлат, инсон, яхшилик ва ёвузлик, гўзаллик ва хунуклик каби фалсафий категориялар замонавий мураккаб тизимларни ўрганиш жараёнида баъзи бир бошқа функцияларга эга бўлиб боради ва ушбу категорияларнинг классик фалсафадаги талқинидан фарқ қилади.

Бугунги кунда таълим парадигмаси, хусусан ижтимоий фанлар, мураккаблашиб бораётган дунё, илмий билиш ва жамиятда содир бўлаётган туб ўзгаришларни ҳисобга олиши зарур. Аниқлик, равшанлик, бўлажак ҳодисаларни олдиндан билиш (башорат қилиш) каби хусусиятлар классик фалсафанинг идеаллари бўлган бўлса, тасодифийлик, ноаниқлик, эҳтимоллик каби тушунчалар замонавий фалсафа арсеналини ташкил қилади ва улар классик фалсафий концепцияларда ўз ифодасини топмаган. С.П.Курдюмов фикрига кўра, «Бу ҳодиса фанда бўрилиш нуқтасини ифодалайди. Бу ҳолат мумтоз фан парадигмасида хукм сурган, тафаккурдаги қатъий детерминизм услубидан, соддалик, бир чизиқлилик, тасодифийликдан мутлақ воз кечиш тенденциясини ифодалайди.

Синергетика нуқтаи назаридан “оламни бошқарувчи” эхтимоллик назарияси, мумтоз фанларда иккинчи даражали, ҳеч қандай аҳамият касб этмайдиган воситани ифодалаган. Мумтоз тафаккур тебраниш, хаос каби тушунчаларга оддий нохушлик деб қараган. Ривожланиш умуман олганда бир чизиқли, босқичма –босқич давом этадиган жараён сифатида идрок этилган. Оламда қатъий сабаб ва оқибат муносабатлари ҳукм суради, ривожланишни ретроспектив ва башорат қилиш орқали, ҳозирги кун ўтмиш билан, келажак эса – ҳозирги кун ва ўтмиш билан белгиланади.

Мураккаб тизимлар эволюцияси, бир турғун ҳолатдан иккинчисига ўзаро қисқа муддатда ўтиш жараёни сифатида қаралган. Бироқ замонавий глобал иқтисодий таназзуллар бизни мураккаб воқелик билан тўқнаштирмоқда. Шу маънода синергетика тамойиллари, яъни олам доимий ривожланиш ва абадий ноаниқлик жараёнида бўлиши, барқарорлик эса буйўлнинг қисқа фурсатли бекати эканлиги билан ўзининг тўғрилигини намойиш этмоқда» [3].

Фалсафий дунёқараш оламни классик равишда кўриш билан бир қаторда замонавий фаннинг ўзини-ўзи ташкил қилиш назарияси, диссипатив

тузилмалар (структуралар) назарияси, синергетика, автопоэзис каби назарияларга таяниши лозим, чунки булар мураккаблашиб бораётган ўзаро боғлиқ тизимларни янги замонавий нуқтаи назардан кўришни ташкил қилади. Ушбу концепция ҳозирги давр дунёси руҳи, даъватлари, хавф-хатарлари ҳамда жамиятнинг замонавий талабларига мос келиши зарур. Масалан, С.П.Курдюмов фикрига кўра:«автопоэзислик онгнинг тўхтовсиз ўз-ўзини ташкиллаштириш орқали, ўз идентлигини мунтазам изланиш ва ўрнатиш орқали сақлаб қолиш хусусиятидир.

Автопоэзисга мунтазам равишда доимо мавжуд ҳолатни сақлаб қолиш эмас, уни енгиб чиқиш ва янгилаш хосдир. Тафаккур автопоэзиси деганда, яҳлитликни қуриш ва мақсадга эришиш учун унда мавжуд бўлган ўз-ўзини шакллантириш, кашфиёт қилиш ва конструкциялаш векторини мавжудлигидир. Шунинг учун ҳам билиш автопоэтикдир, чунки у унутилган қолиб кетган нарсаларни излашга ва мавжуд нуқсонларни бартараф этишга йўналгандир» [3].

Ўқитиш жараёнида табиий-илмий ғоялар ва тушунчаларда эволюцион тасаввурлар илмий билиш нуқтаи назаридан акс этган бўлиши керак. Зеро Э.Агацци фикрига кўра: “Бирор нарса ҳақида фалсафий тафаккур этиш, шу нарса ҳақида ўйлаш ва фикр орқали тушуниш демакдир. Маълумки, замонавий фан мураккаб экан, фалсафа ҳам ўз рефлекциясини табиатга ва унинг охир оқибати мураккабликка қаратиши лозим”[4, 40-52 б.].

Республикада ёшларда креатив тафаккурни ривожлантириш мақсадида, Президент Ш. М. Мирзиёев таклифига биноан, мактабларда мусиқа, расм дарслари, спорт билан шуғулланиш, инглиз тилини ўрганиш катта аҳамият касб этмоқда. Кўриниб, турганидек, илмий тадқиқот методологиясининг ҳамда олам ҳақидаги тасаввурларнинг ўзгариши дунёқарашимизнинг барча томонларига таъсир қилмоқда. Буни эстетик дунёқарашда ҳам кузатиш мумкин.

Ҳозирги глобаллашув кечаётган дунёда ҳар бир мамлакат ўзининг ўзига хос маданиятини сақлаб қолишга интилмоқда. Бизнинг бой маданият, буюк аждодларимиз илмий ва фалсафий меросига эга мамлакатимиз буларни янада чуқурроқ ўрганиб, ҳам фалсафий, ҳам табиий-илмий фанларни ўқитишда булардан кенг фойдаланиши зарур.

Мамлакатимизда янги ижтимоий муносабатлар шаклланмоқда, ҳуқуқий-демократик давлат, фуқаролик жамияти барпо этилмоқда, хўжаликни режа асосида юритишдан бозор муносабатларига ўтиш жараёни кечмоқда, буларнинг барчаси халқимиз учун янги ҳодисадир. Масалан жадидлар фалсафий ғояларида мамлакатимиз ривожланишига ўтмишдан тўсиқ бўлиб келган баъзи муаммолар ҳақида сўз юритилади. Ушбу ғояларни туб негизини ўзликни англаш, диний маърифат, кенг дунёқараш, билим заковати каби илғор ғоялар ва таълим тизимини миллий мафкура тамойиллари асосида ислоҳ этиш ва янги босқичга чиқариш каби таълимотлар эгаллаган. Зеро, бу маънода Президент Ш.Мирзиёев, шундай фикрларни билдиради: “2020 йилда халқимиз тарихининг мураккаб дамларида, маърифат машъаласини баланд кўтариб чиққан улуғ аллома ва жамоат арбоби Маҳмудхўжа Беҳбудийнинг 145 йиллик таваллуд санаси кенг нишонланади.Умуман, биз жадидчилик ҳаракати, маърифатпарвар боболаримиз меросини чуқур ўрганишимиз керак. Бу маънавий хазинани қанча

кўп ўргансак, бугунги кунда ҳам бизни ташвишга солаётган жуда кўп саволларга тўғри жавоб топамиз. Бу бебаҳо бойликни қанча фаол тарғиб этсак, халқимиз, айниқса, ёшларимиз бугунги тинч ва эркин ҳаётнинг қадрини англаб етади" [2, 22-б.].

"Таълим-тарбия" тизими мазмунида намоён бўлган таълим парадигмаси ҳам фалсафий концепциянинг таркибий қисмларидан бирини ташкил қилади. Таълимнинг замонавий модели маданиятимиз турли соҳаларининг ўзаро таъсири ва дунёни ўзлаштиришнинг турли усулларига асосланган ҳолда яратилади, бунда фалсафа тартибга солувчи (регулятив) роль ўйнайди. Шу билан бирга фалсафанинг ўзи ҳам объектив оламни ўрганишда фанлараро ёндашувга таянади.

Замонавий ижтимоий реаликнинг доим ўзгаришда бўлиши, янгича ҳаётий шароитларнинг мужассамлиги, таълим ва тарбия тизимини такомиллаштириш янгича ёндашувларни тадбиқ этиш заруратини туғдиради. Яъни, таълим жараёнига бўлган ижтимоий ривожланиш талаблари ва шахс хусусиятларининг ўзаро бир-бирига мослигини асослаб беришни тақозо этмоқда. Шу маънода, С.П.Курдюмовнинг қўзғатиш, уйғотиш, кўтариш таълими ҳақидаги фикрлари айни муддаодир: "Уйғотиш таълими янги услубдир, у муаллим ва ўқувчи ўртасидаги янгича муносабатдир. Бунинг маъноси шуки муаллим ўз билимларини ўқувчига шунчаки ўтказмайди, балки унинг кучларини таълимга нисбатан ёқиши, қўзғатиши ва шу билан бир қаторда талабанинг ўз билим доирасини мунтазам янгилашга ўргатиши лозим" [3].

Сабаби, фалсафага бўлган зарурат инсоннинг маънавиятига, ҳозирги замон қадриятларининг инқирозига бевосита боғлиқдир. Фалсафга бўлган шахсий эҳтиёж, К. Ясперснинг фикрича, «Кишилар яшаётган экан, демак, фалсафанинг бўлмаслиги мумкин эмас. Фалсафа асосан бошқа мақсадлардан кўра юксак ҳаётнинг мазмунига эга бўлиш, яшашнинг мақсадини англаб етиш, бу мазмунни ҳозирда англаб олиш – ҳозирги асосда келажакка хизмат этишдир, - ҳеч қачон ҳар бир кишини ёки умуман инсонни восита сифатига (даражасига) туширмаслик. Фалсафий мушоҳаданинг доимий вазифаси: борлиқни тушуниш негизида ҳақиқий инсон бўлмоқдир…» [5, 500-б.]. Демак, фалсафанинг вазифаси – жамиятда содир бўлаётган ҳодисаларнинг, нарсаларнинг моҳиятини излаб топиш ва англаш, назарий тафаккурни ривожлантириш, ҳаёл, рефлексия, тафаккур концентрацияси каби жараёнларни фаоллаштиришдан иборат.

Э.В.Ильенков таъкидлаганидек: "Шахс соф индивидуал бетакрорлиги билан эмас, балки унинг хулқи, сўзи, ишларини умумжамоада кенг ва тўлақонли аҳамият касб этгани билан белгиланади. Шахснинг бетакрорлиги унинг бошқалар учун қандайдир янгилик яратиши, ўзгалардан аъло ва бошқалардан тўлароқ бошқа инсонларнинг моҳиятини ифодалай олишидадир. Ўзгалар билмаган, тушуна олмаган ва қила олмаган вазифаларга ўз фаолияти билан имконият чегараларини очиш беришдадир. Унинг бетакрорлиги ўз индивидуал хусусиятларини нима бўлмасин намойиш қилиш, бошқаларга ўхшамаслигини, ахмоқона индивидуаллигини кўрсатиш эмас, аксинча, умумий янгилик кашф этиш орқали, у умумийликни яратган индивид шахс бўлиб гавдаланишидир" [6, 413-б.].

“Жамиятимизда аҳоли, айниқса, ёш йигит-қизларимизнинг маънавий ва маърифий савиясини доимий юксалтириш – биринчи даражали аҳамиятга эгадир.Шу боис, **“Миллий тикланишдан – миллий юксалиш сари”** деган дастурий ғоя асосида, ёшларни она юртга садоқат руҳида тарбиялаш, уларда ташаббускорлик, фидойилик, ахлоқий фазилатларни шакллантириш – ўта шарафли вазифадир”, деб таъкидлайди Ш.Мирзиёев [2, 20-б.].

Э.В.Ильенков фикрига кўра: «Табиат инсонга унинг ақли учун замин яратиб, шаклланишига доир шарт-шароитлар инъом этган, аммо бу, фақатгина асос, ақлнинг асли эмас. Унга мия инъом этаркан у билан бирга ушбу мияни фикрлаш органи сифатида ишлатиш учун қобилиятни, инсон психикасининг махсус органи – зеҳн, тасаввур, онг, ирода, ўз-ўзини англаш каби қобилиятларни бермаган. Шу сабабдан ҳам инсон – ўз тақдирининг яратувчисидир, унинг ҳаётида эришган ютуқлари эса, фақатгина меҳнати, фаолияти ва тарихининг мевасидир. Ҳеч бир жонзотга мансуб бўлмаган ушбу ажабланарли хислатлар (Кант фикрича) жамиятда нафақат шаклланиб боради, балки, пайдо ҳам бўлади, ривожланади ва ўзининг юксак тамаддуни – шахслик фазасидан, талант фазаларигача ўсади» [6, 27-б.].

Фикрларни умумлаштирган ҳолда, замонавий таълим парадигмаси фалсафасининг асосий мазмун ва моҳиятига амал қилиши зарур. Демак фалсафий дунёқараш замонавий билимларга эришиш, ислоҳотларнинг мазмун ва моҳиятини англаш, дин ва илм, иймон ва ахлоқ, дид ва фаросат, билим ва жаҳолат, зиддият ва тафовут каби миллий ва умуминсоний қадриятларнинг аксиологик имкониятларини кенгайтиради. Бунинг натижасида назарий ва амалий билимларни ўзлаштириш, миллий ва адабий тил, ижодий-бадиий жанрларни бойитиш; миллий ахлоқий-эстетик тафаккурнинг анъанавий ва янги қатламларини ривожлантириш ва ўзлаштириш каби жараёнлар самарадорлиги мустаҳкамланади.

Адабиётлар:

1. Агацци Э. Эпистемология и социальное: петля обратной связи. Москва, Вопросы философии, 2018 год. Разработка сайта: веб-студия "Большая медведица".
2. Ўзбекистон Республикаси Президенти Шавкат Мирзиёевнинг Олий Мажлисга Мурожаатномаси. 24 январь 2020 йил.
3. **Е.Н.Князева, Е.С.Куркина. Мыслитель эпохи междисциплинарности (Воспоминания о** *С.П.Курдюмове).* - Москва, Вопросы философии, 2018 год. Разработка сайта: веб-студия "Большая медведица".
4. Э.Агацци.Переосмысление философии науки сегодня.- Москва, Вопросы философии, 2009. № 1.
5. К.Ясперс. Философская вера // Смысл и назначение истории. - М.: Республика, 1994.
6. Э.В.Ильенков. Философия и культура.- М.: Издательство Политической литературы. 1991.

НОРМЫ НАУЧНОЙ РАЦИОНАЛЬНОСТИ В ТВОРЧЕСТВЕ МЫСЛИТЕЛЕЙ ЦЕНТРАЛЬНОЙ АЗИИ

Кушаков Ш.С.-д.ф.н., профессор СамИЭС

Масштабным социокультурным феноменом средневековой исламской цивилизации стал ренессанс культуры и духовности, прогресс естественных, социальных и гуманитарных наук. Философы и ученые мусульманского Востока внесли большой, и во многом, оригинальный вклад в разработку проблем философии, эпистемологии, теории и методологии научного познания. В данном научном сообщении мы это продемонстрируем на примере рассмотрения научного творчества великих мыслителей Бируни и Ибн Сины.

Следует подчеркнуть, что мыслители мусульманского Востока творчески развили теоретические положения и выводы античной науки, делали шаг вперед в плане опытно-экспериментального исследования природы, применяли достаточно сложные по конструкции приборы, Так, арабский ученый Ибн ал-Хайсам использовал действие камер-обскуры для получения изображения Солнца и Луны. Он же изучая законы отражения и преломления света подошел к органу зрания как к оптическому прибору, По свидетельству ал-Байхаки Ибн Сина изобрел новый инструмент для наблюдения за небесными телами[14]. Его старший современник, ученый-энциклопедист Абу Рейхан Беруни производил точные определения плотностей металлов с помощью изготовленного им самим “ конического прибора”. Такое их отношение к опытно-экспериментальным исследованиям базируется на понимание необходимости использования в познавательной деятельности норм научной рациональности.

Вместе с тем отметим, что Беруни считая необходимым соблюдение в научном познании норм научной рациональности, тем не менее первостепенное значение придавал этическим аспектам исследовательской деятельности. По его глубокому убеждению существует неразрывная связь между поиском истины в науке и нравственностью. Этим вызвано выдвижение им на передний край науки нравственного императива, являющийся главным принципом этоса. Вот как Беруни формулирует этот принцип: “… предварительно необходимо очистить свою душу от (дурных) свойств, которые портят большинство людей, и от причин, делающих человека слепым для истины, то есть укоренившихся привычек, пристрастия, соперничества, покорности страстям, борьбы за власть и тому подобного. (Способ) который я упомянул, наилучший путь следования, чтобы прийти к истинной цели, и сильнейший помощник для устранения затемняющих истину пятен сомнения и неуверенности. Без этого нам не удастся достигнуть желаемого даже ценою большого труда и упорных усилий”[15].

[14]См. : Ал-Байхаки. “Китаб татимма сиван ал-хикма”// Багирова С.Г. Сочинение Ал-Байхаки. “Китаб татимма сиван ал-хикма” как образец средневекового энциклопедического спаравочника.Т.: “Фан”, 1987. –С. 52.
[15]Абу Рейхан Бируни. Памятники минувших поколений // Абу Рейхан Бируни. Избр.произв. Том 1. Т.,1957. –С.11.

Когда же Беруни проводит исследование какой-либо проблемы, то основными эпистемологическими и методологическими критериями познания истины становятся нормы и принципы научной рациональности. Прежде всего это принцип объективности. Авторы предисловия к книге “Индия” показывают как этот принцип работает в исследовательской практике самого ученого и отмечают, что когда Беруни работал над этим произведением, то он уделял большое внимание вопросам точности перевода и цитирования, критикует индийскую рукописную традицию, высказывает догадки о лакунах или искажениях в тексте, предлагает свое понимание цитированного фрагмента. Ученый описывает исследуемый материал “ в спокойном нейтральном тоне, строит изложение на критически проверенном

материале, не только указывает источник информации, но и дает свою оцнку его надежности и достоверности…”[16]

Согласно Беруни определяющими критериями истинности знания являются точность, доказательность и достоверность. В своем труде “Геодезия” он писал, что истинным ученым имеет право называться только тот, кто будучи философом и глубоким знатоком теории, занимается практикой и точен в исследованиях[17].

Дальнейшего развития методология научной рациональности получает в трудах Ибн Сины. Этому способствовало и то, что мыслитель написал несколько работ по логике, в которых наряду с традиционными вопросами логического познания, рассматривается методы постановки и решения научных вопросов.

В творческом арсенале мыслителя рациональность, как главный инструмент постижения мира, расщепляется на отдельные её разновидности (научно-теоретическая, метафизическая, теологическая, этико-эстетическая и др.), скрепляемые в целостную парадигму познавательной способности теоретического и практического разума. Ядрообразующий принцип этой парадигмы выражено в положении о том, что всякое знание, которое не взвешено на весах разума, не является достоверным и, следовательно, не является истинным знанием[18].

В логико-методологическом учении Ибн Сины научно-теоретическая рациональность находит своего воплощения в выделении и интерпретации принципов описания, объяснения, определения, доказательства и проблемности. Изучение этих принципов осуществляется в логике, которая является наукой-мерилом. Нормам научно-теоретической рациональности противостоят заблуждения, логические ощибки, опровергнутые доводы и абсурд. Так, примером ошибки, согласно Ибн Сины является употребление в определениях многозначных слов, метафор, аллегорий и варвризмов.

[18]Ибн Сина [Авиценна]. Книга знания // Избр.филос.произведения. М.:”Наука”, 1980. –С.62.

Важнейшим проявлением научной рациональности является построенная Ибн Синой логическая структура проблемы, которую он сам характеризует как объяснение видов научных вопросов. Ибн Сина пишет: “Научные вопросы делятся на четыре видов: Первый: ” есть ли?” (хал), который спрашивает о бытии или небытии. Второй: “что такое?” (ма’), который спрашивает о качестве предмета. Третий: “какой?” (аййю), который спрашивает о конкретных предметах. Четвертый: “почему?” (лима), который спрашивает о причине”[19]. Из этой структуры видно, что исследуемый вопрос должен решиться объяснением причины явления, которая собственно и породила проблемную ситуацию.

В логике и методологии рационального познания Ибн Сины определяющим принципом или основанием является принцип каузальности, который направляет внимание исследователя на поиск причины свойств и характеристик изучаемых предметов. В качестве необходимых концептуальных средств выступают соответствующие теоретические понятия и суждения: “ Совершенное знание в отношении понятия таково, что познает вещь посредством сущности и определения, а в отношении суждения таково, что является достоверным суждением обо всех причинах тех вещей, которые имеют причины”[20].

Рассмотрение эпистемологических и логико-методологических взглядов Беруни и Ибн Сины показывает, что они не придерживаясь чьих-либо авторитетов в науке, эффективно применяли в своей исследовательской деятельности нормы научной рациональности, умело использовали эвристический потенциал критического мышления. И в этом непреходящая ценность их достижений, исследовательского опыта и научного наследия.

МАРКАЗИЙ ОСИЁ МУТАФАККИРЛАРИНИНГ ИЛМИЙ-МАЪНАВИЙ МЕРОСИДА ТАЪЛИМ-ТАРБИЯ МАСАЛАЛАРИ

Каримов С.
СамДУ “Фалсафа” кафедраси профессори,
фалсафа фанлари доктори

Уч минг йиллик буюк давлатчилигимиз тарихининг ҳар бир даврида таълим-тарбия давлат сиёсатининг энг асосий тамойилларидан бири сифатида қараб келинган. Айнан шунинг учун ҳам бизнинг ўлкамиз уч цивилизациянинг бешиги бўлиб хизмат қилган. Таълим-тарбиянинг ўзига хос жиҳатлари тарихимизнинг ҳар даврида яшаб ўтган буюк мутафаккирларимиз қарашларида ва асарларида баён қилинган ва бизгача етиб келган.

Сомонийлар даврида туғилган ва ижод қилган Форобий (873-951) Сомонийларнинг асосий шаҳарлари бўлган Бухоро ва Самарқандда қисқа вақт бўлган бўлса-да, Сомонийларнинг таълим ва тарбия сиёсатининг асосий жиҳатлари ҳақида ёзиб кетган. У тез орада Ўрта Осиёни тарк этиб Эроннинг

[19]Ибн Сина [Авиценна]. Книга знания // Избр.филос.произведения. М.:”Наука”, 1980. –С.100.
[20]Ибн Сина [Авиценна]. Метафизика // Избр.филос.произведения. М.:”Наука”, 1980. –С.152.

шаҳарлари Исфаҳон, Ҳамадон, Рай (Теҳрон) ва бошқа шаҳарлари орқали Боғдодга келиб ўрнашган ва ўз ижодини давом эттирган.

Форобий ижтимоий қарашлари системасидаги тарбияшунослик тамойилларининг муҳим хусусияти шундаки, Форобий тарбия объекти ва тизимлари ҳамда уларнинг турларини кўрсатиб бера олди ва асослади. Жумладан, Форобий назарида халқлар ва шаҳар аҳлларида ахлоқ, одоб, расм-русум, касб-ҳунар, одат ва иродани ҳосил қилиш учун инсондан зўр куч талаб қилинади ва бу икки йўл билан амалга оширилади. Бу икки йўл таълим ва тарбиядир.

Таълим ва тарбия хусусида тўхталар экан Форобий таълимни халқлар ва шаҳарликлар ўртасида назарий фазилатларни бирлаштириш, тарбия эса шу халқлар ўртасидаги туғма фазилат ва амалий касб-ҳунар фазилатларини бирлаштириш керак, деган сўздир деб тушунтиради. Таълим сўз ва ўргатиш билангина бўлади. Тарбия эса иш, тажриба билан, яъни шу халқ, шу миллатнинг амалий малакаларидан иборат бўлган иш ҳаракат, касб-ҳунарга берилган бўлишидир.

Форобий таълим тизимини ташкил қилишнинг асосий сифатида мамлакавий дифференциацияни ҳисобга олиш кераклигини таъкидлаган. Форобий ҳатто ҳар бир касбдаги кишиларнинг ҳам малакавий дифференциациясини ҳам кўрсатиб берган. Буни мутафаккир бир турдаги санъат, ҳунар соҳиблари ҳам малака (миқдори) жиҳатидан фарқланиши мумкин, (165-бет) деган фикрни билдириб бундай фарқни тугатиш учун икки мазкур ҳунар (ҳаттотликни) яхши эгаллаш учун ҳаттот тилни, сўз санъатини ва ҳисоб-китоб, риёзиётни билиши зарурлигини уқдириб ўтади. Бу билан Форобий ўз даврига хос бўлган ижтимоий тарбиянинг мукаммал тамойилларини ишлаб чиқара олганлигидан далолат беради. Чунки Форобийнинг тарбияшуносликдаги хизматларидан бири шуки, у кишиларни илм-маърифатли бўлишга, ҳалол меҳнат қилишга ва касб-ҳунар эгаллашга чақириб инсон шахсининг бунёдкорлик кучини кўра олган эди.

Форобий назарида, инсоннинг бу бунёдкорлик кучи, унинг камолоти, илм-маърифатлилиги ва касб-ҳунарни эгаллаши, уларнинг бу соҳалардаги фазилатлари эмас, илоҳий кучнинг таъсири ҳам эмасдир, аск ҳолда унинг фикрий фазилатларида мутлақо куч ва улуғлик бўлмас эди. Инсон ўз тақдирини ақл-фаросат, ижодкорлик қобилияти орқали яратади. Форобий ўзининг “Бахт-саодатга эришув ҳақида”ги рисоласида бу ҳақда шундай ёзади: “Агар касб-ҳунар фазилати туғма бўлганда, подшолар ҳам ўзлари истаб ва ҳаракат қилиб эмас, балки пошоҳлик уларга фақат табиий равишда муяссар бўлган, табиат талаб қилган бир мажбурият бўлиб қолар эди. Назарий ва буюк фикрий фазилат, улуғ туғма фазилат ва улуғ (касб-ҳунар) фазилати одам малака бўлиб олган одамда бу фазилатлар иродани ҳосил қилишнинг ва одатга айлантиришнинг сабаби бўларди. Бундай одамлар табиатан чексиз ва жуда кучли ирода эгаларидирлар”(184-бет).

Форобий илмий меросининг тадқиқотчиси бўлган академик М.М.Хайруллаев таъкидлаганидек, Форобий назарида инсон “ожиз банда”, “ҳеч нарсага қодир бўлмаган мавжудот бўлмай” ақл-идрок зиёсига эга, ўзи учун

зарар бўлган ҳамма нарсани яратишга қодир борликдир. (М.М.Хайруллаев. Форобий. Тошкент, Фан, 1963, 85-бет).

Форобий тарбия тамойилида инсон фаолиятида тарбия ва турмуш тажрибаси ёнма-ён келади ва бир-бирини тўлдиради. Мутафаккир назарида, тарбия кўрамаган ва турмуш тажрибасига эга бўлмаган киши ҳаётда кўп жиддий нарсаларни фарқига бормайди ва уларни кўра олмайди. Шунинг учун ҳам Форобий касб-ҳунар эгаллаш масаласини одил меҳнат тақсимоти билан бирга кўра олди. Чунки унинг назарида инсон аввало ўзи қизиққан иш билан шуғулланиши зарур ва бир инсон бирдан ҳамма касбни эгаллай олмайди. Шунинг учун Форобий "Ҳар бир кишига бириктирилган маълум бир иш бўлиши керак, токи у киши ўзига бириктирилган ишни кечикмасдан ўз вақтида бажарсин", деб уқтиради. (17-бет).

Фақат шундагина меҳнат ҳақиқий мақсадга айланади, уни амалга ошириш касб ва ғайратга ўсиб ўтади ва иш муваффақиятли тугайди. Назарий билимларни Форобий устоз ва ҳукумат зиммасига юклайди ва улар ғамхўрлиги остида амалга оширишни таъкидлайди.

Шуниси диққатга сазоворки, Форобий фаолиятни шакллантиришда тарбияни икки йўлга ажратади: бири китоб қаноатбахш сўзлар, чорловчи, илҳомлантирувчи сўзлар ёрдамида ҳосил қилинса: иккинчи йўл (ёки усул) мажбур этиш йўлидир. Бу билан Форобий тарбия жараёнида мажбур қилиш йўлини ҳам тан олади, лекин унинг назарида тарбиянинг бу усулига кўнмовчи қайсар шаҳарликлар ва бошқа саҳройи халқларга нисбатан ишлатилади. (185-бет).

Тарбия жараёни ҳақида Форобий ўз ҳикматларида ҳам тўхталиб шундай ёзади: "Кишининг феълига, атворига қараб тарбияни "қаттиқ" ва "юмшоқ" усуллар билан амалга оширишлари мумкин. Тарбиянинг асосий вазифаси шогирдларини яъни халқни бахтга эришиш йўлларини излашга тайёрлашдан иборатдир. Бордию тарбияланувчилар фан ва ҳунар ўрганишга мойиллик билдирсалар, уларга нисбатан "юмшоқ" усул қўлланилади, аксинча, мабодо улар ўзбошимча ва итоатсиз бўлсалар, уларга нисбатан "қаттиқ" усул қўлланилиши мумкин. (Қаранг: Педагогика тарихидан хрестоматия. Тошкент. Ўқитувчи, 1993, 36-бет).

Бу фикрдан шу нарса кўриниб турибдики, Форобий бутун халқни тарбиялаш уни амалий ва назарий билимлар билан қуроллантириш ва бу йўлда икки усулда ҳам фойдаланиш бахтга эришишнинг, жамиятни озод ва фаровон қилишнинг бош йўлидир.

Шу билан бирга Форобий тарбиячининг асосий сифатлари ва тарбия меъёрини ҳам кўрсатиб берган. "Устозга келганда, дейди Форобий, у шогирдига жуда қаттиқ зуғум ҳам ҳаддан ташқари кўп ён беришга ҳам интилмаслиги лозим, чунки ортиқча зуғум шогирдда устозга нисбатан нафрат уйғотади, борди-ю шогирд устознинг жуда ҳам юмшоқлигини пайқаб қолса, бу ҳол унда устозни менсимасликка ва унда ҳамда берадиган билимидан совушга олиб келади. (Қаранг: Педагогика тарихидан хрестоматия. Тошкент. Ўқитувчи, 1993, 36-бет).

Ибн Синонинг (974-1037) ижтимсоий қарашларида тарбия ва таълимнинг социологик асослари фалсафий педагогик ғоялар системасида ёритиб берилганлиги муҳим аҳамият касб этади. Ибн Сино иккита буюк асарини педагогикага ва унинг муаммоларига бағишлаб ёзган. Умуман у ўзининг "Китоб ал-Қонун фит тиб", "Тиб қонунлари", "Донишнома", "Ҳайй ибн Якзон" қиссаси, "Ҳидоят", "Қлунж", "Рисолат ул-Тайр", "Тадбири манозил" ва бошқа шу каби асарларида инсон унинг камолоти ва тарбияси масалалари педагогик нуқтаи назаридан таълимот сифатида мужассамлаштирилган.

Ҳақиқатан ҳам Ибн Сино ўзининг ўзига хос тарбия тизимини яратди. Тарбия жараёнининг энг муҳим тизимий асосини одоб, астрономия, тиббиёт, мантиқ, фалсафа, табиатшунослик, тил ва унинг грамматикаси мусулмон қонуншунослиги фанлари ташкил қилади.

Ибн Сино тарбия жараёни содир бўладиган муҳит ва унинг йўналишларини аниқ кўрсатиб берди. Тарбия жараёни аввало оила муҳити мадраса ва кенг ижтимоий муҳит доирасида содир бўлади ва улар бола тарбиясида ўз изларини қолдиради. Шунинг учун ҳам тарбиянинг таянчи Ибн Сино назарида оила тарбиясидан бошланади ва бола тарбиясида ота-онанинг роли ва ўрнини алоҳида кўрсатади ва тўхталиб ўтади. Бу жараён аввало болага яхши ном қўйиш ва уни яхши тарбия усулида тарбиялаш орқали боради. Ибн Сино назаридаги тарбияли одамнинг асосий мезонлари бўлган одоблилик, камтарлик, инсонийлик айнан оила муҳитидан бошланади. Тарбия жараёнининг асосий йўналишлари ҳақида тўхталар экан Ибн Сино уларни қуйидагича бўлади: ақлий тарбия, жисмоний тарбия, жинсий тарбия, ахлоқий тарбия, эстетик, меҳнат-ҳунар тарбиядан иборат эканини таъкидлайди.

Ибн Сино Шарқ тарбия жараёнига бироз ўзгартириш ва ривожлантириш киритди. Чунки у мактаб, мадрасада ўқитиш ва тарбия жараёнини жамоа тарзда ташкил этиш ғояси билан чиққан эди. Унинг фикрича, индивидуал тарбия тарбиянинг бир томонлама олиб борилишига ва жамоатчилик фикридан ажралишига ва оқибат натижада эса тарбия мезонларини белгилашда қийинчилик туғдиради. Бу ўқитиш жараёнининг ижтимоий жамоа тарихида олиб боришнинг дидактик асосларини яратдики, бу жараён босқичма-босқич яъни енгилдан мураккабга қараб бориш керак ва болаларни бир китоб ва дарслик билан боғланиб қолишидан озод қилиш керак.

Шу билан бирга Ибн Сино тарбия жараёнини ташкил қилишда болалар билан шуғулланиш ва гуруҳлар ташкил қилишда албатта болалар ёши алоҳида ҳисобга олинишини таъкидлайди. Чунки ёшнинг катта фарқ қилиши ўқув жараёнини тўғри ташкил қилишга имкон бермайди. Шунинг учун тарбия гуруҳини ташкил қилишда биринчидан ёшнинг мос келиши масаласи бўлса, иккинчидан, қизиқиш ва майллар ҳисобга олиниши зарур.

Ибн Сино, айниқса, ўзининг "Тиб қонунлари" китобида жисмоний тарбиянинг ижтимоий аҳамияти ва мазмуни ҳақида илмий хулосалар беради. "Болаларни чақалоқлигидан ўсиш ёшигача бўлган мижозлари иссиқлиги жиҳатидан мўътадилга яқин бўлиб, ҳуллиги жиҳатидан мўътадилдан ортиқдир...", деб ёзади Ибн Сино.

Жисмоний машқ қилиш, кетма-кет чуқур нафас олишга мажбур қиладиган ихтиёрий ҳаракатдир...

Нормал суръатда ва ўз вақтида жисмоний машқ билан шуғулланувчи одам бузилган ҳолатлар туфайли келган давосига муҳтож бўлмайди.

Етти омилдан фойдаланиш соғлиқни сақлайди:

1.Мижозни мўътадил тутиш.

2.Ейиладиган ва ичиладиган нарсаларни (овқатни) танлаш.

3.Баданни туклардан тозалаш.

4.Бурунга тортиладиган ҳавони етарли ва яхши тортиш.

5.Қадди-қоматни тўғри тутиш.

6.Кийимларни қулай кийиш.

7.Жисмоний ва руҳий ҳаракатларни нормал қилиш.(Қаранг: Педагогика тарихидан хрестоматия, Тошкент, Ўқитувчи, 1993. 38-бет).

Шу билан бирга Ибн Сино болани олти (6) ёшдан бошлаб мактаб тарбиясига беришни мақсадга мувофиқ деб билади.

Ибн Сино оила тарбияси ҳақида ўзининг “Тадбири манозил” китобида атрофлича тўхталиб, агар оилада тарбиянинг яхши усулларидан фойдаланилса оила бахтли бўлишини таъкидлайди ва тарбияни умумий оила бахтининг бир қисми, деб билади. Шу билан бирга Ибн Сино оила тарбиясида хотиннинг вазифаси ниҳоятда масъулиятли эканлигини таъкидлаб, самарали тарбия берадиган хотиннинг асосий сифатларини кўрсатиб беради. “...Хотин киши билимли бўлсин, у динга ишониши керак. Уятчан, шарм-ҳаёли, табиатан жасур, ўз эрини қаттиқ севиши, эзма бўлмасин, бўйсиниши, тўғри бўлиши, камтар ва фаросатли бўлиши керак. У ҳеч фақт ўз шаънига доғ туширмасин, эри билан эҳтиёткор бўлиб, ҳурматини жойига қўйиб муомала қилиши шарт, ўз вазифаси ва бурчини яхши билсин, хотин оила хўжалигидаги нарсаларни тўғри тежаб фойлана билсин, у ўзининг характери ва яхши томонлари билан эридаги камчиликларни йўқотиши керак”. (Қаранг: Педагогика тарихи хрестоматияси, 39-бет).

Инб Сино тарбия жараёнини ҳам назарий ва амалий қисмларга бўлади. Тарбиянинг муваффақияти ана шу қисмларни бир-бири билан мустаҳкам боғлиқликда ва алоқада олиб қарашдан ва бир қўшишдан иборатдир. Бунинг аосий воситаси таълим-тарбия, илмни ўрганишни касб-ҳунар эгаллаш билан қўшишдир. Касб-ҳунар ўргатиш болага энг ёшлик даврида ўргатиб берила бориш керак.

Ибн Сино касб-ҳунар ўргатишни ниҳоятда масъулиятни ижтимоий характердаги иш деб атайди ва унинг ижтимоий аҳамияти ҳақида тўхталиб, “Ҳунар уни ўрганиш бирла ёшлар ҳар қандай ножўя хатти-ҳаракатлардан холи бўладилар”, деб таъкидлайди. (Қаранг:С.Раҳимов. Абу Али Ибн Сино таълим ва тарбия ҳақида. “Ўқитувчи”, Тошкент, 1967, 95-бет).

Беруний (973-…) ҳам ўз ижтимоий қарашларида таълим ва тарбия масалаларига алоҳида эътибор берган ва бу соҳада муҳим муаммоларни кўтарган. Чунки Берунийнинг ўзи ўз даврининг йирик педагоги ҳам бўлган. Ҳали педагогика мустақил фан сифатида шаклланмаган бир шароитда Беруний айнан педагогик масалаларни ўртага ташлаган эди.

Беруний Хоразмшоҳ Абулаббос Маъмун ибн Маъмун (1009-1017 йил) даврида ташкил этилган “Маъмун академияси”да ўн йилдан ортиқ доимий етакчи педагог бўлган ва ўзининг фалсафий педагогик мактабини яратган.

Беруний таълим-тарбияни инсон бахтининг бир бўлаги деб қараган ва бу ўз таълимотининг бош мақсади ва масаласи инсон ва унинг бахт-саодати ва камолоти сифатида ҳам талқин қилган.

Беруний тарбия мактабининг муҳим хизмати шу эдики, у ўз даврида ҳукмрон мавқени эгаллаган ўқитиш ва тарбиянинг схоластик услубларига қарши чиқди. У ўқувчиларни “ҳамма нарсага ўргатиш” санъатига, табиат кўрсатмаларига асосланишига, боланинг шахсий хусусиятларини ҳисобга олишга чақирган эди. Шу ўринда унинг ўзи: “мақсад гапни чўзиш эмас, балки ўқувчини зериктирмаслик. Чунки доимо бир хил нарсага қарайвериш малоллик ва сарбсизликка олиб келади. Ўқув фандан фанга ўтиб турса, турли боғларда юрганга ухшайди. Бирини кўриб улгурмай, бошқаси бошланади ва ўқувчи ҳар бир янги нарсани ўзига яраша лаззат бор дейилганидек, уларни кўришга қизиқади ва кўздан кечиришни истайди. Бир хил нарса чарчатади, хотирага малол келтиради”, деб ёзади. (Қаранг: Тўрақулов Э., Рахимов С. Абу Райҳон Беруний руҳият ва таълим-тарбия ҳақида. 39-бет).

Беруний ўз педагогик фаолиятида таълим жараёнига чуқур кириб боради ва ўз даври учун янгилик бўлган таълим-тарбия тамойилларини яратди. У таълим жараёнида болаларни ёш хусусиятларини ҳисобга олиш асосига қурилган ўқитиш тарбиясига уйғунлигини уқтиради. Берунийнинг ҳар бир асарида таълим-тарбия бошқа фан ва илмлар биргаликда намоён бўлиб боради. У ҳақиқатан ҳам тарбиянинг ўзига хос бўлган комплексини ярата олди ва тарбия муваффақияти учун ёппасига ёндашиш, яъни умумий тарбия услубини кенг ташвиқот қилган.

Берунийнинг таълим-тарбия тамойиллари қуйидаги йўналишларда ўз ифодасини топган:

1.Ақлий ва ахлоқий тарбия (ақлий таълим).

2.Нафосат ва меҳнат тарбияси.

3.Оилавий тарбия.

4.Жисмоний тарбия.

5.Меҳнат тарбияси.

6.Инсонпарварлик тарбияси.

7.Дўстлик ва байналмилал тарбия.

Шуниси эътиборлики, Беруний ҳар бир тарбия йўналишини бир-бири билан боғлиқликда ва алоқада олиб қарайди. Бу билан Беруний тарбияга комплекс ёндашиш ҳақидаги илғор ғояни илгари суради. Бу ҳақда ўзининг “Ёдгорликлар”, “Ҳиндистон”, “Минералогия”, “Китоб ас-Сайдана”, “ал-Қонуни ал-Масъудий”, “Геодезия”, “Эътиқодлар ва дин ҳақида”, “Қароргоҳ ва омонат жой ҳақида” асарларида кенг ўрин беради.

Берунийнинг таълим-тарбия ҳақидаги қарашларини умумлаштирадиган бўлсак, қуйидаги манзара ҳосил бўлади: Инсоният яратган билимларни ўрганишда танқидий ёндашиш, ҳақиқий фанларнинг ролини кўтариш ва шу асосида тажриба кузатиш методларидан кенг фойдаланиш, сохта фанларни фош

қилиш, тарихни ўрганишда ва ёритишда диний, ирқий ва миллий қарашлардан холис бўлиш, таълим жараёнида қиёсий таҳлил методларидан усталик билан фойдаланиш, ўқитишда ёдлатиш эса, балки тушуниш, мантиқий фикрлаш, хулослар чиқариш йўлига кенг амал қилиш, ўқувчининг қизиқиш ва интилишларини ҳисобга олиш, муаллим ўз шогирдларига хушмуомала бўлиш, ўқитишда турли хил усул ва методларни қўллаш.

Беруний таълим ва тарбия соҳасидаги қарашларида ахлоқий тарбия ўзига хос нуфуз касб этади. Унинг назарида инсонларни ҳалокатга олиб борадиган сабаблар ҳам инсонларнинг ахлоқий жиҳатдан етук бўлмаганлигидир.

Беруний ўзининг "Ҳиндистон" асарида ахлоқий тарбиянинг асосий мезонлари ҳақида тўхталиб шундай ёзади: "Яхши хулқ, дин талаб этадиган хулқлар бўлиб, шахобчалари кўп бўлса ҳам, уларнинг фикрича, асл ва асоси кўп маъноларни ўз ичига олган бир мунча ишлардан иборатдир. Улар 1. Ўлдирмаслик. 2. Ёлғон гапирмаслик. 3. Ўғрилик қилмаслик. 4. Зино қилмаслик. 5. Мол йиғмаслик. 6. Доимо пок ва тоза бўлиш. 7. Ҳамиша рўза тутиб ўзини қийнаш. 8. Тангрини поклаб ва улуғлаб, унинг ибодатига ёпишиш. (Қаранг: Педагогика тарихидан хрестоматия. 53-бет).

Саолибий (вафоти 1038 йил) ҳам ўзининг ижтимоий қарашларида таълим-тарбия масаласига алоҳида эътибор берган. У ўзининг "Латоиф ал-маориф" асарида ўша даврларда қурайшийлар ва подшоҳлар ҳаётида учраган замон ва ҳаёт иллатилари ҳақида маълумот беради. Бу жирканч ишлардан огоҳ бўлишга чақиради. Бундай иллатлар жумласига Саолибий пайғамбарларни мазах қилиш, қурайшийлардаги баччавозлик, ёлғончилик, зиндилик, аҳмоқлик, ҳийлагарлик, бахиллик, зинокорлик, золимлик, фақирлик, нуқсонлилик ва ҳоказолар ҳақида маълумот бериб, уларни энг ашаддийларини номма-ном келтиради. (Қаранг: Абу Мансур Саолибий. Латоиф ал-маориф, 51-66-бетлар).

Саолибий ижтимоий қарашлари тизимида таълим-тарбия ва ахлоқ масалалари энг нуфузли ўринлардан бирини эгаллайди. У ўзининг "Китоб ал-Амсол" (Мактаблар китоби) номи билан машҳур бўлган "Китоб ал-Фароид ва ал-Калоид" (Дурлар ва Шодалар китоби) асари Саолибийнинг таълим-тарбия ва ахлоқ масалаларига бағишланган йирик асаридир.

Мутафаккир ўзининг бу китобини араб мақолалари асосида тузиб уни саккиз бобга ажратади: 1. Илм ва ақлнинг фазилатлари ҳақида, 2. Зоҳидлик учун қўлланиладиган мақолалар, 3. Тилнинг одобига оид мақолалар, 5. Олийжаноб хулқларга оид мақолалар, 6. Гўзал ҳаётга оид мақолалар, 7. Яхши сиёсатга оид мақолалар, 8. Гўзал нотиқлик санъатига оид мақолалар.

Саолибий комил инсонни кўришни орзу қилиб, унинг етуклиги тарбия даражаси илм ва ақл баркамоллиги туфайли бўлишини таъкидлайди. Илмни энг афзал ютуқ ва безак деб тушунган Саолибий, илмсизликни юк ҳайвони, деб, унга яқинлашган одам йўлдан тойишини огоҳлантиради. Инсон фазилатини белгиловчи нарса инсоннинг насл-насаби эмас, ақл ва одоби билан эканлиги ҳам Саолибий тарбия тамойилининг муҳим кўринишларидандир. Илм туфайли иснон улуғланади, илм хавф-хатарсиз мулк эканлигини ва йўқолмайдиган бир хазина деб қарайди ва ёшларни илм эгаллашга даъват қилади. Лекин илм олиш

машаққатли йўл эканлигини, бу йўлда ҳасад ва чарчаш билмай меҳнат қилсагина эришиш мумкинлигини уқтиради.

Саолибийнинг таълим-тарбия ҳақидаги тамойили устида гап кетар экан, унинг “адаб” жанрида ёзилган “Ал эъзоз вал-ийжоз” (Мўъжизавийлик ва қисқалик) асарини айтиб ўтмайдан бўлмайди.

Бу асар Саолибийнинг ўз даврининг етук алломаси бўлганлигини тасдиқловчи ҳужжат деб ҳам қараш мумкин. чунки адаби жанридаги китоблар юқори маданиятли, яхши хулқ-атвор эгаси, диний ва дунёвий илмлардан хабардор ҳамда уни сиқиштира олиши, мусулмон киши эгаллаши лозим бўлган барча маълумотларни бериши ва унга ислом қонун-қоидалари асосида ахлоқий тарбия бериш лозим.

Нажмиддин Кубро (1145-1221) ўз тарқатини элга, халққа, миллатга маърифат нурини сочувчи ва эл кўзини очувчи чашма деб қарайди. Бу ҳақда унинг ўзи шундай ёзади:

Толибки, талаб йўлига тез етмак шарт,
Бошқасидан қўлни ювиб кетмак шарт.
Элга шифобахт эту оч кўзларини,
Олам аҳли ул, унга назар этмак шарт.
(Шайх Нажмиддин Кубро, “Жамолинг менга бас”. Рубойилар. 25-бет).

Саъдийнинг (1184-1292) ижтимоий қарашлар тизимида тарбия масаласи марказий ўйинлардан бирини эгаллайди. Тарбиянинг бош мезони Саъдий назарида тарбияланувчининг ҳунар эгаси эрмоқликдир. Мутафаккир ўз замонасининг ҳар бир ёшини ҳунар ўрганишга чақиради. Ҳунарнинг ижтимоий моҳияти ҳақида тўхталар экан, Саъдий шундай ёзади: “Сийм ва зар хатар маҳаллидадур-е ўғри барчасин бирдин олур ва ҳоким оз-оз олиб йўқ этар. Аммо ҳунар чашмаси одам давлатдан тушса, ҳеч ғам ва алами йўқдур. Нединким, ҳура анинг зотида улуғ давлатдур ва ҳар ергаким борса, соҳиби қадр бўлур ва мажлиснинг юқорисида ўлтурур ва ҳунарсиз киши гадойдек қолур ва ҳар жойгаким борса, бекадр ва беэътибор булур. Байт :

“Ота меросини гар истасанг, ўрган ота илмин,
Ки қоғон мол отадин саҳл муддатда тамом ўлғай”, дейди Саъдий. (“Гулистон”, 85-бет).

Саъдий ҳунар эгаллаш илоҳий касб эканлиги ва қиёмат кунида ҳам, сўров пайтида ҳам сўраладиган асосий савол амалинг недур!, деган савол бўлишини айтиб ҳунарнинг илоҳий қудратини кўрсатади.

Мутафаккир ўзи ажратган ижтимоий гуруҳлар ичида тарбиячи-муаллимнинг ишини алоҳида кўкларга кўтаради. Саъдий муаллимнинг ишини машаққатли меҳнат сифатида кўрсатиб, бу меҳнат ўз хусусияти билан подшоҳлар ишига тенгдур, деган фикрни билдиради. Бу ҳақда мутафаккирнинг ўзи шундай ёзади: “Бас, муаллимга вожибдурким, подшоҳзодаларни баъадиби ва ахлоқининг тахзибида авомунное фарзандлари ҳақида қилғон жафодин кўброқ жафо ва жаҳд кўргузган”, дейди Саъдий. (“Гулистон” 86-бет).

Баҳовуддин Нақшбанд (1318-1389) бу масалада ўзига хос тарбия услуби яъни пиру устоз ва мурид услубида тарбия тизимини яратганлар ва ўз

тарбияланувчиларни авлиё, валий даражасига кўтарганлар. Тарбия услубиятини яратиб, бу тоифани уч қисмга ажратганлар: Муқаллид, комил ва мукаммал.

Муқаллид тақлидчи бўлиб эшитганига амал қилувчилар. Комил эса, ўз вужудидан чиқиб кета олмайди ва у мукаммал ёрдамисиз комил инсон бўла олмайди. Мукаммал бу пир устоз бўлиб, мурид ҳолидан ҳар доим хабардор бўлувчи ва руҳий амалий сафарларга чорловчидир. Бундай тарбия натижасида ориф даражасига етган кишилар инсонлар эга бўлмаган сифатларга эга бўлади. Булар аввало муроқиба, мушоҳада-ғайбий ҳолатларнинг ўз қалбига сингдириш уларга йўл топа олишдир. Мусоҳаба эса бу қалбий, руҳий ҳолатларни кузатиш ва уларни бекорга ўтказмаслик, текшириш ва назар қилиш, ҳисоблаш.

Ана шу кўрсатилган ижтимоий илоҳий ҳолатлар Нақшбанд ижтимоий қарашлари маълум тарбиявий амалий қарашлар тизимининг шаклланишига сабаб бўлди. Булар қуйидагилар иборат:

1.Ҳаёт учун зарар бўлган энг муҳим нарсалар:содда ва кифоя қиладиган миқдордаги озиқ-овқат, энг зарур кийим –кечак ва бошқлар билан қаноатланиш.

2.Озиқ –овқат ва кийим-кечакларни шахсий ҳалол меҳнат орқали топиш.

3.Ихтиёрий равишда камбағалликни танлаш.

4.Хизматкор ёлламаслик, хусусан, қуллар меҳнатидан мутлоқо фойдаланмаслик.

5.Бойлар ва ҳокимият вакиллари билан яқин ва доимий алоқада бўлмаслик.

6.Никоҳдаги аёллардан ташқари бошқа аёллар билан майишатдан воз кечиш.

7.Оллоҳ исмлари ва сифатларини такрорлаш (яъни зикр қилиш)ни товуш чиқармасдан пинҳона бажариш. (Қаранг: И.Тожиев. Баҳовуддин Нақшбандниг педагогик қарашлари. Ўзбек педагогик антологияси, 220-бет).

Улуғбекнинг (1394-1449) маърифатпарварлик сиёсати унинг таълим – тарбиянинг мукаммал тамойилларини ишлаб чиқишга имкон яратиб берди. Таълим ва тарбия тамойилларининг пишиқ ишлаб чиқилиши бир томондан у бобомерос ишларини янги поғонага кўтарган бўлса, иккинчи томондан унинг ўзининг мадрасаларда мударрислик қилиб дарс бериши натижаларида уйғунлашган.

Талабаларга таълим бериш ва мадрасалар фаолияти кенгайтирилди. Мадрасалар юқори савияли илм-фан масканларига айлантирилди. Мадрасаларда дунёвий илмларнинг ўрганиш дастурлари кенгайтирилди ва турли соҳаларда иқтидорли ёш олимлар тайёрлана бошланди.

Улуғбек таълим-тарбия ишларини янги поғонага кўтариш учун таниқли олимлар жалб этди. Улуғбекнинг бу соҳадаги асосий мақсади халқни маърифат нуридан баҳра олишга эриштириш бўлган.

Улуғбекнинг таълим-тарбия соҳасидаги энг катта ишларидан бири мадрасаларда амалга оширган ислоҳотлари эди. Бу ислоҳотлар натижасида мадрасаларда илоҳий илмдан ташқари дунёвий ва табиий фанлар, риёзиёт, ҳандаса, илми ҳайъат, тарих, жўғрофия, илми оруз, муҳандислик, араб тили ва

унинг морфологияси, фалсафа, мантиқ каби фанларнинг ўқитилишига эътибор қилинган.

Улуғбек ўтказган ислоҳотлар натижасида мадрасаларда ўн тўққиз йилга мўлжалланган ўқитиш жараёни режими саккиз йиллик қилиб қисқартирилди ва шунга мувофиқ суратда ўқув дастурлари яратилди. Бошқа мадрасаларда ўқитиш муддати 15-16 йил бўлиб қолаверди. Талабаларни ўқитишда уларни қуйи, ўрта ва юқори гуруҳларга бўлишган.

Мадрасада ўқитилиш жараёни уч қисмдан иборат қилиб бўлинган: биринчи қисми (бўлим) анди-паст бўлим аталган. Иккинчи бўлим авсат-ўрта номи билан аталган. Учинчиси эса аъло-олий бўлими аталиб, ушбу уч бўлимнинг ҳар бирида керакли ўқув дастурлари соддадан мураккаб системасида ўқитила борилган, яъни қуйи бўлимга осон ўқув қўлланмалари, - “Мабодиул-қироат”, (Қироатни ўрганиш), ташвид каби енгил қўлланмалар ўргатилган. Ўрта, яъни авсатда “Қофия”, “Мухтасар”, “Шархи мулло” каби илмлар: Олий – аъло бўлимида эса, “Мухтасар” давоми, “Ҳидоя”, “Ҳадис”, ҳуқуқшунослик каби мукаммал диний-ҳуқуқий қўлланмалар ўргатилган.

Талабаларга бериладиган маошлар уларнинг ўқиш савиясига қараб белгиланган.

Улуғбек ўз мадрасаларида талабаларни ва мударрисларни мустақил равишда ижодий ишларни ва фанларнинг амалий масалалари билан шуғулланишлари учун имкониятлар яратиб берган. Унинг ўзи талаба ва мударрислар билан учрашувлар ўтказиб турли соҳаларда қизиқарли баҳслар ўтказган, илми мулоқотлар уюштирган ва долзарб муаммоларни ечилишини шу тарзда тезлаштирган.

Улуғбек таълим-тарбия концепциясида “Шогирдлар юзида ўқитувчини кўриш” тамойили устунлик қилган. Чунки у ўқитувчини биринчи навбатда устоз сифатида тушунган бўлса, иккинчи томондан уни ҳар томонлама билимдон, маълумотли, кенг қиррали билим соҳиби, энциклопедист олим сифатида бўлиши таъкидланган.

Шуниси қизиқарлики, Улуғбек табиий фанлар ўқитишни сифатли ва самарали бўлиши учун ўқув жараёнини марказлаштириш кераклигини муҳим эканлигини таъкидлаган ва бунга унинг ўзи ҳам амал қилган. Унинг назарида табиий фанларни ўқитиш мактаблардан босқичма-босқич ўрганиш ва ўзлаштириш тартибида амалга ошириш керак ва бу жараён қатъий дастур орқали олиб борилиши шарт бўлган. Чунки, дастур орқали ўз билимини эгаллаган ўқувчини мадрасалардан ўқитиш сифатли ва самарали бўлади.

Улуғбек мадраса талабаларини чуқур билим эгаллашлари учун тўла имкониятлар яратиб бериш борасида ғамхўрлик кўрсатган. У ўзи қурдирган Самарқанд, Бухоро, Ғиждувондаги олий мадрасаларда талабалар учун барча шароитлар яратилган: жумладан, алоҳида дарсхона, масжид, дам олиш учун ҳовли, ётоқхона, кутубхона, ҳамда жисмоний машқлар учун алоҳида хоналар қурдирган. Мадраса ва ётоқхонада истиш, овқат пишириш жойлари учун қулай шаклда қурган ва дид билан безатилган. Ана шундай жонкуярлик ва маърифатпарварлик натижасида Улуғбек ўз даврида билимнинг буюк алломаларини етказа олди. Тарихий манбаларни ўрганиш шуни кўрсатмоқдаки,

биргина илми нужум билан шуғалланувчи олимлар сони Улуғбек атрофида юздан ортиқ бўлган.

Улуғбек табиий фанлар соҳасидаги ҳар бир илмий тадқиқотнинг ишончлигини ва илмий қийматини ошириш учун асбоб-ускуналар билан таъминлашга ҳаракат қилган ва бу ишдан ҳеч нарсани аямаган, ҳамда реакцион ислом руҳонийларининг давлат хазинасини талон-тарож қилишда айблашларига қарши асосли суръатда курашган ва илмий тадқиқотлардан воз кечмаган.

Улуғбек илмий тадқиотлар ўтказиш учун янги асбоблар яратиш билан бирга, ўз ўтмишдош илми нужум аҳилларини меросидаги асбобларни янада такомиллаштирган. Жумладан, XII асрда йирик астроном Абу Самат Умайа Абдулазиз Абу Самат (вафоти 1334 й) томонидан яратилган астроляб-устурлоб (қадимги астрономик бурчак ўлчаш асбоби)ни янада такомиллаштириб ўз тадқиқотларида фойдаланган. Шуни айтиб ўтиш керакки, Улуғбек Абу Саматнинг “Астролябни қўллаш ҳақида” рисоласидан тўла хабардор бўлган ва уни чуқур ўрганган.

Улуғбек илмий тажрибалар яъни коинот, юлдузларнинг ўз ҳолатларини ўзгартиришини кузатиш учун квадрант ва сектантни ишлатган ва унумли фойдаланган. Бизнинг назаримизда Улуғбекнинг бу иш услублари яъни синус квадрантдан фойдаланиши унинг илмий ҳамкорлигининг натижасига ўхшаб кетади. Чунки, Улуғбекнинг замондоши Қоҳира масжиди Ал-Азҳар мадрасасининг кузатувчи мударрисларидан бўлган Муҳаммад Аҳмад ал-Маридин аш–Шариф “Синус квадрант ҳақида”рисоласини битган эди. Бутун дунё илмий ютуқларидан хабардор бўлган ва кузатиб борган Улуғбек бундан бехабар бўлиши мумкин эмас эди.

Табиий фанлар соҳасида Улуғбек даврида яратилган илмий кашфиётлар жумладан, юлдузлар жадвалининг тузилиши, бир градусли ёйнинг синусини аниқлаш услуби, ҳозирги риёзиётда кенг қўлланилаётган ўнлик ҳисоблаш системаси, алгоритмик ҳисоблаш услублари, доира айланма узунлигини диаметрга нисбатини аниқлаш усуллари, илдиз чиқаришнинг умумий услуби, ер шари глобусининг яратилиши каби кашфиётлар ҳозирги кунимизгача орадан олти аср ўтган бўлишига қарамасдан ўз қадрини йўқотган эмас.

Улуғбекнинг ўз кашфиётлари ва унинг иштирокида очилган буюк кашфиётлар ўз замонасида илм аҳилларини лол қолдирган ва уларнинг олқишларига сазовор бўлган. Ҳусайин Буржандийнинг 1523 йилда ёзиб тугатган “Султоннинг янги астрономик жадвалига шарҳ” рисоласида ёзилишича, султоннинг яъни Улуғбекнинг янги астрономик жадвали яқин ва узоқ ўтмишда ўтган барча олимларнинг жадвалларидан ҳам афзалроқ бўлган.

Шуни алоҳида таъкилаб ўтиш керакки, бир неча йиллар давомида Улуғбек мактабида кашф қилинган кўплаб илмий янгиликлар жумладан, илдиз ости ва илдиз чиқаришнинг умумий услуби ва воситалари ҳатто ҳозирги риёзий қўлланмаларда яъни У.Горнер ва П.Руффинилар номи билан боғлаб тушунтириб келади. Ҳатто, Ньютон ҳам ўзининг буюк кашфиётларини Улуғбек мактабининг илмий меросига ва бойлигига таяниб яратган.

Улуғбекнинг табиий илмий меросини ўрганиш бизни унинг минералогия соҳасидаги буюк кашфиёт ва ишларидан ҳам баҳраманд бўлишимизга сабаб бўлди.

Жомийнинг (1414-1492) таълим-тарбия ҳақидаги фикрларида ноизчилликлар, қарама-қаршиликлар, суфизмнинг таъсири, диний-мистик ғоялар ва таркидунёчилик ғоялари билан суғорилган пессимистик ғоялар билиниб туради.

Жомий тарбия орқали, билим туфайли инсонни ўзгартириш, ақлий қобилиятини ўстириш мумкинлигини айтади. У тарбиянинг куч-қудратига қанчалик ишонса ҳам, айрим кишиларни тарбиялаб бўлмайди, деб ҳисоблайди. Унинча, баъзи одамлар табиатидан қобилиятли ва айримлари эса уқувсиз ноқобил кишиларга тарбиянинг ҳеч фойдаси бўлмайди. Бундай кишиларни Жомий қуриб қолган тиканга ўхшатади:

Бутун олам сарф этса ҳам унга агар меҳнатин
Мева бермас тарбия ҳеч киши бўлса ноқобил.
Пахса девор тепасида қуриб қолган тиканак,
Ёғин билан ҳеч кўкармас, барг чиқармас яхши бил

Бу мисраларда Жомий дунёқарашининг чегараланганлиги ноизчиллик яққол сезилиб туради. Бир томондан, у тарбиянинг кучига ишонса, иккинчи тарафдан, айрим ноқобил кишиларни тарбиялаб бўлмаслигини айтади.

XIV-XV аср мутафаккирлари инсонпарварликнинг энг муҳим томони халқни тарбиялаш, таълим, маърифатни йўлга қўйишдан иборатдир, деб ҳам тушунганлар. Кошифий инсонпарварлик ғоясини таълим-тарбия ишларини тўғри йўлга қўйиш орқали амалга оширилади, деб тушуниши унинг инсонпарварлик ғоясининг ҳам асосини ташкил қилади. Лекин, Қосимий, Навоий, Жомийлар сингари Кошифийнинг инсонпарварлик ғояларидаги таълим-тарбия жарёни ҳам, ҳар бир табақа учун алоҳида бўлиб амалга оширилиши керак ва шундай бўлиб қолади деб ҳисоблайди.

Лекин, мутафаккир халқни тарбиялаш жараёнининг мураккаблигини тўла ҳис қилар эди. Чунки, омманинг маънавий даражасини турли хиллиги бу жараёнда мураккабликлар туғдириши табиий эди ҳамда улар бу жараённи ўзларннинг маънавият даражаларида қабул қилар эдилар. Шунинг учун ҳам мутафаккир халқни тарбиялаш жараёнини фақатгина ҳақиқат асосига қуриш кераклигини уқтирар эдилар.

Кошифий (1440-1505) ижтимоий қарашлар тизимида тарбия масаласи алоҳида ўрин тутади ва ўзига хос бўлган тамойилларнинг ишлаб чиққанлиги билан изоҳланади. Бу тарбяни ижтимоий жараён, деб билган Кошифий болаларни тарбиялашда муаллимнинг ролига энг катта эътибор беради. Мактаб илм маскани бўлиб, унда шароит илм воситаси бўлган муаллим фаолияти билан уйғун бўлиши керак. Буни Ҳирот мадрасаларида кўп йиллаб дарс берган Кошифий ўз тажрибасидан келиб чиқиб айтади.

Кошифий таълим-тарбия жараёнини болаларнинг ёшликдан шаклланиб келаётган қобилиятларига қараб ташкил этиш тарафдоридир. Тарбиянинг бош мақсади касб-ҳунар эгаллашдан иборатдир. Ҳар бир боладаги қайси касб-ҳунарга бўлган қизиқиш аниқлангач унга тўлиқ имконият яратиб бериш керак.

Шарт-шароити бўлмаган тарбия тўлиқ маъно касб этмайди ва бола тарбияси мажруҳ бўлади.

Тарбиянинг ижтимоий характери ҳақида гапирар экан. Кошифий аввало бу ёшларнинг касб-ҳунар эгаллаб жамиятга фойдаси тегадиган қилишга қаратилган бўлиши кераклигини уқтиради. Лекин ҳар бир кишининг муайян касбга нисбатан мойиллиги бўлганлиги учун, у ҳамма касбни бирданига эгаллай олмайди. Шунинг учун ҳам Кошифий айтадики: «Икки амални бир кишига топшириш ярамайди, аксинча, ҳар бир кишини битта лавозимга тайинлаш лозим, токи хизматчилари уни (бажаришдан) манфаатдор бўлсин».

Бобур (1483-1530) маърифатни халқ орасига ёйишга илм ва маданият равнақи йўлида хизмат қилишга қаратилган таълим ва тарбия тамойилини ёқлаб чиқди. Унинг бу таълим ва тарбия тамойилининг умуммиллий характери ҳали маданиятдан орқада, илм-фандан йироқ бўлган ҳинд халқининг маърифатга чақириши билан ҳам характерланади. Ҳиндистонга боргандан сўнг Бобур бу ҳақда шундай ёзади: «Ҳиндистон кам латофат ер воқе бўлубтур. Элида ҳусн йўқ ва ҳусни ихтилот ва омизиш ва оаммаду рафт йўқ ва табъ ва идрок ва адат йўқ ва карам ва мурувват йўқ ва хунарларида ва ишларида сиёқ ва андом ва ража ва гуния йўқ. . . бозорларида яхши ош ва яхши нон йўқ ва ҳаммом йўқ, ва мадраса йўқ; ва шамъ йўқ ва машъал йўқ, шамъдон йўқ ва шамъ ва машъал)ўрнига жамаъ касир чиркини бўладур, «девтий» дейдурлар», деб ёзади. (Бобурнома, 267-бет),

Бундан ташқари Бобурнинг бу тарбия ва таълим тамойили асосида ҳар ерда инсоний фазилатларни юқори қўйиш, инсон қадр-қиммати, моддий олам гўзалликлари ва неъматларидан баҳраманд бўлишга қаратилган чақириқлар ташкил этади. Бобур инсоний камтарлик, инсонийликни улуғлаб, амал ва давлат билан ғурурланмаслик каби инсоний фазилатларни ҳар бир кишида кўриш учун саъй-ҳаракат қилади.

Давлатга етиб меҳнатни унутма,
Бу беш кун учун ўзингни асру тутма.
Боргонни кел энди, ёд қилмай, эй дуст,
Бориш-келишини лутф этиб ўкситма.
(Бобур шеъриятидан. Тошкент, Фан, 1982, 97-бет).

Шуни ҳам таъкидлаш керакки, Бобурнинг таълим-тарбия концепцияси асосида йўналишларини ҳақиқий инсоний фазилатлар ахлоқнинг барча нормаларини эгаллаш натижасида содир бўлади, деган ғояга асосланади. Инсон фақат шундагина ўрнак бўлувчи инсонга, эл ҳурматига, бахт-саодатга сазовор бўлувчи инсонга айланади.

Энг муҳими Бобурнинг таълим ва маърифий қарашлари халқ хизматига йўналтирилган бўлиб, муҳтож ва мазлум халқни оёқ ости қилмасдан уни зулматдан чиқариб, маърифат нуридан баҳраманд қилишга қаратилгандир.

Бобурнинг инсонпарварликка асосланган бу таълим-тарбия ва маърифат тамойили кишиларни ростгўй бўлишга, меҳнат ва меҳнат аҳлини қадрлашга чақириш билан бирга, бир-бирига яхшилик қилиш, қўллаб-қувватлаш каби хислатларни, ҳақиқий инсоний хислатлар, деб атайди.

Илм-маърифат Бобур назарида инсоннинг инсонийлигининг бошланиш ирмоғидир. Лекин бу ниҳоятда машаққатталаб қиладиган йўлдир. Илму - маърифатсиз инсон тўлиқ маънодаги инсон эмас. Шунинг учун ҳам бу йўл меҳнат ва заҳмат талаб қилади. Шунинг учун ҳам Бобур

Ким ёр анга толиби, илм керак,
Ўргангали илм толиби илм керак.
Мен толиби илму толиби илме йўқ,
Мен бормен илм толиби, илм керак, деб ёзади (Бобур шеъриятидан, 100-бет).

Хулоса қилиб шуни айтиш мумкинки, буюк тарихимизнинг ҳар бир даврида таълим-тарбия масаласи мураккаб ижтимоий жараён сифатида қаралиб келган ва давлат сиёсати даражасига кўтарилган. Таълим-тарбия тараққиётнинг ва келажакнинг асоси сифатида жамиятни маърифатли қилишнинг асосий манбаи сифатида баҳоланган. Таълим тизимининг шундай қизиқарли жабҳалари ҳақида гапириладики, буни биргина мақола орқали ёритиш мураккаб. Шунинг учун ҳам бу ҳақда кейинги мақолаларимизда бериб бориш ниятимиз бор.

ДЕТЕРМИНИЗМ КАК ЭВРИСТИЧЕСКИЙ ПРИНЦИП ФИЛОСОФИИ ИБН ХАЛДУНА

Кушаков Ш.С.-д. ф. н., профессор СамИЭС

Творческое наследие арабского мыслителя Ибн Халдуна продолжает привлекать пристальное внимание многих поколений ученых и философов О нём написано немало книг и статей. Представляется, однако, что все еще недостаточно изучен вклад мыслителя в разработке проблем социальной философии, в особенности его историософские идеи и представления. А ведь речь идет о мыслителе, который предвосхитил западноевропейские философско-социологические и историософские учения на многие столетия тем, что стремился, во-первых, создать теорию общественного развития в качестве самостоятельной социальной науки, во- вторых, заложить основание научной социологии. Так, предвосхищая социологическое учение Огюста Конта Ибн Халдун, по словам российского востоковеда А.А.Игнатенко, начал разрабатывать “социальную физику”[21]

Именно поэтому, как мне представляется, философы и социологи вновь и вновь будут обращаться к наследию Ибн Халдуна с тем, чтобы еще раз осмыслить историософские и социологические размышления мыслителя о сущности и смысле истории, о путях развития человеческой цивилизации.

Из биографии Ибн Халдуна известно, что он происходил из знатного андалусского рода, многие представители которого были государственными деятелями, учеными и литераторами. Так, прадед Ибн Халдуна Абу Бакр написал руководство для государственных деятелей, а его отец, после того, как

[21]Игнатенко А.А. Социум и разум (рационалистические тенденции в арабо-исламской общественно-политической мысли средневековья)// Рационалистическая традиция и современность: Ближний и Средний Восток. – М.: Наука, 1990.-с.155.

покинул государственную должность занялся изучением филологии, фикха, логикой и философией.

Учителем Ибн Халдуна был яркий представитель испано-магрибинской аверроистской научно-философской школы Ибрахим ал-Абили. Под его

руководством Ибн Халдун изучал труды Ибн Сины, Абу Бакр ар-Рази, Наср ад-Дина ат-Туси, Ибн Рушда. Первым результатом этих занятий стал трактат Ибн Халдуна о филоофии Ибн Рушда. Естественно возникает вопрос о влиянии философии Ибн Рушда на становление философско-историческиз взглядов мыслителя. Рассматривая этот вопрос известный философ и востоковед А.В. Сагадеев пишет, что "теперь можно с достаточным основанием полагать, что философия Ибн Рушда…не могла не повлиять на мировоззрение магрибинского мыслителя, не его убеждение в том, что все явления в мире подчинены порядку, закону, происходят по определенным причинам, связаны между собой и превращаются друг в друга"[22]. Исходя из этого можно сказать, что именно принцип детерминизма сыграл решающую эвристическую и эпистемологическую роль в научном творчестве Ибн Халдуна, а так же , в его отказе , с одной стороны, от умозрительного рационализма и утопизма предшествующих мыслителей (выдвигавшие различные варианты идеального государства), а с другой, от описательных повествований историков ислама. В отношении последних Ибн Халдун отмечал, что они не обращали внимание на причины произошедших событий и обстоятельств.

Стоит подчеркнуть, что из числа арабо-исламских мыслителей, по-видимому, можно выделить законоведа и историка X! века Абу-л Хасан ал-Маварди, который одним из первых поставил вопрос о причине смены государств. Ал-Маварди видел эту причину в степени нравственного совершенствования правителей. В этой связи он выделяет "праведные" (господствует сила, суровость правопорядка), "устойчивые" (стабильность силы государства) и "неправедные" (слабость, упадок) этапы истории государств[23].

Тем не менее, только Ибн Халдуну удалось, насколько концептуально это было возможно при тогдашнем уровне теоретических знаний, реализовать эвристический потенциал принципа причинности применительно к объяснению генезиса человеческого рода, структуры и состояния социума, истории взлёта и падения государств, великих империй. Не случайным является и то, что очень часто при объяснении какого-либо факта или положения Ибн Халдун абзац текста начинает со словами "причина этого состоит в том, что…"[24]

Эвристический потенциал принципа причинности в творчестве Ибн Халдуна реализуется на основе использования целого ряда норм научной рациональности. Ими, в частности, являются требования точности, достоверности, обоснованности, доказательности и др. Мыслитель отмечает, что именно эти исследовательские нормы отсутствовали в арсенале средств

---

[22]Сагадеев А.В Ибн- Рушд (Аверроэс). М.:"Мысль", 1973. –С.145

[23]См. Игнатенко А.А. Указ. соч.-С.251

[24]См.:Ибн Халдун. Введение (Фрагменты)// Избранные произведения мыслителей стран Ближнего и Среднего Востока. М.,1961. –С.559-628.

исторического познания у предшествующих арабских историков, вследствие чего они доносили известия о памятных событиях прошлого так, как они их слышали, не отвергали неправдоподобные рассказы. Имея в виду “лучших историков ислама”, Ибн Халдун пишет, что “ стремление к точному знанию встречается редко; отбор сообщений в большинстве случаев отсутствует; зато ошибки и выдумки сродни этим повествованиям”[25].

Эвристическая новизна подхода Ибн Халдуна к проблематике метаистории проявилась в делении истории на ее внутреннюю и внешнюю сторон. При таком подходе принцип детерминизма направляет исследовательскую интенцию ученого на строгое разграничение феноменального (фактуального) и номологического (законосообразного) аспектов исторического познания.

Согласно Ибн Халдуну, внешняя история – это сообщения о событиях, государствах, прошлых поколениях, о которых записываются предания и

складываются пословицы. Однако, главным в понимании и истолковании сути исторических процессов является раскрытие внутренней закономерности истории, которая обусловливается действиями детерминирующих исторические события факторов и сил. Именно этого глубоко понял Ибн Халдун. Вот что писал он:” Что же касается ее внутренней сущности, то история - это исследование, установление достоверного , точное выяснение основ и начал всего сущего, глубокое знание того, как и почему происходили события”[26]. Философско-онтологическим основанием данного подхода к проблеме истории, как мне представляется, является убежденность Ибн Халдуна во всеобщей упорядоченности и детерминированности явлений окружающей действительности. “Наблюдая этот мир, - писал он, - мы видим, что все явления в нём подчинены порядку, закону, происходят по определенным причинам, связаны между собой и превращаются друг в друга…”[27] Как можно заметить, в этом фрагменте Ибн Халдун демонстрирует прекрасный образец изложения принципов каузальности и диалектики.

Вселенский мир причинно – следственных детерминаций имеет, что вытекает из философского мировоззрения мыслителя, свое продолжение, правда в специфических проявлениях, и сфере общества, ибо социум, его системы и структуры существуют благодаря многочисленным каузальным связям экономического, политического, социокультурного, ментального характера. Понимание этого могло способствовать открыть новые страницы на пути постижения смысла и сути истории. По всей видимости такую эпистемологическую ситуацию осознавал и сам Ибн Халдун, когда говорил,что он “избрал не проторенную еще тропу и не изведанный еще путь написания книг”[28].

---

[25]Ибн Халдун. Введение (Фрагменты). Там же. – С.559-560/
[26]Ибн Халдун. Введение (Фрагменты). Там же. – С.559.

[27]Ибн Халдун. Введение (Фрагменты). Там же. – С. 567.
[28]Ибн Халдун. Введение (Фрагменты). Там же. – С. 560.

Подытоживая вышесказанное, можно сказать, что великий мыслитель Ибн Халдун открыл новую страницу в теории и методологии социального познания и, в особенности, исторического познания. И в этом важнейшую креативную роль сыграл принцип причинности.

И еще: многие европейские исследователи сравнивали Ибн Халдуна сфранцузским мыслителем XY111 в. Монтескье. Другие ученые называли его “арабским Марксом”[29]. Немного найдется на Востоке мыслителей, которые получили бы столь высокую оценку и признание.

ЎЗБЕК АВЕСТОЛОГИЯСИГА КИРИШ ТАДҚИҚОТЛАРИ•

Маҳмудова Г. Т.
фалсафа фанлари доктори, профессор,
Ўзбекистон Миллий университети.

Миллатимнинг тарихига, унинг ўтмишига озми-кўпми қизиқиш, бу масалага алоқадор мақола, рисола ва китобларни диққат билан ўқиш натижасида, миямда, онгимда ўз ҳалқим ҳақида мантиқан изчил тушунча шакллантирилишга интилиш узоқ йиллар аввал пайдо бўлган.

Миллий авестология тадқиқотлари ҳам, охирги 20 йиллар тарихий давр ичида ўқиганларимни, эшитганларимни ва кўрганларимни миям, онгим, тушунчаларим ва умумлашмаларим олами қозонида қайта-қайта таҳлил қилиб, шу хулосага келдимки, сонимиз жиҳатидангина эмас, сифатимиз жиҳатидан ҳам миллатимиз Марказий Осиё минтақасида энг қадимий, бой ва ранг-баранг оғзаки ҳамда ёзма маданиятга эга ҳалқ эканлиги маълум бўлади. Бу борада менга улкан имкониятлар яратиб берган ижтимоий омил ва муҳит шундан иборат бўлдики, 1990-йилларнинг ўрталаридан бошлаб, ҳаётни, борлиқни, тарихни, фалсафани билиш жараёни ўзбек авестологияси билан банд қисми, мамлакатимизда миллий қадриятларни, тарихий меросимизни қайта ўрганиш, англаш руҳи ва мазмуни билан суғорилган муҳитда ўтди. Натижада замининг тарихига янада чуқурроқ кириб бориш, замонавий методологик ёндашувлар тизимига ўтиш, руссофилия муҳитидан аста-секин чиқиш умиди ҳамда ишончига кенг имкониятлар очилди.

Бу улкан ва масъулиятли масалага ҳолисона ёндашишга ундаган омиллардан бири ўзбек миллати маданиятининг илдизи чуқурлиги, сифати бой эканлиги ҳақидаги фикрим асосли эканига ишора қилишдир. Жумладан, етук ўзбек этногроф олими И. Жабборов таъкидлаганидек:“Ўзбек халқининг ўтмиш ва тарихий тажрибаси, унинг этник қиёфаси, хўжалик-маданий хусусиятлари, моддий ва маънавий, ижтимоий ва оилавий ҳаётини илмий жиҳатдан аниқ билмагунча ҳозирги тараққиёт йўли, кейини йўналишини белгилаб бериши мумкин эмас”[1.8].

[29]Грицанов А.А. Ибн Халдун //Новейший философский словарь. Минск,1999. –С.251.

• Ушбу мақола ЎзМУ қошидаги ОТ – Ф1 – 89 “Авесто: энциклопедик луғат”ини тайёрлаш ва нашр этиш мавзусидаги лойиҳа доирасида тайёрланган.

Юқоридаги мулоҳазаларимиздан шу ҳақиқат намоён бўлмоқдаки, ўзбек миллий, моддий ва маънавий маданияти муаммолари ўтган давр талаблари тазйиқида бўлгани боис чуқур ва кенг ишланмаган. Бундай нуқсонларни бартараф этиш вақти-соати келди. Бу масалага алоҳида урғу беришимнинг сабабини билмоқ қийин эмас: унинг ёритилиши умуман муаммонинг талаб даражасида ёритилишига жиддий ижобий таъсир кўрсатиши мумкин. Масалан, шу соҳага тегишли битта масалани, ҳалқимизнинг тарихи қачондан бошланади, деган масалани олайлик афсуски, бу масалада ҳануз турли тушуниш, тушунтириш ва ёндашишлар мавжуд деб биламан. Баъзиларниг фикрича, моҳиятан олганда, ўзбекларнинг ҳақиқий замонавий тарихи юртимизнинг Россия подшолиги таркибига киритилишидан бошланади. Бошқа тадқиқотчилар ҳалқимиз тарихининг бошланишини Амир Темир билан боғлайдилар. Учинчи гуруҳ олимлар аждодларимиз ягона ҳалқ сифатида ислом динини ўзлаштириш жараёнида юзага келди, демоқчи бўладилар. Ана шу жойга келганимизда ислом динигача даврда юртимизда қандай ҳалқ яшаган деган саволга илмий нуқтаи назардан қониқорли жавоб тополмайсиз. Бироқ юртимизнинг, ҳалқимизнинг ислом динигача бўлган моддий ва маънавий маданиятини бардавом тарихи ва унга эътибор тадқиқотлари катта куч, шижоат ва қатъиятни талаб этади. Агар охирги ўн йилик илмий тадқиқот ва диссертациялар таҳлил этилса, фалсафа тарихи соҳаси қанчалик ночор ва забун аҳволда эканлигига амин бўламиз. Деярли ўн беш аср давом этиб келаётган объектив, субъектив ва бошқа куч ҳамда тадбирларнинг таъсирида ҳалқимиз ўзининг ислом динигача бўлган тарихидан жудо бўлиш даражасигача борган.

“Ҳалқимизни дунёдаги энг қадимий ҳалқлардан бири деса бўлармикан”. Биз бу фикрни инкор этолмаймиз. Бундай хулоса учун асос ва манба объектив борлиқнинг ўзидир. Биз бу масалада объектив борлиқни биринчи ўринга қўймоқдамиз. Нима сабабдан? Чунки, ҳаёт кечирмоқ ва тараққий этмоқ учун авваламбор ер, сув ва қуёш керак. Улар тирикликнинг замини ва тагкурсисидир. Ҳалқимизнинг ана шу замини ва тагкурсиси Амударё билан Сирдарё оралиғи ва бу ораликдан ташқаридаги, лекин бу дарёлардан бахраманд бўлиб турган ёндош ерлар бўлиб, ўнлаб ирмоқлар ё бу дарёлардан бошланган, ё бу дарёларга келиб қўшилган. Сув билан таъминланган ҳосилдор ерларга қуёш энергиясининг қўшилиши аждодларимизга инсоният маданиятининг илк йирик марказларидан бирини яратиш имконини берган. Бу чуқур ўзгаришлар ўз-ўзидан намоён бўлиб колган эмас, кундалик тинмас меҳнат ва атрофдаги кўчманчи ҳамда ярим-кўчманчи ҳалқлар ва қабилалар билан ҳамкорлик муносабатларини таъмин зтиш билан боғлиқ бўлган. Демак, аждодларимизнинг ҳаёти уларнинг ҳар кунги бунёдкорлик меҳнатини талаб қилган.

Халқимиз доим ўз атрофидаги Кўчманчи ва ярим-Кўчманчи аҳоли тазйикида бўлгани, Кўчманчиларнинг маълум кисми эса ўз навбатида қадимий ўтроқ аҳолига, яъни бизнинг аждодларимизга қўшилишни истагани ва асрлар давомида аста-секин қўшилиб борганини инобатга олиб, “Қадимдан маълумки,- дейдилар кўпчилик муаллифлар,- Амударё ва Сирдарё оралиғи ва унга ёндош ерларнинг аҳолиси ҳамма вақт таркибан ўзгариб турган, шунинг учун бу аҳолининг умумий ва ягона бир тарихи тўғрисида сўзлаш ортиқча”. Аммо,

масалага синчковлик билан ёндашиш кўрсатадики, бу фикр фан талабига жавоб бермайди, кўчманчи ва ярим кўчманчи қабилаларнинг ҳужумлари ҳеч бир вақт бу ерларда азалий- азалдан бери яшаб келаётган ерли аҳолини ҳайдаб чиқариб, унинг ўрнига кўчманчи ва ярим кўчманчиларни жойлаштиришгача бориб етмаган. Қадимий ерли аҳоли кўчманчилар билан бир тил ва бир динга садоқатли бўлгани туфайли, ўзаро муносабатларнинг самарали йўлларини тез топабилган, шароит талабқилса, уларнинг маълум қисмини ўзига сингдираолган. Натижада ишлов беришга қулай, сатҳи катта ва суви сероб ҳамда кучли равон қуёш билан таъминланган ер майдони, унумли тупроққа эга, табиатда кам учрайдиган бу жуғрофий ўлка табиат амри билан шаклланган. Шу тарзда Икки дарё оралиғи ва унга ёндош ерлар моддий ва маънавий маданияти асрлар сари ривожланиб борган. Буларнинг намуналари кўп, шу жумладан милодимиздан аввалги VIII асргача даврда яратилган 74 томдан иборат Авеста номли ўша давр энциклопедияси ва бошқа нодир асарлардир.Мазкур масалани ҳал этишда ҳақиқатга яқин турган олимлардан бири Л.В. Баженов бўлган. “Ўрта Осиё тўғрисидаги энг қадимги маълумотларни, деб ёзади у, - Занд-Авестода учратамиз. Аҳура Мазда ва Аҳриман ўртасидаги ҳудудлар учун курашнинг сабабларидан бири Согда – Суғдиёна – Амударё ва Сирдарё оралиғидаги ҳудуд; Муру – Марғиёна – ҳозирги Марв шаҳри атрофидаги ҳудуд; Богда – Бақтрия – ҳозирги Балҳ атрофларидаги ҳудуд ва Хоразмия – ҳозирги Хоразм тилга олинади”[2.10].

Демак, ҳалқимизнинг илк илдизи кадимий замонлардан Амударё билан Сирдарё оралиғи ва ҳар жиҳатдан инсон ҳаёти учун қулай унга ёндош ерларда илдиз қўйган, асрлар сайин янгидан-янги тараққиёт даражаларига кўтарилиб борган ва бормоқда. Атрофдан келиб кўшилганлар мавжуд моддий ва маънавий маданиятни қабул қилиб олганлар ва ерли халқлар, унинг билан бир тилда сўзлашгани ва бир динга сажда қилгани туфайли, қўшилиб сингиб кетганлар, ўз номларини шу элга ва унинг ҳалқига берганлар.

Турли халқлар ёки давлатлар ибодатлари, маросимлари ёки ахлоқий меъёрларининг бирмунча ўхшашлиги уларнинг диний онги ёки фалсафий таълимотларининг айнан ўхшашлигига кўрсаткич бўлолмайди. Қадимги халқлар онги, билиш жараёни ва фаолиятининг барча турли-туман ва зиддиятли қирралари қамраб олинган, ҳисобга олинган бўлгандагина, муайян этник муштараклик ёки давлатнинг табиат, инсон ва жамиятга бўлган у ёки бу диний, фалсафий ва ахлоқий-эстетик муносабатининг моҳияти тўғрисида тасаввурга эга бўлиш мумкин. Зардуштийликка айнан ана шундай ёндашувдан келиб чиққан ҳолда, Б.Г. Гафуров ёзади: “Авеста нафақат қадимги Эрон тили ва адабиёти, фалсафаси ва дини ёдгорлиги, балки Ўрта Осиё қадимги тарихи бўйича муҳим манбадир. Шуни эсда тутиш зарурки, ушбу ёдгорлик бир хилда тузилмасдан, балки кўп қатламли бўлиб, узоқ даврлар давомида, турли ҳудудларда бунёд этилган”[3.137].

Э.В.Ртвеладзе, А.Х.Саидов, Е.В.Абдуллаевлар пухта ўйланган концепцияни таклиф этдилар. Жиддий илмий далиллар асосида Видевдод қадимги Ўрта Осиё ҳудудида яратилганлигини аниқладилар. Уларнинг фикрига кўра, Видевдод ва, демак, Авестани Ўрта Осиё билан боғловчи тўрт далил бор:

1) I-Фрагардда қайд этилган Аҳура Мазда яратган жойлар рўйхатида Ўрта Осиёга тегишли ҳудудларнинг кўплиги;

2) Ўрта Осиё ҳудудидаги кўп сонли археологик топилмалар, антик ва Хитой муаллифларинингушбу минтақа тўғрисидаги маълумотларининг Видевдодда келтирилган дафн маросимига тўғри келиши;

3) Ўрта Осиёнинг баъзи туманларида ўлганлар, шунингдек итлар билан боғлиқ қадимдан сақланиб келган одатларнинг Видевдодда келтирилган одатларга ўхшашлиги;С.П.Толстов ўз вақтида таъкидлаганидек, Хоразм ўзбеклари "маросимларидаги баъзи йўл-йўриқлар, масалан, ўлакса тушиб ҳаром бўлган ҳовузларни поклаш ёки йиғиб олинган ғаллани поклаш, Вендидод йўл-йўриқларига ҳеч бир муболағасиз мос келади";

4) Ўрта Осиё ҳудудида тузилиш жиҳатдан Йима томонидан қурилган Вара қалъасига (II-Фрагард)[4.20] яқин концентрик деворларга эга қалъаларнинг (Тоголок-21 ва б.) топилганлиги.

Зардуштийлик дини чуда чуқур илдиз отган бўлиб, ундаги кўп нарсалар янада қадимий диний эътиқодлар ва одамлар қадимги турмуш тарзи қолдиқлари билан боғлиқдир. Чунки зардуштийлик инсониятнинг энг қадимий тизимлаштирилган дини бўлиб, ундаги оламга бўлган ибтидоий диний-фалсафий муносабат тубдан ўзгаради ва Зардушт томонидан амалга оширилган диннинг ислоҳоти ва тизимга солиниши туфайли аниқ маънавий йўналиш олади. Зардушт диний онгнинг турли жиҳатларини оламнинг яратувчиси образи – ягона илоҳ Аҳура Маздада умумлаштиради. Ушбу фаолият туфайли Зардушт кўз олдимизда, инсониятни диний-фалсафий жиҳатдан юксалиши, оламни билиш жараёнини кенгайиши ва чуқурлашишига имконият туғдирган буюк ислоҳотчи, файласуф ва донишманд сифатида намоён бўлади.

Бу фикримизга қўшиладиганлар ҳам бор, қушилмайдиганлар ҳам топилади. Юқорида таъкидлаб ўтилганидек, инсониятнинг ўтмиши ижтимоий фалсафа нуқтаи назаридан ҳали етарли даражада ўрганилмаганлиги туфайли биз тарихни ўрганишни асосан милодимиз камровидаги ходиса, воқеа ва жараёнларни ўрганиш, билиш, улар тўғрисида мулоҳаза юритиш деб тушунамиз. Холбуки бу ҳодиса ва ўзгаришлар авваламбор инсон онгида, миллионлар тафаккурида кайта-кайта таҳлил ва тақриз манбаи бўлган. Шундай экан, ҳалқимизнинг кўп минг йиллик ўтмиши фанлараро методологик нуқтаи назаридан ҳам ҳар жиҳатдан ўрганилмоғи тўғри бўлади. Бу улкан вазифа биринчи навбатда файласуфлар томонидан тадқиқ этилиши лозим. Тарих ўтмишдаги вокеаларнинг рўйхати ва таърифи ҳамда тасвиригина эмас. У айни вақтда бу таъриф ва тасвирларнинг фақатгина мантиқ қонунлари асосида тушунтириб беришгина эмас. Бу ўрганилган ва мантиқий қонунлар асосида умумлаштирилган даврлар фалсафий нуқтаи назардан диалектик материализмнинг асослари билан узилмас боғлиқлиги намоён этилиши талаб қилинади. Бевосита илмий-тадқиқий ишни унинг ана шу асосларидан бошлаш тарих воқеаларини ҳар жиҳатдан чуқур ва ишонарли этиб ёритиш имконини беради. Биз ўзбек авестология тадқиқотларининг кириш поғонасида турибмиз. Зеро шундай экан, соҳамиз кенг қамровли мутахассисларга зарурият ва хоҳиш тилаб қолади.

Адабиётлар:

1. Исо Жабборов. Ўзбеклар. Тошкент ,“Шарқ”, 2008, 8 –бет.
2. Баженов Л.В. Средняя Азия в древний период. –Т., 1937. – Б. 10.
3. Гафуров Б.Г. История Таджикской ССР. Т.I. –М., 1955. – Б. 137.
4. Авеста. «Закон против дэвов» (Видевдат). – СПб.: Издательство Политехнического университета, 2008. – Б. 20.

КОГНИТИВНЫЙ ТРЕНД ЭКСПЛИКАЦИЙ ЦИФРОВОЙ ЭКОНОМИКИ В ЗЕРКАЛЕ МЕТОДОЛОГИЧЕСКОЙ РЕФЛЕКСИИ

Кушаков Ш. С. -д.ф.н., профессор СамИЭС

В наше время разворачивается очередная, глобальная по масштабу, революция, которую можно называть “цифро-экономической революцией”. В отличие от предшествующих различных революций, эта революция носит многоуровневый, полисистемный характер, а порождаемые ею тренды и трансформации влияют на все стороны жизни социума и человека, а также, постепенно распространяются на все страны и регионы мирового сообщества.

Содержанием цифро-экономической революции является появление виртуально-модельной экономики, которая замещает классический тип производства, распределения и потребления товаров, услуг.

Надо сказать, что виртуально-модельные типы рынка или же его сегменты возникли раньше, чем появился обозначающий их термин “цифровая экономика”. Как это часто бывает в сфере науки, объект знания (соответственно денотат концепта) старше чем обозначающий его термин.

Временем рождения термина “цифровая экономика” (англ.-digitaleconomic) - считается 1995 год, когда американский специалист по информатике Николас Негропонте (Массачусетский университет) ввел в употребление этот термин[30]. Используя этот метафорический термин Н.Негропонте выдвинул идею перехода от обработки атомов (как единиц физических и химических веществ из которых изготавливаются товары классического производства) к обработке битов. Биты это уже “кирпичики” моделей-товаров виртуального рынка. При этом американский ученый отметил недостатки, в плане производства и сбыта, классических товаров (вес, транспорт, издержки и т.д.) и преимущества новой экономики, в жилах которой течет виртуальные модели товаров, денег и услуг.

Таким образом, феноменом, определившим возникновение отмеченного выше нового, интегративного (соединивший социально-экономический и научно-технический составляющие аспекты) типа революции является формирование цифровой экономики. Ее масштаб, динамика развертывания и влияние на жизнь людей и общества носит экспоненциальный характер. Все больше стран принимают национальные программы, направленные на развитие цифровой экономики.

[30] http://www.fingramota/org/teoriya-finansov

Относительно рейтинга роста цифровой экономики по странам, то можно сказать, что согласно расчетам DEI в 2017 году, проведенного компанией Mastercard совместно со Школой права и дипломатии имени Флетчера при университете Тафтса, в цифровом выражении лидируют Норвегия, Швеция и Швейцария. США, Великобритания, Дания, Финляндия, Сингапур, Южная Корея и Гонконг входят в топ-10. Россия занимает 39 место, рядом с Китаем, Индией, Малайзией и Филиппинами[31].

В Узбекистане доля цифровой экономики в ВВП составляет 2,2%. При этом средним оптимальным показателем считается 7-8%. В соответствии с проектом Концепции развития системы "Электронное правительство" Республики Узбекистан к 2025 году планируется довести услуг ИКТ в ВВП до 5%, а к 2030 году- до 10%[32]

Созидательный импульс к развитию в нашей стране цифровой экономики дает реализация Постановления Президента Республики Узбекистан от 3 июля 2018 года "О мерах по развитию цифровой экономики в Республике Узбекистан". В постановлении подчеркивается, что государством принимаются широко масштабные меры по развитию цифрового сектора экономики, внедряются системы электронного документооборота, развиваются электронные платежи и совершенствуются нормативно-правовая база в сфере электронной коммерции[33]. В целях координации деятельности по внедрению технологии цифровой экономики создано Национальное агентство проектного управления при Президенте Республики Узбекистан.

Развитие цифровой экономики, появляющиеся в связи с этим различного рода проблемы, ставят перед наукой ряд вопросов теоретико-концептуального и методологического характера. На это стали обращать внимание ученые, общественные и государственные деятели. Так, в докладе НИУВШЭ к XX-ой Апрельской международной научной конференции по проблемам развития экономики и общества под названием "Что такое цифровая экономика: тренды, компетенции, измерение" (9-12 апреля 2019г., г. Москва) отмечается необходимость разработки понятийного аппарата цифровой экономики. Констатируется, что в международной практике до сих пор не сложилось гармонизированное определение цифровой экономики. В качестве первого шага предлагается создать операционный понятийный аппарат, который способствовал бы разработку систему статистического измерения трендов цифровой экономики[34].

В Постановления Президента Республики Узбекистан "О мерах по развитию цифровой экономики в Республике Узбекистан" ставится задача **разработки основных понятий** (выделено нами - Ш.К.) в сфере технологии "блок-чейн" и принципы ее функционирования.

При необходимости разработки теоретико-концептуальных оснований проектов развития цифровой экономики, ее сегментов и структур, следует

[31] http://www.fingramota/org/teoriya-finansov/item/2198-chto takoe-tsifrovfya-economika
[32] Review/uz>uzbekistan -otsifrobivaetsya
[33] https://wwwLex/uz/ru/pdfs/3806048
[34] https://www.hse/ru

прежде всего иметь более или менее четкие представления относительно их природы, механизмов функционирования, их системных взаимосвязей и др. Когда такие представления имеются, то они экплицируются и обобщаются в понятиях, концептуальных подходах и теориях.

Приходится, однако, констатировать, что в отношении концептуализации и интерпретации сущности, отличительных черт цифровой экономики, в определении ее объективных и субъективных характеристик, типологии сегментов и структур еще нет общепризнанного подхода.

Возьмем само понятие цифровой экономики. Прошло почти четверть века с того времени, как оно стало предметом исследования. Но, до сих пор не существует общепринятого определения, а имеющиеся характеризуются размытостью смыслового значения, смешением разнородных (например, объективного и субъективно-деятельностного сторон) качеств цифровой экономики. Имея в виду такую эпистемологическую ситуацию, английские ученые Р. Бухт и Р. Хикс считают необходимым уточнить понятие цифровой экономики в силу ее расплывчатости и тесной взаимосвязанности с традиционной экономикой. В качестве примера они приводят определения, характеризующие цифровую экономику то как “сложную структуру”, то как “экономики, основанной на цифровых технологиях” или же как “конвергенцию компьютерных и коммуникационных технологий в сети интернет” и др.[35] Естественно, такого рода определения не смогут играть роль рабочей гипотезы или же понятийной конструкции при разработке теоретических основ стратегии развития цифровой экономики.

Не отвечают нормам и требованиям научной рациональности и другие экспликации. Российский экономист В. Иванов считает, что цифровая экономика – это виртуальная среда, дополняющую нашу реальность[36]. Как можно заметить, в этом определении отсутствует указание на видовое отличие цифровой экономики от других существующих реальностей, феноменов. Например, цифровую модель экологической ситуации какого-либо региона можно охарактеризовать в качестве виртуальной среды. Но эта среда качественно отличается от цифровой экономики. Другой ученый-экономист Александра Энговатова дает следующее определение : “ Цифровая экономика – это экономика, основанная на новых методах генерирования, обработки, хранения, передачи данных, а также цифровых компьютерных технологиях”[37]. Данное определение не содержит в себе суждение относительно главных черт, особенности цифровой экономики, а просто отсылает к ее частям, компонентам. Тем самым совершается методологическая ошибка: часть отождествляется с целым (которое следовало бы охарактеризовать).

Авторы вышеупомянутого доклада : “ Что такое цифровая экономика: тренды, компетенции, измерение” формулируют следующую экспликацию: Цифровая экономика – деятельность по созданию, распространению и

[35] Бухт Р.,Хикс Р. Определение, концепция и измерение цифровой экономики//Вестник международных организаций. М., 2018.Том 13.№2. –С.143-172.

[36] См.: Урманцевв А. Цифровизация: как специалисты понимапют этот термин//ria/ru>yjdjcnb/ 16 2017 г.июн

[37] Урманцевв А. Цифровизация: как специалисты понимапют этот термин//ria/ru>yjdjcnb/ 16 2017 г.июн

использованию цифровых технологий и связанных с ним продуктов и услуг. Аналогичное определение дается в интернетовском Википедии: Цифровая экономика – экономическая деятельность, основанная на цифровых технологиях, связанная с электронным бизнесом и электронной коммерцией, и, производимых и сбываемых ими цифровыми товарами и услугами. Методологическая некорректность этих экспликаций заключается в том, что здесь смешивается объект и субъект деятельности. Цифровая экономика не является видом деятельности по созданию чего-либо, а представляет соборй системно-функциональный объект, освободившийся от коллективного субъекта (участников и деятелей этой экономики), и обладающий своими закономерностями существования и функционирования. Само собой разумеется, что такой сложный, полисистемный и многоуровневый объект не может существовать без деятельности, креативной активности творцов инновационной экономики, субъектов экономических отношений. Но это уже деятельность субъектов внутри неклассического сектора экономики, ее сегментов, подразделений и отраслей. И в подобной экономике бизнес, как правило, организуется, а это уже признак системности, а система обеспечивает связь продавца и покупателя, а еще шире, спроса и предложения.

Можно привести еще один довод в пользу представления о системном характере цифровой экономики. Так, считается, что главными элементами этой экономики являются электронная коммерция, интернет-банкинг, электронные платежи, интернет-реклама, онлайн-услуги, а также, интернет-игра. Перечисленные компоненты как раз и представляют собой структурного элемента системы, каковой является цифровая экономика.

Есть попытки охарактеризовать цифровую экономику на основе информационного подхода. Согласно Б.Паньшин цифровая экономика является составной частью информационной (цифровой) среды[38]. Здесь, во-первых отождествляется понятия информации и цифра, ибо они разные феномены, во-вторых, скорее наоборот информационная среда является виртуальной частью цифровой экономики. А последняя, в свою очередь, интегрирует константную (физическую, аналоговую: кадры, технологии) и виртуальную (цифровые модели, двойники) экономическую реальностей.

Краткое рассмотрение некоторых определений и подходов к интерпретации цифровой экономики позволяет говорить о необходимости повышения уровня и культуры методологического мышления. Особенно это касается вопроса точности, адекватности интерпретируемых понятий и теоретических конструктов. От этого в немалой степени зависит ценность и эффективность разработки концептуальных оснований принимаемых решений, проектов и моделей, относящиеся к цифровой экономике.

[9]ПаньшинБ.Цифроваяэкономика: понятия и направления//cyberleninka.ru>articl>tseoriya-ekonomika-ponyatiya

РАҚАМЛИ ИҚТИСОДИЁТНИ РИВОЖЛАНТИРИШНИНГ ФАЛСАФИЙ-МЕТОДОЛОГИК МАСАЛАЛАРИ*

Ғаффарова Г. Ғ.
ЎзМУ лойиҳа раҳбари,
ф.ф.д., проф. в.б.

Дунё ўзгармоқда. Рақамли технологиялар аста-секин кундалик ҳаётнинг ҳар бир соҳасини ажралмас қисмига айланиб бормоқда. Бугунги кунда ҳаётнинг барча соҳалари фаолиятини электрон, комьпютер, тармоқ ва бошқа муҳим автоматлаштирилган технологияларсиз тасаввур қилиш қийин. Алоқа ва харид қилишдан тортиб, маҳсулот ишлаб чиқариш ва компаниянинг мустақил "иши"га қадар ҳамма нарса рақамли муҳитга ўтмоқда. Шу сабабдан, жаҳон иқтисодиёти ривожланишининг янги парадигмасида рақамли технологиялар ижтимоий фаровонликнинг ўсишини белгилайдиган асосий ишлаб чиқариш манбаи сифатида қаралади.

Ўзбекистоннинг келгуси тараққиётини илм-фан, илмий, ижтимоий-гуманитар технологиялар, рақамли иқтисодиёт асосида бошқариш ташкил этади. Ҳаракатлар стратегиясини амалга оширишда ахборотни яратиш, қайта ишлаш, алмашиш ва узатиш технологияларига асосланган рақамлаштириш жараёнлари амалга оширилмоқда. Дарҳақиқат, замонавий дунё янги технологиялар ривожланишининг навбатдаги босқичига ўтди. Яъни, биринчиси, буғ двигателини яратиш; иккинчиси - электрлаштириш; учинчиси - ахборотлаштириш; тўртинчиси - рақамлаштириш, яъни катта маълумотлар ва унга асосланган технологиялар даври. Шуни таъкидлаш керакки, ахборотлашган жамият шаклланишининг биринчи босқичи ахборотлаштириш жараёни бўлса, иккинчи босқичини рақамлаштириш жараёни ташкил қилади.

Рақамлаштириш тушунчаси"рақамли воситалар ёрдамида алоқа, ёзув, маълумотларни узатишнинг рақамли усули"дир[39]. Дарҳақиқат, рақамлаштириш жараёнида маълумотларнинг сифати ва мазмунида ҳеч қандай ўзгариш бўлмайди, шунчаки рақамли форматда кейинчалик қайта ишлаш учун электрон шаклга айлантирилади, бу бизга мавжуд бўлган бизнес-жараёнларни уларга рақамли форматга маълумот қўшиш орқали такомиллаштиришга имкон беради.

А. Марей фикрича, “рақамлаштириш - бу бизнинг фикрлаш тарзимиз, ҳаракатимиз, атроф-муҳит ва бир-биримиз билан алоқа қилишимизнинг парадигмал ўзгариши”[40]. Яъни, рақамлаштиришни алоқа ва ўзаро муносабат парадигмасининг ўзгаришидир.

Ҳаракатлар стратегиясини амалга оширишда рақамли иқтисодиёт муҳим аҳамият касб этади. 2019 йил “Фаол инвестициялар ва ижтимоий ривожланиш

* Ушбу мақола Ўзбекистон Миллий университети қошидаги ПЗ-20170928696 «Ўзбекистонда ислоҳотлар жараёнини таҳлил этиш ва амалга оширишнинг концептуал-фалсафий методологияси (Ҳаракатлар стратегияси асосида)» мавзусидаги лойиҳа доирасида тайёрланган.

[39] Цифровизация [Электронный ресурс] // Викисловарь. — Режим доступа: https://ru.wiktionary.org/ wiki/цифровизация (ҳавола вақти: 15.03.2018)

[40] MareyA. Tsifrovizatsiyakakizmenenieparadigmy [Elektronnyyresurs]. — Rezhimdostupa: https://www.bcg.com/ru-ru/about/bcg-review/digitalization.aspx (ҳавола вақти: 15.03.2020).

йили”да иқтисодиётнинг барча соҳаларини рақамли технологиялар асосида янгилашни назарда тутадиган Рақамли иқтисодиёт миллий концепциясини ишлаб чиқиш вазифалари белгиланган[41]. Айтиш керакки, бугунги кунда дунёда мамлакатлар рақобатбардошлигини белгилашда иқтисодиётда рақамли иқтисодиётнинг ўрни муҳим аҳамият касб этади. Чунки иқтисодиётнинг қайси бир тармоқ ёки соҳасига назар ташламайли, барчасида рақамли технологияларнинг ўрнини кўрамиз. Айниқса, мамлакат банк тизимидаги хизматлардан тортиб, давлат хизматлари даражасида ҳам инновацион рақамли технологияларнинг улушини кўришимиз мумкин.

Хўш, рақамли иқтисодиёт нима? Унинг моҳияти нимадан иборат? Жамият тараққиётида қандай аҳамиятга эга?

Рақамли иқтисодиёт атамаси 1995 йилда Американинг Массачусетс университети олими Николас Негропонтетомонидан биринчи бор қўлланган. Ҳозир кунда дунёдаги барча фойдаланмоқда. Шу сабабли ҳам рақамли иқтисодиёт тушунчасига турли ёндашувлар шаклланди. Айтиш мумкинки, кенг маънода “рақамлаштириш” жараёни одатда рақамли технологияларни кенг қўллаш ва ассимиляция қилиш ташаббуси билан бошланган ижтимоий-иқтисодий ўзгаришни англатади. Унга ахборотни яратиш, қайта ишлаб, алмашиш ва узатиш технологиялари киради.

Рақамли иқтисодиётнинг ривожланиши кўп қиррали жараён бўлиб инновацион ривожланишнинг асосини ташкил этмоқда. Рақамли иқтисодиёт ижтимоий ҳаётнинг барча соҳаларига жумладан, инсонларнинг ўзаро муносабатлари, илмий тадқиқот, фан, таълим, билимларни генерация қилиш, инсоннинг билиш жараёнларига катта таъсир ўтказмоқда. Инсондан янги рақамли иқтисодиётда фаолият олиб бориш учун янги малакаларни ривожлантириш долзарб вазифадир. Яъни, рақамли технологиялардан фойдалана олиш касбий компетенция сифатида талаб этилади. Дастлаб иқтисодий адабиётларда қўлланилган бу ғоя тобора бошқа соҳалар, жумладан сиёсат ва ижтимоий гуманитар фанларда ҳам кенг ўрганилмоқда.

Рақамли иқтисодиёт тушунчасига бир қатор таърифлар берилган. Жумладан, иқтисодиёт фанлари доктори В.Иванов фикрича, “рақамли иқтисодиёт – ҳақиқатимизни тўлдирадиган виртуал муҳит”дир[42].

М.Д.Калужский рақамли иқтисодиётни Интернет тармоғида иқтисодий фаолиятнинг коммуникацион муҳити ҳамда уни амалиётга қўллашнинг шакли, методи, воситалари ва натижалари сифатида қарайди[43].

Бугунги кунда рақамли иқтисодиёт тушунчасининг ягона таърифи қабул қилинмаган. Аммо, ахборот жамияти назариясининг тарафдорлари томонидан рақамли иқтисодиёт ахборот жамиятининг иккинчи босқичи эканлиги таъкидланмоқда.Дарҳақиқат, рақамли иқтисодиёт (digital economy) –электрон бизнес, электрон коммерция ва рақамли технологияларга асосланган ҳолда

[41]Мирзиёев Ш.М. Ўзбекистон Республикаси Президенти Шавкат Мирзиёевнинг Олий Мажлисга Мурожаатномаси. – Тошкент, 2018.
[42]Иванов В.В., Малинецкий Г.Г. Цифровая экономика: мифы, реальность, перспектива. Российская академия наук, - Москва, 2017.
[43]Калужский М.Л. Маркетинговые сети в электронной коммерции: институциональный подход. – М., Берлин: Директ-Медиа, 2014. –С.402.

товар хизмат кўрсатувчи олимлар томонидан эътироф этилаётган иқтисодиёт модели ҳисобланади (муаллиф – Ғ.Г.).

Рақамли иқтисодиётнинг асосий характерли белгиси унда жамият аъзоларининг барча эҳтиёжлари ахборотларни қайта ишлаш, уларни ишлаб чиқариш воситасида қондирилади. Шу маънода, рақамли иқтисодиётни кенг маънода рақамли ахборот коммуникацион технологияларга асосланган иқтисодий, ижтимоий, маданий муносабатларнинг тизими деб тушуниш мумкин. Бундай иқтисодиётнинг асосий компонентлари электрон бизнес инфраструктураси; электрон бизнес; электрон савдо ташкил этади.

Рақамли иқтисодиётнинг асосий элементини эса интернет ташкил этади. Мазкур компонентларнинг амал қилиши иқтисодий тизимдаги рақамли трансформацияни келтириб чиқарди ва бу жараённи олимлар тўртинчи саноат инқилоби сифатида баҳоламоқдалар. Шуни айтиш керакки, рақамли иқтисодиётнинг инсон ҳаётига ижобий ва салбий томонлари ҳам бор.Рақамли иқтисодиётда истеъмолчилар зарур бўлган хизмат ва товарларни интернет воситасида сотиб олиши ва хизматлардан арзонроқ тарзда фойдаланиши мумкин. Масалан, китобларнинг электрон нашрлари босма нашрдан кўра бир неча бор арзонга тушиши мумкин. Шунингдек, истеъмолчи уйдан чиқмасдан туриб тадбиркорлик қилиши ҳам мумкин.

Халқаро банкнинг 2016 йилги хабарига кўрарақамли иқтисодиётнинг афзалликлари қуйидагилардан иборат[44]: иш унумдорлигининг ортиши;компания рақобатбордошлигининг ортиши;янги иш ўринларини пайдо қилади;қашшоқлик ва ижтимоий тенгсизликни бартараф этади.

Бугунги кунда ахборот ва билим жамият тараққиётининг асоси бўлиб, унга анъанавий тушунчалар ва моделлар қўлланилмайди. Л.В. Шмелкова таъкидлаганидек[45], рақамли иқтисодиётга мос келадиган шахснинг энг муҳим хусусияти бу рақамли технологияларга эгалик қилиш ва уларни касбий фаолиятда қўллашдир.Рақамли технологиялар, бир томондан, ишлаб чиқариш ҳажми ва самарадорлигини янада оширишга ёрдам беради, бошқа томондан, улар турли соҳаларда индивидуал ёндашишга имкон беради.

Рақамли тармоқларда ривожланаётган жамият учун сифат жиҳатидан ўзгарган хусусиятларни яратиб, ахборот-коммуникацион тусдаги янги маданий амалиётларнинг шаклланиши амалга оширилмоқда[46], бунда шахснинг эркинлиги, унинг маданий ўзини ўзи идентификацияси ва виртуал муҳитда ўзини намоён қилиш имкониятлари ҳар хил тушунилади[47].Албатта, рақамли маданият инсон ҳаётининг маънолари ва қадриятларига тубдан таъсир кўрсатиши, жамият маданиятининг ихтисослашган ва кундалик даражалари ўртасидаги муносабатларни ўзгартириши, турмуш тарзи ва турмуш тарзига муҳим ўзгартиришлар киритиши мумкин.

---

[44]Word Bank. World Development Report 2016: Digital Dividends / Word Bank Group, 2016.

[45] Исследование российского рынка онлайн-образования и образовательных технологий [Электронный ресурс]. — Режим доступа: https://edmarket.digital/ (ҳавола вақти: 15.04.2020).

[46] Астафьева О. Н. Виртуальные сообщества: «сетевая» идентичность и развитие личности в сетевых пространствах // Вестн. Харьк. нац. ун-та им. В. Н. Каразина «POST OFFICE. Образи часу – образи с світу». Серия: Теория культуры и философия науки. 2007. № 776. С. 120–133.

[47] Астафьева О.Н. Синергетический дискурс современных информационно-коммуникативных процессов // Синергетическая парадигма: Когнитивно-коммуникативные стратегии современного научного познания. М., 2004. С. 419–443.

Рақамлаштириш нафақат ижтимоий ривожланишнинг, балки дунё иқтисодиётининг иқтисодий ўсишида ҳам ҳал қилувчи омилга айланмоқда. Алоҳида рақамли технологияларни жорий этишдан глобал ва миллий иқтисодиёт доирасида рақамли экотизимни қуришга ўтиш мавжуд. Ушбу тенденция барча мамлакатларда рақамлаштириш жараёни иштирокчилари - давлат ҳокимияти органлари, бизнес, ўқув муассасалари, саноат корхоналари ва молиявий институтлар ўртасида самарали ҳамкорлик зарурлигини акс эттиради.

Рақамли иқтисодиётни ривожлантириш нафақат алоҳида иқтисодий тизимлар учун, балки бутун давлат учун устувор вазифа ҳисобланади. Миллий иқтисодиётни рақамлаштириш аллақачон кўпгина мамлакатлар иқтисодий ривожланишининг муҳим таркибий қисмига айланди. Шу сабабли, “иқтисодиётни рақамлаштириш уни ахборотлаштиришнинг янада фундаментал замонавий шаклидир”[48].

Рақамли иқтисодиёт иқтисодиётнинг ажралмас қисми бўлиб, унда ахборотлашган жамиятининг асосий кўрсаткичларини тавсифловчи субъектларнинг билимлари ва номоддий ишлаб чиқаришлар устунлик қилади.

Рақамли иқтисодиёт - бу Ўзбекистон ривожланиши учун янги парадигмани белгилайдиган глобал тенденциядир. Бунда асосий вазифалардан бири - инсонларни мамлакатда юз бераётган рақамлаштириш жараёнларига илмий, амалий ва фуқаролик қарашларини етказиш, иқтисодий ўсиш учун имкониятларни излаш, интеграция ва улкан синергетик эффектга эришиш орқали ҳаёт даражаси ва сифатини яхшилаш зарур. Шунингдек, рақамли иқтисодиётда ташкилотларнинг ва биринчи навбатда иқтисодиётнинг реал сектори корхоналарининг замонавий компьютер ва ахборот тизимларидан фойдаланиши уларнинг самарали фаолият кўрсатиши учун муҳим шартдир.

Айтиш керакки, ижтимоий ривожланишда рақамлаштириш ва иқтисодиётни рақамли ўзгартириш таълим тизимига ҳам ўз таъсирини кўрсатмоқда. Бу эса таълим соҳасида рақамли кўникмаларни шакллантириш ва улардан фойдаланиш заруриятини, рақамли воқеликни ўзлаштиришнинг янги шаклларини мослаштириш ва ривожлантиришни талаб қилмоқда. Шунингдек, ижтимоий ривожланишнинг замонавий манбаларидан бири узлуксиз касбий таълим тизимини ташкил этиш, аҳолини билимларини фаол равишда янгилаш ва талаб қилинадиган компетенцияларни шакллантириш[49] заруриятини вужудга келтирмоқда.

Албатта, замонавий илмий адабиётларда келтирилган "рақамли иқтисодиёт", "билимлар иқтисодиёти", "ахборотлашган жамият" тушунчалари эски саноат парадигмасини ўрнини босадиган янги ижтимоий-иқтисодий тизимни шакллантиради. Шу сабабли дунёнинг ривожланган давлатлари рақамли иқтисодиёт, тизимли ахборотлашган жамият ва билим иқтисодиётининг тизимли элементларини уйғун ривожланишига катта эътибор бермоқдалар.

---

[48]Плотников В.А. Ишлаб чиқаришни рақамлаштириш: Россия иқтисодиётидаги назарий моҳият ва ривожланиш истиқболлари // Санкт-Петербург давлат иқтисодиёт университетининг янгиликлари. - 2018 .-- №4 (112). - С. 16-24.

[49]Забелина О.В., Мальцева А.В., Мирзабалаева Ф.И. Установки работающего населения России на непрерывное профессиональное образование // Креативная экономика. – 2019. – Том 13. – № 4. – С. 773-790. – doi: 10.18334/ce.13.4.40532

Хулоса қилиб айтганда, бугунги кунда рақамли технологиялар ва тармоқ эффектлари жаҳон иқтисодий тизимининг барча субъектлари ижтимоий-иқтисодий, сиёсий ва маданий ҳаётининг ажралмас қисми ва умуман ижтимоий тараққиёт асосидир. Ўзбекистон, дунёнинг аксарият мамлакатлари сингари, ҳаётнинг барча соҳаларида билим, фан, техника ва ахборотнинг муҳим роли билан ажралиб турадиган бошқа технологик инқилоб, янги цивилизациянинг пайдо бўлиши арафасида. Зеро, ҳозирги мураккаб даврда Ўзбекистон учун анъанавий иқтисодиётни имкон қадар замонавий ахборот, интеллектуал, рақамли иқтисодиётга айлантириш жуда муҳимдир. Бу эса ривожланиш йўлидир. Акс ҳолда, кейинги ижтимоий-иқтисодий инқирозлар натижада сиёсий номутаносиблик муқаррар бўлиб, бу ўз навбатида ижобий тескари алоқа сифатида ҳаракат қилиши ва мамлакатни технологик, кейин эса ижтимоий-иқтисодий ривожланаётган мамлакатлардан орқада қолдириши мумкин.

ТЕОРЕТИКО-КОНЦЕПТУАЛЬНЫЕ ОСНОВАНИЯ МЕТОДОЛОГИИ РЕФЛЕКСИВНОЙ СОЦИОЛОГИИ

Кушаков Ш.С. -д. ф. н, профессор СамИЭС

Во второй половине прошлого столетия складывается новый этап в развитии мировой философии и науки. Речь идет о формировании новейших направлений научного знания, получивших название “постнеклассические науки”. Вооружившись новыми идеями, концептуальными и методологическими инструментариями, представители этих направлений стали исследовать такие объекты и феномены, которые были вне поля зрения классической и неклассической науки. Это, например, синергетический и виртуалистский подходы к исследованию природных и социальных систем, мозаичность как характеристика бытия и познания, нелинейность, конструктивность и рефлексивность когнитивной деятельности и др. Подобный познавательный тренд проник и в социологию, приведший к формированию новых идей и подходов в науке об обществе. В результате этого произошло серьезное парадигмальное изменение, что привело к повороту исследовательского интереса к изучению личностных элементов социального бытия людей, т.е. речь идет о разработке проблем человеческого измерения социальных процессов, отношений и взаимодействий.

В классической и неклассической социологии, в качестве концептуальных оснований парадигмы исследовательских программ, использовались такие теоретические конструкты как “социальная система”, “социальный порядок”, “оциальный институт”, “социальные структуры и функции” и др. Построенные на их основе социологические теории оставляли за скобки самого творца, субъекта социальных отношений и трансформаций. И действительно, как считают представители структурного

функционализма (Т. Парсонс, Р.Мертон и др.) социология обладает концептуальным аппаратом, наилучшим образом приспособленным к познанию социальной реальности, в частности, социальных систем и структур. Если,

например, американский социолог Т.Парсонс рассматривал проблематику человеческих действий, то этого он делал в контексте анализа механизмов поддержания социального порядка[50].

Альтернативой социологии без творцов и субъектов социальных структур и действий стали социологические концепции и теории, в которых на первый план выдвигается ролевые функции индивидов, направленные на превращение внешнего социального контроля в самоконтроль и формирование человеческого я. Такой подход обусловил повышенное внимание к рефлексии как состояние сознания субъекта социального действия. Этим объясняется появление в социологии направления получившего название “рефлексивная социология”. В рамках данного направления разрабатывается теория и методология рефлексивной социологии, основания которых были заложены в трудах западных социологов – Альфреда Шютца, Алвина Гоулднера, П.Бурдье и др. Следует также отметит, что истоки рефлексивной социологии восходит к концептуальным построениям, которые были разработаны представителями феноменологической традиции и понимающей социологии.

Становится понятным, что социология уже не может дальше развиваться, если не будет изучена природа и социально-когнитивные функции рефлексии и саморефлексии, их роль в поведении индивидов, принятии решений личностью, в прогрессе социальных струкутур и отношений. М. А. Соболевская справедливо подчеркивает, что рефлексия как попытка осмысления основ социологической теории является не только признаком современности, но и необходимым элементом развития социологической теории на данном историческом этапе, который характеризуется переходом от экстенсивного способа расширения социологического познания – возникновение новых парадигм, к критическому осмыслению дотижений социологии за почти двести лет ее существования и определению перспектив развития социальной науки в будущем[51]. В так называемой дорефлексивной социологии, то есть, до использования рефлексивного метода в социологии субъекты социальных действий рассматривались в качестве абстрактных индивидов, знаковых носителей социальных отношений. При таком подходе не учитывается духовное состояние и когнитивная рефлексия индивида, и стало быть, уровень активности самосознания личности. Далее, за пределами исследовательской интенции остаются изменение содержания мировоззренческих, этических, нормативных установок людей, личностные диспозиции на момент принятия индивидом решений. Что касается проводимых традиционных социологических опросов, то они в лучшем случае фиксируют состояние, уровень ангажированности общественного мнения по тем или иным вопросам быта, политики , экономики и т.д.

В ходе становления рефлексивной социологии произошло расщепление рефлексивного подхода, которое выразилось в образовании двух научно-исследовательских программ: 1.Формирование теории и методологии

[50]См.:Парсонс Т.О. О структуре социального действия. М.: Академический проект, 2000.-.730-860.

[51] Соболевская М.А. Рефлексивность современной социологичекой теории: от истоков к перспективам// Психология, социология и педагогика. 2014. №2.

рефлексивной социологии; 2.Направление исследования феномена саморефлексии как характеристики когнитивной рефлексии и саморефлексии как характеристики когнитивной интенциональности субъекта социального поведения.

Необходимо отметить, что изучение рефлексивных характеристик познавательной деятельности, теоретическое и методологическое осмысление понятия рефлексии стали осуществляться в философской науке Узбекистана в 90-х гг. прошлого века[52] Несколько позднее рефлексивный подход стал применятся и в социологической науке. Я имею в виду разработку теоретических и методологических проблем рефлексивной социологии, осуществляемой в нашей стране Р.Т.Убайдуллаевой[53]

Рассматривая природу и характеристики социальной рефлексии, Р.Т. Убайдуллаева обращает внимание на то, что в определенных условиях человек активизирует потенциал своей духовности, повышает уровень и степень адекватности понимания своих потребностей, желаний, которые в своей совокупности определяют интенциональную направленность принимаемых личностью решений. В этой ситуации едва ли не первостепенную роль играют как социальная рефлексия индивидов и групп, так саморефлексия личности.

Чтобы реализовать задачу выявления содержания саморефлексии, необходима реконструкция смысла и интенциональности самосознания личности. Основным методом такого рода когнитивной реконструкции исследователи считают метод контекстуально-дискурсивного анализа.

Возникает вопрос: что служит концептуальным основанием метода контекстуально-дискурсивного анализа? Согласно мнению Р.Убайдуллаевой таким основанием является когнитивная теория дискурса голландского ученого Теун ван Дейка. Ученый дает следующее определение главному понятию своей теории: ”дискурс” – это связная последовательность письменных предложений или устных высказываний, выраженных в определенной коммуникативной ситуации с целью передачи информации или выполнения других социальных действий[54].

Применительно к методологии рефлексивной социологии Р. Убайдуллаева считает, что использование инструментария дискурс-анализа позволяет исследовать, каким образом люди в процессах общения и диалога конструируют дискурс, думают и взаимодействуют, воспроизводят в саморефлексии ценности, нормы и установки, переводят их в личностные самоопределения и интенциональности [55]

---

[52] См.: Кушаков Ш.С. Проблемы взаимодействия наук как предмет философской рефлексии. Автореферат диссертации на соискание степени докт. филос. наук.Ташкент, 1994; Фан ва фалсафада рефлексия муаммоси (илмий мақолалар тўплами). Самарқанд:СамДУ, 1995. 90б.

[53]Убайдуллаева Р. Т. Саморефлексия как методологическая проблема социологии. LambertcademikPablishig. 2013; её же: Саморефлексия как субъектно-практическая методология оциологии. Автореферат докторской (DSc) диссертации по социологическим наукам. Ташкент-2019. -63с.

[54]См.: Интервью с Т. А. Ван Дейком // Современный дискурс анализ. Электронный журнал. Вып.(, 2013. www disourseanalysi

[55]Убайдуллаева Р.Т. Саморефлексия как субъектно-практическая методология социологии. Автореферат докторской (DSc) диссертации по социологическим наукам. Ташкент-2019. –С.19.

Использование методологии рефлексивного подхода в социологии дает возможность обеспечить предметное видение исследуемой реальности посредством концептуализации понятий, обобщающие акты личностной саморефлексии на уровне феноменологического описания и интерпретации, а с другой стороны технологически решить те или иные практические задачи. В этом плане примечательным является апробация методологии саморефлексии как механизма самопроектирования профессиональных компетенций студенческой молодёжи.

Российский социолог М.С. Кошевая разработала один из вариантов методологии повышения профессионального мастерства будущих экономистов через процесс самопроектирования профессиональных компетенций в системе математической подготовки на основе механизма саморефлексии. Что касается саморефлексии, то она, имея в виду рефлексивное я студента, трактуется как отражение самого себя с совокупностью сформированных математических компетенций на профессиональную деятельность экономиста посредством самосознания и самопознания, включающий сложный акт мыслительных операций, в том числе, акты собственного восприятия и внимания. В предлагаемой методологии ключевым понятием является понятие самопректирования профессиональных компетенций, которое определяется как развитие способности будущих бакалавров экономического направления самостоятельно реализовывать решение профессиональных задач на основе математических компетенций через процесс саморефлексии для достижения наиболее высокой ступени профессионализма, которые подчиняются единой цели, концентрируются в заданном направлении и осуществляют получение желательных результатов[56].

Идею практического использования методологии рефлексии и саморефлексии в системе образования поддерживает В.А.Чупина. По её мнению чрезвычайно актуально закрепление такой системы образования, в которой проектирование образовательной деятельности обучающихся специалистов и их дальнейшего профессионального развития происходило бы на основе метода рефлексии[57].

Таким образом, анализ теоретических и методологических аспектов проблем рефлексивной социологии показывает, что поиски и исследования идут в направлении от выяснения ее концептуальных оснований (идей, понятий, конструктов и т.д.) к разработке технологии организации практической деятельности в различных сферах производства, культуры и образования. В этом видится актуальность и необходимость дальнейшего углубленного изучения теоретических, методологических и практических сторон функционирования личностного механизмов рефлексии и саморефлексии как перспективного направления современной социологии.

---

[56]Кошевая Н.С. Саморефлексия как механизм самопроектирования профессиональных компетенций бакалавров экономического направления в системе математической подготовки // Личность, семья и общество. Вопросы подготовки и психологии: сб. статей по матер.L11 Межд. научно-практич. конф. №5 (51).-Новосибирск: Сиб АН, 2015.

[57]Чупина В.А. Рефлексивный метод и его роль в развитии профессионального мышлния управленческих кадров // Образование и наука.2010. № 11. -С.12

ГЛОБАЛЛАШУВ ШАРОИТИДА МАЪНАВИЙ МЕРОСНИНГ АҲАМИЯТИ

А.Азизқулов
СамИСИ доценти

Ҳозирги мураккаб ахборотлашган жамият босқичида ўсиб келаётган ёш авлодни маънавий ахлоқий қиёфасини шакллантириш таълим-тарбия тизимининг энг долзарб масаласи ҳисобланади. Маънавий таҳдидлар ва ахборот хуружлари кучайган бир пайтда ёшларни мафкуравий иммунитетини шакллантириш, уларда миллий ўзликни англаш туйғусини такомиллаштириш давр талабидир. Ёшларни маънавий-ахлоқий қиёфасини шакллантиришнинг бир қанча асос ва омиллари, усул ҳамда воситалари мавжуддир. Асрлар давомида шаклланган ва аждодларимиз томонидан сайқалланиб келинган миллий қадриятларимиз – ёшлар маънавий қиёфасини шакллантиришнинг энг муҳим омилидир.

Аждодларимиз томонидан яратилган улкан илмий маънавий меросда ёшлар ахлоқий қиёфасини шакллантиришга алоҳида урғу берилади. Мутафаккир алломаларимизнинг аксарияти шахс маънавий-ахлоқий қиёфасини шакллантиришга оид махсус асарлар яратиб қолдирганлар. Шундай маънавий меросдан бири Ҳусайн Воиз Кошифийнинг ахлоқий фалсафий асрларидир.

Ҳусайн Воиз Кошифий илм-фан ва маданият равнақи учун барча шарт-шароитлар яратилганТемурийлар ҳукмронлиги даврда яшаб ижод этган ва ўзидан сермаҳсул маънавий мерос қолдирган етук олимлардан биридир. Буюк мутафаккир шоир Алишер Навоий билан деярли бир даврда яшаб ижод этган Хусайн Воиз Кошифий (1442/46-1505) ислом динининг йирик назариётчиларидан бири бўлиши билан бир қаторда фалсафа, ахлоқ, тилшунослик, адабиётшунослик, сиёсат, тарих, астрономия, нотиқлик санъати, тиббиёт каби соҳаларга оид 200дан ортиқ асар ёзгани маълум[58](1.241-245).

Ҳусайн Воиз Кошифийнинг бой илмий меросида ёшларни маънавий – ахлоқий қиёфасини шакллантиришга оид муҳим миллий ва диний қадриятлармиз батафсил баён этилади. Унинг халқ машҳур бўлган «Футувватномаи Султоний ёхуд Жавонмардлик тариқати» ва «Ахлоқи муҳсиний» асарларида кишиларнинг ижтимоий фаолиятидаги ахлоқий фазилатларнинг фалсафий таҳлили ишлаб чиқилган. Кошифийнинг мазкур асарларида ёшларни маънавий–ахлоқий қиёфасини шакллантиришга ахлоқ одоб қоидалари мукаммал баён этилади.

Аллома ўзининг асарларида инсоннинг ҳаёт фаолияти учун зарур бўлган барча ахлоқий қоидаларни тўлиқ изоҳлаб беради. Хусусан,тасаввуфга оид «Футувватномаи Султоний ёхуд Жавонмардлик тариқати» асарида ҳар бири киши риоя этиши лозим бўлган таом ейиш ва сув ичиш одоби, ўтириш ва суҳбат қилиш одоби, кийим кийиш ва сафар қилиш одоби, меҳмон кутиш ва йўлда юриш, салом бериш, биродарлар ҳақини адо этиш адаблари батафсил ёритилади.

[58]Р.Ж.Маҳмудов. Ҳусайн Воиз Кошифий/Маънавият юлдузлари. Т. 2001й.241-245 бетлар.

Ҳусайн Воиз Кошифий томонидан баён этилган ахлоқ одоб қоидалари ҳанузгача ўз аҳамиятини йўқотган эмас. Масалан, аллома томонидан таом ейиш одоб қоидалари шунчалик аниқ ёритиб берилади-ки, унда шарқона этикетнинг энг нозик жиҳатлари ҳам қамраб олинган.

Аллома таом ейиш одоби хусусида шундай дейди: «…ҳайвоннинг ейиши билан инсоннинг ейиши орасида фарқ бўлиши керак. Чунки ҳайвон ейиш учун яшайди, одам эса яшаш учун ейди. Бу икки хил ейишнинг фарқи одобда билинади. Яъни одамзод таом ейиш одоби ва қоидаларини сақлайди, аммо ҳайвонлар бундан бехабардирлар"[59]. Ҳусайн Воиз Кошифий инсоннинг буюклиги, унинг маънавий камолоти аввало ахлоқи, ҳатто таом ейишда ҳам муайян ахлоқ одоб қоидаларига риоя этиши билин белгиланишига алоҳида урғу беради. "Агар таом ейиш қоидалари нечта, деб сўрасалар, ўттиз еттита деб айтгил. Тўрттаси фарз ва тўрттаси суннат, тўрттаси мустаҳал ва ўнтаси адаб ва тўрт ҳурмат ва тўртта ҳикмат ва еттитаси эҳтиёт қоидалари»[60]. Ҳусайн Воиз Кошифий таом ейишнинг ахлоқ одоб қоидаларини таснифини ҳам келтириб ўтмоқда. Фарздегандаҳалоллуқмавапоктаомниейишгаурғуберади. Суннатамалидаовқатланишданолдинқўлниювишваўнгқўлбилановқатланишгаэътиборқаратади.

Овқат ейишнинг ўн адабини баён этар экан қуйидагиларни таъкидлайди:- аввал чап оёқ билан ўтириш; ўзининг олдидан ейиш; бошқаларнинг овқат ейишига қарамаслик: товоқ (ёки коса)нинг бир четидан ейиш; овқатни учта бармоқ билан ейиш; панжаларни ялаб туриш; товоқ (коса)ни тозалаб қўйиш; агар луқма қўлдан тушиб кетса олиш ва булғанган бўлса, тозалаб сўнгра ейишщ; таом ейиш вақтида суянмаслик; таомдан сўнг қўлни ювиш. Таом ейишнинг бу адаблари шарқона этикетнинг асосий хусусиятини ташкил этади.

«Агар тўрт ҳурмат қайсидир деб сўрасалар, айтгилким, бу: биринчидан, таом ейиш пайтида бошини қашимаслик, иккинчидан бурунни артмаслик, учинчидан, оғизни сувини оқизмаслик, тўртинчидан, оғизга овқат олиб биров билан гапирмаслик»[61]. Луқмани катта олмаслик: овқатни яхшилаб чайнаш, кўп нарса емаслик: тўқ қорингa овқат емасликни таом ейишнинг тўрт ҳикмати деб таърифлайди. Ҳусайн Воиз Кошифий тарғиб этаётган бу таом ейишнинг ҳикматларини ҳозирги замон тиббиёт мутахассислари ҳам тез-тез таъкидламоқдалар.

Таом ейишнинг еттита эҳтиёт қоидалари деганда қуйидагиларни назарда тутади: аввал ҳеч бир таомни ёмон таъриф қилмаслик, агарчи яхши пишмаган бўлсада: овқат қаердан келтирилгани ва кимники эканини билиб олмагунча емаслик; ёлғиз овқатланмаслик; ўтирганларни ҳаммасини овқатга чорлаш; мақтаниш, манманлик юзасидан овоза тарқатиш учун берилган овқатни емаслик; тазия ошидан парҳез қилиш; битта таом ейиш билан қаноатланиш[62].

Ҳусайн Воиз Кошифий бундан ташқари сув ичишнинг ҳам ўн бир қоидасини батафсил баён этади. Биз фақат овқат ейиш одоби хусусидаги

[59]Ҳусайн Воиз Кошифий. Футувватномаи султоний. Ахлоқи муҳсиний.-Т.: «Ўзбекистон миллий энциклопедияси» Давлат илмий нашри, 2011.-72 бет
[60]Ўша асар-72 бет
[61]Ўшаасар -73 бет
[62]Ўшаасар -74 бет

фикрларини мухтасар баён этдик. Юқорида таъкидлаганимиздек Ҳусайн Воиз Кошифий асарларида инсон фаолиятиги барча муносабатларга доир ахлоқ одоб қоидалари мана шундай батафсил баён этилган.

Хулоса қилиб айтадиган бўлсак, аллома илмий мероси аввало ёшларни маънавий–ахлоқий қиёфасини шакллантиришда муҳим назарий манба эканлиги билан характерланади. Бундан ташқари Ҳусайн Воиз Кошифийнинг ахлоқий фалсафий асарлари рационаллик тамойилиги асосланганлиги, ҳам да баён этиш услубининг содда ва равонлиги, ундан кеенг омма фойдаланиш имкониятининг мавжудлиги билан ажралиб туради.

Шу боис беш асрдан ошдики Хусайн Воиз Кошифийнинг ахлоқий фалсафий асарлари Шарк халқларининг деярли ҳар бир хонадонининг энг севиб мутаола килинадиган асарлари қаторидан ўрин олган. Аллома илмий мероси Шарк халқлари маьнавий тараққиётида муҳим аҳамият касб этган бебаҳо мумтоз асарлар қаторига киради. Ҳозирги мураккаб глобаллашув шароитида ёшларимизни турли маънавий таҳдидлардан ҳимоя этиш ва уларда миллий ўзлигини англаш туйғусини шакллантиришда ҳамда ёшларни маънавий–ахлоқий қиёфасини шакллантиришда Ҳусайн Воиз Кошифий илмий мероси муҳим назарий манбалардин бири бўлиб хизмат қилади.

НИЗОМУЛМУЛКНИНГ ДАВЛАТНИ ДЕМОКРАТИК БОШҚАРИШГА ОИД ҚАРАШЛАРИ

О.Пардаев – Банк-молия хизматлари факультети декани, и.ф.д, доц.
Х.Саматов – декан ўринбосари, фалсафа доктори (PhD)

Жаҳон ижтимоий тараққиёти янги босқичга кўтарилиб, демократик ўзгаришлар кузатилаётган бир даврда, халқ билан самарали мулоқотни таъминлаш, жамиятда демократик қадриятларни қарор топтиришда Шарқ маънавий мероси муҳим аҳамиятга эга.

Мамлакатимизда буюк алломалар ва давлат арбобларнинг илмий-маънавий меросини ҳар томонлама чуқур ўрганиш ва тарғиб этиш, ёш авлодни аждодларимизнинг эзгу анъаналари руҳида тарбиялаш бўйича ислоҳотлар изчил давом эттирилмоқда. Маънавий-маърифий соҳадаги ислоҳотлар самарасини ошириш зарурати бу йўналишдаги ишларни сифат жиҳатдан янги босқичга кўтаришни талаб қилмоқда. «Биз аждодларимизнинг донишмандлик анъаналарига амал қилиб, уларнинг ғояларини теран англаган ҳолда, қатъий ислоҳотларни амалга оширмоқдамиз, мамлакатимизнинг янги қиёфасини шакллантириш йўлидан бормоқдамиз»[63].

Шарқ ижтимоий-сиёсий фикрлар тарихида Низомулмулкнинг давлат бошқарувига оид ижтимоий-сиёсий қарашлари ва таълимоти алоҳида ўрин эгаллайди. У ўзининг ижтимоий – сиёсий тамойиллари тизимини яратдики, бу

[63] Мирзиёев Ш. Бирлашган Миллатлар Ташкилоти Бош Ассамблеясининг 72-сессиясида сўзлаган нутқи. // http://www.press-service.uz/uz/lists/view/

тизим энг аввало ўзининг чуқур манбаларига таянганлиги билан характерланади. Салжуқий шоҳларга 30 йил бош вазирлик қилган Низомулмулк марказлашган кучли давлат учун курашиш билан бирга, бу борадаги кузатувларини жамлаб, умумлаштирган ҳолда кўплаб амиру умаролар, давлат арбоблари, сиёсатчилари учун зарур қўлланма хизматини ўтаб келган "Сиёсатнома" (Сияр ул-мулук) асарини ёзиб қолдирди. Мазкур асарда давлатни бошқаришга оид энг майда масалалардан тортиб, ғоятда йирик ва муҳим муаммоларгача ҳаммасини ўзи яшаб турган даврга қадар тўпланган сиёсий тажрибадан келиб чиққан ҳолда атрофлича ёритиб берди.

Абу али Ҳасан Али Тусий Низомулмулк (1018-1092) салжуқийлар (1037-1194) шоҳи Алпарслон (1063-1072 йиллар) саройида кичик давлат хизматчисидан тортиб, вазирлик лавозимигача кўтарилади ва "Низомулмулк" яъни мулкнинг низоми, тартиби маъносини англатувчи ном билан шуҳрат қозонади. 1072 йил Алпарслон ўлдирилгандан кейин Низомулмулк унинг ўғли 17 ёшида тахтга ўтирган Маликшоҳ (1072-1092 йиллар) саройида вазирлик қилиб, бу шоҳнинг давлатига ҳам катта мадад беради, мулкини бошқариб туради. Маликшоҳ уни ўз ҳомийси *отабек* деб атайди. Вазирлиги даврида у кўп олимлар ва машҳур кишиларга ҳомийлик қилади. Шу ҳукмронликлар даврида Низомулмулк Арабистондан то Туркистонгача бўлган улкан мамлакатни бошқарган. Тарихчи Мирхонд ўзининг "Равзат ус сафо" асарида Низомулмулк ва Маликшоҳ ўртасидаги бир воқеани келтиради: Маликшоҳ султон шаҳнасини таҳқир қилганлиги учун Низомулмулк ўғлидан хафа бўлиб, қўйидагича мактуб юборади: "Агарда мамлакат бошқарувида сен менга шерик бўлсанг, майли-я, бироқ менга тобе бўлсанг, нимага ўғлинг қилмишларини назорат қилмайсан, у ҳадидан ошиб кетибди. Хоҳласам буюраман, олдингдан давотни оладилар(яъни вазирликдан тушираман сени)". Низомулмулк унга жавоб берадики, сенинг давлату тожинг менинг давотимга боғлиқ, вазирликни мендан олсанг, сендан тожингни оладилар[64]. Низомулмулкнинг оқилона ва адолатли давлат бошқаруви туфайли Маликшоҳнинг номи тарихда қолди.

Жаҳон маданиятининг бешикларидан бўлган Шарқ тарихи кўп воқеаларга саноқсиз жангу жадаллар ва салтанатлар алмашишига, шоҳу саркардаларга гувоҳлик қилди**.** "Сиёсатнома"да халқнинг ижтимоий муҳофазаси унинг тинчлиги ва ҳаётининг фаровонлиги мулк эгалари, муқаттеъ (солиқчилар)нинг адолатли фаолиятига боғлиқ эканлиги таъкидланади. Бу адолат тарозиси аввало, раиятни (халқни) ўз моллари, бола чақалари, асбоб-ускунларининг хафсизлигини таъминлашнинг асосий шарти деб қаралади. Шу ўринда солиқчиларнинг раиятдан ҳақ молини фақатгина яхшилик мақсадида олишга ҳақли эканликлари ва ўз вақтида олиш керакликлари алоҳида таъкидланган. Агарда бу адолат тарозиси бузилса, ҳалқ саройга бевосита шикоят қилиб келишга ҳақли бўлган ва буни таъминлаш шарт қилиб белгиланган. Бошқарувдаги бу тамойил ҳозирги кунда сиёсат юргизишнинг "очиқ эшиклар", "халқ билан мулоқот" тамойилига бевосита даҳлдордек бўлиб туюлади. "Агарда одамлар саройга келиб, ўз ҳолларини маълум қилмоқчи бўлсалар, – деб

[64]Низомулмулк. Сиёсатнома (Сияр ул-мулук). Масъул муҳаррир Шариф Холмурод. Форс тилидан таржима, сўз боши ва изоҳлар муаллифлари Шодмон Воҳид, Афтондил Эркинов.– Тошкент: Янги аср авлоди,2015.–7 бет.

ёзади Низомулмулк шунда уларга қаршилик қилмасинлар ва қайси бир муқаттеъа (амалдор) шундай қилса, қўлини қисқартириб, иқтаъсини (мулкини) тортиб олиш, ўзига жазо бериб, бошқаларга ибрат этиб кўрсатиш керак”[65]. Бундан мақсад подшоҳ эшиги амалдордан тотиб, оддий раиятгача очиқ бўлишини таъминлашдан иборатдир. Бу ҳақда Низомулмулк асарининг бешинчи фаслда подшо Нўширавон фаолияти орқали қўйидаги фикрларни баён қилади: “*нега энди саройимиз эшиги ситам қилувчилар учун очиғ-у, ситам кўрганларга ёпиқ? Раият ва қўшин ҳар иккиси бизнинг қўл остимиздагилар ва хизматчиларимиздир. Раият беради ва лашкар тортиб олади. Раҳмсизлик қилиб, бедодлик қиладиганларга ҳам, хирож берадиган раиятимизга ҳам эшигимиз янада кенгроқ очиқ бўлиши шарт. Чунки, зулм кўрган бирор мутазаллим саройимизга келса, уни менинг олдимга кириб, холини айта олишига амалдорлар қўймайдилар. Агар зулм кўрганлар саройга киришга йўл топганида ов қилиш майдонигача бормас эди,* дейди.”[66].

“Сиёсатнома”да юқорида таъкидлаганимиздек, раиятни ҳимоя қилишнинг зарур шарти сифатида амалдорларнинг ишларини вақти-вақти билан тафтиш қилишдан иборатлиги айтилади. “Одил подшоҳлар, ҳамиша заифлар ҳақида ўйлайдилар ва улар мамлакат зарурати учун ҳар икки-уч йилда муқаттеъларнинг ишларини тафтиш қилишлари шартдир, токи муқаттеълар раият ҳаққига кўз олайтирмасинлар, вилоят обод ва маъмур бўлсин”[67].

“Сиёсатнома”да келтирилишича, подшоҳларнинг энг зўр фазилатларидан бири динга эътиқодлигидир. Зероки, дин ва давлат подшоҳнинг энг яқинларидир. Шунинг учун ҳам подшоҳ аввало, ҳар бир шаҳарда ҳокимлик қилаётган ҳокимларнинг биринчи навбатда дин ишларига уларнинг муносабатини аниқлаб олиш керак. Бунинг мезони сифатида уларнинг Аллоҳдан қўрқиши, ғаразгўй эмасликлари ўрганилиши лозим. “Дин ишини таҳқиқ қилиш, Аллоҳ таолонинг фарзи, расулнинг суннатларини ижро этиш, уларнинг улушини ҳазинадан бериш, зоҳиду дарвишларни эъзозлаш ва иззатда тутиш подшоҳ учун вожиб – шартдир.[68]

Бунинг учун “подшоҳ ҳафтада бир-икки маротаба дин уламоларини ҳузурига чақириши ҳамда токи улардан Ҳақ таоло амрининг табширу табзири ҳақида, Қуръон тафсири ва расул алайҳи салавоту васаллам ҳадисларини эшитсин”. Бу сифат подшоҳнинг адолатлилигини белгилайдиган мезондир. Бунинг асосий сабаби сиёсат ва бошқарув тантанасининг асосий шарти бўлган исломнинг софлигини сақлашдан иборат. Қачонки, мамлакатда изтироб пайдо бўлса, дунёга ҳалал тегади, ёмон ниятли кишилар қувват олиб, подшоҳни савлатсиз ва дардман қиладиган бидъат ва душманлик кучайиб кетади. Шунинг учун ҳам подшоҳлар ҳамиша халқ адли ва маслаҳати учун сақланувчи, художўй ва ғарази бўлмаган кишиларга амал берганлар, токи улар зарур вақтда тўғри иш олиб борсинлар[69].

[65]Ўша асар. 45 бет.
[66]Ўша асар. 53 бет.
[67]Ўша асар. 56 бет.
[68]Ўша асар. 78 бет.
[69]Ўша асар. 65 бет.

Асарда давлат бошлиғи подшоҳ саройидан юбориладиган олий фармон, бўйруқларни ижро этиш масаласига тўхталар экан, Низомулмулк, - агар шоҳ саройидан тез-тез фармон ёзилиб, жойларга юбортирилиб турилса, унга ҳурмат шунча ҳам кам бўлади,–дейди[70]. Бундан хулоса шуки, зарурат бўлмаса, олий мажлисдан ҳеч нима ёзилмаслиги керак. Фармоннинг ҳурмати ва куч-қуввати унинг ижросидадир. Шунинг учун ҳам фармон ижро этилмагунча, уни ҳеч ким ўз қўлидан қўймаслиги керак. Агар кимда ким подшоҳ фармонига салбий муносабатда бўлса ёки ижросини чўзилиб кетишига йўл қўйилса, ундай кишининг ўзига ва яқинларига жазо берилиши шарт". Демак, подшоҳ ўз амри албатта ижро этилиши ҳамда унга айёнлари жиддий муносабатда бўлишини таъминлаши керак".

Асарнинг ўн саккизинчи фаслида подшоҳ тўғри сиёсат юргизиши учун донолар ва оқсоқоллар билан доимий кенгаш қилиб бориши ҳақида қизиқарли фикрлар берилган. Барча ишларни маслаҳат билан амалга ошириши кишининг мустаҳкам иродасидан, оқиллиги ва дунёқарашидан далолат беради. Чунки, асарда ҳар бир ишнинг тадбирини донолару кексалар, дунё кўрган кишилар билан ҳал қилиш керак, дейилган бўлса яна бир жойда "Бир кишининг тадбири бир кишичалик кучга эга, ўн кишининг қилган тадбири ўнта мард кучига тенгдир ва қанча кўп бўлса шунча яхшидир"[71].

Низомулмулк подшоҳларнинг донолар ва оқсоқоллар билан кенгашиб, иш юритишлари керак деган фикрини Пайғамбаримиз Муҳаммад саллаллоҳу алайҳи васаллам мисолида исботлашга ҳаракат қилган. Асарда ёзилишича, "дунё кишилари воқифдирларки, одамлардан бирор киши ҳазрати Пайғамбаримиз Муҳаммад саллаллоҳу алайҳи васалламдан донороқ бўлмаган. У чуқур билимга эга бўлиб, ортида рўй берувчи ишлари ҳам кўз олдида бўлаётгандек кўрган, осмону ер , аршу фарш, лавҳу қалам, жаннату дўзах ундан яширинган эмас. Жаброил алайҳиссалом ҳам ҳар замон ваҳий олиб келиб, борлиғу йўқликдан хабар берган. Шундай фазилат ва мўъжизаларни билганда ҳам, Аллоҳ таоло Пайғамбаримизга буюрганки, "Шовараҳум фил-амри", яъни "Ё Муҳаммад , бирон ишни қилмоқчи бўлсанг ва ё бирор зарурат чиқиб қолса, ўз ёрларинг билан машварат қилгин". Ҳазратгаки машварат ва кенгаш қилиш Аллоҳдан амр бўлган экан, сен машварат билан иш тутишга мажбурсан,-дея фикрини баён қилади.[72]

Низомулмулк машварат, кенгаш қилишнинг подшоҳ учун фойдаси ҳақида шундай дейди: "агар подшоҳ бирор ишни амалга оширмоқчи ёки қандайдир заруратни ҳал этмоқчи бўлса, у албатта доно кексалар ва улуғлар билан машварат ва кенгаш қилиш лозим. Ҳар бирлари ўз фикрларини айтиб, подшоҳ раъйи билан солиштириб, бир-бирларини эшитиб ва ҳар тарафлама ўйлаб, кейин ўртада маъқулланган фикрни танлашса, кўпчилик бўлиб қабул қилинган тадбири энг савобли бўлади ва диний дунёвий жиҳатдан ҳам халққа ҳам, ўзига ҳам манфаатли бўлишини айтади. Подшоҳларни доимо кенгаш,

[70]Ўша асар. 92 бет.
[71]Ўша асар. 117 бет.
[72]Ўша асар. 117 бет.

донолар маслаҳати билан ишлашга даъват қилади. Машварат ва кенгашсиз амалга оширган ишнинг натижаси яхши бўлмайди, – деб маслаҳат беради.

Умуман олганда, жаҳон тарихида давлат бошқарув соҳасида узоқ вақтдан бери яшаб келаётган мазкур ғоялар кейинги авлодларни халқпарварлик, адолатпарварлик руҳида тарбиялашга кўмаклашиб келмоқда. Низомулмулк ўзининг "Сиёсатнома" асарида жамият ҳаётининг турли жиҳатлари учун ибрат ва намуна бўладиган воқеалардан оқилона ва фойдали хулосалар чиқариб, одамларга ўгитлар беради. Асардаги панду насиҳатли ғоялар подшоҳлардан тортиб, раиятгача даҳлдордир. Мазкур асар орқали Низомулмулк жамият аъзоларини садоқат, ҳаққоният, адолат йўлида қойим турмоққа ундайди, ақл ва жасорат билан иш тутмоқ йўлларини кўрсатади.

Низомулмулкнинг ғояларини Ўзбекистон тараққиётига муносиб ҳисса қўшиш иштиёқида бўлган ҳар бир давлат арбоби, масъул шахс, сиёсатшунос олим, зиёлиларга ўз фаолиятлари учун зарур сабоқ ва тажриба ҳамда маънавий қувват олишлари учун тавсия қилиш мумкин.

ЎРТА ОСИЁ ОЛИМЛАРИНИНГ ИЗЛАНИШЛАРИДА ФАНЛАРАРО ЁНДАШУВ•

Жалалова Г. О.
фалсафа доктори (PhD), етакчи илмий ходим,Ўзбекистон Миллий университети

Замонавий реалликдаги мураккабликфан тизимидан янги методология, янги билиш усуллари ва фанлараро ёндашувга асосланган билимларни талаб этмоқда. Мураккаблик тушунчасининг моҳияти нималардан иборат? Тизимни қандай ҳолатда мураккаб деб аташ мумкин? Мураккаблик ўзида беқарорлик, ночизиқлилик, яхлитлик, ўз-ўзини ташкиллаштириш, эмержентликни мужассам этади [4, Б.50-69]. Тобора ривожланиб бораетган фанлараро ёндашув ана шундай янги, жамиятнинг мураккаб муаммоларини ҳал қилишда конструктив аҳамият касб этмоқда.

Бугунги пандемия ҳам фанлараро ёндашув асосида ҳал қилинадиган мураккаб муаммодир. Жамият ривожланиши учун, мураккаб ментал, маданий, мураккаб сиёсий, рақамли иқтисодиётдаги муаммоларни ҳал қилиш учун фанлараро ёндашув асосида тайёрланган касбларга эҳтиёж ҳам тобора ортиб бормоқда.Шу сабабли замонавий таълим тизимида фанлараро ёндашувга асосланган билимларни бериш замонавий рақамли иқтисодиётнинг талабидир.

Республикамизда ҳам технопаркларни [1] ташкил этилиши фан структурасидаги трансформациянинг бир йўналиши бўлган фанлараро ёндашувни ривожлантириш рақамли иқтисодиёт талабларига мос билим ва кўникмаларни эгаллаган касб эгаларини тайёрлаш имконини беради. Айниқса, республикамизнинг инновацион ривожланиши учун "Таълим статистикасининг халқаро методологияси талаб ва принципларини (ЮНЕСКО, ОЭСР) ҳисобга олган ҳолда таълимнинг сифатини ошириш ва такомиллаштириш" ва "...янги соҳаларни излаш

•Ушбу мақола Мирзо Улуғбек номидаги ЎзМУ қошидаги ОТ-Ф1-95 «Фанлараро ёндашувнинг мураккаб тизимларни тадқиқ этишдаги имконият ва истиқболлари" мавзусидаги лойиҳа доирасида тайёрланган.

билан шуғулланувчи фанлараро таҳлилий гуруҳларни ўқитиш ва тайёрлаш тизимини ташкил этиш” вазифалари ҳам белгиланиши[2]фанлараро ёндашувга асосланган билимларга бўлган эҳтиёжнинг когнитив ва ижтимоий заруриятга айлантирмоқда.

Фанлараро ёндашув бу “объектни бир канча фан томонидан ўрганилишидир”[5, 7-б].

Фанлараро ёндашувнинг ривожланиш тарихида юртимиздан етишиб чиққан олимларимизнинг хизмати беқиёс. Масалан, мутафаккирларимиздан Форобийнинг нодир асарларида бунга гувоҳ бўламиз. Форобий ўз даврида математикани бошқа фанлар билан интеграция қилиш ғоясини англаган буюк мутафаккирдир. Аристотелдан фарқли ўлароқ ал-Форобий материя ва ҳаракат билан боғлиқ бўлган фаннинг тўлиқ математикалашувини инкор этмайди. Олим математика методларини қўлланиш имкониятларининг чексиз эканлигини эътироф этади. Буюк олимнинг мазкур ғояси нафақат математика ривожидагина эмас, балки фан тизими тараққиётида ҳам буюк ҳодиса эди. Шунингдек, Форобий ушбу ғояни янада кенгроқ қўллаш усулларини амалиётда исбот этади. Масалан, олим фанда биринчи бор мусиқавий (тебранувчи) ҳодисаларни математика усуллари билан тадқиқ этади.

Форобийнинг бошлаб берган ушбу ташаббусини кейинчалик бошқа олимлар ўз тадқиқотларида давом эттириб, янада ривожлантирадилар. Булар қаторида Ат-Тусий, Ибн Сино каби буюк олимлар ҳам бор эди. “Ўрта Осиё мутафаккирлари арифметика, геометрия, астрономия ва мусиқани битта фан доирасига киритганлар. Барча трактатларниншг асосида математика тамойиллари ётар эди”[7, 182-183-б]. Кейинчалик эса мазкур икки фан интеграциясига оид ғояни Европа олими Бекон илмий меросида кузатиш мумкин. Шунингдек, Ибн Сино асарларида ҳам фанлараро ёндашувга оид ғояларни кўриш мумкин. Олим инсоннинг жисмоний ва руҳий ҳолатини бир тизим деб ҳисоблаган ва анашу ғояга асосан ўз амалиётини олиб борган. Шунингдек, олим инсоннинг руҳий ва жисмоний ҳолати унинг мияси билан ҳам боғлиқлигини эътироф этган. Масалан, олим юрак хасталигининг сабаблари ҳақида фикр билдирар экан, "юракка руҳий ҳаяжонлар, ҳис туйғулар ҳам таъсир этишини”[3, 52-б.] таъкидлаган.Олим инсоннинг руҳий хотиржамлиги унинг саломатлигининг асосий омили деб ҳисоблаган. Бу эса замонавий психология, медицина томонидан ўз тасдиғини топди.

Румий асарларида ҳам фанлараро ёндашув намуналарини кўрамиз. Румий фалсафа, илоҳиёт, инсон руҳиятига оид билимлар асосида ўз ғояларини моҳирона ифода этган. Олим асарларида замонавий амалий психология илгари сураётган жуда кўп фикрларни кўриш мумкин. Румий инсоннинг ривожи учун руҳий ва жисмоний камолоти зарур эканлигини қуйиддагича ифода этади” Агар данакни чақиб, уни маҳзини эксанг унмайди. Агар қобиғи билан бирга тупроққа қадасанг-чи, униш ҳодисаси юз беради”[6, 11-б.]. Бу ерда инсоннинг руҳий ва жисмоний бирлиги назарда тутилганини кўрамиз. Румий инсоннинг ўзини, ўзининг моҳиятини англаши ундаги муаммоларнинг калитидир деб ҳисоблайди. Шу сабабли “Замонамиз олимлари ҳам қилни қирқ ёрадилар, ўзларига боғлиқ бўлмаган нарсаларни жуда яхши биладилар, ўзларини билмайдилар, ”ўз моҳиятларини “ билмайдилар деб таъкидлайди[6, 31-б.].

Бугунги кунда замонавий психологияда инсон муаммоларга, дардларга дуч келаябдими, демак, у янги даражага кўтарилиши, ўсиш даври келган деб ҳисоблайди. Бу фикрлар ҳам Румий ижодида мавжуд.“Марямни дарахтга дард яқинлаштирди ва қуруқ дарахт мева берар ҳолга келди”[6, 34-б.] деб таъкидлайди аллома мазкур асарида. Шунингдек, замонавий психологлар инсоннинг муаммолари унинг ички руҳияти ойнаси деб тушунтиради[8]. Буни ҳам аллома асарида кўрамиз. Румий ёзади “Агар сен оға - инингда бир қусур кўрсанг, бу сендаги нуқсоннинг аксидан иборатдир. Одам ҳам худди шундай ойнадир[6, 36-б.]. Демак, инсоннинг ички оламининг гўзаллиги, мукамаллиги, унинг софлиги унинг ҳаётига катта таъсирда эканлиги Румий қарашларида ўзининг мукаммал ифодасини топган.

Хулоса қилиш мумкинки, ёндашув юртимизда яшаб ижод этган алломаларимизнинг бебаҳо илмий меросида фанлараро ёндашув куртакларига оид жуда кўплаб ғояларни, фикр, хулосаларни топишимиз мумкин. Зеро, бу ғоялар мутафаккирларимизнинг бебаҳо илмий асарлар яратишига асос бўлиб хизмат қилган.

ТРАНСДИСЦИПЛИНАР ЁНДАШУВНИНГ ФАЛСАФИЙ МОҲИЯТИ*

Ғаффарова Г. Ғ.
ЎзМУ лойиҳа раҳбари, ф.ф.д., проф. в.б.

Маълумки, охирги йилларда илмий баҳсларда фанлараролик ва трансдисциплинарлик тушунчаларидан кенг фойдаланилмоқда. Айниқса, замонавий фанда уларнинг фалсафий ва методологик муаммолари ишлаб чиқилмоқда.

Трансдисциплинарлик муаммосига оид хорижий тадқиқотларда Н.Лапьер, А.Лихнерович, Э.Морен, Б.Николас, Ж.Пиаже, Э.Янчлар машҳур ҳисобланади. Россиялик олимлар орасида эса В.Аршинов, В.Буданов, Л.Горбунова, Г. Гутнер, Л. Киященко, В. Моисеев, В. Мокий, Я.Свирский, Е.Князева, В.Степин, П.Тищенко кабилар фанлараролик ва трансдисциплинарлик муаммолари билан шуғулланган.

Трансдисциплинарлик тушунчаси 1970 йилда швецар психологи ва файласуфи Жан Пиаже биринчи бўлиб таклиф этган. Яъни, «Интердисциплинарлик – университетларда ўқитиш ва тадқиқотлар муаммолари» мавзусидаги халқаро семинарда Жан Пиаженинг австрия астраноми Эрих Янч (Рим клуби асосчиси, Коинотдаги ўз ўзини ташкиллаштириш муаммоларини тадқиқотчиси) ҳамда француз математиги Андре Лихнерович билан бўлган илмий баҳсида қўллаган. Ушбу баҳсда Жан Пиаже тадқиқотнинг юқори босқичи сифатида «фандатрансдисциплинарлик»нимуҳокамақилишнитаклифқилди, буэсафанлараролиқбосқичигамоскелади. Жан Пиаже фикрича, «фанлараро тадқиқотлар босқичидан кейин юқори босқич – трансдисциплинарликни кутиш

* Ушбу мақола Ўзбекистон Миллий университети қошидаги ОТ-Ф1-95 «Фанлараро ёндашувнинг мураккаб тизимларни тадқиқ этишдаги имконият ва истиқболлари» мавзусидаги лойиҳа доирасида тайёрланган.

керак, қайсики фанлараро муносабатларда чегараланмайди, балки бу муносабатларни интизом орасидаги чегаралар сиз глобалтизим ичида жойлаштиришлари лозим»[73]. Дарҳақиқат, Жан Пиаже фикрига қўшилган ҳолда айтиш мумкинки, трансдисциплинарликни янги билим соҳаси сифатида қараш мумкин. Шунингдек, мультидисциплинар ва интердисциплинардан фарқ қилади.

Ушбу илмий баҳсда Эрих Янчунинг (Ж. Пиажени) таклифига нафақат қўшилди, балки унинг фикрларини ривожлантирди. Яъни, Э.Янч трансдисциплинарликни «интизомлар орасидаги барқарор чегараларсиз янги макон, янги билим соҳаси сифатида албатта супер ёки гипер дисциплинар бўлиши керак» деб таклиф қилади. Унинг фикрича, бундай «трансдисциплинарлик умумий аксиоматик ёндашув асосида инновациялаш ва ўрганувчи дисциплинар ва интердисциплинар тизимлар мувофиқлаштирувчиси (координатори) бўлишикерак»[74].

Шунингдек, А.Лихнерович қарашида трансдисциплинарлик радикал математик эди. У трансдисциплинарликни «ўйинлар чорраҳаси»нинг баъзи турлари каби, «бу фаолият қаерда амалга оширилиши ҳамда майдонидан қатъий назар фан ва техниканинг турли соҳасида назарий фаолиятнинг бир хиллиги» сифатида қабул қилди. Ҳамда бу назарий фаолият фақат математик тилда шаклланиши мумкин[75].

Шуни айтиш керакки, юқорида таъкидланган семинар «Иқтисодий ҳамкорлик ва ривожланиш ташкилоти» доирасида Франция миллий таълим вазирлиги ва Нацци университетлари ҳамкорликда ўтказган[76].

Трансдисциплинарликтор маънода илмий муаммоларни ҳал қилиш учун тадқиқотнинг турли шакллари ва усулларини, шу жумладан илмий билимларнинг махсус техникасини бирлаштиришни англатади. Кенг маънода трансдисциплинарлик маълум фанлардан ташқарида билимларнинг бирлигини англатади.Трансдисциплинарлик фанлараро ёндашувга қарама-қарши эмас, балки уни тўлдиради, чунки у воқеликнинг турли қисмларини битта доирага бирлаштиради.

Трансдисциплинарлик замонавий фандаги интеграцион жараённинг натижасидир. Трансдисциплинарлик воқеликни яхлит қарашга асосланган замонавий, ўсиб бораётган тенденцияларга мувофиқ ривожланмоқда.

Трансдисциплинарлик - бу ижтимоий таҳлилнинг аниқ соҳаларида ва баъзи табиий ва аниқ фанларда баъзи қаршиликларга қарамай, тадқиқот муаммоларини ҳал этишнинг самарали усули.

Фанлараро ёндашувлар икки маънога эга. Улар билимга (билимга асосланган) ёки воқеликка (ҳақиқатга асосланган) асосланган бўлиши мумкин. Ўзининг ички мураккаблиги, хилма-хиллиги ва шу билан бирга чуқур бирдамликда табиатнинг ўзини англаш интизомлараро чегараларни кесиб ўтишни, металлангаж ва фанлараро тадқиқотлар стратегиясини яратишни талаб

[73] Piaget J. “L’epistemologie des relations interdisciplinares”, in Leo Apostel et al., 1972. –P.144.
[74]Jantsch E. VersI’interdisciplinariteet la transdisciplinaritedansI’enseignement et I’innovation, in Leo Apostel et al., 1972. –P.108.
[75]Lichnerowicz A. Mathematiqueettransdisciplinarite, in Leo Apo stel et al. 1972. –P.130-131.
[76]*Nicolescu B.* Transdisciplinarity – Past, Present And Future. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://basarab-nicolescu.fr/Docs_articles/Worldviews2006.htm.

қилади. Воқелик онтологиясини баъзи файласуфлар, шу жумладан Николай Хартман қурган.

Олимнинг фанлараро ёндашувлар ва фанлараро когнитив стратегияларни қабул қилишга бўлган жасорати илмий билимларнинг узоқ ва самарали ривожланиши йўлидаги ҳал қилувчи қадамдир. Бу ўзаро уруғлантиришда, илмий фанларни ўзаро уруғлантиришда - фан келажагида.

Айрим тадқиқотларда трансдисциплинарлик қуйидагича таҳлил этмоқдалар, трансдисциплинарлик фалсафасини аниқлаш[77], трансдисциплинарликни постклассик билан боғлашни[78], трансфан шаклланган[79], В.Бажанов трансдисциплинар илмий инқилоб ғоясини[80] тақдим этадилар. Бундай ёндашувлар когнитив нуқтаи назардан трансдисциплинарлик муаммоларига ўзига хос киришдир.

Айниқса, сўнгги йилларда аллақачон мавжуд бўлган тадқиқот амалиётига нисбатан трансдисциплинарликнинг намоён бўлиш хусусиятлари муҳокама қилинмоқда. Яъни, трансдисциплинарлик ғоясининг амалий илмий тадқиқотларда қараб чиқишган,масалан, барқарор ривожланиш шароитларини таҳлил қилишда[81] (Р.Шольц),инсон фаолиятининг моҳиятини англаш (М.Кеестра), амалий ва фундаментал фанлар контекстидаги трансдисциплинарлик ҳақида (Б.Пружинин), замонавий илмий билимларнинг синтези трансдисциплинарликнинг ўрни ҳақида[82] (Е.Князева), Б.Юдин гуманитар экспертизанинг трансдисиплинар табиати муаммосини ҳал қилади, Ю.Ищенко трансдисциплинарлик дисурсида толерантлик муаммосини муҳокама қилади, Т.Сидорова биоетика соҳасидаги тегишли норма билан шуғулланади, А. Демидов, Д.Дивеев ва К.Ананева шахслараро идрокни фанлараро билим муаммоси сифатида таҳлил қиладилар.

Трансдисциплинарлик- бу бирон бир илмий интизом доираси билан чекланмаган, маълум бир ҳодисани кўриб чиқишдан иборат бўлган илмий дунёқарашни кенгайтириш йўлидир[83].Бундай ҳолда дунёқарашнинг қуйидагича кенгайишига эришилади, яъни илмий изланишларда дунёнинг трансдисциплинар расмини қўллаш орқали (ягона дунёни ягона тартибли муҳит сифатида ҳаракат қиладиган) ҳамда мураккаб объектни ўрганишда интизомий билимларни тизимли тизимлаштириш усули орқали.

Ҳозирги вақтда трансдисциплинарлик одатда турларга ва шаклларга бўлинади. Замонавий фанда, одатда рақамлар билан белгиланадиган бешта трансдисциплинарлик мавжуд (№ 0,1,2,3,4). Трансдисциплинарликнинг ҳар бир

---

[77] Киященко Л. Философия трансдисциплинарности: подходы к определению // Трансдисциплинарность в философии и науке: подходы, проблемы, перспективы. – М.: Издательский ДОС «Навигатор», 2015. –С.109-135.

[78] Буданов В. Трансдисциплинарные дискурсы постнеклассики: познание, коммуникация в антропосфере // Трансдисциплинарность в философии и науке: подходы, проблемы, перспективы. – М.: Издательский ДОС «Навигатор», 2015. –С.145-159.

[79] Моисеев В. Феномен транснауки: трансдисциплинарные измерения научного знания // Трансдисциплинарность в философии и науке: подходы, проблемы, перспективы. – М.: Издательский ДОС «Навигатор», 2015. –С.160-178.

[80] Бажанов Б. О феномене трансдисциплинарной научной революции // Трансдисциплинарность в философии и науке: подходы, проблемы, перспективы. – М.: Издательский ДОС «Навигатор», 2015. –С.136-144.

[81] Шольц Р.В. Трансдисциплинарность как способ преодоления экологической неграмотности // Трансдисциплинарность в философии и науке: подходы, проблемы, перспективы. – М.: Издательский ДОС «Навигатор», 2015. –С.365-415.

[82] Князева Е. Трансдисциплинарность: в поисках оснований синтеза научного знания // Трансдисциплинарность в философии и науке: подходы, проблемы, перспективы. – М.: Издательский ДОС «Навигатор», 2015. –С.281-301.

[83] Мокий В.С. Основы трансдисциплинарности. – Н.: Эль-Фа, 2009. – С.13.

тури мураккаб кўп қиррали ва мураккаб муаммоларни ҳал қилишда намоён бўладиган камчиликлари ва афзалликларига эга.

Албатта юқорида билдирилган қарашлардан кўриниб турибдики, «супер ёки гипердисциплинар» атрибутлари чуқур ишлаб чиқилмаганлиги, унинг асосчилари қарашларида трансдисциплинарлик ғояси узоқ йиллар турли мамлакат олимларининг монодисциплинар тадқиқотларда назарий муҳокамага айланди. Бу эса илмий риторикада икки атамани «трансдисциплинар фанлар» ва «фаннинг трансдисциплинарлиги» пайдо бўлишига олиб келди.

«Фаннинг трансдисциплинарлиги» атамаси мураккаб тизимлар (объектлар) комплекс тадқиқ қилиш ва тушунтиришда монодисциплинар билимларни синтезига мослашишни билдиради.

«Трансдисциплинар фанлар» атамаси эса универсал методология ва концепция бўлиб, табиат ва жамиятнинг мураккаб кўп омилли муаммоларини, шунингдек, мураккаб монодисциплинар муаммоларни ечиш имкониятини беради.

«Фаннинг трансдисциплинарлиги» атамаси тарафдорларининг объектив сабаблар сони, билимлар доирасида дисциплинар чегараларни сақланиши, «трансдисциплинар фанлар» тарафдорларининг сонини сезиларли даражада оширмоқда. Бу ҳолни 2-3 ноябрь 1994 йил Португалиянинг Конвено да Аррабида шаҳрида ўтказилган Трансдисциплинарлик тўғрисидаги биринчи халқаро конгресс якуний ҳужжатларида ўз аксини топган. Хартияда таъкидланишича, «трансдисциплинарлик дисциплинар ёндашувларни тўлдиради. Бу эса дисциплинар орасида янги билим ва янги ўзаро фаолият пайдо бўлиш имконини беради. Бу бизни табиат ва реалликни янгича қарашга йўналтиради.

Трансдисциплинарлик бир неча дисциплинани илоҳийлаштиришга ҳаракат қилмайди, аммо олдига барча дисциплинани, яъни нима учун бирлиги ҳамда уларнинг олдида нима туришини очиб беришни мақсад қилади»[84].

Умуман олганда, «трансдисциплинарлик» атамасининг илмий риторикадаги қисқача тарихи гувоҳлик беришича, ҳозирги кунда тарнсдисциплинарлик ва трансдисциплинар ёндашувлар тараққиёти натижасида иккита параллел йўналиш – «фаннинг трансдисциплинарлиги» ва «трансдисциплинар фанлар» мавжуд. Уларнинг тараққиёти эса ҳозирги кунда трансдисциплинарликнинг турли моҳияти, турлари ва шакллари пайдо бўлишига сабаб бўлди. Дарҳақиқат, ҳозирги кунда халқаро трансдисциплинар ҳаракатлар шаклланган ва ривожланмоқда дейиш мумкин. Ана шундай халқаро ташкилотларидан бири – Трансдисциплинар тадқиқотлар халқаро маркази (CIRET – CentreInternationaldeRecherchesetEtudesTransdisciplinaires) бўлиб, у 1987 йилда Парижда нодавлат ташкилоти сифатида ташкил этилган[85]. Ушбу ташкилотга дунёдаги трансдисциплинар ҳаракатлар етакчиларидан бири, румин физиги Басараб Николеск президенти ҳисобланади. Марказ ўзининг биринчи

[84]Хартия трансдисциплинарности. 1994. Трансдисциплинарные исследования: сайт [Электронный ресурс]. – URL: http://transstudy.ru/xartiya-trandisciplinarnosti-1.html (дата обращения: 06.07.2014)

[85]*Киященко Л. П.* Философия трансдисциплинарности. /Л. П. Киященко, В.И. Моисеев. – М. : Институт философии РАН. 2009. – С.155.

съездида Трандисциплинарлик Хартиясини қабул қилган. Шунингдек, ЮНЕСКО ташаббуси билан 1998 йил май ойида Франциянинг Париж шаҳрида Трансдисциплинар бўйича Симпозиум ўтказилди. Демак, бугунги кунда трансдисциплинар ёндашувларнинг моҳиятини ўрганиш ва тадқиқ этиш лозим. Чунки ушбу ёндашув жараёнлар динамикасини бир вақтнинг ўзида реаллик даражасининг бир нечта босқичида ўрганишга имкон беради.

Замонавий трансдисциплинар тадқиқотларнинг жадал ривожланаётган йўналишларига мураккаб тизимлар назарияси (синергетика), келажакни ўрганиш ва когнитив фанларни киритиш мумкин. Чунки бу аниқ ўрта-муддатли истиқболда фаннинг юзини аниқлашга имкон берадиган аниқ фанлараро тадқиқотлар ҳисобланади.

Дарҳақиқат, трансдисциплинарлик - бу фанлар ва билимларнинг чинакам интеграцияси ўртасидаги ўзаро алоқаларни кучайтиришни англатади. Бу мавжуд билимларни ўзгартириш, муаммоларга конструктив ечим излаш ва олимларни реал муаммоларни ҳал қилишга жалб қилиш амалиётига мос келади. Трансдисциплинарлик деганда таҳлил мутахассислари, академик тадқиқотчилар, ижтимоий фаоллар ва сиёсий етакчилар муаммони ҳал қилиш учун бирлашадилар. Аммо фанлараро тадқиқотларнинг ушбу амалий йўналишини истисно этмайди, аксинча, уларнинг туб моҳиятига, воқеликка яхлит қарашга ва ҳақиқатни универсал нақшларида англашга уринишга асосланган. Трансдисциплинарлик муаммоларни ҳал қилишда ижодий ёндашишни, очиқ, ижодий онгнинг рационаллигини (очиқ-ойдин рационаллик) ўз ичига олади.

Трансдисциплинарликнинг синтетик интилишлари шундан иборатки, бунинг натижасида табиий, гуманитар ва ижтимоий фанлар, шунингдек, санъат, адабиёт, шеърият ва маънавий тажрибанинг бошқа соҳалари ўртасида алоқа ўрнатилади. Трансдисциплинарлик - фан, технология, санъатнинг яқинлашиши, онг ва маънавий амалиётни ўрганиш учун асос бўлиб хизмат қилиши мумкин.

Хулоса қилиб айтиш мумкинки, трансдисциплинарлик - билимларнинг тарқалиши ва парчаланишининг кескин ўсишига олиб келадиган жараёндир. Ҳозирги кунда табиий, техник, ижтимоий инновацияларнинг пайдо бўлишига тайёр бўлишнинг ўзи етарли эмас, балки комплекс тизимларнинг ривожланишини исталган келажакни қуриш учун онгли равишда ва илм-фаннинг энг янги усулларини билган ҳолда инновацион ривожланишнинг исталган йўналишига йўналтириш кифоя қилади. Мумкин бўлмаган беқарорлик ва табиий офатларга тайёр бўлишнинг ўзи етарли эмас (ва ижтимоий жараёнларнинг мураккаблиги ошиб бориши билан уларнинг эҳтимоллиги ошади), аммо биз беқарорлик вазиятларидан чиқишнинг энг яхши йўлларини топишимиз, энг кам йўқотишлар билан энг муҳим даврларни босиб ўтишимиз мумкин. Бунда эса бизга трансдисциплинар ёндашувга оидга асосланган тадқиқотларни олиб бориш зарур бўлади.

ГЛОБАЛЛАШУВ ДАВРИДА КИТОБХОНЛИК МАДАНИЯТИНИ ШАКЛЛАНТИРИШ МАСАЛАЛАРИ

Самадов А.Р., СамДУ доценти

Глобаллашув таъсирида қатор мамлакатлар ёшларнинг таълим-тарбияси хусусида қайғуриб, «оммавий маданият»га қарши курашишнинг самарали ва таъсирчан йўлларини изламоқда.Ёшларни китобга, китобхонлик маданиятига қайтариш орқали саводли, юқори савияли этиб тарбиялаш, эстетик тарбия мезонларини шу китобхонлик маданиятидан излаш бу – масалага бир томонлама қарашдир. Китоб ёшларнинг дунёқарашини шакллантиради, билим, сўз бойлигини орттиради, мантиқий фикрлашни ривожлантиради. Аммо ёшларни оила, таълим муассасаларида олган билимлари-ю, ҳаётий ғоялар ва идеалларини жонлантирувчи омиллардан бири – адабиёт ва санъат (театр, кино ва ҳ.к.)ни ривожлантириш ва кенг тарғиб этиш ҳам ёшларни эстетик тарбиялашда муҳим аҳамият касб этади. Бу икки жабҳа эстетик тарбияда диалектик алоқадорликда бўлиб, ёшларни бадиий савиясини оширишга мўлжалланган. Бу тўғрисида Президент Ш.Мирзиёев шундай дейди: «.....Ҳозирги пайтда ҳаммамизнинг олдимизда жуда муҳим аҳамиятга эга бўлган масала, яъни китобхонликни кенг ёйиш ва ёшларимизнинг китобга бўлган муҳаббатини, уларнинг маънавий иммунитетини янада оширишга қаратилган ишларимизни янги босқичга олиб чиқиш вазифаси турибди»[86].

Ўзбекистон Республикаси Президентининг «Республика аҳолисини ахборот-кутубхона билан таъминлашни ташкил этиш тўғрисида» қарори, «Китоб маҳсулотларини чоп этиш ва тарқатиш тизиминиривожлантириш, китоб мутолааси ва китобхонлик маданиятиниошириш ҳамда тарғибот қилиш бўйича комиссия тузиш тўғрисида»ги[87]фармойишлари билан мамлакатимизда китобхонлик маданиятини оширишдаги камчиликларни бартараф этиш, таълим муассасаларида ахборот-ресурс марказлари ташкил этиш тўғрисида бир қатор вазифалар қўймоқда: *биринчидан*, таълим муассасалари ўқувчилари ҳамда аҳолининг замонавийахборот технологияларидан фойдаланган ҳолда мунтазам таълимолиши ва мустақил равишда таълим олишига кўмаклашиш;*иккинчидан,* миллий маънавий-аҳлоқий қадриятларни кенг кўламда тарғибқилиш, халқнинг маданий-тарихий меросидан баҳраманд бўлишнитаъминлаш, маънавий бой ва уйғун камол топган шахснинг ижодийўсиши учун имконият яратиб бериш; *учинчидан,* янги ахборот технологиялари (маълумотлар электрон базалари,интернет ресурслари) асосида аҳолига ахборот хизмати кўрсатиш; *тўртинчидан,* маданий, таълим, ахборот ҳамда бошқа дастур ва лойиҳаларнибиргаликда амалга ошириш учун таълим муассасалари, маҳаллийўзини ўзи бошқариш органлари, миллий маданият марказлари билан

[86]Мирзиёев Ш.М. Танқидий таҳлил, қатъий тартиб-интизом ва шахсий жавобгарлик – ҳар бир раҳбар фаолиятининг кундалик қоидаси бўлиши керак. / Мамлакатимизни 2016 йилда ижтимоий-иқтисодий ривожлантиришнинг асосий якунлари ва 2017 йилга мўлжалланган иқтисодий дастурнинг энг муҳим устувор йўналишларига бағишланган Вазирлар Маҳкамасининг кенгайтирилган мажлисидаги маъруза, 2017 йил 14 январь. – Т.:«Ўзбекистон», 2017. -47-б.

[87]Республика аҳолисини ахборот-кутубхона билан таъминлашни ташкил этиш тўғрисида Ўзбекистон Республикаси Президентининг қарори// ПҚ-381-сон 20.06.2006.

ҳамкорликни ривожлантириш; *бешинчидан*, бадиий, маърифий, илмий-оммабоп, тарбиявий, ёшларнинг интеллектуал салоҳиятини оширишга қаратилган адабиётлар билан таълим муассасаларини таъминлаш;

Китобхонлик маданиятини ривожлантиришга қаратилган фармон, фармойишлар, турли ҳукумат қарорлари ўз навбатида китобга бўлган муносабатни ўзгартириб, мутахассислигидан қатъий назар бадиий маданиятини оширишга хизмат қилади. Китобхонлик маданиятини ошириш мазмунида стратегия ёки концепция ишлаб чиқилиб, мақсадли, муддатли дастурлар амалга оширилиши мақсадга мувофиқдир. Мутолла маданияти кишига китоб устида ишлаш малакасини обдон ўрганиб олиш ва унга чуқур амал қила билиш, китобни мустақил ўқий билиш, ўқиган китобнинг асосий мазмунини талқин қила билиш, унинг фусункор оламига кира билиш, ўқиганларидан ҳаётий хулосалар чиқариш, китобнинг керакли, зарур жойларини ён дафтарчага кўчириболиш, нотаниш бўлган сўзларни эсда сақлаб қолишга интилиш, мунтазам равишда ўқиш кўникмасига эга бўлиш, китоб билан муомалада энг қадрдон дўстингга муносабатдабўлгандай эътибор билан қараш, китобни яроқсиз ҳолига келтирмаслик учун меҳрли бўлиш, китобни шошилмасдан, ўйлаб, диққат-эътибор билан ўқиш малакасига эга бўлиш, кутубхона картотекалари билан ишлай билишни ўрганиш, ўқиган китобни дўстлар билан ўртоқлашиш, ҳар бир яхши китобни илм қалъасининг калити деб билиб, унинг боқий умрини таъминлаш сингари фазилатларни шакллантириб, маънавий дунёсида ўзгача чизгиларни яратади.

Китобхонлик маданиятининг негизи мутолла маданиятидир. Мутолаа учун ҳужжатни тўғри танлай билиш, энг зарурини ажрата олиш, ундан ўз вақтида тўғри фойдалана олиш, амалиётда унумли фойдалана олиш кўникмасидир. Мутолаа маданияти ҳақидагитасаввур китобхонлар учун кутубхоналарда китоб билан ишлашгазарур бўлган билимлар, малака, маҳорат, қобилият тизими сифатида кенгайиб, бойиб борди. Мутолаа маданиятни шаклланиш тарихига назар ташласак, унда ўтмишда А.Навоийни замонида ҳам турли кечалар, китобхонлик тадбирлари ўтказилиб, мушоиралар ташкил этилгани, ҳаттоки бу тадбирларга шоҳлар иштирок этиб шеърлар ўқигани асарларда муҳрланган. Дунёни Англия, Франция, Германия, Россия мамлакатларида китобхонлик кечаларини ўтказилиши XVIII асрнинг 2-ярмидан XIX асрнинг биринчи ўн йиллигида катта резонанс олган бўлса, бизни аждодларимиз IX-X асрларданоқ китоб ўқиш, илм-фанни ўрганиш ва тарғиб қилишда дунёни лол қолдирган ва бинобарин жаҳон цивилизациясини ривожига улкан ҳисса қўшган мутафаккир олимларни тарбиялаган. Демак, китобхонлик маданиятини шаклланганилигини ҳисобга олиб, ёш авлодни китобхонликка, бадиий-эстетик, илмий-назарий савиясини оширишга жалб қилиш механизмини янгидан кўриб чиқиш зарур. Ҳозирги кунда дунёда машҳур Илон Маск, Бил Гейтс, Жек Ма сингари милиардерлари ҳар куни 100, 250 саҳифа китоб мутолаа қилишини айтиб ўрнак бўлмоқдалар. Уларга журналистлар сиз инновация, янги технологиялар янгилигини, ғоясини қаердан оласиз? деганларида, улар ўзини шу ҳафтада ўқиб турган китобларидан

олганини айтиб ўтишган экан. Демак, китоб ўқиш кишига ғоя, фантазияни шакллантириб, янгилик, инновацияга турки бўлар экан.

Таълимни ташкил қилиш каби кишиларни китоб ўқишга мотивациясини ошириш, айниқса, ёш авлодни китобхонликка жалб қилиш, уларни том маънода зиёли ва саводли бўлиши, ахлоқий ва эстетик тарбияси масалалари анча йиллар «ўзининг эркин оқимига ташлаб қўйилди. Мамлакатимиз таълим-тарбия муассасаларида ҳам, миллий педагогикамизнинг бош тадқиқотларида ҳам ёш авлодни бадиий ва эстетик тарбиялаш масаласи давлат миқёсида устувор бўлсадагина бу соҳадаги хато-камчиликларни тузатиш имконияти яратилади. Кейинги 10-15 йил ичида кутубхоналарни бир вазирликдан бошқасигаа ўтказиш, кутубхона ва кутубхоначилик ишларига иккинчи даражали муносабатда бўлиш, ҳаттоки, бир кутубхона (ҳозирда АРМ) бир вақтнинг ўзида ҳам вазирликка, ва ҳам маҳаллий ҳокимиятларга бўйсўниши бу соҳадаги аҳволни янада чигаллаштирди.

Фақатгина Президент Ш.М.Мирзиёевнинг 2019 йил март ойидаги йиғилишдаги танқидий фикрлари ва таклиф қилган 5 та ташаббусларидан кейингина бу эътибор сусайиб қолган соҳага жамият ўз эътиборини қарата бошлади. Том маънода зиёли, маданиятли, билимли бўлмаган шахс реал ҳаётни борича ва тўғри қабул қилаолмайди. Натижада, инсонлар ўртасида носоғлом муҳит юзага келади, оддий қонунбузарчиликдан тортиб қотилликларгача ҳолатлар содир этилади. Замоннинг шиддат билан ўзгариб бориши, инсоният ҳаётида глобаллашув ва Интернет тизими ёппасига кириб келиши, «оммавий маданият» ниқобида миллий маданиятимизга зид маълумот ва ғояларнинг ижтимоий тармоқларга қўйилиши нафақат ёш авлодни, шунингдек, катта ёшдаги кишиларнинг тафаккурига салбий таъсир кўрсатмоқда. Шу сабабли ҳам ёшлар ўртасида ҳуқуқий, экологик ва эстетик саводхонлик билан бир қаторда уларнинг маънавий-ахлоқий тарбияси, ватанпарварлик фазилатларини сингдириш бугунги куннинг долзарб масалаларидан бири бўлиб қолаверади.

Эстетик тарбияни шаклланиши ва ривожланишида китобнинг роли бирламчи. Бу ҳақиқатни ҳеч ким инкор эта олмайди. Хўш, ёш авлодни қандай қилиб китобхон қилиш мумкин деган савол туғилади. Юқорида айтганимиздек, энг аввало оилада китобхонлик муҳити яратилиши лозим. Боланинг асосий вақти таълим-тарбия муассасаларида ўтишини эътиборга олсак, боғча, мактаб ва олий таълим муассасаларида кутубхоналар тизимини ривожлантириш мақсадга мувофиқ бўлади.

Эстетик тарбиянинг обьектлари инсонлардаги маданият, улар яратган адабиёт ва санъат (*театр,кино,рассомчилик*), спорт ва бошқалар бўлиши мумкин. Эстетик тарбиянинг бошланғич даври ёш (жажжи) болалар ҳаётида кўпроқ намоён бўлади. Масалан, чиройли гул ёки фотосуратга маҳлиё бўлиш, чиройли ва бежирим кийимларни танлаш ёки ўзи ёдлаган шеърини айтиш билан завқланиш ва ҳ.к. Эстетик тарбиянинг ўрта босқичларида ўсиб бораётган ёш авлод у ёки бу нарсанинг улуғворлиги (масалан, тарихий обидалар) дан ташқари бу обьектлар нима учун, ким учун деган саволларга жавоб излайдиган давр, юқори босқичида инсон бу обьект ва ҳодисаларни шакли ва гўзаллигина эмас, уларнинг моҳияти ва мазмунини тўлиқ идрок этади ва жамоатчилик

ўртасида ёйиш хислатларини ўзида мужассамлаштиради. Бундай эстетик тарбияни ўзига мужассамлаштирган шахсни оила, боғча, мактаб ва олий мактаб муҳити шакллантирсада, улар ичида энг бирламчи омил китоб – кутубхона бўлиб қолаверади. Чунки, китобда маданият ва адабиёт соҳасидаги асардан ташқари санъат дурдоналари ҳам ёритилади ва энг муҳими китоб орқали миллий маданиятимиз ютуқлари авлоддан – авлодга етказилади, бу жараёнда у бойиб, сайқалланади.

Болаларни китоб ўқишга мотивациясини кенгайтириш ва китобхонликни тарғиб қилишда жаҳон тажрибаларини ўрганиш мақсадга мувофиқ деб ўйлаймиз. Штаб квартираси Базель(Швейцария)да жойлашган «Болалар китоби бўйича халқаро кенгаш» (IBBY)нинг шиори «Болалар китобига-халқаро ғамхўрлик» дейилиши бежиз эмас. 1956 йилда IBBY фаолияти доирасида Х.К.Андерсен номидаги мукофот таъсис қилинган. Х.К.Андерсен номидаги халқаро мукофот болалар учун жаҳон адабиёти ва санъати соҳасида энг нуфузли ҳисобланади ва уни «Кичик Нобель мукофоти» ҳам деб аташади[88].

Ҳозирги кунда китоб дўконларинашрдан чиққан янги китобларни етарли даражада реклама қилибкитобхонга етказиб бера олмаётган бўлса, Интернет буни мамнуният ва тезкорлик билан бу вазифани уддаламоқда. Бунинг учунбиз ҳам бор истеъдодимизни қўллашимиз керак. Шундагина бизяратган маҳсулотни ўқиш билан бирга муҳокама қилишлари, бошқаларга тавсия қилишлари ҳам мумкин. Бу борада бизга кутубхоначилик соҳасидаги энг охирги янгиликлардан – Буктрейлерлардир[89].«Буктрейлер» – бу китобнинг энг ёрқин ва таниш саҳифаларини ўзида мужассамлаштирувчи қисқа видеоролик. Унинг ёрдамидабутун дунёга ўзингизнинг севимли китобингиз ҳақида энг дадилижодий фикрларингизни татбиқ этишингиз мумкин. Бу санъат,адабиёт ва интернетни бир-бирига боғловчи ўзига хос хусусиятларга эга восита ҳисобланади. Буктрейлер яратишдан асосий мақсад, ёш авлодни китоб ўқишга жалб қилиш, замонавий ахборотмаконини яратишдир. Бадиий, тарихий асарларни 3D форматда тайёрлаш ва намойиш қилиш замонавий китобхонликни шакллантириш воситасидир.

Ҳақиқатан ҳам, ёшларда китобхонлик маданиятини шакллантириш, илмий, тарихий асарларни ўқиш, ўрганиш, таҳлил этишга бўлган ҳаракат ҳозирги кунда анча оммалашган. Профессор-ўқитувчилар талаба ёшларга китобхонлик маданиятини шакллантиришда, илмий-оммабоп, илмий, бадиий, тарихий асарларни ўқиш, мутолаа қилишга меҳр уйғотиш ва китобхонлик савиясини ўстириш борасида амал қилиши лозим. Талабанинг 1-курсидаёқ бунга эришиш керак. Китоб орқали ўз мақсадига эришиши, мутахассислигидан қатъий назар китоб ўқиш бу эстетик маданият белгиси эканини уқтириш ва уларга ўрнак, ибрат бўлиш педагоглардан талаб қилинади. Талаба тақлидчи ва танқидчи бўлади. Шу психалогияни ҳисобга олиб уларни китобхон қилмоқчи

[88]Перцовская Р. Ф. Развитие культуры чтения основа формирования инновационного мышления // Науч. лаб. "Социально-информационные технологии" при каф. информационно-аналитич. деятельности факультета менеджмента и социально-информац. технологий Мос. гос. ун-та культуры и искусств [Электронный ресурс]. – URL: http://misit.ucoz.ru/load/15-1-0-41 (мурожат санаси12.05.2020)

[89]Fan, ta’lim, madaniyat va biznesda internet va axborot-kutubxona resurslari. konferensiya materiallari Central Asia – 2017 Alisher Navoiy nomidagi Milliy kutubxonasi nashriyoti.Toshkent – 2017 91-108 betlar.

бўлган катта авлод аввало ўзидан бошлаши керак. Биз шу борада ёшларда китобхонлик маданиятини шакллантириш бўйича таклифларни илгари сурмоқчимиз:

биринчидан, талаба ёшлар қандай китобларни ўқишга қизиқиши ва тафаккури, бадиий савияси қай даражада эканлигини аниқлаш;*иккинчидан*, ёшларнинг тафаккурини чархлайдиган, ўз фаолияти жамиятниг бир бўлаги эканини англатувчи тадбирларни ташкил қилиш (*бу борада ёшлар иттифоқи ташкилоти фаол бўлиши керак*), ёзувчи, шоирлар билан эркин мулоқотда бўлиш;*учинчидан*, мутахассисликдан келиб чиқиб, хусусан, миллий ғоя, маънавият асослари ва ҳуқуқ таълими йўналиши учун бадиий адабиёт, тарихий романларни дарслик сифатида киритиш ва адабиёт фалсафаси ёки бадиий адабиётда миллий ғояни ривожланиши сингари фанларни олиб кириш зарур;*тўртинчидан*, талаба ёшларни ичидан ўз фикрини равон, эркин ифодалай олиш кўникмасини шаклланган, китобхонлик маданиятига эришган, ўзи ўқиган китобларни шарҳлай биладиган ёшларни мукофотлаб, конкурслар ташкил қилиш, ғолибларга имтиёзлар бериш, табиий фанлар ва ижтимоий фанлар талабалари учун ўзига хос табақалаштирилган тадбирлар ташкил қилиш китобхонлик маданиятини шакллантиради;*бешинчидан*, талаба ёшларда ёзма ва оғзаки нутқ белгиларини талаффузда ифодалаш, нутқини, дикцияни шакллантириш, монолог айтишни ўргатиш, матнни ифодали ўқий олиш малакасини шакллантириш, талабаларни ўз эстетик эҳтиёжларини қондириш объекти, омили бўлган театрларга жалб қилиш каби ишлар университет маънавият бўйича ишлар мутасаддилари ва ёшлар иттифоқини асосий фаолияти бўлмоғи лозим.

ФАНЛАРАРО ЁНДАШУВНИНГ ИННОВАЦИОН РИВОЖЛАНИШДАГИ ЎНИ•

Жалалова Г. О.
фалсафа доктори (PhD),
етакчи илмий ходим,
Ўзбекистон Миллий университети

Жамият ҳаётининг барча соҳалари шиддат билан ривожланаётганлиги ислоҳотларни мамлакатимизнинг жаҳон цивилизацияси етакчилари қаторига кириш йўлида тез ва сифатли илгарилашини таъминлайдиган замонавий инновацион ғоялар, ишланмалар ва технологияларга асосланган ҳолда амалга оширишни тақозо этади.Шу сабабли Ўзбекистон Республикаси Президенти томонидан «2019-2021 йилларда Ўзбекистон Республикасини инновацион ривожлантириш стратегиясини тасдиқлаш тўғрисида»ги Фармони имзоланди [1].

Унга кўра, 2019-2021 йилларда Ўзбекистон Республикасини инновацион ривожлантириш стратегияси ва Ўзбекистонни 2030 йилгача инновацион

•Ушбу мақола Мирзо Улуғбек номидаги ЎзМУ қошидаги ОТ-Ф1-95 «Фанлараро ёндашувнинг мураккаб тизимларни тадқиқ этишдаги имконият ва истиқболлари” мавзусидаги лойиҳа доирасида тайёрланган.

ривожлантиришнинг мақсадли кўрсаткичлари тасдиқланди. Мамлакатнинг халқаро майдондаги рақобатбардошлилиги даражасини ва инновацион жиҳатдан тараққий этганини белгиловчи асосий омил сифатида инсон капиталини ривожлантириш – Стратегиянинг бош мақсади этиб белгиланди. Мазкур Стратегиянинг асосий вазифалари қуйидагиларни ҳам ўз ичига олади: Ўзбекистон Республикасининг 2030 йилга келиб, глобал инновацион индекс рейтинги бўйича жаҳоннинг 50 илғор мамлакати қаторига киришига эришиш; барча даражада таълим сифати ва қамровини ошириш, узлуксиз таълим тизимини ривожлантириш, кадрлар тайёрлаш тизимининг иқтисодиёт эҳтиёжларига мослашувчанлигини таъминлаш; илмий тадқиқотлар ва ишланмаларнинг илмий салоҳиятини мустаҳкамлаш ва самарадорлигини ошириш, илмий-тадқиқот, тажриба-конструкторлик ва технологик ишлар натижаларини кенг жорий этиш учун таълим, илм-фан ва тадбиркорликни интеграция қилишнинг таъсирчан механизмларини яратиш. Шунингдек, таълимтизиминитакомиллаштиришваинсонкапиталиниривожлантириш вазифалари ҳам белгиланди. Мазкур вазифаларни бажаришда ўқув-тарбия жараёнига янги таълим дастурларини киритиш муҳим аҳамият касб этади. Ана шундай инновацион таълим дастурларидан бири фанлараро ёндашувдир.

Фанлараро ёндашув моҳияти нимадан иборат? Фанлараро ёндашув объектни икки ёки ундан ортиқ фанлар доирасида ўрганишдир. Бунда объект ҳақида кўпроқ ва чуқурроқ билимлар олиш имконияти яратилади. Билиш жараёнида объект турли фан методлари асосида ўрганилади, натижада объект ҳақида янги маълумотларга эга бўламиз. Тадқиқот жараёнида ҳар бир фаннинг бошқа бир фандаги янги ёндашувлар, янги илмий усул, услублар билан бойиш жараёни содир бўлади[2, 152155-б.]. Таълим тизимида интегратив, фанлараро ёндашувга асосланган ўқув курсларини ташкил қилиш учун қуйидаги фанлараро алоқалардан фойдаланишимиз мумкин:

1. Ўқув жараёнидаги фанлараро тўғридан тўғри амалга ошириладиган алоқадорлик. Ўқитиш даврида бир фандаги материалларни ўзлаштиришда бошқа фанлардаги маълумотлар зарур бўлганда қўлланади. Масалан, гуманитар фанлардан тарих, фалсафа, адабиёт, маданиятшунослик ўзаро жуда ҳам боғлиқ.
2. Тадқиқотлардаги фанлараро алоқадорлик. Бу алока туридан бир ёки бир неча фанларнинг ўрганаётган объекти бир хил бўлганда қўлланилади. Натижада объект турли аспектларда, турли ёндашувлар асосида ўрганилади[3].

Бугунги кунда жуда кўп мамлакатлардаги мактаб таълимида фанлараро ёндашув етарлича ривожланмаган. Аммо Финляндиядагина2016 йилдан буён барча мактабларда фанлараро ёндашувдан кенг фойдаланилмоқда. Дунёнинг жуда кўп ривожланган мамлакатлари, жумладан, АҚШ ҳам финларнинг таълим тажрибасидан кенг фойдаланишга ҳаракат қилмоқда. Бундай ўқув жараёни “синергетик таълим” моделига жуда мос келади.

Фанлараро ёндашувнинг мактаб таълимига киритилишига сабаб нима? Финландия таълим тизими экспертларининг хулосаларига кўра, ижтимоий ўзгаришлар, технологияларнинг ривожланишдир. Биз эса ижтимоий макондаги мураккаблашув, ночизиқликни ҳам таълим ўзгаришининг асосий омилларидан деб ҳисоблаймиз. Классик таълим эндиликда ёшларни 21 асрдаги касбий

фаолиятга тайёрлай олмайди. Жуда кўп касблар фанлараро ёндашув асосидаги билимларни талаб этмоқда. Масалан, Финландия касб-ҳунар коллежларидаги “кафе хизмати” курсида математика, чет тили, хат ёзиш ва мулоқот малакасига оид билимларни ўрганадилар. Буниг учун укув дастурларини бир канча фан уқитувчилари бирга тузади ва дарсларни ҳамкорликда олиб борадилар[4].

Хулоса қилиб айтганда, биз республикамизни инновацион ривожлантириш йўлига ўтган эканмиз, инсон капиталини ривожлантиришимиз талаб этилади. Инсон капиталини ривожлантиришда эса фанлараро ёндашувга асосланган билимларни таълим поғоналарига босқичма босқич киритиб бориш давр талабидир. Бугунги кунда бутун дунёни қамраб олган коронавирус пандемиясини бартараф этишфанлараро ёндашувга асосланган билимларнинг нақадар зарур эканлигининг исботидир. Замонавий реалликда тобора мураккаблашув, беқарорлик, аниқмасликнинг ортиб бориши эса фанлараро ёндашувни ҳар бир мамлакатда ривожлантиришнни когнитив ва ижтимоий заруриятга айлантирмоқда.

GLOBALLASHUV SHAROITIDA TA’LIM – TARBIYANI MODERNIZATSIYALASHDA MILLIY TARBIYANING O‘RNI

Allayarova M. SamDUdotsenti, f.f.n.,
Ziyotova M. SamDU 4 kurs talabasi

O‘zbek xalqi azaldan ta’lim va tarbiyani uzviy olib borgan xalq hisoblanadi. Buni ko‘plab mutaffakkir va olimlarimiz o‘zlarining o‘lmas me’roslarida alohida qayd etib o‘tganlar. Jumladan, Forobiyning fikricha: “Insonning eng yuksak hususiyati uning baxtga erishganligidadir. Baxtga esa,- deydi alloma, -faqat foydali bilimlarni o‘zida jamlash orqali erishish mumkin. Chunki inson dil rohatining eng yuqori cho‘qqisi – bilim olish jarayonidir”. Beruniy esa inson kamolotida uch narsaning muhimligini ta’kidlaydi: “bu hozirgi marifat, ilm – fanni ham e’tirof qiluvchi – irsiyat, ijtimoiy muhit va to‘g’ri tarbiyadir”[90] Bundan ko‘rinib turibdiki, allomalarimiz o‘z davridayoq mamlakat taraqqiyotida yosh avlodning ta’lim – tarbiyasi muhim masala bo‘lganligiga katta e’tibor berishgan.

Xo‘sh, hozirgi jahon shiddat bilan o‘zgarayotgan globallashuv va axborot kommunikatsiyalari asrida yoshlarimizning ta’lim – tarbiyasiga va ushbu ta’lim tarbiyani modernizatsiya qilishga nechog’lik e’tibor qaratilmoqda? Fikrimiz avvalida Prezidentimiz Sh.Mirziyoyevning mazkur so‘zini keltirish o‘rinli: “Agar mendan sizni nima qiynaydi?”, deb so‘rasangiz, farzandlarimizning ta’lim va tarbiyasi deb javob beraman. Bizni hamisha o‘ylantirib keladigan muhim masala – bu yoshlarimizning odob-axloqi, yurish-turishi, bir so‘z bilan aytganda, dunyoqarashi bilan bog’liq. Bugun zamon shiddat bilan o‘zgaryapdi. Bu o‘zgarishlarni hammadan ko‘proq his etadigan kim – yoshlar. Mayli yoshlar o‘z davrining talablari bilan uyg’un bo‘lsin.Lekin ayni paytda o‘zligini ham unutmasin. Biz kimmiz? Qanday ulug’ zotlarning avlodimiz? degan da’vat ularning qalbida doimo aks – sado berib,

[90] WWW. old.conf.neasmo.org.ua.

o‘zligiga sodiq qolishga undab tursin. Bunga nimaning hisobidan erishamiz? Tarbiya, tarbiya va faqat tarbiya hisobidan”, - degan edilar.[91]

Shu o‘rinda bugungi kunda Yurtboshimiz tomonidan olib borilayotgan islohotlarning tub zamirida yoshlarning ta’lim – tarbiyasi va uni yangicha usullarda amalga oshirish mazmuni yotadi. Jumladan, ”2017-2021- yillarda O‘zbekiston Respublikasini yanada rivojlantirish bo‘yicha harakatlar strategiyasi” ning 4.4 bo‘limi ta’lim va fan sohasiga bag’ishlangan va bu sohaga bir qancha o‘zgartirish va qo‘shimchalar kiritilgan. Unga ko‘ra uzluksiz ta’lim tizimini yanada takomillashtirish, sifatli ta’lim xizmatlari imkoniyatlarini oshirish, mehnat bozorining zamonaviy ehtiyojlariga mos yuqori malakali kadrlar tayyorlash siyosatini davom ettirish; zamonaviy o‘quv va laboratoriya asboblari, kompyuter texnikasi va o‘quv-metodik qo‘llanmalar bilan jihozlash orqali ularning moddiy-texnika bazasini mustahkamlash yuzasidan maqsadli chora-tadbirlarni ko‘rish;har tomonlama intellektual, estetik va jismoniy rivojlanishi uchun shart-sharoitlarni tubdan yaxshilash,ta’lim va o‘qitish sifatini baholashning xalqaro standartlarini joriy etish asosida oily ta’lim muassasalari faoliyatining sifati hamda samaradorligini oshirish va hokazo kabi masalalar belgilandi.

“Olib borilayotgan bu islohotlarning tag zamirida Vatanimizning kelajagi bo‘lmish yoshlarimizning yuksak bilimli va teran fikrli bo‘lishi, hamda kelajakda barkamol avlodni tarbiyalash masalalari yotadi.Shu maqsadda hukumatning tegishli vazirlik va idoralari hamda butun ta’lim tizimining hurmatli domlalari va professor-o‘qituvchilarning eng muhim vazifasi-yosh avlodga puxta ta’lim berish, ularni jismoniy va ma’naviy yetuk insonlar etib tarbiyalashdan iboratdir”, -deb ta’kidlaydi yurboshimiz Sh.Mirziyoyev.[92]

Ushbu vazifalarni amalga oshirishda ta’lim sohasi vakillaridan jahon innovatsion tajribalarini o‘rganish talab etiladi. Hozirgi globallashuv davridagi o‘quvchi yoshlar juda ziyrak va yangilikka intiluvchan. Ularga faqat eski manbalardagi ma’lumotlar bilan ta’lim berish samara bermaydi. O‘qituvchi doim izlanishda bo‘lishi va yangidan-yangi qiziqarli ma’lumotlar bilan o‘quvchini qiziqtira olishi lozim. Darsni mazmunli va jahon standartlariga mos ravishda tashkillashtirish uchun esa o‘qituvchidan yuksak bilim va mahoratli tajriba talab etiladi.

Bugungi kunda zo‘ravonlik yo‘li bilan olib boriladigan ta’lim-tarbiya o‘zini oqlamadi. Shaxsga yo‘naltirilgan ta’lim esa huquqiy demokratik davlat qurishimizning poydevori desak mubolag’a bo‘lmaydi.Masalaning yana bir tarafini ko‘zdan qochirmasligimiz lozim. Biz buyuk tarixga ega davlat va milliy qadriyatlarga boy millatmiz. Shu o‘rinda ta’lim-tarbiyani modernizatsiya qilish degani faqat rivojlangan mamlakatlardan andoza olib milliy tarbiyani chetga surib qo‘yish degani emas. Shunday yo‘l tutishimiz kerakki kimligimizni, holbuki kimning avlodlari ekanimizni unutmagan holda, huddiki “atlas” matosidan hozirgi zamonga moslab zamonaviy libos bichgan kabi, milliy ma’naviy boyligimiz va milliy tarbiyamizdan yoshlarimiz tarbiyasiga “libos” bichishimiz darkor. Qaysiki millat o‘z ma’naviy va milliy boyligidan voz kechsa yoki unutsa, u oxiri o‘zligini yo‘qotadi va natijada bir

[91]Sh.Mirziyoyev. “Ijtimoiy barqarorlikni ta’minlash, muqaddas dinimizning sofligini asrash – davr talabi” anjumandagi nutqi,-T., 2017, 15-iyun.
[92]Sh.Mirziyoyev “Erkin va farovon, demokratik O’zbekiston davlatini birgalikda barpo etamiz” -T: “O’zbekiston”, 2016. 14-bet.

olomonga aylanadi.Milliy-ma’naviy boyliklari sarchashmasini asragan va undan oziqlangan xalq esa buyuk va ezgu ishlarga qodir, kelajagi esa qudratli bo‘ladi. “Bunday ezgu maqsadlarga esa faqat yuksak ma’naviyat, uzluksiz manaviy tarbiya orqaligina erishish mumkin”, - degan edi I.A.Karimov.[93]

Ma’naviy tarbiya milliy tarbiyaning negizida shakllanadi.”Milliy tarbiya, deb ta’kidlaydi faylasuf M.Quronov, yosh avlodlarda o‘z va o‘zga xalqlarga hurmat, milliy g’urur, vatanparvarlik, milliy va millatlararo muloqot odobi kabi fazilatlarni shakllantiradi va o‘zbek xalqini ma’naviy va moddiy jihatlardan boy millatga aylantirishga xizmat qiladi”.[94] Shunday ekan mamlakatimizda yoshlarimizni inellektual boy va ma’naviy barkamol avlod qilib tarbiyalashda milliy tarbiyaning ma’naviy ildizlari bo‘lgan buyuk ma’naviy merosimiz va boyligimizdan keng foydalanib, ulani vataparvar, fidoyi, insonparvar, xalqchil, adolatli, mehr muruvvatli qilib tarbiyalashni keng joriy etish va ta’lim tizimida buyuk allomalarimiz ijodiy merosini chuqur singdirish maqsadga muvofiq. Ishonchimiz komilki,o‘shandagina harakatlarimiz besamar ketmaydi.

Xulosa o‘rnida shuni ta’kidlashimiz lozimki, o‘zbek xalqi ham barcha elatlar kabi globallashuvdan chetda qolayotganicha yo‘q. Ayniqsa bu jarayonlar birinchi galda o‘sib kelayotgan yosh avlodga ko‘proq ta’sir ko‘rsatmoqda. Albatta bu jarayonlarning ijobiy jihatlarini ham, salbiy jihatlarini ham guvohi bo‘lmoqdamiz. Xalqimizni global jarayonlardan himoya qilamiz deb o‘z qobig’imizga o‘ralib olishimiz ham noto‘g’ri, albatta. Lekin ma’naviy va milliy tarbiyani ta’lim sohasidagi islohotlarda va modernizatsiyalash jaroyonida unutib qo‘ymasligimiz va bir daqiqa ham kechiktirmaslik lozim.

ҲУСАЙН ВОИЗ КОШИФИЙНИНГ ТАСАВВУФГА ОИД ҚАРАШЛАРИДА РАЦИОНАЛЛИК ТАМОЙИЛИ

А.Азизқулов, СамИСИ доценти
А.Алимов, СамИСИ ўқитувчиси

Марказий Осиёлик мутафаккир алломалар томонидан тасаввуф таълимотининг назарий ва амалий жиҳатларига бағишланган кўплаб асрлар битилган. Ватанимиз ҳудудида бир неча мустақил суфийлик тариқатларининг вужудга келиши тасаввуф таълимотини қанчалик кенг тарқалганлиги ва ривожланганлигидан далолат беради. Марказий Осиёдаги тасаввуф йўналишлари асосчилари ҳамда кўплаб уламолар томонидан тасаввуф таълимотининг моҳиятини баён этишга бағишланган нодир рисолалар ҳанузгача тариқат вакиллари томонидан қадрланиб келинмоқда. Бундай рисолалар орасида Ҳусайн Воиз Кошифийнинг «Футувватномаи Султоний ёхуд Жавонмардлик тарикати» муҳум аҳамият касб этади.

Ҳусайн Воиз Кошифийнинг «Футувватномаи Султоний ёхуд Жавонмардлик тариқати» асари тасаввуф таълимотининг амалий жиҳатлари ва тариқат аҳлининг риоя этилиши лозим бўлган ахлоқ-одоб қоидалари батафсил

[93] I.A.Karimov. Yuksak ma’naviyat-yengilmas kuch. - T: “Ma’naviyat”, 2008, 28-bet
[94] Quronov M. Milliy tarbiya. - T: ”Ma’naviyat”, 2007, 8-bet.

баён этилган назарий манбадир. Жамият ижтимоий ҳаётида фаолият юритадиган тариқат вакиллари эгаллаган ҳар бир касб, ҳунар соҳибларининг ахлоқ одоб қоидалари, уларнинг қайси жиҳатларига эътибор беришлари лозимлиги ва қандай ишларни қилмасликлари, яъни, улардан узоқроқ бўлишлари батафсил баён этилган. Асарнинг муҳум хусусияти шундаки Ҳусайн Воиз Кошифий томонидан тасаввуф таълимотининг моҳиятини ёритишда ақл ва эътиқоднинг ўзаро муносабатида рационаллик тамойили асосида ёндашувидир.

Рисоласининг бошида тадқиқот мавзуси ва мақсадини аниқ баён этар экан шундай дейди: «Билгилким, ҳар илмнинг ўз мавзуи бор ва унда ўша илмнинг моҳияти, ҳодиса ва қоидалари хусусида баҳс боради….Бас, ….футувват илмининг ўз мавзуи бор, бу мавзу – инсон руҳи ҳисобланади. Зеро, инсоннинг руҳини тарбиялаш, парвариш этиш орқали уни гўзал ва ҳамида хулқ-атворли, фазилатли қилиб етиштириш мумкин».[95] Футувват иборасини дастлаб луғавий маъносини, сўнг мазмуни ва моҳиятини тўлиқ баён этади. Шунингдекфутувватнингзоҳирийваботинийрукнларинимантиқийизчилликасосидатушунтиради. Футувватнингшартларинибаёнэтарэкан, биринчисини - ислом, иккинчисини - имон, учинчисини – ақл, тўртинчисини илм деб ва ҳоказо барча шартларни нирационаллик тамоили асосида баён этади. Ҳар бир мавзуга оид категория тушунчаларни дастлаб луғавий маъносини, сўнг мазмуни ва моҳиятини очиб беришга ҳаракат қилади. Хусусан тариқат, тасаввуф, сўфийлик каби тушунчаларга шундай ёндашади. Тасаввуф ва суфийлик тушунчаларининг бир неча хил маъно касб этишини батафсил изоҳлаб беради.

Ҳусайн Воиз Кошифийнинг фикрича тариқатга пирликни даъво қиладиган одам, аввало зарурий равишда илм эгаллаган, муридга тариқатга тааллуқли ҳар қандай мушкил савол туғилганда уни осонлик билан ҳал қилиб берадиган бўлсин[96]. Шайхлик рукнларни тушунтиришда ҳам эътиқод ва ақл категорияси муносабатида рационалистик ёндашиб шундай дейди.. «Агар шайхлик рукнлари нечта, деб сўраса, еттита деб айтгил. Биринчиси, комил маърифат эгаси бўлсин,…Иккинчидан, ўткир фаросатли, одамшунос киши бўлиб, бир нигоҳ ташлаши билан муриднинг қобилиятини илғай олсин. Учинчидан, етук маънавий қуввати бўлсин,….»[97].

Муриднинг сифатларини баён этар экан, биринчидан балоғат ёшига етган бўлиши, …Иккинчидан у оқил одам бўлиши лозим, чунки ақлли бўлмаса, сўзнинг пасту баланди, рамзий ботиний маъноларини англамайди, ва ҳоказо.[98] Пиру муриднинг сифатларини баён этишда ҳар қандай эътиқод ақлга асосланиши лозимлигига алоҳида эътибор қаратади.

Тасаввуфда нақиб деган тушунча мавжуд бўлиб, уни Кошифий қуйидагича изоҳлайди. «нақиб» арабча сўз бўлиб, маъноси синовчи, танийдиган демак. Яъни, нақиб одамлар феъли, руҳиятини яхши фаҳмлайдиган кишидир ва ул кишилар ўз замонасини қавму аҳлининг гувоҳидирлар. Тариқат аҳли эса кишиларнинг ҳол аҳволини пайқайдиган, руҳшунос одамни нақибейдилар, яъни

95.Ҳусайн Воиз Кошифий. Футувватномаи султоний. Ахлоқи муҳсиний.-Т.: «Ўзбекистон миллий энциклопедияси» Давлат илмий нашри, 2011.-33 бет
96 Ўша асар -34 бет
97 Ўша асар -35 бет
98 Ўша асар. -37 бет

нақиб бирқанча фазилатларни жамлаган донишманд, закий инсондир. Агар қандай одамни нақиб дейдилар, деб сўрасалар, жавоб бериб айтгилки, қуйидаги ўн хислатни жамлаган одам нақибдир: биринчидан, у олим бўлмоғи керак. Иккинчидан у омил, яъни илмига амал қилувчи тажрибали киши бўлсин. Учинчидан, кўп сафар қилиб, кўпни кўрган бўлсин. Тўртинчидан раҳбарлик қобилиятига эга бўлсин. Бешинчидан насиҳатгўй бўлсин….ва ҳоказо.[99] Демак Ҳусайн Воиз Кошифийнинг фикрича нақиб бўлиш учун тақво, зоҳидлик ёки кўп ибодат этиш дастлабки шарт эмас, балки, аввало илм, олимлик ва илмига амал қилиш энг биринчи талабдир.

Ҳар бир мавзуда мана шундай рационал ёндашув Кошифий услубиятининг асосидир. Хусусан, тариқатнинг маъносини тушунтирар экан, унинг арконлари (устунлари) хусусида шундай дейди: «биринчиси – фарз этилган илмларни ўрганиш, иккинчиси илмни амалда тадбиқ этиш, чунки амалга тадбиқ этилмаган илм мевасиз дарахт ва ёғи йўқ чироқдир»[100]. Суфийлик тушунчасини моҳиятини тушунтирар экан шундай дейди: «…суфий зоҳири алоиқлар кудуратидан (ғам, кулфатлардан) узоқлашган, ботини эса тафаккурга моил одамдир, унинг ҳиммат кўзи олдида олтин билан тупроқ тенг бўмоғи даркор»[101]. Дарҳақиқат, суфий ўзининг барча фаолиятини, ҳар бир тана аъзоси ҳаракатини назорат этиши учун албатта тафаккурга таянади. Шунингдек ибодат ва зикр вақтида чалғиб кетмаслик ҳам тафаккур қобилияти орқали бошқарилади.

Тасаввуфга оид мазкур асарнинг алоҳида бобларда «Пиру муридлик ва шунга алоқали нарсалар», «Хирқа ва аҳли фақрнинг кийимлари, уни кийиш, кийдириш ва муридларга хирқа етказиш ва бунинг шартлари, одобу аркони баёнида мавзулари батафсил ёритилиб берар экан, пиру муридлик ва уларнинг ахлоқ одоб қоидаларини фалсафий таҳлилида эътиқодни ақлга асосланиши зарурлигига аҳамият беради. Шогирд устоз муносабатлари доирасидаги ахлоқ одоб қоидаларини кенг ёритиб беришда ҳам рационалистик тамоил остида ёндашади.

Ҳусайн Воиз Кошифийнинг тасаввуф таълимотига оид асарларининг аҳамияти аввало унда эътиқод ва ақлнинг муносабатини баён этишда рационаллик тамойилига асосланганлигидир. Иккинчидан тасаввуф таълимотининг амалий жиҳатларини кенгроқ ёритиб берилади. Учинчидан тариқат вакилларининг ахлоқ-одоб қоидалари мукаммал ишлаб чиқилган манбадир. Тўртинчидан пир ва муридлик талабларни баён этар экан, “сохта тариқатчилар”, “сохта пирларни” танқид қилиб, уларни асл қиёфасини очиб беради. Тўртинчидан баён этиш услуби содда, равон ва тушунарли бўлганлиги боис кенг омма фойдаланиш имкониятларнинг мавжудлиги билан характерланади.

Ҳозирги мураккаб глобаллашув шароитида ёшларимизни турли маънавий таҳдидлардан, диний экстремистик ва “сохта тариқатчилик” ғояларидан ҳимоя этишда ҳамда тасавввуф таълимотини асл моҳиятини объектив тушиниб олишда Ҳусайн Воиз Кошифий илмий мероси муҳим назарий манбалардин

[99] Ўша асар 40 бет
[100] Ўшаасар 23 бет
[101] Ўшаасар 29 бет

бири бўлиб хизмат қилади.Ҳусайн Воиз Кошифийнинг илмий меросидан “сохта тариқатчилик”ка қарши курашда назарий манба сифатида кенг фойдаланиш мумкин.

TALABA YOSHLAR TARBIYASIDA “DEVONI HIKMAT” ASARINING O‘RNI

X.X.Berdiyev
SamISI “O‘zbek tili va adabiyoti” kafedrasi mudiri, PhD

Mavzu bayoniga o‘tishdan avval ayrim masalalarga munosabat bildirish o‘rinli ko‘rinadi. Hikmatlarning g‘oyaviy-falsafiy, ma’naviy-ma’rifiy, adabiy-estetik tomonlari haqida qator tadqiqotlar yaratilayotgan ekan, shubhasiz, til xususiyati ham tadqiq etilmog‘i lozim. Zero, hozirgi paytda bu masala muhim bo`lib, nashrlardagi noaniqliklar, tekistologik xatolar kabilarga barham berishga ham asos bo‘ladi.

Ahmad Yassaviy, tadqiqotchilar e’tirof etganlaridek, turkiy tasavvuf adabiyotining asoschisi. U ma`naviy komillikka doir g‘oyalarni she’riy yo‘lda bitilgan «Hikmatlar»ida bayon etgan. Manbalarning guvohlik berishicha, Xoja Ahmad Yassaviy nafaqat tariqat asoschisi – piri murshid sifatida, balki yirik hikmatgo‘y shoir sifatida ham keng miqyosda tanilgan. Chunonchi, turk olimi M.F.Kupruluzodaning e’tirofiga ko‘ra, «Ahmad Yassaviy haqidagi manqabalar (ma’lumotlar – X.B.) turklarning uch yirik jug‘rofiy mintaqasiga yoyilgan. Turkiston va Qozog‘iston (markaziy va sharqiy mintaqa), Edilbo‘yi (shimoliy mintaqa), Anadulu va Rumeli (g‘arbiy mintaqa) hisoblanadi (1, 26). Adabiyotshunos I. Haqqulov tadqiqotlarida Ahmad Yassaviy «Devoni hikmat» kitobi bilan jahonning bir necha mamlakatlarida ma’lum va mashhur bo‘lgani haqida ma’lumotlar berilgan (2, 3). Ma’lumki, istiqlol yillarida buyuk bobokalonimiz merosini xalqqa etkazish borasida quvonarli ishlar amalga oshirildi-hikmatlarning iste’moldagi (imlodagi) nashrlari e’lon qilindi. Bu boradagi ijobiy harakatlar yana-da rivojlantirilishi lozim. Qilinajak ishlardan biri esa nashrlardagi bahstalab masalalarga barham berish bilan bog‘liqdir. Bular hikmatlar tilida turli elementlarning ko‘zga tashlanishi, ularda fonetik, orfografik, leksik, grammatik chalkashliklarning uchrashida ko‘rinadi.

Bunday holatlarni tuzatish uchun nashrlarda uchraydigan quyidagi kabi tekstologik tekshirishlarga muhtoj o‘rinlarni jiddiy tekshirish va matn mazmuniga mos tarzda leksik birliklarning aniqligiga erishish lozim bo‘ladi. Qiyoslang:

Qul hoja Ahmad, qulluq ichra sobit bo‘lsam,
Zokir bo‘lib, zikrin aytib, rabbim, desam (3, 1991, 95-bet)

Qul hoja Ahmad, qulluq ichra zobit bo‘lsam,
Zikr aytib, zokir bo‘lub, rabbi, desam (4, 1992, 156-bet)

Ko‘rinadiki, bunda ikkinchi misra tarkibidagi so‘z almashishlari (*zokir bo‘lib, zikrin aytib – zikr aytib, zokir bo‘lub* kabilar) bilan bir qatorda, birinchi misradagi

«sobit» so‘zi o‘rnida «zobit» - «zabt etuvchi» ma’nosini anglatuvchi so‘z qo‘llangan. Ma’lumki, tariqat ahli – «zokir»lar faoliyatiga «zobit»lik emas, «sobit»lik xosdir.

Til va adabiyotimiz tarixini o‘rganishda muhim o‘rin tutadigan asarlar sirasida “Devoni hikmat”ning o‘rni masalasida fanda allaqachonlar fikrlar bildirilgan. O‘zbek adabiyotshunosligida XX asr boshlarida yaratilgan ba’zi tadqiqotlarda mazkur masala xususida ham ilmiy ahamiyatga molik fikrlar bayon qilingan (5, 33-38). Ammo bu kuzatishlar hikmatgo‘y shoirlar va ular merosini o‘rganish borasidagi dastlabki ma’lumotlardan iborat edi. To‘g‘ri, shuning uchun bo‘lsa kerak, ba’zi ijodkorlar shaxsi haqida birmuncha taxminiy mulohaza ham bildirib o‘tilgan (6, 36-37). Shu o‘rinda aytish joizki, yaqin yillarda olib borilgan tadqiqotlarda bu taxminning haqiqatda to‘g‘ri ekani e’tirof etildi (7, 17).

Adabiy tilining eng qadimgi davrdan hozirgacha bo‘lgan taraqqiyot bosqichlari tarixiy-qiyosiy asosda tadrijiy tahlil etilgan manbalarda Ahmad YAssaviy merosining til rivojida tutgan o‘rni Mahmud Koshg‘ariy, YUsuf Xos Hojib (va b.) so‘z san’atkorlari ijodi bilan birgalikda tilga olinishi bejiz emas. To‘g‘ri, “Devoni hikmat”ga mutafakkir izdoshlarining ijod namunalari ham kiritilgan. Natijada, hikmatlar tili va uslubida ma’lum o‘zgarishlar hosil bo`lgan.

Adabiy tilning xalq tili boyliklari asosida shakllanishida “Devoni hikmat”ning o‘rni muhimligi turkiy tillar tasnifi borsidagi tadqiqotlarda ham o‘z aksini topgan. Chunonchi, N.A. Baskakov tasnifida turk tillarining G‘arbiy xun tarmog‘i qarluq tillari guruhiga kiritiladi va qarluq-xorazm guruhini tashkil etuvchi qoraxoniy-xorazm tili masalasida Ahmad Yassaviy merosi alohida qayd etiladi [8, 24]. Asarning tili haqida bildirilgan fikrlar turlichadir. Jumladan, A.K. Borovkov Yassaviy hikmatlari qarluq-uyg‘ur tilida yozilgan bo‘lib, «Qutadg‘u bilig» tiliga yaqinlashmaydi, deb ta’kidlasa, G. Vamberi hikmatlar tili Qo‘qon xonligi dialektiga asoslangan, deydi. Olim Ko‘prulizoda Ahmad Yassaviyni arg‘u urug‘ining vakili deb, uning tilida qisman o‘g‘uz tili ta’siri bor va hikmatlar tili «Qutadg‘u bilig» asariga yaqin turuvchi til deb ko‘rsatadi [8, 81].

Prof.I.Haqqul Alisher Navoiy «Nasoyim ul-muhabbat» asarida keltirilgan quyidagi she’ri parcha haqida to‘xtalib, hikmatlarning til xususiyati haqida turli shubha-gumonga boraverish unchalik ham to‘g‘ri emasligini aytadi:

Tiki turg‘on to‘badur,
Borganlarni yutadur,
Borganlar kelmas bo‘ldi,
Magar manzil andadur» (9, 27).

Shuningdek, akademik B.Valixo‘jaev Navoiy mazkur to‘rtlikni keltirar ekan, o‘sha davrdagi nusxasini misol keltirish orqali hikmat mavzui, uning shakliy va til xususiyatlarini o‘rganishda bebaho bir badiiy hujjat qoldirganini ta’kidlaydi (10, 80).

«Devoni hikmat»da qo‘llangan eski turkiy leksik qatlam, bir qator fonetik va morfologik xususiyatlar bu asarning qarluq-chigil-uyg‘ur va o‘g‘uz-qipchoq tillari negizida yaratilganligini ko‘rsatadi. Asarda ishlatilgan ko‘pgina fors-tojik tiliga xos so‘z va iboralar, grammatik shakllar ham bu fikrni tasdiqlaydi (11, 37; 69).

Asarning tarixiy leksikani o‘rganishdagi ahamiyatini chuqur tahlil etish bilan bog‘liq muammo shundaki, hikmatlarda qo‘llangan so‘zlarning imlosi,

qo‘shimchalarning turli shakllarda uchrashi, ayrim so‘zlar qo‘llanishidagi leksik-semantik ko‘lam va matn mazmuni muvofiqligi masalasi hal etilmog‘i lozim.

Umuman, insoniyatning mavjudligi obyektiv borliq va undagi moddiy, ma’naviy-ma’rifiy olam bilan chambarchas bog‘liq bo‘lib, har qanday hodisa, eng avvalo, til leksik sistemasida o‘z aksini topadi. Shubhasiz, bu jarayon asarlarda ham ifodasini topadi. Albatta, yuqorida qayd etilganlar, davrlar o‘tishi jarayonida bo‘ladigan o‘zgarishlarning xarakter-xususiyatidan kelib chiqib, «Hikmatlar» variantlarini qiyoslab o‘rganish va ular ustida jiddiy tekstologik tekshirishlar olib borish lozimligini ko‘rsatadi.

Xulosa qilib aytganda, ma’naviyatimizning qudratli ustunlaridan biri Xoja Ahmad Yassaviy merosini keyingi avlodlarga to‘laqonli ravishda etkazish, tarixiy leksikani o‘rganishda asarning o‘ziga xos o‘rnini belgilash borasidagi tadqiqotlar bugungi turkiy tilshunoslik oldidagi eng dolzarb masalalardan hisoblanadi.

Adabiyotlar

1.Kuprulu F. Turk adabiyoti ilk mutasavvuflari // Sirli olam. – 1997. – № 2.

2.Haqqulov I. She’riyat – ruhiy munosabat. – Toshkent, 1989.

3.Yassaviy A. Hikmatlar (Nashrga tayyorlovchi, so‘z boshi va izohlar muallifi I.Haqqulov). – Toshkent, 1991.

4.Yassaviy A. Devoni hikmat (Nashrga tayyorlovchi – Rasulmuhammad Ashurboy o‘g‘li Abdushukurov, mas’ul muharrir – Mahmud Hasaniy). – Toshkent, 1992.

5.Fitrat A. YAssaviy maktabi shoirlari to‘g‘risida tekshirishlar // Yassaviy kim edi? – T., 1994.

6.Fitrat A. O‘sha asar.

7.Abdullayev M. Ubaydiy hayoti va faoliyati: fil.fan.nomz. avtoreferati. – T., 2000.

8. Tursunov U., O‘rinboev B., Aliev A. O‘zbek adabiy tili tarixi. – Toshkent: O‘qituvchi, 1995.

ГЛОБАЛЛАШУВ ШАРОИТИДА МАСОФАВИЙ ТАЪЛИМНИ МОДЕРНИЗАЦИЯЛАШ ЗАРУРАТИ

Усмонов Ф. Н.
фалсафа фоктори (PhD),
ТАТУ Самарқанд филиали
Гуманитар ва ижтимоий фанлар
кафедраси мудири

XXI аср бошларига келиб инсоният тараққиёти жадаллашаётган янги даврга ўта бошлади. Бу жараён инсонлар кундалик ҳаётининг тезлашиб кетишига олиб келди. Бугун “глобаллашув” сўзи энг кўп ишлатиладиган тушунчалардан бирига айланиб улгурди. Глобаллашув инсон ва жамият ҳаёти ривожининг ҳозирги давридаги муҳим хусусиятларни, жумладан, кишилик цивилизацияси бугунги кунгача бошидан кечирган даврлардан тубдан фарқ қилиб, ўта шиддатли ва мураккаб бир воқеликни ўзида мужассам этиб,

инсонларга янгидан-янги муаммоларни келтириб чиқармоқда. Глобаллашув жараёни ҳаётимизга тобора тез ва чуқур кириб келаётганининг асосий омили ва сабабларидан бири ҳар қайси давлатнинг тараққиёти ва равнақи нафақат яқин ва узоқ қўшнилар, балки жаҳон миқёсида бошқа минтақа ва ҳудудлар билан шундай чамбарчас боғланиб боряптики, бирон мамлакатнинг бу жараёндан четда туриши ижобий натижаларга олиб келмаслигини тушуниш, англаб бориш қийин эмас.

Бугунги кунда бутун дунёни оёққа туришига сабабчи бўлаётган "COVID-19" номли коронавирус пандемияси ҳам глобаллашув шароитида кенг тарқала бошлади. Глобаллашувнинг жадаллашувигача бўлган даврда ҳам инсоният тарихида кўплаб пандемияларни бошидан кечирган. Бугунги инсониятнинг солномаларида ёзилишича, биринчи пандемия XI-XII асрларда бутун Европа ва Осиёни қамраб олиб, дунёда юз миллион кишининг ёстиғини қуритган "Юстинян ўлати" деб номланган офатдир. XIV асрнинг ўрталарида Хитойдан бошланиб, бутун Европани мажруҳ қилган "қора ўлим" номли ўлат эпидемиясидан эса 34 миллион киши ҳалок бўлган. XIX аср бошидан буён 7 марта хуруж қилган вабо пандемияси юз миллионлаб кишиларни қирғин қилган. 1918-1919 йилларда ер юзида "испанча грипп" пандемиясидан 550 миллион киши касалланадиваулярнинг 15 фоизиҳалокбўлган. 2009-2010 йилларда "чўчқагрипи" номиниолган H1N1 вирусиМексикаданбошланиб, бутун Ер юзиниэгалладива у 220 мингкишигаюқиб, уларданқарийиб 2 мингнафариниҳалокқилди. Бугунги кунда "тождор вирус" пандемиясидан ташқари 1981 йили Жанубий Африка республикасидан бошланган ОИТС (СПИД) инфекцияси шу чоққача 60 миллион кишига юқди, улардан 25 миллиони ҳалок бўлди[102]. Шундай экан, бугунги давр бошқа даврлардан фарқли ўлароқ, глобал инқирозлар, жамият ҳаётининг иқтисодий, сиёсий, ижтимоий ва маънавий жиҳатдан ўраб олмоқда.

Айни дамда, коронавирус пандемияси барча соҳалар сингари таълим тизимига ҳам ўз таъсирини ўтказди: боғча, мактаб ва олий таълим муассасалари оммавий равишда ёпилди. UNESCO маълумотига кўра, бугун дунё бўйича 1,7 миллиард ўқувчи дарслар тўхтатилгани сабаб оффлайн ўқишдан маҳрум. Юздан ортиқ мамлакатда университетларнинг ёпилиши дунё талабаларининг 90 фоизини уйда ўтиришга мажбур қилди. Пандемия ўчоғи ҳисобланган Хитойда вазиятни қўлга олиш учун 17 февралдан онлайн дарслар йўлга қўйилди. Ўқитувчилар, асосан, Wechat дастури орқали ўқувчилар билан мулоқот қилмоқда. Ундан кейин Эрон ҳукумати бир нечта ҳудудлардаги боғча, мактаб ва олий таълим муассасаларида ўқув жараёнини тўхтатди. 3- мартга келиб UNESCO 13 та мамлакатда таълим муассасаларининг вақтинча ёпилиши оқибатида 290,5 миллион ўқувчи ва талаба ўқишдан узилиб қолганини маълум қилди ва уларни зудлик билан масофавий таълимга ўтишга чақирди[103].

[102]Қаранг: Тўраев Б.О. Пандемияни енгиш учун ҳадисларда нима дейилган? http://uza.uz/oz/society/pandemiyani-engish-uchun-adislarda-nima-deyilgan-29-03-2020

[103]Қаранг: Соҳиба Муллаева. Рақамли таълимга ўтишни пандемия жадаллаштирдими? // "Янги Ўзбекистон" мухбири. https://www.pv.uz/uz/news/raqamli-talimga-otishni-pandemiya-jadallashtirdimi

Маълумотларга кўра, бугун пандемия сабаб таълим муассасаларини ёпган мамлакатларнинг 60 фоизигина тўлиқ рақамли таълимга ўтган. Баъзи халқаро экспертлар онлайн таълимга тўлиқ ўтиб бўлмаслиги, бу жараёнга муаммоли вазиятдан чиқиш йўли сифатида қараш лозимлигини, акс ҳолда, таълим сифати тушиб кетишини таъкидласа, баъзилар замонавий таълим учун янги давр бошланганини эътироф этмоқда. Айрим давлатлар зиёлилари эса масофавий таълимга қамраб олишда таъминот масаласини илгари сурмоқда.

Мамлакатимизда ҳам Олий таълим муассасалари коронавирус пандемияси туфайли талабаларни жорий йил 16 мартдан мажбурий таътилга чиқардилар. Пандемия карантини жорий этилиш бошқа соҳалар сингари олий таълим тизими вакиллари – раҳбарият ҳам, профессор-ўқитувчиларга ҳам, талабаларга ҳам, оддий меҳнат ходимига ҳам янги вазифалар, янги чақирувларни белгилади. Масалан, Муҳаммад ал-Хоразмий номидаги Тошкент ахборот технологиялари университети ва унинг филиалларида 2014 йилдан буён фойдаланиб келаётган MOODLE масофавий таълим платформасини модернизациялабмасофали ўқитиш тизимини жадаллаштирди. Хўш, масофали ўқитиш MOODLE тизими нима ва бугунги шароитда қандай қулайликлари бор.

Ҳозирги пайтда ахборот-коммуникацион технологиялардан фойдаланишга асосланган масофали ўқитиш жараёни жуда кўп олий таълим муассасалар фаолиятида муаффақиятли қўлланилмоқда. Унинг асосий характерли томонларидан бири талаба ва ўқитувчи орасидаги масофанинг аҳамияти йўқлиги бўлиб, шу сабабли у масофали ўқитиш тизими аталади.

Масофали ўқитиш-ўқувчига ўрганиши зарур бўлган материални етқазиб беришни таъминловчи, ўқувчи ва ўқитувчи ўртасида интерактив алоқани ўрнатувчи, ўқувчи ўрганиши зарур бўлган материални мустақил ўрганишига шароит яратиб берувчи барча ахборот технологиялари мажмуасидир[104]. Таълим тизимида масофали ўқитиш технологиясидан фойдаланишнинг ижобий томонлари:

- ўқиш харажатларни камайтиради;
- кўп сонли ўқувчиларни ўқитиш имкониятини яратади;
- замонавий воситалар, катта ҳажмли электрон кутубхоналардан фойдаланиш имконияти бўлганлиги сабабли ўқиш сифатини оширади;
- ягонатаълиммуҳитинияратади.

Масофали ўқитиш тизими ананавий ўқитиш тизимидан қуйидагилар билан фарқ қилади:

- ўқувкурслариганисбатанюқоридаражадагидинамиклиги;
- талабаларнингмустақилфаолиятиҳажминингкўплиги;
- мотивациянингюқорилиги;
- ахборотларниолишнинг альтернатив методларикўплиги;
- интерактивкоммуниакциянингмавжудлиги[105];

[104]Андреев Л. А., Солдаткин В. И. Дистанционное обучение: сущность, технология, организация. – М.: МЭСИ, 1999. – С.9.
[105]Дистанционное обучение: Учебное пособие / Под ред. Е. С. Полат. —М.: ВЛАДОС, 1998. – С. 12.

Масофали ўқитиш технологиясидан фойдаланаётган таълим муассасалари асосан замонавий ахборот технологияларига асосланган олти моделга таянишади:

1) экстернат моделида ўқитиш;

2) ахборот ва компъютер технологияларига асосланган ҳолда ўқувчиларни таълим муассасаси базасида ўқитиш. Бу модель дунёдаги жуда кўп таълим муассасалари учарайди. Бунда муассаса кучли профессор-ўқитувчилар таркибига эга бўлиши керак. Ўқитиш асосан кейс технологияси асосида олиб борилади;

3) бир нечта таълим муассасаларининг ҳамкорлигига асосланган ўқитиш модели. Ҳамкорлик миллий ва халқаро бўлиши мумкин. Бунда электрон дарсликлардан фойдаланиш мақсадга мувофиқ бўлиб, ўқитиладиган курслар таълим муассасалари ўртасида тақсимланади;

4) ихтисослаштирилган таълим муассасаларида ўқитиш модели. Бунда йўқитишнинг асосида мустақил топшириқлар ва ишлар ётади;

5) автоном ўқитиш тизимларидан фойдаланиб ўқитиш модели. Бундай ўқитишнинг асосида радио ва телетрансляциялар ҳамда қўшимча равишда жўнатиладиган қоғоз вариантдаги қўлланмалар ётади;

6) виртуаль таълим муҳитида ўқитиш модели. Бундайўқитишда компьютер ваинтернетдан актив фойдаланилади.

Бугунги шароитдан келиб чиқиб мамлакатимизнинг барча Олий таълим муассасаларида виртуаль таълим муҳитида ўқитиш модели яъни, MOODLE тизимидан фойдаланмоқда. Ҳозирги вақтда дунёнинг 193 мамлакатининг етакчи университетларида MOODLEтизими асосида масофавий таълим ташкиллаштирилган.

Масофали ўқитишга асосланган MOODLE тизими ўқув материаллари қуйидаги талабларга жавоб бериши керак:

1. Ўқиш мақсадига мос бўлиши керак.
2. Амалиётга йўналтирилган бўлиши керак.
3. Интерактив бўлиши керак.
4. Таълим олувчиларда қизиқиш ўйғотган бўлиши керак.
5. Таълим олувчининг мустақил ишлаш ва ижодий фаолиятини активлаштирадиган бўлиши керак.

MOODLE тизимининг асоси элементлар ва ресурслардан ташкил топган курслардан иборат. MOODLE масофавий курсининг элементлар қуйидагилардан иборат:

- глоссарий;
- ресурс;
- топшириқ;
- дарс;
- тест вабошқалар.

Хулоса қилиб олганда, ўқитувчи MOODLEдан фойдаланиб ўз курсини яратиши, уни матн,ёрдамчи файллар, презентациялар, сўровномалар ва бошқа хил шаклдаги материаллар билан тўлдириб бориш имкониятига эга. Курснинг

ҳар бирмодулидан сўнг оралиқ назорат тести ўтказилиши мумкин. Талабаларнинг топшириқларни бажариш натижаларига асосан ўқитувчи баҳолар қўйиши важавобларга изоҳлар бериши мумкин. Бошқача айтганда, MOODLEни ўқув материалини яратиш ва ўқув жараёни иштирокчилари ўртасида интерактивалоқани таъминлашга хизмат қиладиган бир марказ дейиш мумкин. MOODLE ўқитувчига нафақат талабалар билан тескари алоқани самарали равишда ташкиллаштириш ва уларнинг билимини баҳолаш, балки маърузаматериаллари ва амалий машғулотлар тузилмасини осонгина ўзгартириш учунвоситалар тақдим этади. Бу эса бугунги глобаллашув шароитидан келиб чиқиб, масофавий таълимда ўз самарасини беради.

АМИР ТЕМУР ДАВЛАТИ ВА УНИНГ БОШҚАРУВ АППАРАТИ

Ў. Тўхтамишев, СамИСИ доценти
Ш. Абдурашидов, СамИСИ ўқитувчиси

Тарих китобидан маълумки, Соҳибқирон давлатни бошқаришда дастлаб амалда бўлган (муғуллар жорий этган) тизимни қўллаган (чунки бир ярим аср амалда бўлган тартибларни бирданига ўзгартириш қийин эди). Соҳибқирон кейинчалик ҳукмдорлик йилларида давлат тизимини муттасил ислоҳ қилиб боради ва янгича давлат бошқарувини асослади. Жумладан, шаҳар ёки вилоят доруғалар, арбоблар, ҳазора, туман тушунчалари ҳудудуий бўлинишларни ифодаласа, девондор, черик беклари, девон беклари, мингбеги, юзбеги ҳировул, сафларнинг улуғи мансаблари маъмурий бошқарувни акс эттирган**.**

Амир Темур салтанатида давлат қурилиши маҳаллий давлатчиликнинг қўшни Шарқ мамлакатлари тажрибаси билан бойитилган асрий анъаналарига асосланган эди.

XIV аср охирига келиб, Амир Темурнинг қатъий марказлашган давлати бутун Шарқдагина эмас, балки дунёда ҳам энг йирик давлат бирлашмаси бўлиб қолди. У кенг тармоқли бирлашув ва маъмурий тизимга эга бўлиб, гарчи ўша даврда турк ва муғул қабилалари орасида қабул қилинган қоидага биноан давлат тепасида расман чингизийлар сулоласига мансуб қўғирчоқ хонлар-аввал Муҳаммад Суюрғатмиш, кейин Маҳмуд Султон турган бўлса-да мазкур тизим ягона ҳукумрон-Амир Темурга бўйсиндирилган эди.

Амир Темур давлатининг асослари ҳам 1370 йилдаёқ қўйилган эди, кейинчалик узоқ йиллар давомида кўп сабаблар билан, хусусан, унга у ёки бу ҳудудларнинг қўшиб олиниши билан боғлиқ равишда доимий тарзда такомиллаштирилиб борилди ва ўзгартиришлар киритилди.

Қонунга асосланиш ва мусулмон ҳуқуқи тамойиллари давлат бошқаруви асосида қўйилган пойдевор эди.

“Мен ўз давлатим биносини ислом аҳкомларига мувофиқ равшда қурдим,-деган эди Амир Темур,- уни тўра ва тузук асосида бошқардим, ўзимнинг кундалик фаолиятимда нимаики қилган бўлсам барчасини қонунга асосланган ҳолда амалга оширдим”. Амир Темур ўз давлатида қонуннинг кучли ва таъсирчанлигини таъминлайди. У еттита идорадан иборат яхлит давлат

аппаратини яратди: 1) бош вазир девони(мамлакат ва халқ ишлари бўйча вазирлик); 2) ҳарбий вазирлик (қўшимча таалуқли ишлар вазирлиги); 3) молия ишлари вазирлиги; 4) сарой вазирлиги; 5) адлия вазирлиги (бош қози девони); 6) давлат хавфсизлиги вазирлиги (девони муширф); 7) ташқи алоқалар вазирлиги (девони расойил).

Марказий-ижроия ҳокимиятига бу ерда вазирликлар кенгаши (аркони давлат) бошчилик қилар, унинг таркибига бош вазир (девонбеги) бошчилигидаги етти вазир кирар эди. Улар аҳолининг сони, савдо ва маданиятнинг ривожланиши, давлатдаги назорат ишларининг аҳволи ҳақида ҳисоботлар тузиш билан шуғулланар, ҳукумдорга маъмуриятнинг иши, вилоятлардаги ишларнинг бориши, ўлпонлар, солиқларнинг тақсимланиши ва уларни йиғиш ва бошқалар ҳақида ахборот берар эдилар.

Вазирликларнинг ҳар бири муайян вазифаларни адо этарди. Масалан, биринчи вазир(давлат фуқаролик ишлари бўйича) ҳосилни йиғиб териб олиш, вилоятлар ва туманлар бўйича солиқ ва ўлпонларни тақсимлаш ва йиғиш билан шуғулланган эди. Моддий ва пул маблағларининг ҳисоб-китоби ободончилик масалалари ҳам унинг вазифалари жумласига кирарди.

Иккинчи вазир ҳарбий ишлар бўйича бўлиб (вазири ситоҳ), ҳукмдорга қўшин рўйхатини ва маош тўлаш ҳужжатларини тақдим этар, қўшиннинг қурол- яроғи, озиқ овқати ҳақида, давлатда ҳарбий ишларнинг аҳволи борасида ахборот берар эди.

Учинчи вазир савдо ишлари вазири бўлиб, савдогар томонидан тўланадиган солиқлар ва хайр-эҳсонлардан тушадиган маблағларни назорат қилар , чорва моллари , яйловлар, сув ҳавзалари ва ўтлоқларнинг сақланиши учун жавобгар эди, шунингдек у чорвадорлардан олинадиган солиқларни йиғиш, эгасиз қолган мол-мулклар ва товарларни тақсимлаш, ҳамда мерос қолдириш масалалари билан ҳам шуғулланган.

Тўртинчи вазир муассасаларнинг молиявий аҳволини назорат қилиб борган ва давлат хазинаси учун маъсул бўлган.

Саройда яна учта вазирлик мансаби жорий этилган бўлиб, улар вилоятлардаги ва тобе мамлакатлардаги ишларнинг аҳоли учун жавоб берганлар ҳамда давлат мулки масалалари билан шуғулланганлар. Улар хазинага маблағларнинг келиб тушишини назорат қилар ва шу билан боғлиқ молиявий операциялар учун жавобгар эдилар. Умуман олганда, вазирлар кенгаши давлатда назорат ишлари бўйича бош бошқармадан иборат бўлиб “холиса” деб аталган.

Етти вазирнинг барчаси девонбегига бўйсунар, унинг розилигисиз молиявий ёки бошқа операцияларни амалга ошира олмас эдилар. Ёзма манбаларнинг маълумот беришига қараганда Амир Темур ва темурийлар ҳукумронлиги даврида давлат бошқарувида олий мансабдор вазифасини Амир Довуд, Жамолиддин Феруз шоҳ, Ғиёсиддин Шоҳмалик, Алоуддин Алика Кўкалдош, Алишер Навоий ва бошқалар адо этганлар. Улар ўзларининг амалий ишлари билан давлатнинг мустаҳкамланиши ва гулла-яшнашига хизмат қилганлар.

Девон ҳузурида диний ишлар билан боғлиқ масалалар бўйича қози, мамлакат фуқороларининг ишлари билан шуғулланувчи фуқоролик қозиси олий руҳонийлик мартабалари-арзбеги, садри аъзам, шайҳулисмон ва ахдас қози мансаблари таъсис этилган.

Арзбеги фуқоролари ва аскарлардан тушган ариза ва шикоятларни қабул қилиш билан шуғулланар, давлат ишлари ҳақида маълумотномалар тузар ва бу ҳақда олий бошқарувга ахборот берар эди. Садри аъзам вақф мулклари ва руҳонийларга тегишли бойликлар бўйича бош амалдор бўлиб у мадраса, мачит ва хонақоларнинг мол-мулкини назорат қилган, вақф қилинган ерлар ва мулкларни рўйхатга олган ва уларни юридик жиҳатдан расмийлаштирган.

Шайхулислом турли ижтимоий табақага мансуб шахслар томонидан шариат аҳкомларининг бажарилишини, уларнинг мусулмончилик маросимлари ва удумларига тўғри риоя қилишларини кузатиб борар эди. Ҳуқуқий ишлар билан давлатнинг бош қозиси (қози ал-қуззот) айни пайтда ахдас қози деб аталувчи қози шуғулланган. У фуқоролик ишларини кўриб чиқар эди. Махсус котиб (мунши) кундалик маблағлари тушуми ва тақсимланиши учун жавобгар бўлган ва уларнинг ҳисоб-китобини олиб борган.

Маъмурий жиҳатдан Амир Темур давлати ҳокимлар, ноиблар ва туманбошилар томонидан бошқариладиган улуслар, вилоятлар ва туманларга бўлинар эди. Ҳоким ва ноибларнинг кўпчилиги амирлар ва қўшин бошлиқлари эдилар. Шаҳар, вилоят ёки музофот ўзининг молиявий бошқарувига, яъни девонхонага, қози, муфти, мутавалли ва муҳтасибга (амалдор-маъмур) ҳамда иш юритувчига эга бўлган.

Маҳаллий маъмурий органлар олий давлат бошқарувига ва ҳукумдорларга бўйсунар эдилар. Одатда вилоятларнинг ҳокимлари ва ноиблар қилиб шаҳзода ёки ўзини кўрсатган саркардалар ва юқори мансабдорларнинг вакиллари тайинланган. Зеро, Амир Темур ўзининг улкан давлатини ўз ўғиллари, набиралари ва яқин кишилари орқали бошқарган. Бунда у суюрғол тизимидан кенг фойдаланган. Маълумки, давлатнинг тақдири, унинг юксалиши ёки қулаши кўп жиҳатдан давлат муассасаларининг ишлаши ва амалдорларнинг фаолиятига (вазирлар, амирлар ва ҳоказо) боғлиқдир. Шунинг учун Амир Темур марказда ҳам, жойларда ҳам давлат муассасаларини лаёқатли, ҳалол ва виждонли кишилардан иборат қилиб тузган. Унинг фикрича давлат хизматчилари, хусусан вазирлар, тўрт зарур хислатларга эга бўлишлари лозим: 1) олийжаноблик ва улуғворликка; 2) ақлга ва саботга; 3) халқнинг ва қўшиннинг аҳволидан воқифлик; 4) қаноат, сабр-тоқат ва тинчликсеварлик.

Амир Темур манфаатпараст, бузуқ, бахил кишиларни ва туҳматчиларни давлат хизматига қабул қилмас эди. У ўз авлодларини ана шундай кишилар борасида огоҳлантирган. У шундай деган эди: “Ёвуз ва кин сақловчи кишилар, сотқинлар ва бахиллар девонлардан ҳайдалиши лозим, чунки бундай одамларнинг давлат ишларида иштирок этиши давлатнинг заифлашувига олиб келади”.

Манбалар шундан гувоҳлик берадики, Амир Темур олий девонда ёки маҳаллий ҳоким девонида хизмат қилувчи ҳар бир давлат хизматчисининг ҳуқуқлари ва бурчларини аниқ белгилаб берган. Масалан, у давлат

хизматчиларидан катта ва кичик шаҳарлар ва қишлоқларнинг ободончилиги тўғрисида доимий равшда ғамхўрлик қилишини, уларда мачитлар, мадрасалар, хонақоҳлар, ҳаммом, карвонсаройлар, шифохоналар қурилишини, кўприкларни тузатиш ва янгиларини қуришни, савдо карвонлари ва саёҳатчиларнинг хавфсизлигини таъминлашни, экинзорлар ва шаҳарларни ўғрилардан талончилардан ҳимоя қилишни талаб қилган.

Ўз давлати таркибига кирувчи барча вилоятларни Амир Темур ўлимидан сал олдинроқ ўз авлодларига қуйидаги тарзда: Озарбайжон, Рум, Сурия ва Мисрни Мироншоҳнинг ўғли шаҳзода Умарга; Форс ва Ироқни Умаршайхнинг ўғли шаҳзода Пирмуҳаммадга; бутун Хуросонни Рай ва Сийстонгача-шаҳзода Шоҳруҳга; "Султон Муҳаммад Ғазнавий мулкини; Кобил ва Қандаҳордан Ҳиндистонгача (Синд дарёси водийсини ҳам) Жаҳонгирнинг ўғли шаҳзода Пиримуҳаммадга; Тошкент, Ўтрор, Сайрам, Ашпарани то Хитой чегараларигача- Улуғбекка; Фарғона, Тарозни то Хўжандгача, яъни Шарқий Туркистоннинг жануби-ғарбий қисмини Иброҳим Султонга тақсимлаб берган. Мазкур ерларнинг ҳукумдорлари, гарчи, олий ҳокимиятга бўйсунсалар-да, шу билан бирга муайян даражада мустақилликка ҳам эга эдилар, жумладан уларнинг ўз бошқарув аппарати ва қўшини бор эди. Бироқ олий ҳукумдорларнинг тобеси сифатида ва давлат қонунларига мувофиқ улар ҳукумдорларнинг биринчи талаби билан маълум миқдорда аскарлар жўнатишга ва ҳарбий юришларда иштирок этишга мажбур эдилар.

Суюрғол мулкка эгалик қилишнинг Шарқдаги шакли сифатида Амир Темур даврида кенг тарқалди. Суюрғол мулкларига эга бўлган шахслар уларни вассал ҳокимлар сифатида бошқарар эдилар. Давлат бошлиғининг қарори билан кўп ҳолларда мазкур мулклар мерос қилиб берилган. Ҳоким суюрғол ерлардан олинган даромадларни ҳам тўлиқ ёки қисман тасарруф қилган.

Масалан, ҳиротликлар қўзғолони бостирилгандан сўнг Амир Темур Куртлар сулоласини йўқ қилиб Балх, Қундуз, Бадахшон, Хутталон ва Ҳисордан иборат Ҳирот ҳокимлигини тузди ва уни ўзининг ўғли Мироншоҳга суюрғол қилиб берди.

1392 йилда суюрғол асосида набираси Жаҳонгирнинг ўғли Пирмуҳаммадга ғазнавийлар мулки инъом қилинди.

1393-1394 йилларда ўзининг иккинчи ўғли Умаршайхга Форсни суюрғол сифатида берди. 1393 йилда Мироншоҳга Эрон ва Ироқ суюрғол қилиб берилди. Кейинчалик бу ерлар Амир Темур томонидан Муҳаммад Султонга олиб берилди, унинг вафотидан сўнг 1400 йилда Мироншоҳнинг ўғли Умарга берилди. Худди шу асосда Умаршайхнинг ўғли Рустам Исфаҳонга, Мироншоҳнинг ўғли Абубакр Бағдодга эгалик қилар эди.

Шундай қилиб, айрим феодал мулкларни бир давлат қилиб бирлаштирар экан Амир Темур айни пайтда янги ҳокимликлар тузиши, музофотлар, вилоятлар ва бутун мамлакатларни суюрғол сифатида улашиб бериш билан давлатни парчалади.

Мустаҳкам ҳокимиятга эга бўлган ҳукумдор тобеларни ўз иродасига бўйсиндира олар, унинг иродасига қарши чиққан, фармонларини бажармаган кишиларнинг шўри қурир эди. Масалан, 1388 йилда Амир Темур Самарқандда

ўз норозилигини изҳор қилган бир неча амирларни шафқатсиз жазолади. Шунингдек, у Форсни Шероз шаҳри билан бирга Умаршайхнинг ўғли Пирмуҳаммаддан унинг фармонига кўра юришга чиқишдан бош тортгани учун олиб қўйди. Фақат 1403 йилдагина Пирмуҳаммадга унинг суюрғоли яна қайтариб берилди.

Амир Темур муҳим давлат ишларини ҳал этиш учун чақириладиган кенгашларига катта аҳамият берган. "...ўз ишларимнинг ўндан тўққиз қисмини мен кенгашлар маслаҳати асосида (оқсоқоллар, амирлар, вазирлар, ақлли ва кўпни кўрган кишиларнинг) фақат бир қисмни қилич ёрдамида ҳал қилдим",- деган эди у. Кенгашнинг қарорисиз Амир Темур ҳеч қандай ишга киришмас эди.

Амир Темур қурултойлар ва кенгашлар ўтказишга катта эътибор берди. Али Яздийнинг сўзларига кўра, уларда ҳукмдор билан бир қаторда вилоятларнинг ҳокимлари бўлган шаҳзодалар, лашкарбошилар, эътиборли аъёнлар ва бой савдогарлар иштирок этган. Улардан иқтисодий ва ҳарбий аҳволга оид энг муҳим масалалар давлатнинг асосий ишлари муҳокама қилинган, фармонлар қабул қилинган ва яқин муддатга мўлжалланган чора-тадбирлар белгиланган. Шуниси диққатга сазоворки, ушбу мажлислар очиқ муҳокама тарзда ўтказилган, турлича фикрларга қулоқ солинган ва улар кейинчалик ҳукмдор томонидан рад этилган ёки қабул қилинган.

Давлат аҳамиятига молик масалалар юзасидан Амир Темур муайян соҳадаги мутахаислар билан маслаҳатлашган. Масалан, 1403 йилда кенгашнинг Байлакондаги мажлисига олимлар ва мутахассислар таклиф этилган ва улар жамоат бинолари, иншоотларни қуриш, ободонлаштиришга оид ишлар бўйича ўз тавсияларини берганлар.

Қурултойлар, кенгашлар подшоҳ қабули, саройдаги дабдабали маросимлар уларнинг ўтказилишидаги тантанаворликдан бошлаб то аёлларнинг ана шу маросимда киядиган кийимларигача-ҳаммаси ўрта аср шарқ давлатчилиги анъаналарига асосланганлиги ҳам диққатга сазовордир. Амир Темур даврида улар такомиллашиб, ўзига хос расмий мукаммаллик касб этган.

Масалан, расмий маросимлар чоғида амир ул-умаро, беклербеги, амирлар, лашкарбошилар, улуслар, вилоятлар, туманларнинг бошлиқлари ҳамда мингбоши, юзбошилар ўзларининг унвонлари, мартаба ва ловозимларига мувофиқ ҳукумдорларнинг чап томонидан жой олганлар; сайидлар, қозилар, олимлар, мусиқачилар, олий табақага мансуб кишилар-ўнг томонда, бош вазир ва бошқа вазирлар тахтнинг рўпарасида жойлашганлар, шаҳарларнинг ҳокимлари, қишлоқ оқсоқоллари уларнинг орасидан жой олган. Хос навкарлар (қилич ушлаган жангчилар) тахтнинг орқасида ўнг томонда, соқчилар эса чап томонда турганлар.

Давлат бошқаруви тизимининг энг муҳим таркибий қисми қўшин бўлиб, уни такомиллаштириш ва мустаҳкамлашга Амир Темур алоҳида аҳамият берган. Амир Темурнинг юксалиши унинг ҳарбий санъати туфайли бошланган эди. Бироқ Темурнинг расмий тан олиниши уни Мовароуннаҳр ҳукмдори қилиб сайлаган ва унга мамлакатда узоқ вақтдан бери кутилаётган тинчлик ва барқарорликни ўрганиш имконини яратган. Бу Балхдаги Қурултойда юз берди.

Шуни айтиш лозимки , Ҳусайн билан уруш бошламасдан олдин, Амир Темур Термизга яқинлашган пайтда Термиздан уч фарсах(20км) узоқликдаги Бева мавзесида унинг қароргоҳига Макка руҳонийларидан бири Сайид Барака келган ва соҳибқиронга ҳукумдорлик рамзлари бўлмиш байроқ ва ноғора топширган эди. Кейинчалик Сайид Барака умрининг охиригача юришларда Амир Темур билан бирга бўлди.

Аммо қурултой давлатнинг чегараларини аниқ белгиламади, унга бўйсунувчи, хазинага солиқ хирож тўлаши лозим бўлган ерларни аниқламади. Амир Темур бу вазифани ўзи ҳал этиши керак эди. Бундан ташқари ошкора ва пинҳона тарзда ҳокимятга давогар бўлган кишилар ҳақидаги масала ҳам ечилмай қолди. Амир Темур дарҳол анашу вазифаларни ҳал этишга киришди.

1370 йилдан бошлаб Амир Темур Самарқандни пойтахт қилиб танлади ва унда арк бино қилди.

Қисқа вақт ичида бузилган жойларни тиклаб, пойтахт обод қилгач у исёнкор тахт даъвогарлари масаласини ҳамда ҳудудий масалани ҳал этиш учун ҳаракат бошлади. Амир Темурни кейинги ўн йил ичидаги кураши анашу масалаларни бартараф қилишга бағишланди.

1380 йилнинг баҳорида у Кеш атрофида қалъа девори қурди ва ўрта асрнинг энг улуғвор обидаларидан бири- Оқсарой қурилишини бошлади.

Шундай қилиб, 1380 йилнинг баҳорига келиб, ўн йил ичида беш мартта Жетега ва тўрт марта Хоразмга юришларни амалга ошириб у Марказий Осиёнинг ушбу қисмларини умуман бирлаштиришга муваффақ бўлди.

Унинг шарқий чегараларидаги хавф бартараф этилиб, чегаралар Ғулжагача кенгайтирилди. Бир қисми азалдан Чиғатой улусига тегишли бўлган Хуросон муаммоси ҳам ҳал этилди. Муаммони ҳал этиш тинч йўл билан амалга ошди. Хуросон ҳукумдори Алибек Жониқурбоний Амир Темур ҳузурига бош эгиб келди ва итоат қилди. Шундай қилиб Амир Темур давлатининг чегаралари Каспий денгизигача чўзилди. Олтин Ўрда хони Тўхтамишхоннинг бўйсунганлигини ҳисобга олган ҳолда 1380 йилдан бошлаб Амир Темур давлатини империя деб қараш лозим бўлди.

Давлатнинг чегарага яқин минтақаларидаги кейинги воқеалар уни Шарқий Туркистонга, Эронга, Жўчи улусига, Анадўли (Кичик Осиё) Кавказ, Ироқ ва Сурияга бир қатор ҳарбий юришлар уюштиришга мажбур қилди. Уларнинг давом этган муддатларига қараб ушбу юришлар “уч йиллик”, “беш йиллик”, ва “етти йиллик” деб аталди. Амир Темурнинг мақсади бу ҳудудни марказлашган давлат таркибига қўшиб олиб, Буюк Ипак йўлидаги карвон савдосини ҳамда зиёратчиларнинг, мусулмонларнинг муқаддас шаҳарлари Макка ва Мадинага борадиган йўлларини хавфдан холи қилишдан иборат эди.

Ҳали 1360 йилнинг бошида Амир Темур 24 ёшда Мовароуннаҳрнинг сиёсий ва тарихий майдонига тўла шаклланган давлат арбоби сифатида чиққан вақтидаёқ у вайронагарчилик, тўс-тўполон, сотқинлик ва зўравонликка дуч келган эди. Мамлакат бутунлай тарқоқ ҳолда бўлиб, бундан ўзга ерликлар фойдаланар эди. Ўша пайтдаёқ у агар мамлакат мана шундай тарқоқ, пароканда ҳолда қоладиган бўлса албатта осонлик билан босқинчилар қўлига ўтиб қолиши мумкинлигини тушуниб етди.

Болалик чоғларидан бошлаб, тарихий ҳикояларни эшитар экан, Амир Темур ўз ватани ўтмишда кучли давлатлар мавжуд бўлганлигини, улар ҳар қандай душманни қайтара олганлигини билар эди. У мўғул босқинчиларига қарши турган буюк хоразмшоҳлар тарихини яхши билган. Шу сабабли унда аввал Чиғатой улусини, унинг чегарасини тиклаш ғояси пайдо бўлди, кейин эса бутун мамалакатни бирлаштириш ғояси туғилди. Унинг охирги мақсади иқтисодиёти, маданияти гуллаб-яшнаган, аҳолининг хафсизлиги тўлиқ таъминланган ягона давлатни яратиш эди. Ўз мақсадини амалга ошириш учун Амир Темур 35 йил уруш олиб борди.

Шарафиддин Али Яздий бу ҳақда шундай ёзади: “Ҳар бир мамлакатнинг ўз подшоси бўлган вақтларда улар ўртасидаги келишмовчиликлар ва тўқнашувлар туфайли кўп мусулмонлар азият чекар, ҳеч ерда тинчлик ва омонлик йўқ, йўлларда ўғри ва талончилар изғиб юрар, шу сабабли улар берк бўлиб бирорта мусулмон ҳеч ерга бора олмасди. Ҳазрат соҳибқирон эса уларнинг барчасини бартараф этишга куч-ғайрат сарфлади...

Оллоҳ таолонинг иродаси билан дунёда мувозанат издан чиққан, низо барқарор бўлган пайтда ҳазрат соҳибқирон ўз ғазаби ва қаҳри билан осойишталикни тиклаши тақдир қилинган эди. Парвардигор уни одамлар орасидан танлаб олди ва кўтарди, унинг юрагига ҳокимият ва зафар ишқини солди ва шу туфайли у дунёни забт этди. Унинг адлу адолати сабабли шундай бўлдики, агар бирор киши олтин ёки кумуш тўлдирилган тоғорани бошига қўйиб, ғарбнинг энг чеккасидан шарқнинг энг чеккасигача ёлғиз ўтиб борса, ҳеч ким унга назар солишга журъат этмади. Шу билан бирга у кўп ерларни вайрон қилишга мажбур бўлди, агар шундай қилмаса дунёда тартиб ўрнатиб бўлмас эди”.

Амир Темурнинг улуғворлиги шундаки, тарих унинг зиммасига бирданига бир нечта буюк вазифаларни юклади. Биринчиси-бу Марказий Осиёни ягона давлат қилиб бирлаштириш. Яна бири 1395 йилда Олтин Ўрданинг тор-мор қилиниши бўлиб, шундан сўнг бу саҳро давлати ўзининг илгариги куч-қудратини тиклай олмади. Бу ҳол Москва Русининг кучайишига ва бошқа рус ерларининг мазкур давлат тевараги да бирлашувига йўл очиб берди. А.Ю. Якубовский ёзганидек, “Темур Олтин Ўрда билан Ўрта Осиё манфаатларини кўзлаб кураш олиб борди...бироқ объектив тарзда у фақат Ўрта Осиё учун эмас, балки Русь учун ҳам фойдали иш қилди”.

Бундан ташқари Тўхтамишнинг тор-мор қилиниши туфайли Польша-Литва унияси тикланди ва 1410 йилда Грюнвалъд жангида ғалаба қозонилди.

Шундай қилиб, Амир Темур шарқий ва марказий Европа тарихида кескин бурилишни амалга оширди. Амир Темурнинг учинчи миссияси унинг 1402 йилда Анқара ёнида Боязид устидан ғалаба қозонишидир. Усмонийлар салтанатини тор-мор қилиб, Амир Темур Кичик Осиёда олдин мавжуд бўлган князликларни тиклади, Усмонийлар империясини бўлиб, Константинополь (Истамбул) шаҳри ва бошқа Европа мамлакатларининг забт этилишини 50 йил орқага суриб юборди.

Амир Темур томонидан маданият даражаси турлича бўлган улкан географик ҳудуларнинг ягона марказлашган давлатга бирлаштирилиши

туфайли ғарб олимлари томонидан “темурийлар Ренессанси” деб аталган маданиятнинг ривожланиши учун шарт-шароитлар яратилганлигини қайд этиб ўтмаслик мумкин эмас.

Амир Темур томонидан яратилган улкан салтанатнинг бошқарув механизмлари унинг ҳаётлик пайтида жуда таъсирчан эди, чунки, уларнинг бутун фаолият жараёни улкан шахснинг иродаси, қудрати ва улуғволигига бўйсунарди. Шу билан бирга турли ўлкаларни ягона давлат қилиб бирлаштирар экан, Амир Темур айни пайтда округлар, вилоятлар ва бутун-бутун мамлакатларни суюрғол сифатида улашиб бериб, янги ҳокимликларни яратди, улар кўпинча мерос сифатида қолдирилар эди. Бундай тизим давлат ичида марказдан қочувчи кучларнинг тўпланишига хизмат қилди ва охир-оқибатда Амир Темур вафотидан сўнг улуғ давлатнинг парчаланиб кетишига сабаб бўлди.

Адабиётлар

1.Темур тузуклари. – Т., 1992, 40-41 -бетлар.

2.Абдураззоқ Самарқандий. Матлаъи саъдайн ва мажмаи баҳрайн. -Тошкент, 1969 йил.

3.Шараф ад-дин али Йазди. Зафарнома (Сўз боши А. Урунбаев. -Тошкент, Фан, 1972, л. 99 а.

4. Муҳаммаджонов А. Темур ва темурийлар салтанати.-Тошкент, 1994, 44-бет.

5. Шараф ад-дин Али Йазди. Зафарнома, л. 464 б.

6.Ҳаким Сатторий. Ҳазрати Соҳибқирон. – Т.: Ғ. Ғулом нашриёти 2005 йил. 58-бет.

ТАЪЛИМ СИФАТИНИ ОШИРИШДА ҚОМУСИЙ -ЛЕКСИКОГРАФИК МАНБАЛАРНИНГ ЎРНИ ВА АҲАМИЯТИ

Х.Х.Бердиев
СамИСИ «Ўзбек тили ва адабиёти»
кафедраси мудири, PhD

Рақобатбардош кадрлар тайёрлаш ҳозирги таълим олдидаги энг долзарб ва кечиктириб бўлмайдиган масала ҳисобланади. Айниқса, филологик йўналишда замонавий талабларга мос мутахассис етиштириш, биринчи навбатда, соҳага доир тарихий-илмий, илмий-лексикографик, бадиий-илмий характердаги манбаларни чуқур ўзлаштириш билан бевосита алоқадордир. Шу маънода, қомусий асар “Девону луғотит турк” алоҳида ажралиб туради. Асар материаллари тадқиқи борасида амалга оширилиши лозим бўлган ишлар сирасига қуйидагиларни киритиш мақсадга мувофиқдир:

- “Девону луғотит турк”да келтирилган адабий парчаларда қўлланган бадиий санъатлар лингвопоэтик нуқтаи назардан тадқиқ этилмоғи лозим. Зеро, адабиётнинг ўзи каби бадиий санъатлар ҳам тил хусусиятига кўра характерланади;

- лингвистик бирликларнинг бадиий санъат ҳосил қилиш вазифаси фонетик-фонографик, лексик-грамматик ҳамда услубий-поэтик омиллар билан боғлиқликда намоён бўлади. Бадиий санъатларнинг юзага келиши, шаклий-лисоний таркиби ҳақида илмий маълумотлар олишда "Девону луғотит турк" дастабки манба сифатида аҳамият касб этади.

Шу ўринда айтиш жоизки, асар материалларида баён этилганлар кўп жиҳатдан, чунончи, имло қоидалари ва адабий тил меъёрларини белгилаш, тиллараро алоқаларни ўрганиш, сўз маъноларини очиш ва муайянлаштириш каби қатор масалалар ечимида илмий-методологик асос ҳисобланади ҳамда қуйидагиларга ойдинлик киритиш имконини беради:

- Илм-фаннинг турли соҳалари учун қимматли манба ҳисобланувчи "Девону луғотит турк"да учрайдиган адабий парчалар туркий шеърият дастлабки намуналари ғоявий-бадиий тадқиқ этишга замин ҳозирлайди;

- адабий парчаларда турли бадиий санъатлар қўлланилган бўлиб, улар туркий поэзияда шеърий санъаткорликнинг анча олдинги даврларга бориб тақалишини кўрсатади.

"Девону луғотит турк"даги шеърларнинг бадиий хусусиятларини ўрганиш учун етарлича маълумотлар мавжуд. Таъкидлаш лозимки, бадиий асар таъсир кучини таъминловчи восита ўлароқ жилоланувчи шеърий санъатлар ҳозирга қадар, асосан, XII асрдан кейинги давр адабиётига алоҳида аҳамият берилгани, шубҳасиз. Агар шеъриятда бадиий санъаткорлик масаласи бевосита "Девону луғотит турк"даги адабий парчалар билан боғлиқ равишда ўрганиладиган бўлса, бадиий тафаккурнинг ўзига хос хусусиятлари, шаклланиши ва тараққиёти ҳақида янада муҳим тадқиқотларга йўл очилиши мумкин. Зеро, ҳар қандай бадиий асар ўша даврга хос бўлган ижтимоий-сиёсий, маънавий-ахлоқий, бадиий эстетик тасаввур-тушунчалар мажмуи сифатида намоён бўлади.

Юқорида қайд этилганлар юзасидан қуйидаги мулоҳазаларни билдириш ўринли кўринади:

- поэтик унсурлар, жумладан, бадиий санъатларга хос белгилар фақат араб шеърияти таъсири маҳсули бўлмай, бундай ҳолатлар умумпоэтик талаб ва эҳтиёж замирида шаклланади.

Шунинг учун ҳам, улар бадиий тадрижини ички омиллар, шеърият тилига хос хусусиятлар ҳамда матн яратилган тил имкониятларидан келиб чиққан ҳолда таҳлил этилиши лозим бўлади;

- поэтик тилнинг ўзига хос жиҳатларидан бири лисоний бирликлар такрорига асосланишига бориб тақалади. Ҳар қандай матнда фонетик, лексик, грамматик такрор у ёки бу даражада мавжуд бўлади.

Бундай ҳолат аруз тизими кенг истеъмолга киргунга қадар бўлган шеъриятда ҳам кузатилади.

- бирор тилда яратилган поэтик матнлар тадқиқида ишончли манба ўша даврга тааллуқли бўлган тарихий-илмий асарлардир. Чунки тил тараққиётининг кейинги даврларида бўлган ўзгаришларсиз етиб келган бундай манбалар матн таҳлилида тўғри фикр юритишимизга асос бўлади. "Девону луғотит турк" бу жиҳатдан ҳам катта илмий-амалий аҳамиятга эга;

- бадиий санъатлар лингвистик ҳодиса сифатида тилнинг у ёки бу сатҳи (умуман, тилнинг) тараққиёти қандай ҳолатда эканлиги ва унинг кейинги йўналишини прогнозлаш (олидиндан фикр билдириш имкони) учун замин ҳозирлайди;

- «Девону луғотит турк» материалларида келтирилган шеърларда бадиий санъатларнинг фонетик, лексик, грамматик ранг-баранглиқка асосланган турлари учрайдики, бу ҳолат ўша даврда ҳам шеърият техникасига амал қилиш тил меъёр ва қонун-қоидаларида устувор бўлганлигини кўрсатади.

Умуман олганда эса, ҳар бир поэтик санъатнинг лингвистик хусусиятлари ҳақида кузатишлар олиб борилиши лозимлигини келтирилган мисоллар тасдиқлайди.

Ҳар қандай сўз туркуми ўзининг қўлланиш хусусиятига кўра матнларда турли вазифаларини бажаради. Бу матннинг услубий, поэтик ҳамда жанрий ўзига хослиги билан ҳам, бирор сўз туркумига тегишли лисоний бирликларнинг имкониятлари билан ҳам характерланади. Муҳими уларнинг поэтик мақоми ҳамда ритмик ўзига хосликдир. Худди шу маънода мазкур мавзу бир қадар долзарб ва тадқиқотлар учун асосий объектлардан биридир.

Ҳар қандай поэтик санъат, биринчи навбатда, лингвистик белгилар тизими маҳсули. Албатта, бу жиҳатдан маънавий, лафзий ҳамда китобат санъатлари муайян фарқларга эга. Шунга кўра, уларнинг бирида фонетик-фонологик, иккинчисида лексик-семантик, бошқа бирида эса грамматик хусусият етакчи мақомда бўлади.

Асарда учрайдиган шеърий парчаларда қўлланилган поэтик санъатларни ўрганиш, энг аввало, туркий адабиётда бадиий санъаткорлик масалаларининг тарихий илдизларини тўғри ва аниқ тадқиқ қилишимизда муҳим аҳамият касб этади. Айни пайтда, шеъриятда поэтик санъаткорлик ривожи ва тараққиётини белгилаш имкониятини яратади.

Фойдаланилган адабиётлар

1.Алишер Навоий. Муҳокамат ул-луғатайн (нашрга тайёрловчи Порсо Шамсиев).- **www.ziyouz.com** kutubxonasi.

2.Ҳусайний А. Бадойиъу -с- санойиъ. – Т., 1981.

3.Асаллаев А., Раҳмонов В., Мусурмонқулов Ф. Бадиий санъат жозибаси.–Т.: «Янги аср авлоди», 2005.

4.Ҳожиаҳмедов А. Мумтоз бадиият малоҳати. – Т.: Шарқ, 1999.

5.Сулаймонов Ш., Тўхсонов Қ. Адабиётшунослик атамаларининг қисқача изоҳли луғати. – Б.: «Бухоро» нашриёти, 2009.

6.Ўзбек классик адабиёти асарлари учун қисқача луғат. (Тузувчилар – П.Шамсиев, С.Иброҳимов.) – Т., 1953.

7.Кошғарий М. Девону луғотит турк. Уч томлик. I том. – Т.: Фан, 1960.

8.Кошғарий М. Девону луғотит турк. Уч томлик. III том. – Т.: Фан, 1963.

9.Зиёвуддинова М. Абу Абдуллоҳ ал-Хоразмийнинг “Мафотиҳ ал-улум” асарида поэтика (Аруз, қофия, бадиият илми истилоҳлари тарихига оид). – Т., 2001.

МУҲАММАД ИБН МУСО АЛ-ХОРАЗМИЙНИНГ ЖАҲОН ЦИВИЛИЗАЦИЯСИГА ҚЎШГАН ҲИССАСИ

Суюнов С.Х., СамИСИ доценти
Суюнова К.Б., СамИСИ таянч докторанти

Хоразм воҳаси Осиё қитъасининг энг қадимги обод ўлкаларидан биридир. Бу вилоятда минг йиллар муқаддам буюк давлатлар, гавжум шаҳарлар, савдо – сотиқ авж олган бозорлар, мустаҳкам қальалар, илм – фан муассасалари бўлган. Профессор С.П.Толистов раҳбарлигида 1937 йилдан бошлаб ўтказилган археологик текширишлар натижаси буни исбот қилган. Хоразм араблар истилоси даврида ҳам, ундан олдин ҳам илғор вилоятлардан бири бўлиб келган.

Марказий Осиё вилоятлари ичида энг аввалд Хоразм қадимий Рус, Волга бўйи, Урал давлати билан савдо – сотиқ ва дипломатик алоқалар бошлаган. Хоразм воҳасида аҳоли ниҳоятда зич жойлашган.

Маданият марказларидан бири сифатида дунёга танилиб, Хоразмий, Замахшарий, Беруний сингари буюк алломалар етишиб чиққан ва тақдир тақозосига кўра ўзга юртларда яшашларига қарамасдан, фан ва маданиятни муваффақиятли тараққий эттиришган.

“Қадимий Хоразм фанининг Шарқ фани тарихидаги ўрни жуда муҳимдир. Биз Хоразмнинг Исломгача бўлган антик ва афригий даврини озгина биламиз. Аммо моддиц ва маданий ёдгорликларни астойдил таҳлил қилиб айта оламизки, Хоразмда аниқ фанлар – геометрия, тригонометрия, астрономия, топография, химия, минералогия ва табиий фанлар ўша даврдаёқ юксак даражада тараққий этган... Географик билимларнинг тараққиёти ва жамланиши туфайлигина Хоразмлик савдогарлар узоқ саёҳатларга бора билганлар [*бу тўғрида араб ва хитой манбаларида айтилган*]. Сўнгги афригий даврлардаги Хоразм кейинчалик араб халифалиги таркибига киргач, хоразмлик олимлар дарҳол шуҳрат қозонганлар ва “араб фани” деб айтилган фаннинг яратувчилари орасида энг илғор ўринни эгаллаганлар”[106].

Ушбу юқорида қайд этилган манбаларга асосланиб, Ўзбекистон Республикаси Биринчи Президенти И.А.Каримов халқаро конференцияда “Шарқ алломалари, хусусан Марказий Осиё халқлари ҳаётида ривожланган маданиятнинг мавжуд бўлгани ҳақида қадимги бақтрия, суғд, урхун, хоразм ёзувларида битилган ёдгорликлар, деворий тасвирий санъат асарлари ва ҳайкалчалар, архитектура намуналари далолат беради” деб қайд этади[107].

Халқаро конференцияда қайд этиладики, тадқиқотчи олимларнинг фикрича Шарқ, хусусан Марказий Осиё минтақаси IX – XII ва XIV – XV асрнинг бамисоли пўртанадек отилиб чиққан икки қудратли илмий – маданий юксалишнинг манби ҳисобланиб, жаҳоннинг бошқа минтақаларидаги Ренессанс жараёнларга ижобий таъсир кўрсатган Шарқ уйғониш даври – Шарқ

[106] Х.Хасанов. Сайёҳ олимлар.- Тошкент: “Ўзбекистон”, 1981 й.

[107] Каримов И.А. “Ўрта аср Шарқ алломалари ва мутафаккирларининг тарихий мероси, унинг замонавий цивилизация ривожидаги роли ва аҳамияти” мавзусидаги халқаро конференциянинг очилиш маросимидаги нутқи. //”Халқ сўзи”, 2014 йил, 16 май.

Ренессанси сифатида дунё илмий жамоатчилиги томонидан хақли равишда тан олинган.

Шу билан бирга кўплаб тадқиқотчилар қайд этганидек, агар Европа уйғониш даврининг натижалари сифатида адабиёт ва санъат асарлари, архитектура дурдоналари, тиббиёт ва инсонни англаш борасида янги кашфиётлар юзага келган бўлса, Шарқ уйғониш даврининг ўзига хос хусусияти, аввало математика, астрономия, физика, химия, геодезия, фармакология, тиббиёт каби аниқ ва табиий фанларнинг шунингдек, тарих, фалсафа ва адабиётнинг ривожланишида намоён бўлади[108].

Ўрта асрларнинг илк даврида Шарқда амалга оширилган буюк илмий кашфиётлар ҳақида сўз юритилганда, замонавий математика, тригонометрия ва география фанлари тараққиётига беқиёс ҳисса қўшган Муҳаммад ибн Мусо ал-Хоразмий номини биринчилардан бўлиб кўрсатилади.

Шундай машҳур олимлар орасида тўнғич ва кузга кўринган сиймо Муҳаммад Хоразмий эканлиги шубҳасиздир. Уни “барча замонларнинг энг улуғ математикларидан бири” деб кўкка кўтарган эди америкалик атоқли шарқшунос Д.Сартон[109].

Муҳаммад ибн Мусо ал-Хоразмийнинг туғилган ва вафот этган йиллари ҳақида ҳам манбаларда аниқ бир маълумотларга эга эмасмиз. Аммо, турли манбаларда кўрсатилишича, Хоразмий 783 йилда Хоразмда туғилиб, 850 йилда Боғдодда вафот этган.

Хоразмийнинг ота – боболари ҳақида ҳам манбаларда аниқ бир маълумот учрамайди.

Хоразмий ўқиш ва санашни маҳаллий мактаб – мадрасада ўрганди. Қобилиятли болани табиат қонунлари, ҳисоблаш қоидалари, чет тиллари, халқнинг ривоят ва эртаклари – ҳаммаси қизиқтирар эди. Хоразмий ёшлигида Марказий Осиёнинг жуда кўп шаҳарларида бўлиб, география, тарих ва астрономия бўйича ўз билимларини бойитди. У ўз она тили билан бир қаторда форс, араб ва қадимги яҳудийлар тили билан таниш эди. Унинг шу ёшлик даври Хоразмни араблар забт эта бошлаган, яъни Хоразм ўз бошидан тушкунлик даврини кечираётган бир пайтга тўғри келди.

Хоразмийдан кейин яшаб ижод этган буюк ўзбек олимларидан яна бири – Абу Райҳон Берунийнинг гувоҳлик беришича, араб истилочилари Хоразмнинг миллий маданиятини йўқ қилиб юбордилар, китобларни куйдириб, олимларни қувғин қилдилар, бўйсунмаганларини эса ўлдирдилар. Беруний Хоразмнинг эски урф – одатлари, илм – фанни акс эттирадиган бирорта ҳам маълумот қолмаганидан, одамларнинг саводсизлашиб кетганидан афсусланган эди.

VIII асрнинг охирларига келиб Хоразмда илм – фан билан шуғулланиш қийинлашиб қолган кўринади. Шу боисдан бўлса керак, илмга чанқоқ Муҳаммад Хоразмий “дунё шаҳри” деб аталган Боғдодга кетади. “VIII асрнинг охирларида” дейишимизнинг сабаби бор, чунки Боғдод шаҳрига 762 йилда асос

[108] Зиёдинов М., Жонихонов М. Аждодларнинг бебаҳо мероси абадиятга дахлдор маънавий хазинадир.// “Халқ сўзи”, 2014 йил 16 май.
[109] Х.Хасанов. Сайёҳ олимлар. – Тошкент: “Ўзбекистон”, 1981 й. 11-бет

солиниб, тўрт йил ичида қуриб битказилади ва у “мусулмон дунёсининг пойтахти” деб эълон қилинди[110].

VIII асрнинг бошида Боғдодга турли мамлакатлардан олимлар, таржимонлар ва котиблар йиғилди. Бу олимларнинг кўпчилиги Марказий Осиёдан эди. Шулар қатори Хоразмий ҳам Боғдодга келади.

Боғдодга келгач, Хоразмий илмий текшириш ишлари билан шуғулланди. Қадимги Юнон математиклари Евклид, Архимед ва Апполонийларнинг ҳамда қадимги ҳинд астроном ва математикларининг ишларини қунт ва сабот билан ўрганди.

Хоразмийнинг Боғдодга келганидан кейинги дастлабки иши Ҳиндистоннинг “Синдханта” номли астраномик асарининг арабча таржимасини таҳрир қилиш бўлди. Тез орада Хоразмий математика, астраномия, тарих ва табобат илми бўйича бутун Марказий Осиёда шуҳрат қозонди. У “Байтулҳикмат” даги кутубхонага, обсерваторияга барча илмий текшириш ишларига раҳбарлик қилди. Бу эса ўз моҳияти билан Фанлар академияси президенти вазифаси билан баравар эди.

Маълумки, араблар забт этган мамлакатлардан чиққан олимлар ўз асарларини араб тилида ёзишган. Хоразмий ҳам арифметика, алгебра, астраномия, география, тарих ва бошқа фанларга тегишли асарларини араб тилида ёзган. Чунки Хоразмий даврида Яқин ва Ўрта Шарқда фан тили араб тили бўлган.

Хоразмийнинг 10 та асари маълум, шулардан 7 таси бизгача етиб келган. Хоразмийга дастлабки оламшумул шуҳратни унинг “Ҳисоб ал–Ҳинд» (Ҳинд Ҳисоби) номли рисоласи келтиради. Бу рисола амалий арифметикага доир бўлиб, унда биринчи марта унли позицион система амалиётга татбиқ этилди. Хоразмийнинг арифметик рисоласи XII асрда лотин тилига таржима қилинган. Бу таржиманинг XIV асрнинг ўрталарига тўғри келувчи битта қўлёзмаси Кембриж (Англия) университетининг кутубхонасида сақланади.

Хоразмий арифметикасининг Европага бунчалик кенг тарқалишини сабаби Хоразмий таклиф этган система бўйича ҳисоблашнинг жуда ҳам қулайлигидир.

Рисоланинг бошида Хоразмий тўққизта рақам ёрдамида ҳиндларнинг ҳисоблаш усулини кўрсатмоқчи эканини, бу усул билан ҳар қандай сон осон ва қисқача белгиланишини, унинг ёрдамида ҳар қандай арифметик амални бажариш жуда осон эканини айтади. Ундан кейин – ўнли позицион системада сонларни ҳинд белгилари орқали ёзиш усулини кўрсатади. Хоразмий арифметик рисоласида олтита амал – қўшиш, айириш, кўпайтириш, бўлиш, даражага кўтариш ва квадрат илдиз чиқариш бор. Хоразмий иккилантириш ва иккига бўлишни алоҳида амал деб билган.

Биринчи президентимиз Халқаро конференцияда ал-Хоразмий ҳақида тўхталиб, “У ўнлик позицион ҳисоблаш тизимини, ноль белгиси ва қутблар

[110] Комил Ҳайдар, Сайфулла Суюн. Марказий Осиёда фалсафий фикрлар тараққиётининг баъзи масалалари. -Самарқанд. 1993 йил, 5-бет

координата-ларини биринчилардан бўлиб асослаб беради ва амалиётга этади. Бу эса математика ва астрономия фанлари ривожида кескин бурилиш ясади”[111].

Хоразмий ҳозирги замон маъносидаги арифметиканинг асосчисидир. Буфикрнимашҳур немис математиги Герман Ганкель (1839 – 1873) тасдиқлайди. У тарихий фактларни таҳлил қилиб, ҳиндлар ҳам, юнонлар ҳам Хоразмийнинг китоби сингари китобга эга бўлмаганликларини тасдиқлайди.

Алгебра фанининг мустақил фан сифатида вужудга келиши ва ривожланишида ҳам Муҳаммад Хоразмийнинг роли бениҳоядир. “Алгебра” терминининг ўзи Хоразмийнинг “Ал – китоб ал – мухтасар фи ҳисоб ал – жабр ва – л – Муҳабала” (Алжабр ва – л – муҳабала ҳисоби ҳақида қисқача китоб) номли рисоласидаги “алжабр” сўзининг лотинча ёзилишидан олинган. Бу асар бизгача 1342 йили кўчирилган арабча нусхада етиб келган. У Оксфорд университети кутубхонасида сақланади.

Ўрта асрларда ёзилган алгебра қўлланмаларининг кўпчилигидаги Хоразмийнинг алгебраик рисоласидаги мисол ва масалалар учрайди.

Хоразмий бу рисолани ёзишдан кўзда тутган мақсадни асарнинг муқаддимасида қуйидагича баён этади: “Мен арифметиканинг содда ва мураккаб масалаларини ўз ичига олувчи “ал – жабр ва – л – муҳабала ҳисоби” ҳақида қисқача китобда ёздим, чунки у одамларга мерос тақсимлашда, васиятнома ёзишда, бойлик бўлиш ва адлия ишларида, савдо – сотиқда, турли хил муносабатда, канал қазишда ва геометрик ҳисоблашларда жуда зарурдир”[112] деб қайд этади.

Хоразмий даврида тригонометрия ҳали фан сифатида мавжуд эмас эди. Тригонометрияга доир маълумотлар астраномия зижларида берилар эди.

Тузилган зижлар орасида Муҳаммад Хоразмийнинг зижи Ўрта аср Шарқида яратилган энг қадимги зиж ҳисобланади. Хоразмий “Зиж” асарида ҳижрий эра, планеталарнинг ҳаракати, қуёш координатининг ўзгариши, қуёш ва Ойнинг тутилиши, вақт тўғрисида таълимот яратади ва Европа фанига кучли таъсир кўрсатди.

Маълумотларга кўра, халифа ал – Маъмун “Байтулҳикмат” (донишмандлар уйи) да ишловчи олимларга осмон ва ернинг батафсил ҳаракатини тузишни буюрган. Бу иш билан жуда кўп олимлар шуғулланган. Хоразмий эса уларга раҳбарлик қилган. Хариталар “Маъмун ал – Маъмун” – “Дунё харитаси” номи билан юритилган ва кўп йиллар атрофида ниҳоясига етказилган. Ана шу муносабат билан Хоразмий географияга оид “Сурат ал – арз” (Ер сурати) номли рисола ёзади. Бу асар барча олимлар орасида “Ал - Хоразмий географияси” номи билан шуҳрат қозонган.

Рисоланинг ягона қўлёзмаси Қоҳирадан топилган.

Хоразмийнинг географияга доир асарининг мазмуни ҳақида ушбуларни айтиш мумкин. Асарбирнеча географик харита ва уларга берилган шарҳлардан иборат. Шоҳлар асосан жадвал кўринишида ёзилган. Ҳар бир саҳифада икки

[111] Каримов И.А. “Ўрта аср Шарқ алломалари ва мутафаккирларининг тарихий мероси, унинг замонавий цивилизация ривожидаги роли ва аҳамияти” мавзусидаги халқаро конференциянинг очилиш маросимидаги нутқи.//”Халқ сўзи”, 2014 йил, 16 май.

[112] Комил Ҳайдар, Сайфулла Суюн. Марказий Осиёда фалсафий фикрлар тараққиётининг баъзи масалалари. Маърузалар матни. – Самарқанд, 1993 йил 6-бет.

қатор жадвал бўлиб, унда дунёнинг турли районлари иқлимлар бўйича жойлаштирилган ва координаталари берилган. Муҳаммад ибн Мусо Хоразмийнинг китобида 537 та жой номлари, 203 та тоғ номлари, денгизлар ва оролларнинг номлари, энг охирида эса дарёларнинг номлари келтирилган.

Харита чизиш илми билан Хоразмийгача II асрда яшаб ижод этган Клавдий Птолемей (90 – 168 йиллар) шуғулланган. У Мисрнинг Александрия (ҳозирги Искандария) шаҳрида яшаган. У “Карталар чизиш қўлланмаси” ёки “Географиядан қўлланма” номли асар ёзган. У 8 жилддан иборат бўлиб, унга 27 та мамлакат ва 64 та кичик вилоятнинг харитаси илова қилинган. Птолемей ернинг одамлар яшайдиган қисмини 8 иқлимга бўлган. Хоразмий эса 7 та иқлимга бўлади. У экватордан жанубда 8 шаҳар, 1 – иқлимда 64 шаҳар, 2 – да 54 шаҳар, 3 – да59 та, 4 – да146 та, 5 – да79 та, 6 – да63 та, 7 – да25 та ва 7 – даншимолда 40 та шаҳар жойлашган, деб кўрсатади.

Асарнинг II бобида у яқин ва Ўрта Шарқдаги, Кавказ ва Марказий Осиёдаги тоғлар ҳақида ёзади. III бобида денгизлар тўғрисида, IV бобида ороллар, V бобида мамлакатлар ва VI бобида эса дарёлар ва булоқлар тўғрисида ёзади. Хоразмийнинг ғоялари математика, астраномия ва географиянинг оёқда туриши ва ривожланишига сабаб бўлди ва бундан кейин бу фанларнинг дунё миқёсида ривожланиши учун база яратди.

Хоразмий асарларида олға сурилган ғоялар мустақил мамлакатимиз-да илм – фанни ривожлантиришда ёш авлодни ватанпарварлик, миллий ғурур, ишонч – эътиқод руҳида тарбиялашда ибратли аҳамиятга эга. Шунинг учун мактаб ва олий ўқув юртларида мутафаккирларимизнинг жаҳон цивилизациясига қўшган ҳиссасини ёш авлод қалби ва эътиқодига сингдириш масаласига алоҳида эътибор қаратиш лозим.

Фойдаланган адабиётлар руйхати

1. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2017 йил 7 февралдаги «Ўзбекистон Республикасини янада ривожлантириш бўйича Ҳаракатлар стратегияси тўғрисида»ги ПФ-4947-сонли Фармони.

2. Каримов И.А. “Ўрта аср Шарқ алломалари ва мутафаккирларининг тарихий мероси, унинг замонавий цивилизация ривожидаги роли ва аҳамияти” мавзусидаги халқаро конференциянинг очилиш маросимидаги нутқи. // “Халқ сўзи”, 2014 йил, 16 май.

3. Х.Хасанов. Сайёҳ олимлар.- Тошкент: “Ўзбекистон”, 1981 й.

4. Зиёдинов М., Жонихонов М. Аждодларнинг бебаҳо мероси абадиятга дахлдор маънавий хазинадир. // “Халқ сўзи”, 2014 йил 16 май.

ФАЛАКИЁТ СУЛТОНИ

Тўхтамишев Ў. СамИСИ доценти
Абдирашидов Ш. СамИСИ ўқитувчиси

Шарқда риёзиёт (математика), фалакиёт (астрономия) ва тарих илми тараққиётига улкан ҳисса қўшган буюк аллома илм, маданият ҳомийси ва доно давлат арбоби милодий 1394 йил 22 март куни улуғ бобоси Амир Темурнинг

Ироқи Ажам ва Озарбойжон устига қилган беш йиллик уруши (1392-1396 йй.) пайтида Султония шаҳри (Эрон Озарбойжонида) таваллуд топди. У Шоҳруҳ Мирзонинг тўнғич ўғли эди. Туғилишида унга Муҳаммад Тарағай исми берилди. Лекин болалигидаёқ уни Улуғбек деб аташди.

Улуғбек турк-муғул халқлари ўртасида амалда бўлган тартиб-қоидага биноан бобоси Амир Темур ҳузурида тарбия топди. Уни ҳазрати соҳибқироннинг суюкли ва мўтабар хотини Сарой Мулкхоним (Бибихоним) тарбия қилди. Амир Темур зийрак набираларига яхши тарбия бердилар. Улуғбекнинг болалик йиллари бобоси Темурнинг ҳарбий юришларида ўтди. Улуғбек 4 ёшга тўлганда унга муаллимлар-хат-саводини чиқариш учун бир муаллим ва фикр-хотирасини кенгайтириш учун яна бир муаллимни унга бириктириб қўйдилар. Хат-саводини чиқариб олгандан кейин Улуғбек мадрасада таълим олди. Ундан ташқари махсус муаллимлар унга давлатни бошқариш ва ҳарб илмларини ўргатдилар. Мирзо Улуғбекнинг илмий камолотга етишишида Амир Темур саройида хизмат қилиб турган олимлар ва Ҳазрат Соҳибқирон бой кутубхонасининг аҳамияти катта бўлган. Улуғбек 40 йил (1409-1449 йй.) мобайнида отаси Шоҳруҳнинг амри билан Самарқандда туриб Мовароуннаҳрни идора қилади. Лекин у тарих саҳифасида икки буюк иши билан қолди.

Биринчиси, бор куч имкониятини мамлакатни обод қилишга, халқнинг турмушини яхшилашга сарфлади. У авваламбор, бобоси даврида Самарқанд, Кеш ва бошқа шаҳарларда тамомланмай қолган қурилиш ишларини (Шоҳи Зинда, Гўри Амир, Кешдаги “Кўк гумбаз” ва бошқалар) охирига етказди. Ўзи ҳам бир мунча муҳташам ва зарур бинолар қурдирди. Улуғбек замондоши Ғиёсиддин Кошийнинг ёзишига кўра, Мирзо Улуғбек зукко ва жуда илмли шахс бўлиб, Қуръони Каримни ёд билган,араб ва форс тилларини яхши билиб, тафсир ва ҳадис илми бобида билимдон инсон бўлган. Улуғбек ислом оламида илк бора, ҳукмдорлик ва олимликни биргаликда олиб борди. У Мовароуннаҳрни мусулмон оламининг илмий марказига айлантиришга ҳаракат қилди.

Улуғбек 1417 йил Бухоро, 1420 йил Самарқандда, 1433 йилда Ғиждивонда мадрасалар барпо этди. Ҳадиси шарифдаги Илм олмоққа интилмоқ ҳар бир муслим ва муслима учун ҳам фарз ҳамқарз деган ибораси Бухоро мадрасаси пештоқига шиор сифатида ўйиб ёздириб қўйилади. Улуғбекнинг саъй-ҳаракатлари туфайли замонасининг 100 дан ошиқ олимлари Самарқандда йиғилдилар. 1420 йил Самарқанд мадрасаси очилганда унда 90 тадан ортиқ олим қатнашган. Илк маърузани Мавлоно Ҳафовий ўқиган вақтида, уни фақат икки киши–Мирзо Улуғбек ва Қозизода Румий тушунган холос. Кейинчалик ўз замонасининг таниқли кишилари Абдураҳмон Жомий, Хўжа Аҳрор ва бошқалар ҳам Самарқанд мадрасасида таҳсил олганлар. Улуғбекнинг катта хизматларидан яна бири - бу 1424-1428 йиллар орасида Самарқанд шаҳрида бино қилдирган расадхонадир. Расадхона ва унда олиб борилган кузатув ишлари нафақат Мовароуннҳарда, балки бутун дунёда фалакиёт илми ривожига жуда катта ҳисса қўшди. Мирзо Улуғбекдек беназир алломанинг ўрта асрлар

шароитида намоён этган илмий жасорати бугунги кун алломаларини ҳам ҳайратга солмасдан қўймайди.

Мирзо Улуғбек, аввало, илмий фаразлар билан эмас, балки соф амалий услубда ижод қилди. Минглаб юлдузларни жамлаган мукаммал харита ва бугунги энг замонавий ҳисоблардан деярли фарқ қилмайдиган мукаммал астронимик жадвалини яратди. Унинг ҳаёти ва ижоди ўзбек халқи маънавияти пойдеворига қўйилган тамал тошларидан бири бўлиб, халқимизнинг ўрта асрларда фундаментал фанга нечоғлик буюк аҳамият берганини кўрсатади.

Иккинчиси, ўзининг ижтимой-сиёсий фаолиятини эл-юртнинг тинчлиги, осойишталиги, меҳнаткаш халқнинг турмуш шароитини яхшилашга қаратди. Бунинг учун биринчидан, қирғинбарот урушларга барҳам берди, иккинчидан, зироатчилик ва ҳунармандчилик ривожланди, солиқ тизими тартибга келди ва пул ислоҳоти (1428 й.) ўтказилди. Унинг даврида Мовароуннаҳрнинг Хитой, Ҳиндистон, Туркия, Арабистон ва ҳатто Оврупа мамлакатлари билан савдо ва маданий алоқалар ривож топди. “Зижи жадиди Кўрагоний” деб номланган Улуғбек астрономик жадвали ўрта асрларда лотин тилига таржима қилиниб, Оврупа олимлари орасида кенг тарқалгани бу фикримизнинг яққол исботидир.

Улуғбекнинг буюк хизмари Шарқ халқларининг илм-фан ва маданият тараққиётига қўшган улкан ҳиссасидир. Олимдан бизга 3 муҳим асар: “Зижи жадиди Кўрагоний”, “Тарихи арбаъ улус” ва математика ҳамда сферик астрономиянинг баъзи масалаларига бағишланган бир рисола мерос бўлиб қолди. Улуғбек ўз атрофига тўплаган олимларнинг турмуши ва илмий фаолияти учун керак бўлган шарт-шароитлар яратиб берди, уларнинг илмий ишларига раҳнамолик қилди. Бунинг самараси ўлароқ, риёзиёт, фалакиёт, фиқҳ, тарих, адабиётга оид жуда кўп қимматли асарлар яратилди. Бу асарлар бугун ҳам ўз қийматини йўқотмаган.

Мирзо Улуғбекнинг юртимиз равнақи, илм-фан ва маданият ривожига қўшган катта ҳиссаси муносиб қадрланмоқда. Бирлашган Миллатлар Ташкилоти 1994 йилни Улуғбек йили деб эълон қилди. 1994 йилда улуғ олим ва маърифатпарвар давлат арбобининг таваллуд топганига 600 йил тўлиши санасини бутун дунё кенг кўламда нишонлади. Мирзо Улуғбек ва унинг қўл остида ижод қилган олимларнинг илмий меросини ўрганиш, чоп этиш, Улуғбек хотирасини абадийлаштириш борасида республикамизда катта ишлар амалга оширилди. Олимнинг “Зижи жадиди Кўрагоний” асари ўзбек тилида чоп этилди. Унинг “Тарихи арбаъ улус” китоби эса босмадан чиқди. Қатор кўча, туман, шаҳар ва иншоотларга Улуғбекнинг фахрий номи берилди. Жумладан, 1995 йили собиқ ТошДУ, ҳозирги Миллий университетга Мирзо Улуғбекноми берилди.

Мирзо Улуғбекнинг умумбашарий қадриятларга қўшган ҳиссаси беқиёс бўлиб, у бугунги кунда ҳам ҳаётимизда улкан аҳамият касб этмоқда ва Ўзбекистоннинг халқаро обрўсини ошириш йўлида катта хизмат қилмоқда.

МИЛЛИЙ МАЪНАВИЙ МЕРОСНИ ЁШЛАР ОНГИГА СИНГДИРИШДА ИЖТИМОИЙ ГУМАНИТАР ФАНЛАРНИНГ ЎРНИ

Азизқулов А. СамИСИ доценти
Абдурахмонов И. СамДУ магистранти

Бугунги ахборотлашган жамият босқичида баркамол ёшларни тарбиялаш, уларни ахборот хуружлари ва маънавий таҳдидлардан ҳимоя қилиш, маънавий-маърифий тарғибот ишларни ҳозирги замон талаблари асосида ташкил этиш долзарб аҳамият касб этмоқда. Шу боис таълим тарбия тизимида асосий эътибор фарзандларимизни турли мафкуравий хуружлар ва “оммавий маданият” каби таҳдидлардан ҳимоя қилишга, ёшларимизнинг ҳар бирини ҳаётга онгли ва фаол, даҳлдорлик туйғуси каби муносабатини шакллантиришга қаратилмоқда. Айниқса, ҳозирги ахборотлашган жамият босқичида фарзандларимизни турли диний экстеримистик ва террористик ёт ғоялардан ҳамда “оммавий маданият” каби таҳдидлардан ҳимоя қилиш барчамизни масъулиятимизни янада оширади.

Ёшларимизни маънавий таҳдидлар ва ахборот хуружидан ҳимоя этишнинг воситалар ва омиллари жуда кўп, булар орасида узлуксиз таълим тизими асосий ўринни эгаллайди. Айнан таълим тизимида ёшларнинг дунёқараши, оламга бўлган муносабати, қолаверса оламнинг илмий манзараси ҳақидаги тасаввур ва тушунчалари шаклланади. Таълим тизимида ёшларимизда бу тушунча ва тасаввурлар аввало ижтимоий гуманитар фанлар негизида шаклланади. Шунинг учун узлуксиз таълимда ёш авлодни миллий маънавий қадриятлар руҳида тарбиялашга қаратилган миллий ғоя туркумидаги ижтимоий-гуманитар фанлар тизимини янада такомиллаштириш, бу йўналишдаги тадқиқотлар самарадорлигини оширишдавр талабидир.

Узлуксиз таълим тизимининг барча босқичларида, хусусан мактабгача таълим тизимидаги тарбияланувчиларда миллий маънавий мерос, миллий қадрият ва анъаналарнинг илк тушунчаларини қарор топтириш бўйича таълим-тарбия, тарғибот ва ташвиқот ишлари тизимини яратиш ва босқичма босқич жадаллаштириб боришни йўлга қўйилиши керак. Умумтаълим мактабларининг бошланғич синф ўқувчиларига миллий ўзликни англаш, халқимизнинг ўзига хос урф-одатларига ҳурмат руҳида тарбиялаш миллий маънавий меросимиз ютуқларига таянган ҳолда олиб борилиши керак.

Узлуксиз таълим тизимида ўқув босқичлари учун ДТС яратиш ва ўқув режаларини ишлаб чиқишда миллий маънавий меросимизни тарғиботига оид ижтимоий фанларни кенгайтириш мақсадга мувофиқ бўлади. Талаба ёшлар тафаккурида мафкуравий бўшлиқ бўлмаслигини олдини олиш, уларни миллатпарварлик ва ватанпарварлик руҳида тарбиялаш, мафкуравий иммунитеттини кучайтириш мақсадида бакалавриат таълим йўналишларинингўқув режасига кирувчи ижтимоий гуманитар фанлар “Ўзбекистон тарихи”, “Фалсафа”, “Диншунослик”, “Фуқаролик жамияти”, “Ўзбекистонни ривожлантириш стратегияси”фанлари билан бир қаторда “Ўзбекистоннинг миллий ғояси”, “Маънавият асослари”, “Миллий ғоя”,

“Социология”, “Маданиятшунослик” “Этика ва эстетика”, “Политология” “Миллий-маънавий хавфсизлик асослари” фанларини, магистратура мутахассисликларининг ўқув режасига “Ўзбекистон тараққиётининг инновацион ғоявий асослари” фанини, таянч докторантуранинг барча йўналишларида “Дунёнинг мафкуравий манзараси ва миллий манфаатлар” курсини ўқитишни жорий қилишмақсадга мувофиқдир.

Бундан ташқари ижтимоий гуманитар фанлар тизимида Марказий Осиё мутафаккирларининг илмий-маънавий меросини ўрганишда инновацион ёндашувни ташкил этиш лозимдир. Марказий Осиё мутафаккирларининг илмий-маънавий меросини ўрганишда инновацион ёндашув улкан миллий маънавий меросимизни ўзлаштириш имкониятини беради ҳамда миллий таълим-тарбия тизими ижобий натижаларга эришга ёрдам беради.

Глобаллашув шароитида таълим-тарбияни модернизациялаштириш жараёнида ижтимоий гуманитар фанлар тизимида умуминсоний қадриятлар билан бирга миллий маънавий қадриятлар ҳамда миллий маънавий меросдан самарали фойдаланиш йўлга қўйилиши керак. Ҳозирги глобаллашув даврида миллий маънавий меросимиз талаба ёшларимизни турли маънавий таҳдидлар ва ахборот хуружларидан ҳимоя этишда муҳим восита бўлиб хизмат қилади.

Талаба ёшларимизни диний ақидапарастлик, экстремистик ва террористик ғоялардан ҳимоя этиш ижтимоий гуманитар фанларниинг муҳим вазифаси ҳисобланади. Миллий маънавий меросимизда хусусан мутафаккир алломаларимизнинг асарларида ақидапарастлик, экстремистик ва террористик ғояларнинг ислом дини нуқтаи назаридан кескин қораланиши ҳамда ислом манбалари асосида уларниинг қабиҳ ниятлари ижтимоий гуманитар фанларда фош этилади. Бу эса талаба ёшларимизда ҳар қандай диний ақидапарастлик, экстремистик ва террористик ғояларга нисбатан иммунитет шаклланаишига ёрдам беради.

Глобаллашув жараёнида ёшларда ғоявий эътиқод собитлигини шаклланишида ижтимоий гуманитар фанлар муҳим ўрин тутади. Глобаллашув жараёнида ёшларда ғоявий эътиқод собитли уларни ҳар қандай мафкуравий таҳдидлардан сақлайди. Ёшлардаги ғоявий эътиқод собитлиги уларда ватанпарварлик туйғусини шаклланишига имкон беради. Ғоявий эътиқод собитлигида китобхонлик маданияти муҳим ўрин тутади. Ахборотлашган жамиятда талаба ёшларда китобхонлик маданиятини шакллантириш уларни маънавий таҳдидлар ва ахборот хуружларидан ҳимоя этишнинг асосий омилидир. Китобхонлик маданияти шахс интеллектуал салоҳиятининг асосини ташкил этади. Китобхонлик маданиятига эга бўлган ёшлар ўзининг мустақил дунёқарашига, тарихий хотираси эга бўлиб уларда миллий ўзликни англаш юқори бўлади.

Узлуксиз таълим тизимининг “Олий таълим” босқичида юксак малакали, рақобатдош мутахассис кадрларни тайёрлашда, уларни маънавий жиҳатдан етук қилиб тарбиялашда ҳамда уларда соғлом мафкуравий иммунитетни шакллантиришда ижтимоий фанларнинг аҳамияти каттадир. Бугунги кунда ижтимоий гуманитар фанлар ёшларда тарихий хотира ва миллий ғурур, миллий маънавий маданиятимиздан ифтихор туйғусини шакллантиришга

қаратилгандир. Шунингдек ёшлар дунёқарашида миллий ва диний бағрикенглик туйғусини шакллантиришда, диний қадриятларга ижобий муносабат ҳамда диний экстриместик, террористик ғояларга нисбатдан муросасиз муносабат айнан ижтимоий гуманитар фанлар асосида шаклланади.

Ижтимоий гуманитар фанлар тизимида мутафаккир алломаларимиз илмий меросини тадқиқ этишга оид фаолиятларни кучайтириш, уларнинг асарларини таржималари устида тадқиқот олиб боришни кучайтириш лозим. Улкан маънавий меросимизнинг аксарият қисми таржима этилмаган. Мазкур асаралари таржима қилишга оид тадқиқотларни рағбарлантириш мақсадида турли хил грант танловларини мунтазам ташкил этиш лозим.

Мутафаккир алломаларимизнинг таржима қилинган асраларни фалсафий методологик тадқиқотларини олиб боришни кучайтириш мақсадга мувофиқдир. Мутафаккир алломаларимизнинг шарқона этикет асослари баён этилган фалсафий ахлоқий асарлари миллий тарбия тизимимизнинг назарий асоси бўлиб хизмат қилади

Хулоса қилиб айтадиган бўлсак, олий таълим тизимида ижтимоий гуманитар фанларнинг қисқартирилиши талаба ёшлар ўртасида маънавий қашшоқликни келтириб чиқариши вабаркамол авлодни тарбиялашдек масъулиятли вазифани мураккаблаштириши мумкин. Талаба ёшлар онгида пайдо бўлган мафкуравий бўшлиқни тўлдириш эса жуда мураккаб бўлиб кўп вақтни олади. Инсон онги учун кураш кетаётган ҳозирги мураккаб глобаллашув даврида баркамол авлодни тарбиялашда ижтимоий-гуманитар фанларнинг аҳамиятини тўғри тушуниш лозим. Бундан ташқари узлуксиз таълим тизимининг барча босқичларида ёшларни ғоявий-мафкуравий тарбиялашга жиддий эътибор қаратар эканмиз, ижтимоий гуманитар фанлар йўналишида фанлар, мавзулар ва соатлар миқдорини кўпайтириш мақсадга мувофиқ бўлади. Ижтимоий гуманитар фанларнинг меъёрида бўлиши талаба ёшларнинг ғоявий-мафкуравий саводхонлигини таъминлайди. Талаба ёшларда ғоявий-мафкуравий иммунитетини тарбиялашда ижобий натижаларга эришилади.

ХОНЛИКЛАР ҲУДУДИДА ҲАРБИЙ САНЪАТ

Ў. Тўхтамишев, СамИСИ доценти
Ш.Абдирашидов, СамИСИ ўқитувчиси
А.Алимов, СамИСИ ўқитувчиси

Бугунги кунда бутун дунёда, Марказий Осиё минтақасида хавфсизлик, тинчлик ва барқарорликни таъминлашғоят муҳим аҳамият касб этмоқда. 1992 йил 14 январда Ўзбекистон Республикаси Олий Кенгаши мамлакатимиз ҳудудида жойлашган барча ҳарбий қисмлар, ҳарбий ўқув юртлари, муассасалар, ташкилотлар ва бошқа ҳарбий тузилмаларни давлат тасарруфига олиш ҳақида қарор қабул қилди. Кадрларни олий ҳарбий ўқув юртларида тайёрлаш тизими такомиллаштирилди. 1995 йилда Марказий Осиёда биринчи марта Ўзбекистонда Қуролли Қучлар академияси очилди. Миллий армиямиз бугунги кунда ёшларимизга замонавий ҳарбий билим ва кўникмаларни

ўргатадиган, уларни ҳам жисмоний, ҳам маънавий жиҳатдан чиниқтирадиган, руҳини, иродасини тоблайдиган, мардлик ва матонат мактабига айланди. Қуролли Кучларимиз сафларида хизмат қилиш эса, том маънода, шон-шараф ишига айланмоқда. Бунда айниқса, Амир Темур ордени (1996 йил 26-апрел), Жалолиддин Мангуберди ордени (2000 йил 30-август), “Жасорат” медали (1994 йил 3-май) сингари Ватанимизнинг юксак мукофотлари таъсис этилгани алоҳида аҳамиятга эга бўлди.

Президентимиз Шавкат Мирзиёев ёшларни ватанпарварлик руҳида тарбиялаш, юртдошларимизда ватан тақдири ва келажаги учун масъулият туйғусини янада юксалтириш каби муҳим масалаларга алоҳида эътибор каратмоқда.

Табиийки, Ўзбекситон Қуролли Кучлари ўз-ўзидан пайдо бўлгани йўқ. У ўзининг қадимги ва бой тарихий илдизлари, бетакрор анъаналарига эга. Буни мамлакатимиз заминида жуда олис замонлардан бошлаб, шаклланиб, ривожланиб келган ҳарбий санъат ва шу соҳадаги урф-одат ва қадриятлар ҳам тасдиқлайди. Ушбу мақолада халқимизнинг хонликлар даврида ҳарбий санъат борасидаги қадимий тарихи, ўзига хос жанговар анъана ва қадриятлари ўз аксини топган.

Сиёсий беқарорлик, парокандалик, иқтисодий вайронагарчиликлар шароитида Мовароуннаҳр Дашти Қипчоқдан келган янги босқинчиларга қаршилик кўрсата олмади. Мовароуннаҳрга қилинган ҳужум Шайбонийхон (1451-1510) номи билан боғлиқ бўлиб, у Сирдарёдан Марказий Афғонистонгача чўзилган катта империя ҳукмдорига айланди. Шайбонийлар давлати маъмурий жиҳатдан вилоятларга бўлинган бўлиб, бошқарув тизими марказий ва маҳаллий амалдорлар қўлида бўлган. Марказий бошқарувда хондан кейин кўкалдош, оталиқ, нақиб, парвоначи, вазири азам каби мансабдорлар дунёвий ишларни бошқарган бўлсалар, шайх ул-ислом қози калон, аълам, имом,садр, муфтий, раис (мухтасиб)лар диний ишларни назорат қилганлар, ҳамда нўён, туғбеги, товочи, жевачи, қутвол, доруға, тўпчибоши каби ҳарбий унвонлар бўлган. Маҳаллий бошқарув ҳоким ва беклар қўлида бўлиб, бу жараёнда қози, муфтий, раислар муҳим рол ўйнаганлар.

Шайбонийлар армияси отлиқ ва пиёдалардан ташкил топган, асосан отлиқ қўшиндан иборат бўлган. Қурол-яроқ асосан ўқ-ёй, узун найза, қилич, гурзи, узун дастали жанг болтаси (табарзин), илгаклардан таркиб топган. Табарзин – чопқувчи қурол. Турли шаклларда бўлган. Баъзилари дурадгорларнинг катта болтасига ўхшаган, бошқалари ёстиқсимон тиғли бўлиб, темир парчасини қирқиш йўли билан шакл берилган.

Шайбонийлар қўшинни ташкил қилиш, жанг олиб боришда Чингизхон ва Амир Темур қўшинлари тактикасига асосланган. Рақибга алоҳида қисмлар билан ҳужум қилиш тактикаси, қанотдан айланиб ўтиб қуршовга олиш, орқадан ҳужум қилиш, сохта ҳаракатлар каби усуллар қўлланган. Жанг олиб боришнинг янги усулларидан бири “Тўлғама” манёври бўлиб, бу усулга кўра рақиб қанотлари айланиб ўтилиб, унинг орқа қисмига энг жанговор отлиқ жангчилар билан кучли зарба берилади.

1510-йилда Шайбонийхон қўшини Эрон шоҳи Исмоил томонидан тор-мор этилди, Шайбонийхоннинг ўзи эса ўлдирилди. Андижон ҳокими атоқли саркарда, буюк олим Заҳириддин Муҳаммад Бобур (1483-1530йй.) шайбонийларга қаттиқ қаршилик кўрсатди. У рақиб аскарларини бир неча марта тор-мор келтириб, Самарқандни озод қилди. Аммо куч жиҳатдан устун душман тазйиқи остида чекинишга мажбур бўлган.

Бобур ночор аҳволда қолиб, Амударё томонга чекинган. Бобур янгидан қўшин тўплаб, Афғон ерларини эгаллашга ва Қобулни забт этишга эришган. Ўз даври учун энг яхши саналган артиллерия ва бир-бирига занжир билан боғланган аравалар билан тўсиқлар ясаб, пиёдалар артиллерияни муҳофаза қилиш ғанимлар учун жиддий ғов бўлган. Бу унинг оз сонли, атиги 20 минг жангчидан иборат қўшини учун бўлса, техник устунлик эди. Бобур қанотлардан хавф туғдирувчи “Тўлғама” тактикасидан ҳам фойдаланган. У қўшин марказига пилта милтиқ билан қуролланган ўқчиларни қўйган. 1518-1524 йилларда Бобур Панжобга юриш қилган, 1525 йил декабрда эса Ҳиндистон ҳудудида пайдо бўлган. 1526йил Панипат жангида Деҳли ҳукмдори Иброҳим Лўдий қўшинини тор-мор келтирган, бир йилданг сўнг эса Сикри яқинида ражпутлар ҳукмдори Рана Санг қўшинини енган. Бобур Ҳиндистонда 300 йилга яқин ҳукм сурган қудратли Бобурийлар давлатини барпо етган.

Бобурнинг Ҳиндистондаги ютуқларида хоразмлик тўп қуювчи уста Али Қулининг ҳам ўрни бор. Моҳир мерган, европаликларнинг “фаранги” тўпидан ўт очиш ҳадисини олган Али Қули кейинчалик ўзи тўп (қозон) қуйиб, улардан улкан ҳажмдаги тошларни отадиган бўлган. Бундай тўпни қуйиш жараёнини Бобур ўзи шахсан кузатган ва бу ҳақида машҳур “Бобурнома” асарида баён қилган. Қозоннинг асосий хусусиятлари порох заряди учун стволдан алоҳида бўлган камеранинг мавжудлиги эди.

Бу қуролнинг “қозон” деб номланишининг ўзи унинг Европадаги бомбардимонларга ўхшаш, мортира типидаги қурол бўлганлигидан далолат беради. Қозонлар қалъаларни қамал қилишда қўлланилган ва ундан қўшинга 8 тадан 16 тагача снаряд тош отиш мумкин бўлган. Қозонлар қалъа миноралар, дарвозаларқаршисига ўрнатилган. Уларга хизмат кўрсатадиган махсус ходим ва қўриқчилар бўлган.

1533-йилда Шайбонийлар салтанатитахтига Шайбонийхоннинг жияни Убайдуллахон ўтиради (1533-1539 йй.). У моҳир жангчи бўлиб, эронийларни бир неча бор тор-мор келтирган. Хуросонга талон-тарож юришлар қилган. Убайдуллахон вафотидан сўнг шайбоний ҳокимлар ўртасида узоқ муддатли урушлар бошланган.

Кучли давлат қуришга бўлган интилиш Абдуллахон II (1557-1598 йй.) номи билан боғлиқ. У Тошкент, Самарқанд, Фарғона, Ҳирот, Хоразм ҳокимларига қарши бир неча марта ҳарбий юришлар уюштирган. Абдуллахон II даврида (1557-йилда) пойтахт Самарқанддан Бухорога кўчирилгач, шайбонийлар давлати Бухоро хонлиги деб атала бошлади.

XIX аср бошида унинг таркибига Зарафшон, Қашқадарё ва Сурхандарё воҳалари, ҳозирги Тожикистон ва Туркманистоннинг Мурғоб дарёсигача бўлган қисми, шимолда Туркистон шаҳригача бўлган барча ҳудуд кирган.

Хоразм ерларида Хива хонлиги барпо этилган. XVIII асрнинг 40 йилларида Ўрта Осиё Нодиршоҳ бошчилигидаги эрон қўшинларининг босқинига дучор бўлди. 1740 йил эронийлар Хивани эгаллашди.

Нодиршоҳ вафотидан сўнг, унинг давлати парчалангач, Бухорода 1920 йилгача ҳукм сурган манғит амирлари сулоласи қарор топди. Хивада 1804 йилданўзбекларнинг қўнғиротлар сулоласи тахтга ўтирди. XVIII аср бошида Қўқон хонлиги вужудга келди. Хонлик Тошкент, Еттисувнинг бир қисми, деярли бутун Сирдарё ҳавзаси ва бошқа ҳудудларни ўз ичига олган. XVIII-XIX асрларда хонликлар қўшинлари асосан номунтазам, тажрибали отлиқ жангчилар-навкарлардан уруш ҳолатида тўпланадиган “Қорачерик”, “Қора қозон”, “Қоракалтак”, “Қилқуйруқ” каби кўнгилли лашкарлардан ташкил топган. Навкарлар, одатда отда жанг қилишган, лекин зарур бўлса пиёда жангчига ҳам айланишган.

Хон қўшинлари ўнлик тизими шаклида ташкил қилинган. Хонларнинг шахсий қўриқчилари ва сарой соқчилари отлиқ қисми (пурта, қурчин) мавжуд бўлган. Тиғли қуролларнинг деярли барча турларидан фойдаланилган, XVI аср ўртасида эса ўқ отар қуроллар қўлланила бошлаган.

Бухоро амирлигида Амир Ҳайдар (1800-1826 йй.) ҳукмдорлиги даврида ҳарбий кучлар 2 қисмга - мунтазам “Навкария” ва мунтазам бўлмаган “Қорачерик”ка бўлинган. Мунтазам армия - ягона комплектлаш усули, ягона штат ташкилоти, тўлиқ давлат қарамоғида бўлган ягона тарбия тизими, мунтазам таълимга эга доимий армияҳисобланган. Армиянинг қуролланиши, аслаҳалари ва кийими бир хил бўлган. Шахсий таркиби биргаликда жойлашган ҳаёти ва ўқиши муайян тартибга солинган. Ўзининг жанговар тажрибасини ошириб, сақлаб борувчи мунтазам армия кейинчалик доимий, кадр армиясига айлантирилган.

Номунтазам қўшинлар – бир хил тизимда жамланмайдиган, ягона ташкилий шаклга эга бўлмаган ва жангда тўғри сафланмайдиган қўшинлар. Улар бир хил қуролланишмаган, кийими турлича бўлиб, одатда, ўзларини ўзлари таъминлашган. Номунтазам қўшинлар қадимдан маълум.

Бухоро амири Амир Насрулло (1827-1860 йй.) томонидан ўтказилган ҳарбий ислоҳотлар натижасида мунтазам қўшин тузулиб, у пиёдалар, сарбозлар ва артиллерия (тўпчилар)дан таркиб топган. Пиёдалар сони тўпчилардан уч ярим баровар кўп бўлган. XIX асрнинг 30 йилларида амирликда 19 мингта ҳарбийлар бўлган. XIX аср ўрталаридаги маълумотларга кўра, сарбозлар батальони 700 кишидан иборат бўлиб, 7 та рота (даста)га, ҳар бир рота 2 та ярим ротага (ним-даста), 4 та взвод (расад) ва 8 та ярим взвод (бара)га бўлинган. 100 кишидан иборат бўлган ҳарбий қўшилмани юзбоши бошқарган.Юзбеги - юз кишидан иборат қисм сардори. Унинг ёрдамчиси қоровулбеги бўлган, қоровул -разведкачи, суворий гуруҳи. 50 кишилик расадни панжабоши бошқариб, ўн қишилик сарбозлар гуруҳига даҳбоши бошчилик қилган. Сарбозлар ва тўпчилар кийими қизил, қора ва сариқ сўкнодан тикилган камзул, оқ коленкор шим, қоракўл телпак ва бир жуфт этикдан иборат бўлган. Мунтазам қўшинларни кийим ва қурол-аслаҳа билан таъминлаш давлат маблағлари ҳисобидан амалга оширилган.

XIX асрнинг бошида Хива хонлигида 2000 мингта ҳарбийдан таркиб топган мунтазам қўшин тузилган. Хон навкарлари деб аталувчи ушбу қўшилма тинчлик даврида хон ва унинг оиласини қўриқлаган. Уларга маълум бир имтиёзлар берилган. Бухоро ва Қўқон хонликларидан фарқли равишда уларда махсус ҳарбий кийимлар бўлмай, одатда, турли хил чопонлар кийилган. Қўқон хонлигида ҳам: қўшинлар асосан мунтазам (аскария) ва мунтазам бўлмаган (қилқуйруқ, қоракалтак, Тошкентда қорақозон)дан ташкил топган. Ҳарбий либос қизил ва мовий чопон, сариқшим ва оқ салладан таркиб топган. Барча хонликларда Олий бош қўмондон хонлар ҳисобланган. Ҳарбий кучларга бошчилик вазифасини: Бухоро амирлигида парвоначи, Хивада ясовулбоши, Қўқон хонлигида мингбоши амалга оширган. Ҳарбий ҳаракатларни режалаштириш, ҳарбий кучларни тақсимлаш масалалари нақиблар зиммасида бўлган.

Ҳарбий ҳаракатлар вақтида ҳарбий кучлар қуйидагича тақсимланган: олдинда авангард, унинг ортидан аръергард борган. Уларни чап ва ўнг қанот, марказ ва пистирмадан таркиб топган қўшинлар якунлаган.

Авангард - ҳарбий юриш пайтида қуруқликдаги қўшинлар ва флотда қўриқлаш органи. Юриш пайтида асосий кучларнинг олдида ҳаракат қилган. Авангарднинг вазифаси – душманнинг қўққисдан ҳужум қилишига йўл қўймаслик, асосий кучларни ёйилиб жангга кириши учун шароит яратиб бериш, шунингдек, қўшинлар ҳаракат қилаётган йўлдаги тўсиқларни бартараф этиш.

Қўшинлар жангга байроқлар ва туғлар билан кирганлар. Қўшинларда шунингдек, мусиқачилар, карнайчи, сурнайчи, ноғорачи, найчи, дўлчи ва бошқалар ҳам бўлган. Қўшинлар билан бирга ҳунармандлар, савдогарлар, йўлларни тозалаб, кўприклар қурувчи ишчилар ҳам борган.

Хонликларда мунтазам равишда ҳарбий кўрик ўтказилган. XVI-XVIII асрлар ҳимоя аслаҳаларининг турли-туманлиги билан ажралиб туради. Улар маҳаллий анъаналар ва Олд Осиё ҳамда Ўрта Шарқдан келтирилган янги қуролларнинг уйғунлашувидан иборат бўлган. Шунинг учун Ўрта Осиёлик қуролсоз усталар яратган ҳимоя қурол-аслаҳалари қўшни давлатларнинг жанг кийимларига жуда ўхшаб кетади. Хонликлардаги номдор жангчиларнинг ҳимоя аслаҳаси турли хилдаги халқа парчинли совутлар, юмалоқ конуссимон дубулғалар, тирсакбандлар, оёқларни ҳимоя қилувчи воситалар ва қалқонлардан иборат бўлган. Дубулға -ҳимоя қуроли тури, бош кийими. Ёғоч, тўқилган навдалар, чарм-теридан қилинган дубулғалар ибтидоий жамиятда пайдо бўлган. Кейинчалик металл кашф этилиши, дубулғалар металл (мис, жез, темир)дан ясалган. Турли шаклга эга бўлган. XVI-XVII асрларда халқапарчинли совутларнинг кенг тарқалган тури бақтарлар, кўкракпўш ва елкапўш бўлиб, улар парчинлардан 3-9 қатор териб тайёрланган, либоснинг енги ва почаси совутдан бўлган. Совут бир-бирига ўтказилган темир халқачалардан ясалган ҳимоя аслаҳаси. Кўпинча калта кўйлак кўринишида бўлган. Енгил ва ихчамлиги билан ажралиб турган. Оғир бақтарлар парчин билан тўлиқ қопланган. Темир совутлар тез қизиб кетганлиги боис, аскарлар исиб кетмаслиги учун жанг либослари устидан чопон кийишган.

Жанг либосларининг энг кўп тарқалган турлари парчин қопланган зирхлар, машҳур куяклар бўлиб, унда парчинлар ички томондан шундай қопланган эдики, ташқаридан фақат парчин қаторларигина кўринарди, холос. Зирҳлар -гавдани ҳимоялаш учун кийиладиган қадимги ва ўрта аср жанг либоси. Металл парчалари қадалган қавима пахталик чопон кийилган. Оддий жангчилар -навкарларнинг ҳимоя воситалари орасида совут муҳим рол ўйнаган. Совут ичидан одатда, қалин чопон ёхуд чарм-чакмон кийилган.

Шакли ва қопланиш усулига кўра совутнинг бир неча тури бўлган. Ўзбекистон тарихи давлат музейи фондларида XVI-XVIII асрларга оид, енги ва этаги калта кўйлаксифат, пастдан зирҳ ёқали совутлар сақланмоқда. Совутнинг халқачалари қисқич мих билан икки тарафлама маҳкамланган. Халқачали ва халқа парчинли жанг либослари ҳимоялаш хусусиятларига эгалиги -нисбатан енгил ва қулай бўлганлиги учун кенг тарқалган.

Музей коллекцияларида XVI-XVIII асрларга оид турли бош кийимлар жамланган. Улар орасида юмалоқ конуссимон, яхлит темир қуббали, кенг парчинсимон гардишли, тепа қисми конуссимон ва узун парчинли бурунпўши бўлган дубулғалар бор. Қуббага жиға тақиш учун найча ўрнатилган. Дубулғалардан ташқари зирқли бош кийимлар учрайди. Дубулғанинг яна бир тури -юмалоқ, ичи ғовак айлана қуббали ва зирҳли темир калтакчалиси бўлган.

Дубулға ва жанг либослари Ўрта Осиёлик жангчилар томонидан XIX асрнинг 2 ярмига қадар қўлланиб келинган. Оддий жангчилар металл жанг анжомларини олиш имконига эга бўлмаганликлари туфайли чарм, намат ва пахтадан қўба, чопқут, қўпу, олпоқ каби жанг анжомларидан фойдаланганлар. Жанговор отлар чингизийлар давридан бери зирҳли тўшама (жул)лар билан ҳимоялаб келинган. Улар икки ёнлик сағринпўш, кўкракпўш, бўйинбош ва пешона боғдан иборат бўлиб, тизимча билан ўрилган узун чарм тасмалардан жамланган ва пахта тиқиб қавилган. Айрим қисмларига ялтироқ темир парчинлар бириктирилган. XVII асрда отлар боши чарм ва темир ниқоб билан ҳам ҳимояланган.

XVI-XIX асрларда ҳумарнадчиликда қурол-яроғ ишлаб чиқариш катта аҳамиятга эга бўлган. Қурол-яроғ буюмлари орасида турли хил найза, ўқ, камон, қилич, шамшир, ханжар, совут, зирҳ, қалқон тирсакбанд (билакбанд), тиззабанд, дубулға, бухоролик усталар томонидан нодир тошлар қадаб ясалган, олтин ва кумуш чекмали қимматбаҳо қурол-яроғлар шуҳрат қозонган.

Қурол-яроғлар муайян жойнинг ўзидагина тайёрнамасдан, Ўрта Осиёга хориждан: Эрон, Россия, Жунғория, шунингдек, Ғарбий Европа мамлакатларидан ҳам келтирилган. Ўз навбатида Ўрта Осиё қуролсозлари маҳсулотлари бошқа давлатларга экспорт қилинган. Руснинг XVI асрда ташқарига чиқарилган ва четдан келтирилган энг муҳим буюмлари рўйхатида Ўрта Осиёга қурол-яроғэкпорт қилиш, чарм ва мўйнадан сўнг учинчи ўринни, импортэса газлама, тайёр тўқимачилик буюмлари ва бўёқдан сўнг тўртинчи ўринни эгаллаган.

XVI аср ўртларига келиб, мис ёки темир стволли, дастлаб пилтали, сўнг бурама кертикли (сойли) милтиқлардан мунтазам фойдаланишга ўтилган. Бироқ бундай милтиқлар жуда оз бўлган. Шунингдек, турғун ҳолатдаги лафет

(тўп)лардан бир йўналиш бўйлаб, ядро тошлар отадиган артиллерия бўлган. Чор Россияси қўшинлари томонидан 1886 йилда Ўратепа шаҳри босиб олингач, бу ерда тўп ва ядро тошлар тайёрланадиган металл қуйиш заводи, милтиқ ва тиғли қуроллар (найза, қилич, гурзи) ва бир порох заводи борлиги аниқланган.

Ишлаб чиқарилган буюмларнинг сифати юқори баҳоланган: бу заводларнинг тузилиши анча содда, ҳатто, ёмон деб айтиш мумкин. Лекин шунга қарамай, мис тўплар шу қадар яхшики, ўзининг пардози билан артиллерия ишидан оз-моз хабардор бўлган ҳар бир европаликни лол қолдирган.

XVI-XIX асрларда хонликларда ҳам, хонликлар ички қисмида ҳам асосий савдо йўлларида кўплаб қалъалар мавжуд бўлган. Қалъаларда ўқотар ва тиғли қуроллар, турли калибрдаги тўплар билан қуролланган гарнизон жойлашган. Гарнизонда ўнлаб, юзлаб жангчилар бўлиб, уруш вақтида уларнинг сони анча ошган. Йўлак четлари ва ички девор, ғаним қалъа ичкарисига бостириб кирганда ҳам ҳимояланиш имконини берган. XVI аср мобайнида Бухоро шаҳри деворининг айрим жойлари қайта қурилган. XVII асрда Хивада мудофаа иншоотлари қурилган. Ҳазорасп Хива хонлигининг энг кучли қалъаларидан бири бўлган. Қўқон хонлигида Туркистон Сирдаёнинг шимолидаги энг кучли истеҳкомлардан бири эди. Тошкент муҳим ҳарбий- стратегик аҳамиятга эга бўлган. Бу ерда Бухоро, Хива, Хитой ва Россия савдо йўллари кесишган. Юнусхўжа ҳукмронлиги даврида (1784 й.) Тошкент мудофаа иншоотларини тиклашга қаратилган тадбирлар амалга оширилган.

Шаҳарни ўраган девор атрофи йирик ҳажмдаги хомғишт билан териб чиқилиб, янада мустаҳкамланган. Кўп жойларда унинг баландлиги кўтарилган, пойдевори эса кенгайтирилиб, тепасидаги майдонча артиллерия тўплари ўрнатишга мўлжалланган. Таъмирдан сўнг шаҳар деворининг баландлиги 8 метрга яқин бўлиб, қалинлиги таг қисмида 2 метр атрофида, тепа қисмида 90 смга етган. Шаҳар девори устки қисмидаги парапет (тошдан ясалган деворча) қалин бўлиб, унга 3-4 тўпни ўрнатиш мумкин эди.

XIX асрнинг биринчи ярмига келиб, Ўрта Осиёда уч хонлик ўртасидаги тўхтовсиз урушлар, келишмовчиликлар хонликлардаги иқтисодий, ижтимоий-сиёсий вазиятни танг аҳволга олиб келди. Бу ҳудудлардаги маданий ҳаётни издан чиқарди. Ўлкадаги бундай вазият Россиядек босқинчи давлат учун ўз имкониятларини амалга оширишга қулай шароит яратди. Чор Россияси дастлабки ҳарбий ҳаракатларни бошлаб юборди. Босқинчилар замонавий қурол-аслаҳага эга бўлиб, уларга Европа урушларида тажриба орттирган генераллар раҳбарлик қилдилар.

Хонликлардаги ички низо, ҳокимият учун урушлар авж олишига қарамасдан, маҳаллий аҳоли дашҳатли ёв билан ўз она юрти, дини, ғурури учун курашганлар. Аҳоли узоқ ва қаттиқ қаршилик кўрсатишига қарамай, хонликлар Россия империяси босқинига бардош бера олмаган. Ўз даврида кучли мудофаа истеҳкомлари ролини ўйнаган шаҳар деворлари ва қалъалар XIX охири XX аср бошида сўнгги дамларни бошдан кечирди. 1913 йилга келиб Туркистон ўлкасида тиғли ва ўтсочар қурол ишлаб чиқариш деярли бутунлай барҳам топди. У Бухоро ва Хива хонликларининг айрим ерларидагина сақланиб қолди.

XVI-XIX асрларда Бухоро амирлиги, Хива ва Қўқон хонликлари сиёсий-ижтмоий, иқтисоий ва маданий ҳаётида турли тарихий жараёнларни босиб ўтди. Фан, маданият ва меъморчилик, сунъий суғориш ва қурилиш соҳаларида бир қанча ижобий ютуқларга эришилди. Лекин хонликларнинг ўзаро муросасизлиги, сиёсий қарама-қаршиликлар оғир шарт-шароитни вужудга келтирди. Беҳисоб табиий бойликлар ва кенг имкониятларга эга бўлган бу ўлка хонликларнинг сиёсий-ҳарбий жиҳатдан заифлиги ва тарқоқлиги туфайли инқирозга юз тутди.

АБУ ҲОМИД ҒАЗЗОЛИЙ ТАЪЛИМОТИДА ХИЛВАТ, УЗЛАТ ВА АНЖУМАН ТАСАВВУФИЙ КАТЕГОРИЯЛАРИНИНГ ФАЛСАФИЙ ТАҲЛИЛИ

Саматов Х
Самарқанд иқтисодиёт ва сервис институти
ижтимоий фанлар кафедраси доцент в/б,
фалсафа доктори (PhD)

Халққа хизмат қилиш, унинг дарди билан яшаш, манфаатига эътибор қаратиш ислом динининг мавжуд фазилатларидан биридир. Шу асосда мамлакатимизда халқ билан мулоқот қилиш, унинг орзу умидларини руёбга чиқариш каби эзгу ишлар амалга оширилмоқда. Мазкур ислоҳотларни назарий-методологик ва маънавий-ахлоқий жиҳатдан асослашда шарқ мутасаввифларининг маънавий мероси муҳим манба ҳисобланади. Тасаввуф тарихидан маълумки, тариқат шайхлари халқни маърифатли қилиш ва уларни дин йўлида собит бўлиши ва дунёвий ишларида эса, илмига амал қилишига доимо даъват қилиб келган. Шогирдларига тўғри йўл кўрсатиб, уларни комил инсон даражасига етказишга интилган.

Бироқ тариқат пирлари ва уламолар учун халқни маърифатли қилиш ва жамоат ичида яшаб, уларгатўғри йўл кўрсатиши ҳамма даврда ҳам бир текис кечмаган.Иймони сустлашган айрим кишилар турли бидъатларга берилиб, ахлоқий камолот йўлидан адашган [1;106]. Бу вақтда ислом уламолари ва сунний тариқат пирлари жасорат билан халқни Аллоҳни каломи Қуръонга ва пайғамбаримиз Муҳаммад (с.а.в) суннатларига амал қилишга чақирган.

Халқ билан мулоқот қилиш шу жиҳатдан мураккабки, халқ оммасини ташкил қилган кишилар диний ва дунёвий илмларда турли даражада бўлади. Турли тоифага мансуб бўлган халқни бир ғоя атрофида бирлаштириш ёки уларни бир ғояга ишонтириш ниҳоятда мушкул вазифа. Бу вазиятда хурофотчилар инсонлар ўртасида сохта, ёлғон хабарлар тарқатиб, халқни саросимага солиш, динидан қайтариши ёки илм аҳлиларига ҳурматсизлик қилиши кузатилади.

Абу Ҳомид Ғаззолий ўз даврида ислом динига хилоф турли бидъатлар, айрим сохта уламоларнинг диний тушунчаларни нотўғри талқин қилиши, авом халқ учун тушунарли бўлмаган диний ғояларни ўз манфаати йўлида тарғиб қилишига қарши курашгани ва ислом динини ғоявий жиҳатдан ҳимоя қилгани

учун замондошлари томонидан “Ҳужжат ул-Ислом” (“Ислом далили”)деб улуғлашган.Бунга унинг қаламига мансуб кўплаб асарлари далил бўла олади. Жумладан, фикҳга оид “Босит”, “Вожиз”, “Восит”, ақидага доир “Қавоид ал - Ақоид” (“Ақидаларнинг қоидадари”), “Ар-Рисолат ал қудсия”(“Қудсия рисоласи”), мутасаввифлар учун “Иҳйа улум ад-дин” (“Диний илмларни тирилтириш”), “Мукошафат ул қулуб” (“Қалблар кашфиёти”) асарлари машҳур. Шунингдек, “Таҳофут ал-фаласифа” (“Файласуфларни рад этиш”), “Кимёи саодат” (“Саодат кимёси”), “Мақосид ал фаласифа” (“Файласуфларнинг мақсадлари”) асарларида ислом илоҳиёт тизимини ишлаб чиққан ва уни фалсафий жиҳатдан асослашга уринган [2;627].

Ғаззолий таълимотини ўрганиш учун аввало, унинг дунёқарашишаклланишдаврини ва ҳаёт йўлинишартли равишда иккига бўлиш лозим. Биринчи даврида унинг ёшлиги, Қуръон, ҳадис, фикҳ, мантиқ, фалсафа ва бошқа фанларни чуқур ўрганиши ва шу асосида ислом дунёсида диний-ғоявий ихтилофлар авж олган вақтда, ихтилофчи олимлар ва имомлар билан илмий баҳсларга киришиб, уларни динда янги пайдо бўлган хато, янглиш фикрлардан қайтариши кабиларни киритиш мумкин. Шунингдек, мазкур даврда унинг диний ва дунёвий илми орқали машҳурликка эришиши, Бағдодда чақмоқ сингари чақнаб, шуҳрати замон буюклари, амирлар ва халифалик олимларнинг шуҳратидан ошиб кетишидир [3;6].

Бу даврда Ғаззолийнинг илмий изланишлари асосан, ўз давригача бўлган диний, фалсафий таълимотларни таҳлил қилиш, уларга илмий далилларни келтириш ва ўз раддия-мулоҳазаларини билдириш бўлган. Жумладан, “Иҳйа улум ад-дин” (“Диний илмларни тирилтириш”) номли машҳур асарида диний илмларнинг инсон ҳаётидаги ўрни, ўша даврдаги диний, фалсафий таълимотларнинг асоссиз далилларива халқни эътиқодини мустаҳкамлашга қаратилган ғояларини илгари суради.

Ғаззолий ҳаётининг биринчи даврида, у жўшқинлик билан фаолият олиб бориб, халқ билан бирга бўлган бўлса, иккинчи даврида эса,унинг қалбидапайдо бўлганшубҳаси (“...қилаётган барча ишларим шон-шуҳрат, амал-мансаб, нуфуз ва мол-дунё учун эмасми?”- деган савол) унинг руҳий ҳолатига таъсир қилганлиги натижасида, у бироз халқдан йироқлашиб, узлатда ўтиради [4;486]. Бу даврда у мадрасада дарс беришни тўхтатади ва хилватда суфиёна яшай бошлайди [5;434]. Шу даврда ёзилган “Ал-Мунқиз мин ал-залол” (“Адашганларни қутқарадиган нарсалар”) асарида ўз ҳаётига оид эътироф-икрорларини баён этиб, илм ўрганиш давомида босиб ўтган йўлларини изоҳлайди [6;13].

Ғаззолийнинг узлатда ўтириши суфийлик йўлидаги қол оламидан ҳол оламига етганлигининг нишонаси эди. Яъни,у моддий оламда, одамлар билан бирга яшашдан кўра ёлғизликда, маънавий оламда, илмлар ва ибодатлар дунёсида яшашдан келадиганҳузурниафзал кўради.Унинг бундай аҳд қилишига сабаб, укаси сўфий Абул-Футуҳ Аҳмад Ғаззолийнинг айтган сўзлари ҳам таъсир қилган бўлиши мумкин. Жумладан, у бир куни мадрасада ваъз айтаётганида, укаси Абул-Футуҳ киради ва сўз сўраб, қуйидаги шеърни ўқийди:

Мен кучлиман, халқ заиф деб, халққа берар бўлдинг қувват,
Халқни кучли қилмоқ учун сарф айладинг қанча ғайрат.
Халқ кучланди – олға кетди, ҳориб ортда қолдинг ўзинг,
Ҳидоятга бошладинг-у, ўзинг қолдинг беҳидоят.
Нима бўлди, оғажоним, гапим кирмас қулоғингга
Айтсанг ҳамки халққа шунча гўзал ўгит, ваъз-насиҳат?
Эй чарх тоши! Қачонгача темирларни чархлайсан-у,
Ўзинг ўтмас бир матоҳсан, кўзларингга йўқ басират[7;8].

Мазкур шеърдан таъсирланган Ғаззолий 11 йил зоҳидликда ҳаёт кечиради ва илм билан машғул бўлади. Маълум муддат ўтгандан кейин,Салжуқийлар давлатининг машҳур вазири Низомулмулкнинг ўринбосари Фахрулмулк хилватда яшаётган Ғаззолийни яна Низомия мадрасасида мударрислик қилишга, жамоат билан бирга бўлишга кўндиради. Шундан сўнг, Ғаззолий хилватдан чиқиб, яна дарс беришни бошлайди. Мазкур даврда ўзига ўхшаш олимларнинг камайиши натижасида, одамларнинг иймони заифлашиб, ислом ғояларига зид амалларнинг кўпайиб кетганлигини кўрган Ғаззолий тезда илм аҳлилари билан маслаҳат йиғинини ўтказади. Шу орқали у олим кишига хилват ва танҳолик жоиз эмаслигини англаб етади.

Ғаззолий икки ҳолатда,яъни халқ билан бирга бўлиб, “анжуман”да ва халқдан узоқлашиб, “узлат” да яшаганлигини инобатга олсак, у турли тоифадаги кишилар билан мулоқот қилишга оид назарий ва амалий асосланган фикрларни илгари сурганлигига гувоҳ бўламиз. Ғаззолий жамоат ичида бўлиш ва узлатда ўтиришнинг тартиблари, шартлари тўғрисида “Аҳлоқ ул Аброр”, “Кимёи саодат”, “Саодатга элтувчи илм”, “Мукошафатул қулуб” (Қалблар кашфиёти), “Иҳйа улум ад-дин” (“Диний илмларни тирилтириш”)номли асарларида маълумотлар келтиради [8].

Ушбу асарларида “узлат” ва “хилват”, “анжуман” тасаввуфий категорияларни таҳлил қилади. Дастлаб, у “узлат”ни сабабларини қуйидагича таҳлил қилади: “Хилватда яшашни ихтиёр этган инсонлар халқдан икки сабаб билан узоқ бўлиш (узлат)га интилиши мумкин: биринчиси, одамлар сендан ўзлари билан тез-тез учрашиб туришни сўрайвериб, ҳоли-жонингга қўйишмайди ва ибодат қилишингга халақит беради”,– дейди Ғаззолий.Бу фикрни асослаш учун у қуйидаги ҳикояни келтиради: “бир куни бир жамоатни кўрдим, ўқ отишарди. Улардан узоқда бир киши турарди. Ўз иши билан машғул эди, у билан сўйлашишни истаб, олдига бордим.

– Менга сен билан гаплашишдан кўра, Аллоҳни ёдга олиш яхшироқ ва севимлироқ,–деди у.

– Бу ерда ёлғизсан, сиқилгандирсан, – дедим.

– Аллоҳ ва икки фаришта менга ёрдам бераяпти,– деди у.

– Хўп, бир оғиз гап: сенингча, анави ўқ отишаётларнинг қай бири ютади?– деган саволимга, у:

– Аллоҳ қай бирини авф этса, ўша ютади, деб жавоб берди.

– Мен қай томонга қараб юрсам, тўғри кетган бўламан? – деб сўрадим. У кўкни кўрсатди ва ўрнидан туриб кетди. Мен билан ортиқ гаплашмади[9;58].

Бу ҳикоядан Ғаззолий қуйидагича хулоса чиқаради, бир одам иккинчисини ўзи билан машғул қилади ва ибодатдан чалғитади. Ҳатто, ёлғиз ибодат қилишига ҳам қарши бўлади. Айни вақтда бало ва фалокатларга етаклайди. Ғаззолий Хотам Асом деган кишининг халқдан беш нарсани илтимос қилганида, халқ унга эътибор бермаганидан узлатга чекинганлигини маълум қилади. Унга кўра, Хотам Асом халқдан Аллоҳга ибодат қилинглар, Унга боғланинглар деганида, улар қилмаганлар; у ҳолда мен ибодат қилай, ёрдамчим бўлинглар деб ёлворганида ҳам, улар қилмаганлар; сизлардан айрилиб, ёлғиз бошимга ибодат қиламан, мендан ранжиманглар деганида, улар ранжиганлар; ҳаммангиздан воз кечдим, менга Аллоҳ йўлида бўлишимга монеъ бўлманглар, мени номашруъ ишларга (Аллоҳ таъқиқлаган амалларни қилишга) чақирманглар, у йўлда юрмасам, менга душманлик қилманглар деганида, уни тингламаганлар. Охир оқибат, нечун бизнинг йўлимизга юрмаяпсан, деб душманга айланганлигини айтади. Шунинг учун ҳам халқдан воз кечиб, айрилиб, ёлғиз ибодатга машғул бўлишига мажбур бўлган у, –дейди Ғаззолий. Унинг бу фикрларни келтиришидан мақсади, халқ турли тоифали бўлиб, ҳамма ҳам бирдек, диний даъватларга эргашавермайди, уларга қўшилсанг, ибодатга вақт тополмайсан ёки ибодатлар қазо бўлиб, бу катта гуноҳларга сабабчи бўлишидан огоҳлантиришдир. Шу боисдан, пайғамбаримиз Муҳаммад (с.а.в) узлатга чекинишнинг ўзига хос томонларини, узлат вақтидаги ҳолларини билдириб, “Узлат вақтига етишганлар узлат қилсинлар” деган ҳадисини далил қилади[10;59]. Мазкур ҳадисга амал қилиб, халқ билан мулоқотни тўхтатиш жоизлигини Ғаззолийшундай изоҳлайди: бизга энг яхши ва фойдали ишларни ҳазрати Пайғамбар биздан мукаммалроқ билади, ҳар ким ўз вақтига қарасин ва агар узлатни фойдали жиҳат ва шароитларни кўрса, пайғамбаримиз Муҳаммад (с.а.в) кўрсатмаларига амал қилсин. Чунки, мазкур вақтда фойдали ва зарарли бўлган нарсалар нима эканлигини Пайғамбаримиз биздан кўра яхшироқ билади. Ёлғончи фикрларга ва йўлдан адашган таълимотларга ўралашиб қолиб, ўзинга зиён келтирма ва пушаймон бўлишинг ҳеч гап эмас, деб насиҳат қилади [11;59]. Ғаззолий узлатга оид Пайғамбаримиз Муҳаммад (с.а.в)нинг ҳадисларини, Юсуф ибн Арбот, Суфён ибн Утба, Суфён Саврий, Довуд Тои каби уламоларнинг қарашларини таҳлил қилиб, бундай вақтда халқ ичида юриш хато бўлишини айтиб, халқдан узоқлашишни тавсия қилади.

Ғаззолий узлат(инсонлардан маънан узоқлашиб, ёлғизликка чекиниш)нинг иккинчи сабабини қуйидагича тушунтиради: халқ билан алоқада бўлган обидлар ибодатларида шон-шуҳрат орзусидан қутула олмайди. Халқдан узилмаган шахсларнинг илми ўзларига наф бермагандай, бировга ҳам бир хайри тегмайди, деб ҳисоблайди. Бу борада Яҳё ибн Муознинг қуйидаги фикрини келтиради: “киши ибодатининг халқ ичида кўз-кўз қилиниши – бу бир риё кўрпачасидир” [12;63]. Ғаззолий фикрича, шу сабабли обидлар ва зоҳидлар тоифаси риёдан қўрққанлари учун бегоналар билан умуман мулоқотга киришмаган, ҳаттоки, бир-бирини зиёрат қилишмаган.

Ривоятларга кўра, Имом Ғаззолий ҳазратларининг шайхи орифлардан бирини зиёрат қилгани боради. Анча вақтгача суҳбатлашиб, бир-бирларини дуо қиладилар. Охири хайрлашаётиб, шайх орифга: Бу йиғилишдан яхшироқ ва

бахтлироқ бир йиғилишда бўлмагандим,дейди. Ориф унга шундай жавоб беради: – Мен эса бу йиғилишдан андишалироқ ва таҳликалироқ бир йиғилишга дуч келмаганман. Чунки, сен олиб борган гўзал суҳбатлар билан илм ва амалингнинг устунлигини менга кўрсатишга уриндинг ва шу тариқа ўзингни кўз-кўз қилишга шошдинг. Мен ҳам гапларингни тасдиқлаб риёкорлик қилдим. Шу туфайли иккимиз ҳам риё йўли билан амалларимизни буздик ва бу – суҳбатимизнинг Аллоҳ ҳузурида мақбул бўлмаслигига сабабдир, деб ўйлайман [13;64].

Халқдан узоқлашишнинг ҳикмати нимада? Узлатга чекинишнинг қандай даражалари ва чегаралари бор? Ушбу саволларга жавоб беришда Ғаззолий халқни икки синфга бўлади:

Биринчи синф инсонларнинг илмига, ҳикматига халқнинг эҳтиёжи бўлмайди. Шу сабабдан бундай инсонларнинг жамоатдан айри яшашларига ва халққа аралашмасликларига бирон тўсиқ йўқ. Фақат жамоат билан қилиниши фарз ва вожиб бўлган жума, байрам (ҳайит) намозларида иштирок этишлари, рўзғорларини таъминлаш жиҳатидан халқ билан мулоқот қилишлари ва бундан ташқаридаги вақтларда танилмайдиган ва билинмайдиган даражада халқдан узоқ туришлари мумкин. Агарда, бутунлай узлат қилишни, бир гўшага чекиниб, халқ билан ҳеч қандай алоқага кирмасликни истаса, бу икки ҳолатда бўлади:

а) бу каби кишилар тоғларда ёки дараларда, кимсасиз ерларда ўтиришлари керакки, шу ҳолдагина юқорида айтилган жамоатларга аралашиш ва диний жамоатларга қўшилиш мажбуриятидан халос бўла олади.

б) жума ва байрам намозлари каби фарзларни адо этиш ва моддий эҳтиёжларини таъминлаш учун халқ билан мулоқот қилишдаги маънавий масъулиятни адо этиш билан қўлга киритилган савобдан гуноҳ кўпроқ бўлишига ишончи юқорироқ бўлса, ишонч узлатга чекиниш учун бир узр бўлади. Ғаззолий бу фикрни асослаш учун қуйидаги ўзи гувоҳ бўлган воқеани келтиради: “Маккада узлатга чекинган баъзи шайхларни кўрдим. Турар жойлари узоқ бўлмаган ҳолда Қутлуғ Ҳарамга келиб намоз ўқишмасди. Жамоат билан намоз ўқиш сизнинг зиммангизда вожиб-ку, нега буни тарк этяпсизлар? дея сўрадим. Менга юқорида айтилган “жамоатга қўшилишнинг гуноҳи савобидан ортиб кетармикин”, деган андишадамиз, деб узр айтдилар. Мен ҳам, узрли инсонларни айблай олмайман, дедим” [14;65].

Ғаззолий узлатга чекинишни назарий ва амалий жиҳатдан таҳлил қилиб, узлатга чекинишнинг узрли сабаблари ва тўсиқларини етарли даражада асослайди.Ғаззолий “узлат” ва “хилват” категорияларини бир томонлама асослашдан тўхтаб, “анжуман” яъни жамоат билан бирга бўлишнифойдалари ва “узлат”ни зарарлари тўғрисидаги таҳлилларини давом эттиради.Унинг фикрича, ҳақиқий йўл жамоат намозларида бўлиш ва халқнинг хайрли ишларига ҳисса қўшишдир. Агар киши бутунлай хилватни хоҳласа ҳамда жамоатда бўлиш фарз ва вожиб саналган намозларнинг маънавий жавобгарлигидан холи бўлишни истаса, у ҳолда тоғ тепалари,дара бўйлари каби овлоқ ва инсонлардан жуда узоқ жойларда яшаши лозимдир. Шаҳарда ёлғиз ўтириб, халққа қўшилмаслик, жамоатларга аралашмаслик хатодир. Гарчи инсонларга қўшилиш сабабли орттириладиган гуноҳлар хайрдан ошиб кетиши

эҳтимоли узр саналса ҳам. Лекин, узр сифатида кўрсатилган далил аксинча бўлиб чиқиши, яъни хайр гуноҳдан ортиқ чиқиши ҳам мумкин ва у ҳолда узлат яхши натижа бермаган бўлади. Ғаззолий узлатга кетган, жамоатдан узоқлашган кишилар тўғрисида шундай хулосага келади: узлатни хоҳловчи мўминлар бу жиҳатдан узлатга оид бўлган мулоҳазаларни билиб, қайси бири хайрли бўлса, ўшанга ҳаракат қилишлари лозим.

Бундан ташқари, илм аҳлиларининг узлатга чекиниши номақбулдир,–деб таъкидлайди Ғаззолий. Зеро, шундай инсонлар борки,улар олимдирлар ва илмига амал қилади.Ваъз ва насиҳатлари билан халққа тўғри йўл кўрсатиши ва яхши ишларга ундаш ва бидъат аҳлининг овозини ўчириш кучига эгадир. Бундай кишиларнинг ёлғизликка чекиниб, халққа аралашмаслиги жоиз эмас. Аксинча, халқни яхшиликка чақириш, уларга Аллоҳнинг амр ва таъқиқлари ҳақида ваъз ва насиҳатлар айтиб, тўғри йўлга йўналтириши, диний муаммоларни ечиб, тараддудлардан қутқариши хусусида ўзини бахшида қилиши унга вожиб бўлади. Бу борада пайғамбаримиз Муҳаммад (с.а.в)нинг қуйидаги ҳадислари далил бўла олади: “Ўртада пайдо бўлган бидъатларга (динга қарши одатларга) қарши мужодалада бўлмай жим ўтирган олимга Аллоҳнинг лаънати бўлсин” [15;67]. Ушбу ҳадисга амал қилган, жамоатга қўшилиб, бидъатларга қарши курашган, халқни маърифатли қилиш ниятида юрган олимлар кечирилади. Лекин узлатга чекинган олимлар кечирилмайди. Бироқ, уларга ҳам халққа қайтиш ва бу вазифани керакли даражада адо этишга даъват қилиниши лозим.

Ғаззолий мазкур фикрни тасдиқлаш учун устози Абу Бакр ибн Фаврақ ҳазратларининг қуйидаги ривоятини келтиради: “Ибодат қилиш учун халқдан узоқ бир тоғ бошига чиқдим. Ибодат билан машғул бўлган вақтда кўкдан бир садо келиб, менга бундай деди: “Эй Абу Бакр, халққа ваъзу насиҳат қилиб, одамларни тўғри, ҳақ йўлга чақириш илмининг кучига эгасан. Бу сенга вожиб бўлатуриб, нега тоғ бошига чиқдинг? Шунда дарҳол шаҳарга тушдим ва вазифамни қила бошладим”. Шунингдек, Маъмун ибн Аҳмад исмли машҳур уламо ҳам ўз устози Абу Исҳоқдан эшитган қуйидаги ривоятини келтиради: “Бир кун Лубнон тоғларидаги обидлар олдига кетдим ва: – Эй ўт еяётганлар! Муҳаммад умматини бидъатчилар, йўлдан тойганлар қўлида қолдириб, бу тоғ тепасида нима қилиб ўт еб юрибсиз?–деб сўрадим. Улар эса: – Биз халққа ваъз-насиҳат қилгулик қудратига эга эмасмиз. Аллоҳ таоло бундай куч-қудратни сенга берган. Бу амр бизга эмас, сенга фарз!–дея жавоб бердилар”. Шундан кейин устозиАбу Исҳоқ “Жоми ул жалий вал хафий” номли китобини ёзиб, халқни Ҳақ йўлига чақирди ва бидъат аҳлининг қўлидан қутқарди.

Ғаззолий халқ билан мулоқотга киришиб, уларни маърифатли қилишни ният қилган олимларга икки вазифани қўяди:

1. Халққа етакчилик қиладиган олим. Бу олим кўп сабрли, ўта юмшоқ, теран дунёқарашли ва бу муҳим вазифасида муваффақиятли бўлиши учун Аллоҳнинг мададини тилаб юриши лозим.
2. Кўринишда одамларга ичдан маънавий устод бўла олувчи олимлар. Булар халқ сўраса, жавоб бериши керак. Зиёрат қилгани келса, очиқ юз билан кутиб олиши зарур [16;91].

Ғаззолий олимларни Пайғамбаримиз Муҳаммад (с.а.в) нинг ворислари сифатида эътироф этиб, халқ билан бирга бўлишга даъват қилади. Жумладан, “ибодатларга қўшилсин, зиёратларга, кўнгил сўрашлар, табрикларга бориб, Аллоҳ ризоси учун кўнгилларини олсин. Ўзидан сўраган нарсалари, ишларини иложи бўлса қилиб беришдан ўзини четга олмасинва туриш-турмушини яхши била туриб улардан пора олмасин. Ниманики қилса, Аллоҳ ризолиги учун қилсин, ниманики тиласа, Аллоҳдан тиласин. Ҳеч кимсадан ҳеч нима таъма этмасин. Уларга жаҳл қилмасин, бахиллик қилмасин. Бирор тиқилинч иши бўлса, ҳатто бу жуда муҳим эса-да, гапирмасин, ичида тутсин. Сўнгра ўз нафсига қараб ўшандоқ пайтларда чин юракдан ички ибодатини қилсинки, Ҳақ таолога мақбул келсин” [17;67].

Шунингдек, Ғаззолий узлатга чекиниб, жамоатга қўшилмаслик офатлари тўғрисидақуйидагиларни ёзади: “Билгилки, бир қанча дунё ва охиратлик ишлари борки, то одамларга аралашмагунча ҳосил бўлмайди ва хилват қилмоқ билан бу ишлар амалга ошмайди. Бу олти офатдир: биринчиси, илм олишдан маҳрум бўлади. Агар киши фарз илмини ўрганмаса, унга хилватга ўтириш ҳаромдир”[18;340]. Унинг фикрича, фарз илмини ўрганиб, ўзга илмни ўрганмаган бўлса ва фаҳм қилолмаса, у кишига ибодат учун хилватда бўлмоғи тўғридир. Агар шаръий илмни тўлиқ ўрганишга қудрати бўлиб, илм ўрганмай, узлатга кетса, кўп гуноҳ ва харобликка сабаб бўлади. Киши илм ўрганмай, хилватни ихтиёр қилса, аксар вақти уйқу, бекорлик ва пароканда хаёл билан беҳуда ўтади. Иккинчи офат шуки, манфаат олиш ва элга фойда етказишдан маҳрум бўлади. Касб ва ҳунарни халққа аралашмагунча ўрганиб бўлмайди.Кишининг бирон касб-ҳунарни ўрганиб, шу касб орқали оиласига ва элга манфаат етказиши, садақа бериши ва бошқа халққа фойдаси тегадиган хайрли ишлар қилиши узлатдан яхшироқдир. Шунингдек, “кимнингким аёлу оиласи бўлатуриб уларни таъминлаёлмай узлат этса – гуноҳдир”,–дейди Ғаззолий [19;93]. Учинчи офат шуки, киши узлатда мужоҳада ва даъватдан орқада қолади. Тўртинчи офат шуки, хилватда васваса ғолиб бўлиб, дилга зараретади. Зикр малол топади. То халққа муносабат қилмагунча зарар даф бўлмайди. Ибн Аббос (р.а) айтади: “Дилнинг роҳатидан бир йўла жудо бўлмагил, дил кўр бўлади. Бас, ҳар куни бир соат бир киши билан улфатчилик қилгилки, дилнинг шодлиги зиёда бўлгай. Ва лекин шундай киши билан ҳамсуҳбат бўлгилки, мол-дунёдан кўнгил совутгай ва охират ишига тарғиб қилгай” [20;342]. Бироқ Ғаззолий ғафлат аҳли билан бир соат бўлишликдан қайтаради,зеро бу зиёнкорликдир. Бу борада ҳазрати пайғамбаримиз Муҳаммад (с.а.в) шундай деганлар: “Ҳар киши дўсти ва улфатининг сифати қандай бўлса, бу ҳам худди ўшандай сифат касб этади”. Бешинчи офат шуки, касал кўриш, вафот этганларнинг жанозасида иштирок этиш, меҳмондорчиликка бориш, қутлаш-табриклаш ва таъзия изҳор қилиш савобидан маҳрум бўлади. Киши мусулмонлик ҳуқуқларини бажариш савобини ихтиёр этса, халқ орасида бўлмоғи яхшироқдир. Олтинчи офат шуки, узлат ҳам такаббурликни кўриниши бўлиб, одамлардан эътибор, тавозеъ талаб қилишдир [21;343].

Ғаззолий хилватда бўлишнинг фойдалари ва офатларини бирма-бир таҳлил қилиб, ҳар киши ўз ҳолини сарҳисоб қилиши ва хилватни ёки одамларга

аралашиб юришни ихтиёри ўзида эканлигини айтади. “Хилват” ва “анжуман” да бўлишнинг одоблари бўлиб, қайси йўлни хоҳласа, ўша йўлдаги қоидаларга амал қилишга чақиради. Шунингдек, хилватни ихтиёр қилса, бу сирини одамларга ошкор қилмаслиги лозим. Бунда киши одобларга риоя қилган ҳолда, Аллоҳнинг ибодати билан машғул бўлади ва ҳеч вақт бекор бўлмайди. Ушбу тавсиялардан маълумки, Ғаззолий илм аҳлиларини халқ билан бирга бўлишга, уларни оғирини енгил қилишга даъват қилиб, халққа қилган яхши амаллари Аллоҳга мақбул келишини яъни жамоат ичида яшаб, лекин Аллоҳ таолога доимий ибодат қилиб боришни тарғиб қилмоқда. Шу ўринда Ғаззолий Умар ҳазратларининг қуйидаги фикрларини келтиради: “Тунда ухласам–нафсимга бўйсунган бўламан, кундуз ухласам– фуқароларимга зарар бераман. Бу иккиси ўртасида ухлаш менинг учун мумкинмикан?– дея одамларни тафаккур қилдирган эканлар. Демак, нафснинг халқ билан, қалбнинг Аллоҳ билан бўлиши жуда қийин масала ва мушкул бир ишдир [22;68]. Бироқ, Ғаззолий халқни доимо пайғаримиз Муҳаммад (с.а.в)нинг қуйидаги ҳадисига амал қилишга чақиради: “Умматимнинг дунёда узлатга, ёлғизликка чекиниши – масжидларда ўтириб Ҳақ таолога юзланиб ибодат билан машғул бўлишидир”. Бу ҳадисдан халқдан узилиш жоиз эмаслиги англашилади. Ғаззолийнинг фикрича, масжидда ибодат билан машғул бўлмоқ ва халққа аралашмоқдан мақсад зоҳирда халқ билан, ботинда Ҳақ билан бирга бўлишдир. Зотан, ҳақиқий узлат мана шудир. Асло халқдан тамоман узилиш дегани эмас [23;71].

Шу ўринда айтмоқчимизки, Юсуф Ҳамадоний томонидан илк бор айтилган “хилват дар анжуман” тариқат қоидаси, Баҳоуддин Нақшбанд томонидан ривожлантирилган “Дил ба ёру даст ба кор” тариқат ғоясини ишлаб чиқишда Ғаззолийнинг таълимотидан илҳомланган бўлиши мумкин. Тарихан олиб қарайдиган бўлсак, Абу Ҳомид Ғаззолий ва Юсуф Ҳамадоний бир даврда Абу Али Формадийнинг муридлари бўлишган.Эрон олими доктор Муҳаммад Амин Риёҳийнинг таъкидлашича, Хожа Юсуф Ҳамадоний шахсият сифатида Имом Муҳаммад Ғаззолийга ўхшаб кетади, улар иккаласи ҳам тасаввуфни содда ва безаксиз сўзлар билан тушунтириши ҳамда тариқатни шариатга мувофиқ бир мақомга келтириши уларни ҳамфикр бўлганлигини тасдиқлайди. Шунингдек, Ғаззолий турли соҳага оид асарларининг кўплиги билан шуҳрат қозонган бўлса, Хожа Юсуф Ҳамадоний кўплаб муридлар етиштиргани билан тасаввуфда юқорироқ даражада турган. Бироқ, Юсуф Ҳамадонийнинг ҳампири Имом Муҳаммад Ғаззолийдан фарқли томони, у илмий-маърифий асарлар ёзишдан кўра, одамлар орасида юриб, уларни иршод қилиш, муридлар таълим-тарбияси билан шуғулланиш йўлини танлаганлигидир.

Умуман олганда, Ғаззолийнинг халқ билан мулоқот қилиш масаласига алоҳида эътибор қаратиши ўша даврнинг зарурати сифатида қабул қилиш лозим. Маълум бўладики, у хилват ва анжуман масалаларни муҳокама қилиб, фойда ва зарарларини таҳлил этган экан, бу икки қарама-қарши руҳий эҳтиёжни бирлаштирадиган одамни орзу қилади, руҳан Ҳақ билан ва жисман халқ билан бўлган кишини буюкларнинг буюги деб ҳисоблайди. Ғаззолий халқ билан мулоқот қилиш масалаларига оид тадқиқотлари кейинги даврда хусусан,

нақшбандия тариқатини ривожлантиришда Баҳоуддин Нақшбанд ҳазратлари учун методологик асос бўлган бўлса ажабмас.

Фойдаланилган адабиётлар

1. Бидъат – (араб.– янгилик киритмоқ, янгидан яратмоқ) – ислом ақидаси ва ҳукмларига хилоф янгилик. (Ислом. Энциклопедия. Т.:ЎзМЭ., 2017. Б.106)
2. Ислом. Энциклопедия. Т.:ЎзМЭ., 2017. Б.627.
3. Узлат (араб.– чекиниш; кишилардан четлашиш; узлат этиш – ёлғизликни ихтиёр қилиш) – холи жой; танҳолик, ҳеч нарсага боғланмаслик. Тасаввуфга кўра, у ҳаётдан қочиш, кундалик турмушдан ажралиб яшаш. (Ислом. Энциклопедия. Т.:ЎзМЭ., 2017. Б.486).
4. Суфий – тариқатга мансуб шахс, мурид. Тасаввуф йўлига кирганлар ўзларини хилватда тутиш, халқдан ажралиб, эгниларида пустин кийиб юришини суфиёна ҳаёт кечириш деб ҳисоблайди. (Ислом. Энциклопедия. Т.:ЎзМЭ., 2017. Б.434).
5. Абу Ҳомид Ғаззолий. Кимиёи саодат/ Таржимонлар: Т.Қодиров, И.Нуруллоҳ.– Тошкент. Ғафур Ғулом номидаги нашриёт-матбаа ижодий уйи,2018. Б.13.
6. Абу Ҳомид Ғаззолий. Саодатга элтувчи илм/Таржимон: М.Аъзам.– Тошкент. Ғафур Ғулом номидаги нашриёт-матбаа ижодий уйи,2018. Б.8.
7. Абу Ҳомид Ғаззолий. Кимиёи саодат/Таржимонлар: Т.Қодиров, И.Нуруллоҳ.– Тошкент. Ғафур Ғулом номидаги нашриёт-матбаа ижодий уйи,2018. – 400 б.,Абу Ҳомид Ғаззолий.Саодатга элтувчи илм/Таржимон: М.Аъзам.– Тошкент. Ғафур Ғулом номидаги нашриёт-матбаа ижодий уйи,2018. – 352 б., Абу Ҳомид Ғаззолий. Мукошафатул қулуб(Қалблар кашфиёти)/Таржимон ва нашрга тайёрловчилар: М.Аъзам И.Нуруллоҳ; масъул муҳаррир Ш.А.Мансур.– Тузатилган қайта нашр.–Тошкент. Ғафур Ғулом номидаги нашриёт-матбаа ижодий уйи,2018. – 512 б., Абу Ҳомид Ғаззолий. Иҳёу улумиддин (Дунёни англаш китоби)/Таржимон: Б.Эрали.– Тошкент. “Sharq”,2018. – 304 б.
8. Абу Ҳомид Ғаззолий. Саодатга элтувчи илм/ Абу Ҳомид Ғаззолий; таржимон: Миразиз Аъзам.– Тошкент. Ғафур Ғулом номидаги нашриёт-матбаа ижодий уйи,2018. Б.58
9. Ўша асар Б.59.
10. Абу Ҳомид Ғаззолий Саодатга элтувчи илм/Таржимон: М.Аъзам.– Тошкент. Ғафур Ғулом номидаги нашриёт-матбаа ижодий уйи,2018. Б.59.
11. Ўша асар Б.63.
12. Ўша асар Б.64.
13. Абу Ҳомид Ғаззолий Саодатга элтувчи илм/ Абу Ҳомид Ғаззолий; таржимон: Миразиз Аъзам.– Тошкент. Ғафур Ғулом номидаги нашриёт-матбаа ижодий уйи,2018. Б-65.
14. Абу Ҳомид Ғаззолий Саодатга элтувчи илм/ Абу Ҳомид Ғаззолий; таржимон: Миразиз Аъзам.– Тошкент. Ғафур Ғулом номидаги нашриёт-матбаа ижодий уйи,2018. Б-67.

15. Абу Ҳомид Ғаззолий. Эй фарзанд/ Таржимон:Йўлдош Эшбек.– Имом Бухорий халқаро маркази,2018.Б.91.
16. Абу Ҳомид Ғаззолий Саодатга элтувчи илм/Таржимон: Миразиз Аъзам.– Тошкент. Ғафур Ғулом номидаги нашриёт-матбаа ижодий уйи,2018. Б-67.
17. Абу Ҳомид Ғаззолий. Кимиёи саодат/ Абу Ҳомид Ғаззолий; таржимонлар: Т.Қодиров, И.Нуруллоҳ.– Тошкент. Ғафур Ғулом номидаги нашриёт-матбаа ижодий уйи,2018. Б.340.
18. Комилов Н. Тасаввуф. Т. “Movarounnahr”. 2009. Б.93.
19. Абу Ҳомид Ғаззолий. Кимиёи саодат/ Абу Ҳомид Ғаззолий; таржимонлар: Т.Қодиров, И.Нуруллоҳ.– Тошкент. Ғафур Ғулом номидаги нашриёт-матбаа ижодий уйи,2018. Б.342.
20. Ўша асар.Б-343.
21. Абу Ҳомид Ғаззолий Саодатга элтувчи илм/Таржимон: Миразиз Аъзам.– Тошкент. Ғафур Ғулом номидаги нашриёт-матбаа ижодий уйи,2018. Б-68.
22. Абу Ҳомид Ғаззолий Саодатга элтувчи илм/Таржимон: Миразиз Аъзам.– Тошкент. Ғафур Ғулом номидаги нашриёт-матбаа ижодий уйи,2018. Б-71.

ЮКСАК МАЪНАВИЯТ СОҲИБИ АЛ-ХОРАЗМИЙ ИЛМИЙ ВА МАЪНАВИЙ МЕРОСИНИНГ ЁШ АВЛОД ТАРБИЯСИДАГИ ЎРНИ

К.Ғаниев СамДАҚИ доценти, т.ф.н
О.Тургунбаев-СамВМИ доценти, т.ф.н

Мустақиллик йилларида маънавиятга давлат фаолиятининг устувор йўналишлардан бири сифатида улкан эътибор қаратилди, кўҳна тарихимиз, бой маданий-маънавий меросимиз қайта тикланди. Шу жумладан, IX-XII асрларда Марказий Осиёда рўй берган илм-фан равнақи, юритимиздан етишган қомусий олимлар серқирра ижодини, уларнинг илмий меросини кенгроқ ўрганиш имконияти пайдо бўлди. Марказий Осиёда катта ва муҳим ижтимоий-сиёсий ўзгаришлар юз берди. Шу билан бирга, бу давр маданияти, маънавий ҳаётида ҳам жуда катта ижобий ўзгаришлар содир бўлдики, улар нафақат Мовароуннахр, балки бутун мусулмон Шарқи тарихида ўчмас из қолдирди. Маънавий ҳаётда ислом мустаҳкам ўрин эгаллади. У фақат дингина эмас, балки янги йўналиш сифатида бутун маданий жараёнга, мусулмон мамлакатлари орасида ижтимоий-маданий, маърифий алоқаларни кучаювига ҳам катта таъсир кўрсатди. Маънавиятда ҳурфикрлилик устунлик қилди, диний ва дунёвий илмлар узвий боғлиқ холда ривож топди. Мовароуннаҳр ва Хуросон бутун мусулмон дунёсига ўзларининг ўлмас асарлари билан танилган қомусий алломаларни, маънавияти юлдузларини етиштирди.

Шу нуқтаи назардан қараганда, буюк аждодимиз юксак маънавият сохиби, қомусий олим ал-Хоразмийнинг илмий ва маънавий меросини ўрганиш ва ёшларни ушбу меросга содиқлик руҳида тарбиялаш муҳим аҳамият касб

этади. Уша даврда Бағдод, Дамашқ, Қоҳира, Марв каби шаҳарлардаги мактабларда ҳандаса, илми нужум, риёзиёт, тиббиёт каби фанлар кенг ўқитиларди. Бунда Эрон, Хуросон ва Мавороуннаҳрдан борган олимларнинг ҳам ҳиссаси салмоқли эди. Манбалардан маълумки қадимги Хоразмда астрономия ривожланган бўлиб, хоразмликлар осмон "сирлари"ни арабларга қараганда анча яхши билганлар. Археологик қазишмалар бу ерда қадимда исломдан бир неча аср аввал астрономик кузатишлар олиб борилганидан далолат беради. Ал-Хорзмий дастлабки таълимни хусусий муаллимлардан олади. Кейинчалик ўша даврнинг илм-фан маркази бўлган Марвга келиб мадрасада ўқийди, мустақил мутоала, илмий изланишлар билан шуғулланади. Маълумки, ал-Маъмун 809 йилда Марвда халифа Хорун ар-Рашиднинг ноиби, сўнг 813 йилдан бошлаб халифа бўлади ва 819 йилда Бағдодга кўчади. Ал-Маъмун Марвда бўлганида Хоразмий, мовароуннаҳрлик ва хуросонлик бошқа олимларни ўз саройига жалб этган. Ал-Хоразмий Боғдодга келиб "Байт ул-ҳикма" (Ҳикматлар уйи) деб номланган ўзига хос Фанлар академияси бўлган илмий даргоҳда фаолият кўрсатади, илмий тадқиқот ишларига раҳбарлик қилади. Буюк ватандошимиз ўз мавқеига кўра олимларга етакчилик қилган бўлсада, ҳозирги иборага кўра Маъмун академиясига раислик қилгани ҳақида расмий маълумот учрамайди, бироқ ушбу илм даргоҳи кутубхонасига мудирлик қилгани аниқ [1,130 б]. Халифа Маъмун даврида Боғдодда Марказий Осиё ва Хуросондан келган бир гуруҳ йирик олимлар ижод этганлар. Улар орасида Ал-Хоразмий билан бир қатор Яҳё ибн Мансур, ал-Фарғоний, Холид ибн Абдумалик ал-Марварудий, Абдулвафо Бузжоний, Исҳоқ Ибодий, Абдул Аббос Жавҳарий, Абдужаъфар Хуросоний, Абдулфатҳ Исфахоний, Муҳаммад Ахмад ва Ҳасан ибн Шокирлар билан илмий изланишлар олиб борадилар, аниқ фанларнинг турли соҳаларига доир кашфиётлар билан шуғулланадилар.

Халифа ал-Маъмун Боғдодда отаси томонидан асос солинган илмий марказ - "Байт ул-ҳикма" фаолиятини ҳар томонлама ривожлантириб, унга йирик давлат муассаси тусини бериб, аввалига таржимонлик фаолиятини кенг қўламда ривожлантиради. Виззантия, Ҳиндистондан кўплаб китоблар келтирилиб, "Байт ул-ҳикма" фаолияти доираси бирмунча кенгайтирилади, унинг қошида ал-Хоразмий иштирокида 828 йилда Бағдоднинг аш-Шамосия маҳалласида, Дамашқ яқинидаги Касиюн тоғида 831 иккита йирик расадхона барпо этилади. Иккала расадхонанинг ҳам Марказий Осиё ва Хуросондан келган олимлар бошқаради. Ал-Хоразмий ташаббуси билан табиий фанлар ўқитиладиган мадраса, улкан кутубхона қурилади, қадимги юнон олимларининг асарлари араб тилига таржима қилган.

Даврнинг буюк мунажжими даражасига етган ал-Хоразмий умрининг охиригача шу ерда қолиб, ал-Маъмун, ал-Муталим ва ал-Восиқ каби халифалар ҳомийлигида илмий тадқиқотлар ишларини олиб борган. Халифа ал-Маъмун ва ал-Восиқлар даврида китоб йиғиш учун ал-Хоразмий бошчилигида учта сафар уюштирилади. Буларнинг биринчиси 830 йил атрофида Ғарбий Ҳиндистонга уюштирилади. Ал-Хоразмий бу сафардан ҳинд рақами ва ҳисоблаш қоидасига доир маълумотларни олиб келади, уларни ўзининг арифметик асарида акс эттиради, ҳисоб-китоб бобида қулайлик яратади, ҳозир бутун дунёда

қўлланилаётган ҳисоб рақамлари 1 дан 9 гача хамда 0 ана ўша даврдан бошлаб кенг муомалага киради. Бу буюк аждодимизнинг улуғ хизматларидан биридир.

Ал-Хоразмий бошчилигидаги иккинчи сафар Византияга юборилган. Бу экспедиция Эфес шаҳри якинидаги ғор билан боғлик бўлган «Асҳоб ул - Каҳф» ҳақидаги ривоятни аниқлаш учун халифа томонидан юборилган эди. Маълумки, Қуръони каримнинг 18-сураси «Каҳф» деб аталади. Сурада кишиларнинг Тангри таолога бўлган иймон-эътиқодларини мустахкамлаш учун энг гўзал, ибратли қиссалардан учтаси сўйлаб берилади. Улардан биринчиси «Асҳоб ул-Каҳф» қиссаси бўлиб, унда золим ҳоким истибдодидан дину имонларини сақлаб қолиш учун ўз жонларини фидо қилган йигитларнинг бир гуруҳи каҳфга-ғорга паноҳ тортиб киришиб, у жойда уч юз йил қолиб кетишгани ҳақида ҳикоя қилинади. Қуръони каримда тилга олинган ана шу ғорни аниқлаш ва ўрганиш ишига буюк аждодларимиз раҳбарлик қиладилар, олимлик ва мусулмонлик бурчларини бажарадилар. Буни таъкидлашимиздан мақсад шуки, совет даврида ал-Хоразмий ҳақида нашр қилинган деярли барча катта-кичик китобларда «Унинг асарлари дунёвий фанларнинг ислом фанидан мустақил ривожланишига йўл очди. Хоразмийнинг фан соҳасидаги ютуқлари ўрта асрларда ҳукмронлик қилган дин ва схоластик-идеалистик фалсафага қаттиқ зарба берди, ислом динининг табиат тўғрисидаги уйдирма ёлғон даъволарини фош этди» каби нотўғри фикр билдирилган.

Ал-Хоразмий бошчилигидаги учинчи сафар Хазарияга – Итил (Волга) дарёсининг қуйи оқими, Каспий денгизининг шимолий ва шимоли-ғарбий қирғоқлари ҳудудларини эгаллаган мамлакатга уюштирилади. Мазкур экспедициядан мақсад Хазарияни илмий ўрганиш билан бирга бу ўлка халқлари ўртасида ислом динини ёйиш эди [1,130-131 б].

Ал-Хоразмий бошчилигида Бағдоднинг аш-Шамосия маҳалласида жойлашган расадхонада Яҳё ибн Абу Мансур билан бирга астрономик кузатишлар олиб борилади. Расадхонада Яҳё ибн Абу Мансур қаламига мансуб “Зижал ал-мумтаҳан” (“Синалган зиж”) номли астраномик асар яратилган. Дамашқ яқинидаги Касиюн тоғида расадхонани Холид ибн Абдумалик ал-Марварудий бошқарган. У ҳам ўз “Зиж”ини яратган. Ушбу расадхоналар фаолияти ал-Хоразмий томонидан бошқарилган. Ал-Хоразмийнинг энг йирик астрономик асари – унинг “Зиж”идир. Олим асарни 830 йил атрофида ёзган бўлиб, 37 боб, 116 жадвалдан иборат [2,43-44 б]. Хоразмий “Зиж”и Араб халифалигида яратилган астрономик асарларнинг энг дастлабкиларидан бири эди. Асар Боғдоднинг аш-Шамосия маҳалласидаги ҳамда Дамашқ яқинидаги Касиюн тоғида фаолият кўрсатган расадҳоналарда олиб борилган илмий-тадқиқот ишлари асосида бунёд этилган. Асарга унинг замондошлари юқори баҳо берганлар ва унга бағишлаб асарлар ёзилган. Жумладан, Аҳмад Фарғонийнинг “Хоразмий зижига изоҳ”, Абул Фазл ибн-Мошоолоҳнинг “Зиж”и, Муҳаммад ибн Абдулазиз ал-Ҳошимийнинг “Хоразмий зижини тушунтириш” асарлар мисол бўла олади. Абу Райҳон Беруний Хоразмий “Зижи”ни шарҳлашга бағишланган “Фойдали саволлар ва унга тўғри жавоблар китоби”, “Хоразмий зижидаги амалларни далиллар билан исботлаб, бўҳтонни фош этиш”, “Абул Ҳасан ал-Аҳвазий ва Хоразмий иккиси ўртасидаги восита

китоби” асарларини ёзган [3,6-7 б]. Ал-Хоразмий “Зиж”ининг араб тилида ёзилган нусҳаси бизгача етиб келмаган. Мазкур асар 1007 йили испаниялик араб астрономи Маслама ал-Мажритий томонидан кўчирилган ва Испанияда Аделард Бат томонидан 1126 йили лотинчага таржима қилинган. Асар ҳозир мана шу лотинча таржимада мавжуд. Ал-Хоразмий нинг “Зиж”ининг Европа фанига таъсири олимлар томонидан яхши ўрганилган. Ушбу асар Ал-Хоразмийнинг арифметик ва алгебраик асарлари каби бундай асарларга эҳтиёж туғилган пайтда юзага келди ва бу асари билан олим астрономик асарлар ёзилиш услубини стандартлаштирди, бу стандарт эса Мирзо Улуғбек “Зиж”ига қадар ўз кучини сақлаганлигини олимлар якдиллик билан таъкидлашган.

Ал-Хоразмийнинг «Китоб сурат ал-ард» номли географияга оид асари ўрта асрлардаги энг биринчи асар бўлиб, унда 637 та муҳим жойлар, 209 та тоғнинг жуғрофий тафсилоти берилган, дарёлар, денгизлар ва океанлар ҳавзасининг шакли, уларда жойлашган ороллар муҳим координатлари билан баён қилинган. Унинг географик асарининг ёзилган йили аниқ эмас. В.В.Бартольд ўрта асрлар номалум муаллиф томонидан ёзилган “Худуд ал-Олам”га асосланиб, асар 836-847 йилларда ёзилганлигини аниқлаган [2,45 б].

Ал-Хоразмий алгебранинг асосчисидир. Ҳозирги замон ҳисоблаш математикасининг асосий атамаси – «алгоритм» («алгорифм») ал-Хоразмий исмининг лотинча ёзилиши ва талаффуз қилинишидан келиб чиққан. Буюк аждодимиз Ғарб олимларидан 800 йилча аввал кўп илдизли тенгламаларни ечиш усулларини, синус, косинус, тангенс қоидаларини кашф этиб, муомалага киритган. Бу кашфиётнинг вужудга келишининг қизиқарли тарихи бор. VIII асрнинг охири IX аср бошларида фикҳ илми – ислом ҳуқуқшунослиги ниҳоятда равнақ топди (бунда хам буюк аждодларимизнинг ҳиссалари каттадир), ҳуқуқшунослик соҳалари, жумладан, мулкий ҳуқуқ ва мерос ҳуқуқи ишлаб чиқилади. Лекин, назарий билимни турмушга жорий қилишда, яъни меросни ворислар ўртасида қандай қилиб тақсимлашда қийинчиликларга дуч келинади. Халифа Маъмун бу ишни буюк аждодимиз ал-Хоразмийга топширади. У “Ал-жабр ва ал муқобола” ни яратади ва мушкулотни бартараф этади. Дастлаб меросни тақсимлаш зарурати туфайли вужудга келган бу фан кейинчалик оламшумул аҳамият кашф этади [1,132 б].

Ал-Хоразмийнинг иккинчи математикага оид асари – “Ҳинд ҳисоби ҳақида китоб” фан тарихида жуда муҳим аҳамият касб этган. Асар ўнлик тизим рақамлари (0, 1, 2, 3, 4, 5, 6, 7, 8, 9) га бағишланган. Ал-Хоразмий Ҳиндистонда истеъмолда бўлган бу рақамларни соддалаштирди ва биринчи бор араб тилида баён этди. Хоразмий ҳинд рақамлари асосида ўнлик позицион тизимда рақамларни ёзилишини батафсил баён қилади, сонларнинг бундай ёзилишидаги қулайликлар, айниқса, нол ишлатилишининг аҳамиятини алоҳида таъкидлайди. Ўнлик тизимнинг кашф этилиши саноқ бобида чинакам инқилоб бўлди. Кейинчалик ҳинд рақамлари ўша даврда Европада кенг тарқалган рим рақамлари билан аввал Европага, кейин бутун жаҳонга ёйилди. Рисоланинг лотинчага таржима қилинган ягона қўлёзмаси Кембридж университети кутубхонасида сақланади. Ушбу қўлёзмани 1857 йили Банкомпаньи нарш этган [1,133 б; 2, 41-42 б; 3, 9-10 б].

Мухтасар қилиб айтганда мустақиллик йилларида олдимизда турган мақсадларимизнинг руёбга чиқиши, авваламбор, баркамол авлод тарбиясига кўп жиҳатдан боғлиқ. Бунда эса табиийки, буюк аждодларимиз ҳаёт-фаолияти, уларнинг жаҳон маданияти, илму-фанининг равнақида ўчмас из қолдирган илмий ҳамда маънавий мероси ёшларимиз учун ҳар томонлама ибрат мактабидир.

Фойдаланилган адабиётлар

1.Иброҳимов А. Бизким, ўзбеклар . . . Миллий давлатчилигимиз асослари ҳақида мулоҳазалар / Сўзбоши: И.Ғофуров.-Т.: Шарқ,1999.

2.Манавият юлдузлари (Марказий Осиёлик буюк сиймолар, алломалар, адиблар) / Масъул муҳаррир М.М.Хайруллаев.-Т.: А.Қодирий номидаги халқ мероси нашри, 2001.

3.Буюк аждодларимиз мероси ҳақида лавҳалар / Тузувчилар: Б.Х.Хўжаёров, Б.М.Файзиев.-Самарқанд, 2013.

АМИР ТЕМУР ВА ТЕМУРИЙЛАРНИНГ МОЛИЯ-ПУЛ СИЁСАТИ

Ў. Тўхтамишев Сам ИСИ доценти
Ш. Абдирашидов СамИСИ ўқитувчиси
А. Алимов СамИСИ ўқитувчиси

Феодал – муносабатлар пишиб етилиб келаётган бир шароитда яшаган Амир Темур ўша вақтдаги бутун сиёсий вазият қўйган асосий вазифа-феодал тарқоқликка барҳам бериб, айрим ерларни мустаҳкам ва кучли бир давлат қилиб бирлаштириш эканлигини жуда яхши пайқар эди.

Катта масштабда ҳоким бўлган ва шаҳарларнинг тараққий қилиши учун савдонинг фойдали эканлигини яхши англаган Темур Жаҳон карвон савдоси йўллари устидан ҳукмронлик қилишни ҳам ўз олдига мақсад қилиб қўйган эди.

Амир Темур айрим округларни ва ҳатто бутун-бутун мамлакатларни кишиларга суюрғал қилиб тақсимлаб беради, яъни ўша вақтда муайян бир ўлкани идора қилиш ишларини мерос тариқасида бошқа бировга топшириб, шу ернинг (ўлканинг) қишлоқ ва шаҳар аҳолисидан суюрғол эгаси фойдасига тўлиқ равишда ёки қисман давлат солиқлари ва ўлпонлари ундириб олиш ҳуқуқи тушуниларди.

Суюрғол деганда у вақтда Марказий ёки область ҳокимияти намояндалари айрим ва уларда яшаган аҳолини, ҳаттоки бутун-бутун округларни ҳам мерос қилиб тақсимлаб берардилар. Бир областни суюрғол қилиб олган шахс шу дамгача марказий ҳокимият ғазнасига тушган солиқларни, йиғимларни ва унинг фойдасига бажарилган мажбуриятларни эндиликда у (суюрғол олган шахс) ихтиёрига олиш ҳуқуқига эга бўлади. Абдураззоқ Самарқандийнинг айтишича, Шоҳмалик 1413 йилда Хоразмни Темурийлар давлати составига қайтаргани учун Шоҳруҳ Хоразмни шу одамга суюрғол қилиб инъом қилган.

Суюрғол инъом қилинган вақтда шу суюрғол берган киши муҳри босилган ва қўли қўйилган ёрлиқлар бериларди.

Муғуллар даврида деҳқонлар билан ҳунармандларнинг аҳволи ғоят даража ёмонлашган эди. Деҳқонлардан ер солиғи (бу солиқларнинг номи ҳар хил – хирож-мол), жон солиғи (жузъя) ундирилган. Мусулмон ҳуқуқига мувофиқ, муғуллар келмасдан олдин жузъя солиғи фақат ғайридинлардан ундириб келинган. Деҳқонларга яна улоқ баршчина ишлари (бегар) мажбурияти юкланган ва баъзи бир фавқулодда солиқлар (аваризот) солинган.

«Тархонлар»ни суюрғоллардан фарқ қилмоқ керак. Темурийлар даврида «Тархонлар» ҳам кенг тарқалган эди. Тархон деганда биз, ер, молу мулкнинг ёки бирорта шахс қўлидаги корхонанинг давлат ғазнаси фойдасига тўлайдиган солиқ, ўлпонлардан ва мажбуриятлардан озод қилинишини тушунамиз. Тархон ёрлиғи, аслини айтганда, бирор хил молу-мулк, шу жумладан, ер инъом қилишни кўзда тутмайди. Тархон ёрлиғи молу-мулк ва ерга эгалик қилувчи кишиларга берилади, шунинг учун «Тархон»ни суюрғол билан аралаштириб юбориш ярамайди. Мовароуннаҳрда тархонлар жуда катта сиёсий ҳуқуқдан фойдаланар эдилар. Ўзаро низо-жанжаллар вақтида тархоннинг қўллаб қувватлаши бирорта удел тақдириши аниқлашда баъзан ҳал қилувчи роль ўйнар эди. Ўғиллар, набираларга мамлакатни қисм-қисмларга бўлиб берилганлиги ва суюрғол тартиби ҳам Темур давлати парокандалигини кучайтирар эди. Амир Темур барпо этган буюк салтанат (жами ўз ичига 27 та ўлка ва вилоятларни жам этган) гарчи Темурнинг маҳорати ва куч-қудрати ила мустаҳкам турган бўлсада, лекин у ички жиҳатдан сиёсий анча заиф, умумиқтисодий асосга эга бўлмаган эди. Шунга қарамасдан Амир Темур давлат қурилиши, ҳарбий санъати кўп асрлар давомида Шарқу Ғарб давлатларига ўрнак ва андоза бўлди. Кўҳна тарих саҳифалари буюк бобомизнинг миллат ва эл-улус манфаати бобида чеккан мислсиз заҳмат ҳамда кўрсатган шижоатларига гувоҳлик беради. Унинг давлатчилик борасидаги фикрлари нафақат ўз даври, балки келгуси авлодлар учун ҳам катта аҳамият касб этади.

Амир Ҳусайн ва унинг вазиру амирлари худди муғул истилочилари каби халқни талаб бойлик орттирар эдилар. Амир Ҳусайн Чингизхон жорий этган шафқатсиз ясоқ қонунларига асосланиб, арзимаган гуноҳлар учун ҳам одамларни қатл эттирар эди. Солиқлар орасида божу ҳирождан ташқари амалдорларга алоҳида тўланадиган «Шилон», «Қўналға», «Саворий», «Моли жиҳот» каби шариатда йўқ, фақат чингизийлар жорий этган солиқлар ҳам Ҳусайнбек амалдорлари томонидан шафқатсизлик билан ундириларди.

Лекин Темурбек ўз қўл остидаги Кеш, Қарши, Ғузор, Бухоро ва бошқа жойларда бундай оғир солиқларни бутунлай бекор қилган эди. Аҳолидан фақат шариат буюрган закот, ушр, хирож каби нисбатан енгил солиқлар олинарди. Жанжалли масалаларни ажрим қилиш борасидаги Темурбек лашкар учун махсус қози, раият учун алоҳида қози тайинлангани «Темур тузуклари»да ёзилган, «Инсоф ва адолат билан Тангрининг яратган бандаларини ўзимдан рози этдим, золимга қарши мазлум додига етдим» дейилади ушбу ўлмас асарда.

1370 йил тарихимизда олтин ҳарфлар билан ёзиладиган унутилмас сана бўлди. Шу йилдан эътиборан Амир Темур ўз қаламравидаги барча вилоятларда муғул истилочилари жорий этган шафқатсиз тартиб-қонунлар ва оғир солиқларни бекор қилдирди. Катта ариқлар қаздириб, қақроқ чўлларга сув

чиқартирди. Жумладан, Дарғом ва Эски Ангор каби каналларни Амир Темур қурдиргани халқ хотирасида сақланиб қолган. Чингизхон вайрон қилдирган Самарқанд қалъаси Амир Темур раҳбарлигида 1370 йилнинг ёзида қайта тикланди ва мустаҳкам қилиб қурилди. Вайронага айлантирилган партов ерларни яна экинзорларга айлантирмоқчи бўлган деҳқонларга давлат хазинасидан маълум муддатга қарзлар берилди.

Адолат юзасидан Амир Темур яна бир олижаноб иш қилди: Янги ўзлаштирилган ерлардан биринчи йил солиқ олинмасин, иккинчи йил фақат солиқнинг ярми олинсин деган фармон чиқариб, янги ер очган деҳқонларни рағбатлантирди.

Евроосиё деб аталган икки буюк қитъани бир ярим аср давомида зир титратган Олтин Ўрда ва Чингизийлар империяси Турон султони Амир Темурнинг ўттиз йил давомида берган қақшатғич зарбаларидан нест-нобуд бўлгани бутун дунёнинг эътиборини тортди. Амир Темур ватанига 1396 йилда олтмиш ёшга кирганда жуда катта бойликлар билан қайтиб келди. Уни бутун Турон халқи зўр қувонч билан кутиб олди. Шу муносабат билан таниқли француз олими Люсьен Кэрэннинг қуйидаги фикрларини эслаш ўринлидир: «Амир Темур ўз фуқароларининг фаровонлиги учун жон куйдирадиган чинакам халқ отасига айланди ва Туроннинг барча фуқароларини уч йил давомида барча солиқлардан озод қилди».

Давлатнинг бошида бош ҳукмдор-Амир Темур турган бўлса, ундан кейинги иккинчиси бўлиб, молия девони турур эди. Бу девонни битта девонбеги ва унинг котибияти бошқарарди. Молия девонининг асосий вазифалари-давлат солиқ ишларини юритиш, қишлоқ хўжалик ишларини бошқариш, давлат хазинасига турли даромад тушумларини келтириш, тангалар зарб қилиш ва солиқлар билан боғлиқ қонунбузарлик ҳамда бошқа иқтисодий муаммолар билан шуғулланар эди.

Ҳар бир шаҳар, вилоят ва ўлка шу шаҳар ва ёки вилоят ҳокими доруғаси томонидан бошқарилган, улар маъмурий, ҳуқуқий, маҳкама ишларидан ташқари, зарур топилганда аскар ва солиқларни йиғишга ҳам юборилар эди. Доруғаларни тайинлаш ва вазифасидан олиш ишларини молия девони ҳал қилар эди. Амир Темур «тузуклар»да кўрсатадики, «…давлат ишларини салтанат қонун-қоидаларига асосланган ҳолда бошқардим… амирларим ва сипоҳийларимни мартаба ва унвонлар, зеру зеварлар билан хушнуд этдим. Дирҳам ва динорларни улардан дариғ тутмадим».[1]

Давлат хазинаси Самарқанддаги Кўксарой ва Ҳиротдаги Ихтиёриддин қалъасида сақланарди. Амир Темур ўз «Тузуклар»ида ҳар қандай давлат учун иқтисодиёт устуворлиги муҳимлигини таъкидлайди: «…Давлату салтанат уч нарса билан: мулк, (подшо) хазина ва лашкар билан тикдир» деб кўрсатади.

Амир Темур хирож йиғилишининг тартибини изоҳлаб «Тузуклар»да шундай дейди: «Амр этдимки, раиятдан мол-хирож йиғишда уларни оғир аҳволга солишдан ёки мамлакатни қашшоқликка тушуриб қўйишдан сақланиш керак. Негаки, раиятни хонавайрон қилиш (давлат) хазинасиниг

[1]Дирҳам ва динор-динор 4,235г. олтин танга; дирҳам-3,4 ёки 3,5г. вазндаги кумуш аъча.

камбағаллашишига олиб келади. Хазинанинг камайиб қолиши эса, сипоҳнинг тарқалиб кетишига сабаб бўлади. Сипоҳнинг тарқоқлиги, ўз навбатида, салтанатнинг кучсизланишига олиб боради. …Хирожни экиндан олинган ҳосилга ва ернинг унумдорлигига қараб йиғсинлар…[2]

Агар Европада биринчи бюджет тузилиши Англия ва Францияда XVII асрда пайдо бўлган бўлса, Амир Темур ўз давлатида ундан 3 аср аввал мамлакатни идора этишда бюджетнинг дастлабки куртакларини ишлаб чиқди ва жорий қилди. Бу даврда асосан, қишлоқ хўжалиги билан боғлиқ бўлган икки турдаги – хирож ва ушр солиғидан бошқа, савдогарлар ва ҳунармандлар закот тўлаганлар, чегарадан ўтган моллар ҳисобидан олинган божлар давлат хазинасининг асосий манбаи ҳисобланган.

Олтин ва кумушга ўхшаш нодир металларни қазиб олиш ва уларни сотиш, тангалар зарб қилиш, вориссиз мол-мулклар, турли жарималар, совғалар ҳам солиқсиз даромадлар ҳисобланиб, давлат хазинасига келиб тушар эди.

Амир Темур ўзидан илгари бўлган турли солиқлар: сари шўмар[1] ва хона шўмардан[2] халқни озод қилган. Давлат бюджетидаги ходимларга ойлик маош беришда пул ва яъни моддий (натура) нормаларида тўлаш тизими қўлланилган.

Амир Темур ўз «Тузуклари»да: «Салтанат ишларини юритувчи вазир… У бутун салтанат идораларининг кирим-чиқимлари, хазинасидан сарф қилинган тамом харажатлар, (ҳатто) отхона ва (саройдаги) бошқа жонзотларга қилинган харажатларгача огоҳ бўлиши лозим. … Салтанатнинг ҳар бир идорасида кирим-чиқимларни, кундалик харажатларни ёзиб бориш учун бир котиб тайинлансин[3]»- деб ёзади. Ибн Арабшоҳнинг ёзишича, Амир Темурнинг даврида халқ манфаатларини кўзлаб, бозор, нарх-навони махсус текширувчилар бўлиб, улар вазнлар (тош-тарози), нарху наволар тўғрисида унга (Темурга) зикр қилиб, манзилу шаҳарларни тавсифлардилар».[4] Яна «Тузуклар»да айтиладики, мамлакатдаги фақиру мискин, бирор касб билан шуғулланишга ожиз, шол, кўрларга давлат ҳисобидан нафақа бериш, йўлга қўйилган.

«Улуғ Амир нарх-наво ва айниқса озиқ-овқат маҳсулотлари нархини текшириб борар ҳамда ҳунармандлар уюшмаларининг унумли ишлашига ҳомийлик қиларди. У тўловчиларнинг хавфсизлигини таъминлаш мақсадида бутун Мовороуннаҳрда юк ташиш ва почта хизматини яхши йўлга қўйди»-деб ёзади франциялик олим Люсьен Керэн.[5]

Ўша замон гувоҳларидан бири Испания элчиси Клавихонинг ёзишича, бутун салтанат узра бир кунлик йўл оралиғидаги ҳар бир масканда тўхташ жойлари – карвонсарой, меҳмонхоналар бино этилган бўлиб, уларда 10 тадан 200 тагача от-улов сақланган, махсус хизматчилар мулозимат кўрсатганлар. Бу юмушларнинг бари давлат хазинасидан таъмин этилган.

Амир Темур халқаро савдо, иқтисодий алоқалар давлат молия иқтисодини ва халқларнинг турмуш даражасини кўтаришдаги муҳим восита деб билганлиги

---

[2] Амир Темур тузуклари, Т. Ғофур Ғулом нашриёти, 1991 йил 98 бет

[1]Сари шумар-жонбошидан олинадиган солиљ.

[2]Хона шумор-ҳар бир хонадондан олинадиган солиљ

[3]«Темур тузуклари» Т. Ғ.Ғулом нашриёти. 1991 йил 86 бет

[4]Ибн Арабшоҳ. Амир Темур тарихи 2-китоб, Т., «Меҳнат», 1992, 71-бет.

[5]Люсьен Керэн. Амир Темур салтанати. Т., «Маънавият», 1999 й. 37-бет.

учун ҳам ички ва ташқи савдонинг кескин ривожига алоҳида эътибор берган. Дашти Қипчоқ ва муғул юртларидан тери, Чиндан ипак, Хўтандан олмос, ёқут каби қимматли тошлар келтириларди. Амир Темурнинг пул-молия сиёсатида қўллаган чора-тадбирларидан энг муҳими, албатта, Соҳибқирон томонидан барча ҳудудларда ўз номига «хутба» ўқитиб, ягона пул муомаласини йўлга қўйганидир. Шунинг билан бирга, бу бутун салтанатнинг сиёсий, иқтисодий жиҳатдан бир бутун яхлит давлат эканлигини кўрсатувчи рамзи, белгиси ҳамдир.

Ҳозирда ҳамманинг оғзида бўлган чек тизими дастлаб ўша узоқ замонлардаёқ жорий қилинган эди. Чек (чак) тушунчаси аслида европаликларга биз орқали кириб борган бўлиб, савдогарлар йирик савдо тадбирларини амалга ошираётганларида ёнларида катта маблағни олиб юрмасдан, ҳар бир шаҳарда мавжуд ишончли саррофлар (пул майдалаб берувчилар, алмаштирувчилар)га нақд пул топшириб, шу ҳақда ҳужжат, яъни чек олганлар. Мўлжалдаги шаҳарларга бориб худди шундай саррофларга ёки йирик савдогарларга чекни кўрсатиб, ўз режаларини амалга оширганлар. Шуниси диққатни тортадики, Маҳмуд Қошғарий лўғатида, чек аслида ип-газлама турларидан биридир, яъни арзон матадир, деб ёзилган.[1] Маҳмуд Қошғарий келтирган чек газлама тури билан савдо муомаласида ишлатилган чек ўртасидаги боғлиқликка шубҳа қилмаса ҳам бўлади. Зеро, бундан минг йил бурун ёзув объекти ўрнида қоғоз билан бир қаторда газлама парчаларидан фойдаланилган.

Демак, савдогар ва тадбиркорлар бир шаҳардан иккинчи шаҳарга оғирдан-оғир тилла, кумуш танга пулларни кўтариб юрмай ўзаро «Чек» билан ҳисоб-китоб қилишган бўлиб, бу ҳам уларнинг ишини енгиллатиш учун қилинган қулай чоралардан эди. Ишлаб чиқаришга келсак, ип, ипак, жундан турли-туман газламалар, матолар тўқилган, кийим-кечаклар тикилган. Қуролсозлик, ойнасозлик, дурадгорлик, бош йўнувчилик, заргарлик, кўнчилик, кулолчилик каби бир қатор бошқа соҳалар юқори савияда бўлган. Хуллас Амир Темур даврида ҳозирда «Буюк Ипак йўли» номли машҳур Шарқ билан Ғарбни боғлаб турувчи савдо йўли узлуксиз ишлаб турган.

Шу ўринда Амир Темурнинг қуйидаги сўзлари эътиборга лойиқ:-«Ҳар бир мамлакат ва диёрга савдогарлар ва карвонбошилар тайинладим, улар қаерга боришмасин, Хитой, Чинмочин, Ҳиндистон, Араб мамлакатлари, Миср, Шом, Жазоир, Фарангистон (Европа), у ерларнинг нафис матолари ва муносиб туҳфаларидан келтирсинлар».[2] Хуллас, Амир Темур савдо-сотиққа катта эътибор берган. Унинг фикрича, «Дунё савдо аҳли ила ободдир».[3] «Яна шундай амр қилдим, сармояси қўлидан кетиб қолган савдогарга ўз сармоясини қайтадан тиклаб олиши учун хазинадан етарли миқдорда олтин берилсин»[4] – деб таъкидлайди Амир Темур. Савдо муносабатларининг давлат ва жамият ҳаётида, ташқи сиёсатда тутган муҳим ўрнини яхши англаган Амир Темур бу борада яна қатор тадбирларни амалга ошириб борган. Чунончи, бозорлар қуриш,

[1]Маҳмуд Қошғарий. Девону луғатит турк. Т., «Фан» 1960 й. 321-бет.
[2]Темур тузуклари. Т., 1991 йил, 124-бет
[3]Темур тузуклари. Т., 1991 йил, 195-бет
[4]Темур тузуклари. Т., 1991 йил, 82-бет

эскиларини кенгайтириш, таъмирлаш ишларини жадал кечганлигини алоҳида таъкидлаш лозим. Амир Темур кўрсатмаси билан Самарқанд шаҳрининг жанубий-ғарбида катта кўча қурилиб, унинг икки томонида эса икки қаватли, чорсу, тим шаклида қурилган дўконлар, расталар қад кўтаради. Кўча усти бошдан охир гумбаз шаклида ишланган тоқ билан ёпилади.

Ёруғлик тушиб туриши учун ҳар ердан дарчалар ҳам қолдирилган. Бундан ташқари маълум масофада фавворалар қурилиб, омборхоналар қад кўтарган.

Эътиборга молик томони шундаки, бирор-бир соҳага мослашган маҳаллалар, тимлар, расталар кенг қулоч ёзган. Масалан, телпакчилик, каллапазлар, новвойлар, ҳолвачилар, газмолчилар, кўнчилар, темирчилар, заргарлар, қуролсозлар ва ҳоказо. Бозорлар, тимлар нафақат Самарқанд ва мамлакатимизнинг бошқа шаҳарларида, балки Хуросон, Эрон ва бошқа ўлкаларда ҳам қурилганини биламиз.

Амир Темур (1370-1405 й.й.) ҳукмронлик қилган даврларда танга пулларга талаб ва эҳтиёж кучли бўлганлиги учун ҳам бу пуллар нафақат Мовароуннаҳрдаги марказий шаҳарларда, балки, Хуросон, Эрон, Ироқ ва Озорбойжон ҳудудларида, чунончи, Басра, Боғдод, Дарбанд, Исфаҳон, Машҳад, Самарқанд, Хоразм, Султония, Ҳирот, Бухоро, Широз, Ҳирот ва бошқа 40 га яқин шаҳарларда ҳам пуллар зарб қилинган. Бундан ташқари Амир Темур ҳарбий ўрдасининг ҳам махсус зарбхонаси (дорал-зарби ўрдуйи олий) бўлган. Амир Темурнинг ҳар хил нафис нақшлар билан безатилган тангаларига назар ташлар эканмиз, кўз ўнгимизда бу тангаларга урилган тамға (герб) гавдаланади. Бу тамғалар учта чамбараксимон кичик ҳалқачалардан иборат. Испания қироллигининг элчиси Клавихонинг фикрича, бу тамғалар: «Темур-уч иқлимнинг ҳукмдори», - деган маънони англатади.

Амир Темур «Рости-русти», яъни «Куч - адолатда» деган шиор битилган уч халқадан иборат байроқни ўзининг туғи этиб белгилади. Амир Темур ўзининг биринчи танга пулларини 1372-1373 йиллари Чиғатой хонларининг андозаси бўйича зарб қилган бўлса ҳам, лекин 1380 йилларга келиб пул ислоҳоти олиб борилиши натижасида янги шаклдаги пулларни ўз номи билан зарб қилдирди. Кимки, Амир Темур номи билан эмас ўз номи билан тангалар зарб қилса, ундай шахслар қатъий жазоланган. Танга пулларнинг давлат белгилаб берган андоза (стандарт) бўйича, олтин, кумушнинг соф янги ва вазнига алоҳида эътибор берилган ҳолда зарб қилиниши давлат томонидан қаттиқ назорат қилиб турилар эди. Эски танга пулларни эса хазинага қайтариб олиб, уларни эритган. Амир Темур кумуш танга пулларининг қадр-қиммати жуда баланд бўлган.

Амир Темур саройида араб ёзуви билан бирга эски турк (уйғурча) ёзуви ҳам қўлланилган. Соҳибқирон Темур тангаларида биз арабча, форсча, туркча ва муғулча сўзларни ўқиймиз.

Соҳибқироннинг ўғли Шоҳруҳ Мирзо ҳам Турон ва Хуросоннинг бош ҳукмдори сифатида бу жойлардаги ҳамма катта шаҳарларда ўзининг кумуш танга пулларини зарб қилдирди. Унинг ҳаракати билан эса Ҳиротдаги бозорни қайтадан таъмирлаш ишлари олиб борилгани ҳам маълум. Чунончи, Ҳофизи

Абрунинг ёзишича, то шу чоққача Ҳирот бозорлари очиқ-сочиқ ҳолда бўлиб, чанг-тўзон, ёнғингарчилик, жазирама иссиқ пайтларда сотувчилар ҳам, олувчилар ҳам қийналар эканлар. Шоҳруҳ бозорни ғиштдан қурдириб, олий тоқлар барпо қилиб, майдоннинг устини ёпишни буюрган экан. Шаҳарнинг ўртасида жойлашган мазкур бозор майдонига шаҳарнинг тўрт дарвозаси орқали тушиб бориш имкони яратилган. Шундан сўнг, Самарқанд салтанатида Мирзо Улуғбек 40 йил (1409-1449) ҳукмронлик қилган. Мусулмон оламида Улуғбекдан бошқа бирон подшоҳ бу қадар илм-фанда довруғ таратмаган.

1428 йили Мирзо Улуғбек томонидан амалга оширилган пул ислоҳати Мовароуннаҳр ички иқтисодий ҳаётида муҳим роль ўйнади. Шунингдек, замондош тарихчиларнинг маълумотларига кўра, жумладан Давлатшоҳ Самарқандийнинг ёзишича, Мирзо Улуғбек ҳукмронлиги даврида солиқлар миқдори ҳам бирмунча пасайтирилган экан. Мирзо Улуғбек, шундай қилиб, отаси тириклик вақтида гарчи ташқи сиёсат борасида бирмунча мустақил ҳаракат қилган бўлсада, лекин у ҳақиқатда отаси Шоҳруҳ Мирзонинг Мовароуннаҳрдаги ишончли ва итоаткор ҳокими бўлиб қолади. Улуғбек ички ва ташқи сиёсат борасида отаси билан бамаслаҳат иш тутар, солиқларнинг бир қисмини мунтазам Ҳиротга жўнатар, хутба ва тангаларда отасининг номи зикр этиларди.

Шунингдек, у вақти-вақти билан отасига ҳисоб бериб турар, ҳарбий юришлари вақтида унга моддий ва ҳарбий кўмак етказиб беришга мажбур эди. Улуғбек Мирзодан кейинги даврларда темурийлар авлодининг Турондаги ва Хуросондаги ҳукмронлари ҳам ўз номларидан пул чиқаришга ҳаракат қилганлар. Масалан Самарқандда Абдулатиф Мирзо, Абдулла Мирзо (1433-1451 й.й.) Султон Абусаид Мирзо (1451-1469 й.й.) темурийларнинг Хуросондаги энг танилган ва атоқли ҳукмдорларидан бири Ҳусайн Байқаро (1438-1506 й.й.) ўз номидан тангалар зарб қилдирди. Ҳусайн Бойқаро замонида Хуросоннинг Астробод, Машҳад, Марв, Сабзавор, Семнон сингари катта шаҳарларида олтин, кумуш ва мис тангалар зарб қилиниб, савдо муомаласида кенг юритилди.

1507 йили Шайбонийхон ҳеч қандай қаршиликка учрамай Ҳирот тахтини қўлга киритади ва ўша йилнинг ўзидаёқ Ҳиротдаги катта Жомеъ масжидида ўз номига хутба ўқиттириб, тангалар зарб қилдиради. Ана шу хутба Амир Темур ва темурийлар авлодининг Хуросондаги ҳукмронлигини тугаганлигини билдирарди. Амир Темур давлатининг мустақил молия сиёсатини такомиллаштириш учун ўз давлат таркибига кирган барча мамлакатлар молиясини бир тизимга бирлаштирди ва уларнинг маъмурий бошқариш талаблари асосида идора қилиш усулларини жорий этди.

Агар Оврупада биринчи бюджет тузилиши Англия ва Францияда XVII асрда амалга оширилган бўлса, Амир Темур давлатида ундан 3 аср аввал мамлакатни идора қилишда бюджетнинг дастлабки куртаклари ишлаб чиқилган ва жорий этилган эди.

Амир Темурнинг пул-молия сиёсати давлат ишлаб чиқариш кучларининг тараққиётига, ички бозор ҳамда ташқи дунё билан савдо-сотиқнинг ривожланишига кучли таъсир кўрсатган энг асосий омиллардан бири бўлган

эди. Амир Темур ва темурийларнинг молия-пул сиёсати кейинги сулолаларга ҳам дастуриламал бўлган. Ва улуғ бобомизнинг бой тажрибаси бугунги авлодларга ҳам ўзига хос тажриба бўлиб хизмат қилмоқда.

«Янги валютга ўтиш-инқилоб билан баробардир[1]» -деб айтган эди Ўзбекистон Республикасининг Биринчи Президенти Ислом Каримов. Яна у янги асосий валютага ўтишнинг зарур ва муқаррарлиги ҳақида тўхталиб; «Энг аввало, бошқа давлатлардан иқтисодий мустақил бўлиши учун республика ўз йўлига, ўзининг миллий валютасига эга бўлиши лозим. Бу ҳар қандай давлатга хос бўлган белгигина эмас, шу билан бирга, иқтисодий мустақилликнинг асосий шартларидан бири ҳамдир»,-деб таъкидлаган эди. Ўзбекистон Республикаси Олий кенгашининг 1993 йил 3 сентябрдаги қарорига мувофиқ 1994 йилнинг 1 июлидан бошлаб Ўзбекистон Республикасининг миллий валютаси муомалага киритилди. Янги 1, 3, 5, 10, 20, 50 тийинлик метал танга пуллар ва 1, 3, 5, 10, 25, 50, 100 қимматидаги «сўм» пул чиқарила бошлади. 1997 йил 1 мартдан бошлаб 200, 2000 йил 1 июлдан 500, 2001 йилдан 1000 сўмлик, 2013 йилдан 5000 сўмлик, 2017 йилдан 10000 сўмлик ва 50000 минг сўмлик, 2019 йилдан бошлаб эса 100 000 сўмлик пуллар муомалага чиқарилди.

Республикамиз мустақиллигини мустаҳкамлашда, иқтисодий ислоҳатларни амалга оширишда миллий валютанинг жорий этилиши жуда катта аҳамиятга эга бўлди.

Миллий пул тизими қийин иқтисодий шароитларни ўз бошидан кечирди. Ҳозир эса миллий пул тизими амал қилиши учун зарур бўлган янги инфратузилма- Республика Валюта биржаси ташкил этилган.Пул босиб чиқариш фабрикаси қурилган, қоғоз фабрикаси ва танга зарб этадиган корхона барпо этилган. Миллий валютани барқарорлаштириш, мустаҳкамлашда қимматли қоғозлар бозорининг аҳамияти каттадир.

Миллий валютани мустаҳкамлашда электрон пластик карточкалардан фойдаланиб, нақдсиз ҳисоб-китоб қилишнинг миллий тизимини ривожлантириш ҳам катта аҳамиятга эга бўлиб, бу тизим бутун Республикада амалга оширилди. Сўм давлатимизнинг Байроқ, Герб, Мадҳия каби рамзлари қатори миллий ифтихоримиз тимсолларидандир. Сўм биз учун нафақат тўлов воситаси, балки халқимизнинг бой тарихи қадриятлари, буюк бунёдкорлик салоҳиятини ўзида акс эттирган маънавий восита сифатида ҳам қадрлидир. Қўлига ўзбек сўмини олган ҳар бир Юртдошимизнинг қалбида унда акс этган тасвирлар таъсирида Ватани, бунёдкор халқи, аждодлар мероси билан фахр-ифтихор туйғулари жўш уриши, шубҳасиз.

Мухтасар қилиб айтадиган бўлсак, ҳозирги давр ривожланиш жараёнининг илдизлари асрлар қаърига бориб тақалади. Ўз даврида, Амир Темур томонидан асос солинган ва умумий қонунларга риоя этишга асосланган давлатчилик, сиёсат, иқтисод ва молияни бошқаришнинг ўзига хос тамойиллари, усуллари ва анъаналари бугунги кунда ҳам ўз аҳамиятини йўқотгани йўқ.

[1] И.А. Каримов. Њзбекистон: миллий истиљлол, иљтисод, сиёсат, мафкура. 1-том. Т., Њзбекистон, 1996 йил, 226-бет

Фойдаланилган адабиётлар:

1. И.А. Каримов. “Юксак маънавият-енгилмас куч”. Т.: “Маънавият”. 2008 йил, 15-бет.
2. И.А. Каримов. “Ўзбекистон: миллий истиқлол, иқтисод, сиёсат, мафкура”.т 1-жилд. Т.: “Ўзбекистон”, 1996 йил, 226, 352-бетлар.
3. Амир Темур “тузуклари”. Т.: Ғофур Ғулом нашриёти, 1991 йил, 82, 86, 98, 124, 195-бетлар.
4. Ибн Арабшоҳ. “Амир Темур тарихи”, 2-китоб, Т.: “Меҳнат”, 1992, 71-бет.
5. Люсъен Керэн. “Амир Темур салтанати”. Т.: “Маънавият”, 1999 йил, 37-бет.
6. Маҳмуд Қошғарий. “Девону луғатит турк”. 1-жилд. “Фан”, 1969 й. 170-бет.
7. Руи Гонсаллес де Клавихо. Дневник путешествия в Самарканд ко двору Тимура. (1403-1406). Т.: 1990 й. 134-135-бетлар.
8. Азамат Зиё. “Ўзбек давлатчилиги тарихи”. Т.: “Шарқ” 2000 йил, 100-бет.
9. Ирпон Тўхтиев. “Амир Темур ва темурийларнинг молия-пул сиёсати”. Т.: “Ўзбекистон”, 2006 й.

АЛИШЕР НАВОИЙНИНГ “ХАМСА” ДОСТОНИДА БАРКАМОЛ АВЛОД ҒОЯСИНИНГ РИВОЖЛАНТИРИШИ

Махмудова А.Н.,
СамМИ “Гуманитар ва ижтимоий-иқтисодий фанлар” кафедраси мудири

Ўзбек халқи маънавий дунёсининг шаклланишида ғоят кучли ва самарали таъсир кўрсатган улуғ зотлардан бири бу Алишер Навоий бобомиздир.

Биринчи Президентимиз И.А.Каримов ўзининг “Юксак маънавият – енгилмас куч” номли асарида “Алишер Навоийнинг мўътабар номи, ижодий меросининг бойлиги, бадиий доҳаси замон ва макон чегараларини билмаслиги ҳақида доимо фахрланиб сўз юритамиз”[113] деб ёзади.

Алишер Навоий бобомизнинг маънавий меросининг қанчалик буюклигини тарихда ўзларининг маънавий мероси билан башарият оламини лол қолдирган мутафаккирларнинг кўпчилиги қайд қилиб ўтган. Жумладан, Абдураҳмон Жомий “Баҳористон” тазкираси, “Ҳафт авранг” достонларида Навоий ижодини юксак баҳолаб, уни шеърият қуёши, сўз гавҳарини терувчи ижодкор деб таърифлаган бўлса, Мирхонд “Дастур ул-вузаро”, Хондамир “Макорим ул-аҳлоқ” асарларини Навоий фаолияти, ибратли ишлари ва ажиб инсоний хислатларини ёритишга бағишладилар. Зайниддин Восифий ўзининг “Бадоеъ ул-вақоеъ” асарида Навоий ҳақида ўзи шоҳид бўлган ёки қариндоши Соҳиб Дородан эшитган нодир ҳикояларни нақл қилиб, унинг ажиб

[113]Каримов И.А. Юксак маънавият – енгилмас куч. - Тошкент. 2008 й. 47 бет.

хислатларини тасвирлаш орқали биринчи марта Навоий образини бадиий тарзда гавдалантирди. Аҳлий Шерозий эса Навоийга бағишланган форсий қасидасида унинг бемисл тарихий хизмати, олиймақом ишларини тавсиф этади.

Навоийнинг туркий тилдаги асарлари бутун туркий халқлар яшайдиган мамлакатларга ёйилган бўлса, форсий девони (“Девони Фоний”) форсийгўй халқлар орасида эътироф этилди. Низомий, Ҳофиз, Саъдий, Хусрав Деҳлавий каби номи жаҳонга кетган шоирлар қаторида ҳазрат Навоий асарлари ҳам қадрланиб, ўқиб келинган. Айниқса, шоирнинг форсий қасидалари шуҳрат қозонади. Чунки фалсафий мушоҳадаларга бой бу қасидаларда инсон фитрати, комиллик ҳақидаги ғоялар, жамият зиддиятлари чуқур бадиий таҳлил қилинади, ғоят дадил ва жасоратли фикрлар баён этилади. Навоий ғазал ва қасидаларида ёзилган форсий татаббуълар ҳам бунга далилдир.

Навоийнинг қайноқ ижодий фаолияти, Жомий салоҳияти ва ҳар икки ижодкорга хос тафаккур кўламининг кенглиги, комил инсон учун кураш ғоясининг тараннум этилиши мисол қилиб кўрсатилади. Дарҳақиқат, Навоийда схоластик қарашлар, догматизм қобиқларини ёриб чиқиш, илоҳиётни инсон қалби улуғворлиги билан, сўнмас идеаллар машъалига талпиниш, ҳаёт маъносини излаш, инсонни муҳаббат билан, ёниқ сўз, куй-наво билан тарбиялаб, ундаги нафсоний қусурларни бартараф этароқ, руҳоний – маънавий камолотга сари интилишга даъват этиш балқиб туради.

Н.И.Конрад “Фарҳод ва Ширин” достонини таҳлил қилиб, асосий образлар ҳақида тоза фикрлар баён этган. У асарни “қаҳрамонлик – романтик саргузаштлар достони” сифатида баҳолаб, шоир тахайюлининг парвози ва айни вақтда реал муносабатлар, инсоний севги лавҳалари тасвирининг жозибадорлигини таъкидлайди. Шу билан бирга, достоннинг Низомий ва Амир Хусрав асарларидан фарқини ҳам қайд этган. Навоий тасвирларининг маъно чуқурлиги рус олимини ҳаяжонга солган, бу лавҳаларни у Хитой, Япон мумтоз адабиёти билан қиёслаб чиқади. Навоийнинг “Ҳайрат ул-аброр” даги золим подшоларига танбеҳу танқидини Н.И.Конрад алоҳида ажратиб таъкидлайди. Айниқса, “халққа қилган зулминг – ўзингга қилган зулмингдир” деган фикрни ажратиб олиб ёзади: “Бундай одамлар нафақат ўзгаларга зарар келтирадилар, балки ўзларига ҳам зарар етказадилар. Аммо бу конкретликни бир ёққа йиғиштириб қўяйлик, биз учун ғоянинг ўзи муҳим: ўзгаларга зулм айни вақтда ўз – ўзига зулмдир. Бу фикрнинг теранлиги ҳайратланарли. Ва ана шундай инсоний донишмандлик билан рўбарў келганда, қалбда улуғ бир ҳаяжон, руҳий кўтаринкилик пайдо бўлади”[114].

Шу нуқтаи – назардан В.М.Жирмунский Навоий фаолиятини Леонардо да Винчи фаолияти билан қиёслайди ва ёзади: “Навоий ўзининг Ғарбдаги замондошлари каби кўз олдимизда ҳар томонлама камол топган ва илму ижод, фикрий теранлик ва амалий фаолиятни ўзида жамлаган универсал қобилиятли яхлит бир комил шахс сифатида гавдаланади”[115].

Айниқса, “Фарҳод ва Ширин” достонида Навоийнинг буюк иделлари ёрқин ифодаланган, деб таъкидлайди. Жирмунский ва ушбу асарни таҳлил

[114]Н.И.Конрад. Восток и Запад.- М., 1972, 286 - ст.
[115]Н.И.Конрад. Восток и Запад.- М., 1972, 177- ст.

қилиб, унда ифодаланган ғоялари ажратиб кўрсатади. Чунончи, Фарҳоддаги бемисл ижодкорлик ва яратувчанлик қобилияти, турли миллат вакиллари билан дўстлашуви, турли халқларга мансуб ҳакиму донишмандлардан дарс олиши, қайноқ муҳаббат соҳиби, ҳақгўй ва жасур, мард инсон эканлиги рус олимининг диққат марказидан жой олган. Олим шунингдек, “мажозий” (дунёвий) ва “ҳақиқий” (илоҳий) ишқ тасвирининг бирга олиб тасвирланганини алоҳида таъкидлайди ва Н.И.Конрадга қўшилиб, Уйғониш даври даҳолари Ғарбда ҳам, Шарқда ҳам пантеистик фалсафа таъсирида гуманистик қарашларни баён этганларини уқтиради.

Ўзбекистон Республикаси Биринчи Президенти И.Каримов “Буюк боболарнинг руҳий поклигига таяниб” номли нутқида, ўтмиш авлодларимизнинг маънавиятига тўхталиб: “Асрлар давомида ақли заковати ила бунёд этган бой маънавияти туфайли халқимиз мағрур яшнайди, меҳнат қилади, доимо ҳуррият ва эрк сари интилади” деб қайд этади.

Мана шундай халқимизга маънавий озуқа берадиган асарлардан бири Буюк бобокалонимиз Алишер Навоийнинг “Хамса” асаридир.

Ушбу “Хамса”нинг “Ҳайрат ул – аброр” асарида аввало яратувчи худонинг сифати ва фаолиятини васф этиш билан бошланади. Яна шу бобда Навоий дунёни таърифлайди. Дунёдаги барча гўзаллик ҳақнинг аксидир. Бу йўналиш орқали Навоий инсоннинг дунёси, ҳаётни севиши лозим эканлигини қайд этади. Ушбу мафкура дунёвий адабиётларнинг замирида ётган пантеистик таълимотнинг моҳиятини белгилайди.

Навоий дунё гўзалликларининг жами қисми ва барча бойликлар инсон учун эканлигини ҳамда бутун мавжуд бўлган борлиқнинг барча яхшиликларини инсонга қаратилган эканлигини қайд этади.

Ушбу асарнинг учинчи ҳайратда одил султон бошқараётган мамлакатда барқарор бўлган адолат, тартиб ва осудаликдан хўжанинг ҳайратда қолганини тасвирлайди.

Шундан сўнг китобнинг асл мундарижасинини ташкил этувчи мақолатлар бошланади. Инсон ўзидаги сабр, шукр қилиш ва ҳаё каби фазилатлар билан инсонийлигини намоён этажаги айтилади.

Ушбу достоннинг учунчи мақолатида Султонлар тўғрисида гапирилади. Навоий подшоларнинг қасрларида эл жонидан ип тортиб тикилган безаклар, улус қони билан қизартирилган пештоқлар, эл масжидидан ғишт келтириб, қабрлар тошини кўчириб келиб кирилган сорийларга лаънатлар ўқийди, у ерларда базм қилаётган сорий аҳлига нафрат билан қарайди.

Албатта, инсоннинг ишлари хатосиз бўлмайди, аммо хатога узр сўраш, кимга зулм ўтказган бўлса, уни адл қўли билан қувватлаш керак. Яхши қараш билан зулматни ёритиш, путр билан оламни ўзига аср қилиш лозим.

Сўнгра Ануширвон ҳикояси келтирилади. У подшо бўлмасдан илгари бир гўзалнинг ишқида беқарор эди. Ниҳоят бир гулзор хиёбонда ҳар иккаласи учрашади. Ануширвон ёрига интилади, гул чеҳрали гўзал ҳам таслим бўлади. Шу пайт бир наргис гулни кўриб Ануширвон ўзини қўлга олади. Гўзал қиз ҳайратланиб бунинг сабабини сўраганда, у ўша наргис гулдан ҳаё қилганини

айтади. Ануширвон шундай ҳаё ва одоб эгаси бўлганидан кейинчалик оламга шоҳликка эришганлигини қайд этади.

Навоий ёлғон ишқ даъво қилиб ёридан паст мақсадлар талаб қиладиган “ошиқ” фирибгардан бошқа киши эмас, самимий ишқ эгаси дардли, покиза инсондир. Бундай ошиқ фақат ёрини ўйлайди, ҳар ерда фақат ўз севгилисини кўради. Бундай ишқ эгаси бўлиши чин саодатдир.

Навоийнинг бундай инсоний севги ва инсоний гўзалликни тараннум этиши мустақил мамлакатимиз ёшлари учун ибрат мактаби бўлмоғи керак.

Навоий достонининг ўн саккизинчи мақоласида ҳаётни қадрлашга чақиради. Ўлимдан бурун киши ўзини ҳалок этмаслиги керак. Сенга ақл ато қилган. Сен барча жаҳондан шарафлироқ қилиб яратилгансан шунинг шукурини қилиб яшагин. Агар яхшилик қилолмайдиган бўлсанг, ёмонлик ҳам қилмагин деган ибратли ўгитлари ҳозирги кунда жаҳон жамоатчилигининг тинч-осойишта яшашга ҳалақит бериб диний экстремизм йўналишига мубтало бўлиб, ўз жонига қасд қилиб, ўзи билан биргаликда ўзгалар жонига ҳам хавф солаётган кимсаларга қаратиб айтилган иборалардир.

Ўн бешинчи мақолатда жоҳил майнинг қуйқалари ҳақида сўз юритилади. Шоир ичиб бадмаст бўлиб, шармандаси чиққан одамнинг ҳолини кўрсатади. Майхонадан маст чиққан бу кимсанинг манглайи қонаган, кўринган кишига қопағон итдек ҳамла қилади. Ичкилик жисм уйини сел каби бузади. Ичкиликка берилган киши ақл чироғига қоронғилик солади. Бундай ҳолатда киши тавба қилиб ўзини асраши керак. Боний Троллий Ринд майхўрликка қаттиқ берилган эди. Тавбаларидан қайтган эди. Бир куни уни улуғ даргоҳ таклиф килди. У тавба қилиб отланди лекин тавбаси шиша каби синди деб кўрсатади.

Алишер Навоийнинг ушбу ичкиликбозликнинг зарари ҳақида кўрсатган ғоялари ҳозирги даврда ичкиликбозлик ва наркотик моддалар истеъмол қилиб ўз ҳаётини барбод қилиб жамиятга катта зарар етказаётган кишилар учун намуна мактабидир.

Алишер Навоий “Хамса” нинг “Лайли ва Мажнун” достонида инсоний содда севгини тараннум этади ва шундай баён қилади. “Қаттиқ севги изтиробидан Лайлида ҳарорат пайдо бўлади, табиблар унинг дардига малҳам топишдан ожиз эдилар, унинг аҳволи борган сари оғирлашади”.

Ота – онаси Лайлининг боши устида иложсиз ўтирар эдилар. Лайли ўлими олдидан онасини ўз ҳузурига чақириб васият қилди: Менинг дунёдан ўтар пайтим келди.Қайтиш қилсам мен учун ортиқча мотам тутманг. Менинг вафотим хабарини эшитиб зора ғарибим келар, у улусга ишқ одатини намойиш этиб, ёнимда жон берар. Шунда керагича лутф кўрсатиб унинг шарофатли жисмини кўз ёшлари билан ювсангиз жон пардасидан кафан қилсангиз арзийди. Ўша кафанга мени ҳам чирмангиз, токи икки баданга бир кафан бўлсин, бир жойга қўйинг.

Давом эттириб, Мажнун ғоят хастаҳол ётарди. Бирдан қулоғига нидо келиб Лайлининг ўлим олдида эканлигидан хабар етди. У ётган жойидан қоплон каби сакраб турди. Лайли қабиласи томон чопди. У тўғри Лайли ётган уйга кириб борди. Лайли энди Мажнун тўғрисидаги васиятни тугаллаган

эди.Иккаласининг бир-бирига нигоҳи тушди. Иккаласи ҳам баравар жон берди. Уларни бир кафанга ўраб, бир тобутга солиб бир жойга дафн этдилар.

Достоннинг якунловчи бобида бу ғам достонига бардош бера олмаган Навоий бу ғам достонини “йиғлай, йиғлай тугатдим охир” деб хабар қилади. Шу билан қаҳрамон, ишқли кишиларни улуғлайди, ясама қалбаки ишқ эгаларини қоралайди. Яна Навоий бу достоннинг туркийда битилганлигини таъкидлаб, бу тилда ўқийдиган хуштаъб, соф идрокли кишилар баҳра олишларини кўзда тутганлигини билдиради. Шу билан шоир ўқувчиларнинг ишқ ғами билан шод бўлишлари ва шунда уни ҳам ёд этишларидан умидвор бўлишади.

Алишер Навоий мудҳиш воқеиликка бардош бераолмади. У мудҳиш воқеилик билан якка курашишга киришади. У бир бутун ниқобий қаҳрамонлар образларини яратади. Чиннинг ёш шаҳзодаси Фарҳод, Рум шоҳининг асранда ўғли Искандар, Фарҳоднинг кўкалдоши Баҳром, Меҳинбону, Ширин, шоҳ Навфал “Хамса”сидаги бу ижобий қаҳрамонлар шоир орзу умидларини ифодаловчи бадиий образлардир.

Уларнинг форс тахтига бўлган муносабатини олиб қарайлик. Фарҳод отасининг ҳокимиятини, тахтини эгаллаш тўғрисидаги таклифини қатъиян рад этади. “Сабьаи Сайёр” даги биринчи ҳикоя қаҳрамони Фаррух ҳам худди шундай йўл тутади. Искандар вафот этган отасининг тахтига ўтириш тўғрисидаги таклифни қабул қилмайди. Бундай вазифага тайёр эмаслигини билдиради. Бу қаҳрамонлар ҳар доим халқ ғами билан яшаб халққа ғамхўрлик ва шафқат кўрсатадилар. Искандар Эрон шохи Доронинг кўп мамлакатларни талон тарож қилиб йиққан беҳисоб хазиналарини халққа, лашкарларга улашади, у ўз қўл остига киритган мамлакатлардан олинадиган солиқлардан воз кечади, элга озор берувчи ёвуз кучларга қарши тўсиқ бино этади. Фарҳод, Ширин, Меҳинбону фақат халқ манфаатини кўзлаб иш тутади, Навфал инсофсиз ва қаттиққўл феодал зулмидан азоб чеккан Мажнунни ҳимоя қилади. Ушбу образлар фаолияти орқали кўрсатилган воқеалар ўз даври учун, ҳамда ҳозирги давр учун ҳам жуда катта аҳамиятга моликдир.

“Хамса” да Навоий фан ва олимларнинг жамиятда тутган ўрнига катта аҳамият беради. У фаннинг жамият тараққиётида тутган ўрнига ва аҳамиятини яхши англар, илм фаннинг жаҳолат, таассуб, маҳдудликка кескин ва муросасиз курашишини билар эди.

Навоий илм – фанни шахсий бойлик йиғиш воситаси деб қаровчи разил шахсларга нафрат билан қарайди. Бундай олим жоҳилдан баттардир:

Илмни ким воситаи жоҳ этар,

Узинию, халқни гумроҳ этар.

Демак, Навоий “Фарход ва Ширин”, “Лайли ва Мажнун” ва бошқа достонларининг асосий мавзуси комил инсоннинг асосий севгиси тараннум этилади. Бу чин инсонга хос, юксак, покиза, садоқатли ва фожиий севгидир. “Фарҳод ва Ширин”, “Лайли ва Мажнун” шундай қудратли севгининг кучини исботлайдилар. Инсон қалбининг нақадар олий туйғуларга бой эканини намойиш этдилар. Бу туйғулар одамни барча кундалик майда ва юзаки ҳоллардан баланд кўтаради ва уни улуғлайди. Навоий ўз қаҳрамонларини

фаолияти ва тақдирини юксак маънавий камолотининг натижасидир деб талқин қилди. Шунинг учун ҳам бу муҳитдаги ёвуз кучлар бу туйғуларни пайҳон этмоқ учун қутуриб ҳужум қилади. Бир достонда истибдод ва зулм (Хисрав), иккинчисида синфий табақаларга хос сарқитлар инсон муҳаббатини ҳалок этади.

“Хамса” да Навоий кўнглига якин бўлган дўстлик ва қардошлик ғояларини ҳам тараннум этади. Навоийнинг ижобий қаҳрамонлари турли халқ ва элатларга мансубдир. Чин ўлкасининг фарзанди арман гўзали Ширинга кўнгил беради. Араб элида оғизга тушган афсонавий севги қиссасига Навоий ўзбек тилида абадий ҳаёт бағишлади.

Чин элидан, Жўна ва Масьуд Ҳиндистондан, Суҳайл Ямандан, Фаррух Сарандибдан (Шриланка) дир. Навоий кишиларнинг маънавий дунёси, уларнинг инсоний сифатлари, мақсад ва интилишлари юксак эканлигини қайд қилади. У ана шу жиҳатдан ёндошар экан, ҳеч қачон кишиларнинг миллий, диний ёки ирқий мансубиятларига аҳамият бермайди. Навоий ижодининг байналминалчилик моҳиятини белгиловчи омиллардан бири ҳам шудир. Навоий интернационализми унинг гумонидан келиб чиққанлиги шубҳасиз.

Неча асрлардан буён Навоий “Хамса” Шарқ халқлари бадиий ижодига салмоқли таъсир кўрсатиб келмоқда.

Ҳазрати Навоий яратган беш буюк шеър ва фикр хазинаси – “Хамса” мустақил мамлакат ёшлари ва ўз муаллифларининг шон шуҳратини улуғлаб, улар қалбида имон – эътикод, ватанпарварлик туйғусини шакллантиришга улкан ҳисса қўшадиган, абадий яшнайдиган обида бўлиб қолди.

Фойдаланган адабиётлар

1. Каримов И.А. Юксак маънавият – енгилмас куч.- Тошкент. 2008 й. 47 бет.
2. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2017 йил 7 февралдаги «Ўзбекистон Республикасини янада ривожлантириш бўйича ҳаракатлар стратегияси тўғрисида»ги ПФ-4947-сонли Фармони.
3. Н.И.Конрад. Восток и Запад. - М., 1972, 286 ст.
4. Н.И.Конрад. Восток и Запад. - М., 1972, 177 ст.

БАҒРИКЕНГЛИК, ОЛИЖАНОБЛИК ВА УМУМИНСОНИЙ ҚАДРИЯТЛАРГА СОДИҚЛИКНИНГ ЁРҚИН ИФОДАСИ

Назаров С.,
тарих фанлари номзоди, доцент.
СамИСИ академик лицейи

Мамлакатимизда, Мустақил Давлатлар Ҳамдўстлиги мамлакатларида Иккинчи жаҳон урушида қозонилган ғалабанинг 75 йиллигини муносиб нишонлаш бўйича катта тайёргарлик ишлари олиб борилмоқда. 1941-1945 йиллардаги Иккинчи жаҳон урушида кўп миллатли Ўзбекистон халқи жанг майдонларида ва фронт ортида улкан жасорат ва матонат кўрсатиб, фашизм устидан қозонилган ғалабани таъминлашда муносиб ҳисса қўшдилар. Урушда

қатнашган 1, 5 миллиондан ортиқ ватандошларимиздан ташқари ўша мудҳиш ва ғоят оғир суронли дамларда Ўзбекистон фронтнинг мустаҳкам таъминот базасига айланди ва фронтни озиқ-овқат, ўқ-дори, ҳарбий техника, қурол-яроғ, танк ва самолётлар, кийим-кечак, дори-дармон билан мунтазам таъминлаб,фронт эҳтиётлари учун йўналтирилди: Ота-боболаримиз душманга қарши курашда, жангларда мардлик ва қаҳрамонлик жасоратларини кўрсатган бўлсалар, фронт ортида қолган ота-оналаримиз фронт ортини мустаҳкамлаш, кўчириб келтирилган энг муҳим завод ва фабрикаларни қайта тиклаб ишга туширишда меҳнат қаҳрамонликларини кўрсатдилар.

Албатта, ота-боболаримизнинг Иккинчи жаҳон уруши жанггоҳларида, фронтортини мустаҳкамлаш борасидаги жасоратлари ҳақида ўтган аср йилларида тарихий очерк, бадиий асарлар ёзилиб, кинофильмлар яратилган бўлса-да, уларда мафкуравий нуқтаи назардан Ўзбекистон халқининг Иккинчи жаҳон урушида фашизм устидан қозонилган ғалабадаги ҳиссасини етарлича кўрсатиб,атрофлича очиб берилмаганлигини ҳаёт кўрсатмоқда.

Шу сабабли ҳам, Иккинчи жаҳон урушида фашизм устидан қозонилган ғалабага Ўзбекистон халқининг қўшган муносиб ҳиссасини халқимизга, айниқса ёш авлодга кўрсатиб бериш, тарихий ҳақиқатни тиклаш ўта муҳим аҳамиятга эгадир. Ана шу тарихий ҳақиқатни тиклаш мақсадида Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2018 йил 31 майда қабул қилган “Иккинчи жаҳон урушида фашизм устидан қозонилган Ғалабага Ўзбекистон халқининг қўшган муносиб ҳиссасига бағишланган китоб-альбомни нашр этиш чора-тадбирлари тўғрисида”[116]ги Фармойиши ҳамда 2019 йил 23 октябрдаги “Иккинчи жаҳон урушида қозонилган Ғалабанинг 75 йиллигини муносиб нишонлаш тўғрисида”[117]ги Қарори бу борадаги ишларнинг кўчайтирилишига қаратилганлиги намунасидир.

Қарорда кўрсатилишича, “Уруш йилларида халқимиз томонидан амалга оширилган буюк ишларни, унинг кучли иродаси ва қаҳрамонлигини, ўша давр ҳақиқатини келгуси авлодларга аниқ, мисоллар асосида етказиш, уларни ватанпарварлик ва жасорат руҳида тарбиялаш ғоят муҳим аҳамиятга эга”[118].

Ўзбек халқининг уруш йилларида кўрсатган бағрикенглиги ва умуминсоний қадриятларга содиқлиги борасидаги ишлари, уруш даҳшатларидан азоб чеккан халқларга кўрсатган ғамхўрлиги, уруш яқинидан кўчириб келтирилган 1 миллиондан ортиқ кексалар, хотин-қизлар, ёш болаларга, сўнгра ватанидан мажбуран кўчириб келтирилган халқларга бағрини кенг очиб уй-жой бериб, меҳр-мурувват кўрсатганлиги Ўзбекистон халқларининг инсонийлиги ва баҳрикенглигининг юксак намунасидир. Кўчириб келтирилган аҳолини уй-жойга, ишга жойлаштириш борасида катта ишлар амалга оширилди, ҳар томонлама ёрдам кўрсатилди.

[116]Халқ сўзи газетаси. 2018 йил 1 июнь.
[117]Халқ сўзи газетаси. 2019 йил 24 октябрь.
[118]Халқ сўзи газетаси. 2018 йил 1 июнь.

1941 йил 24 ноябридан 31 декабрига қадар фақат Тошкент шаҳрининг ўзида 37,6 мингдан ортиқ киши, 1941-1942 йилларда эса қарийб 20 минг киши уйларга жойлаштирилди ва ишбилан таъминланди[119].

Шунингдек, кўчириб келтирилган аҳолининг 100 мингтаси Андижон, 165 мингтаси Самарқанд ва 53600 таси Наманган вилоятларида жойлаштирилди ва иш билан банд этилди. Халқимиз меҳр-оқибат энг олий қадрият, ноёб фазилат эканлигини амалда кўрсата бошлади.Жумладан, Самарқандга Россия, Украина, Белоруссия, Молдавия, Болтиқбўйи ўлкаларидан кўчириб келтирилган 165 минг киши жойлаштирилиб, улар бошпана ва иш билан таъминланади. Олти хонали тўртта уй, олтита барак қурилиб берилди, талабалар ётоқхоналари ва бошқа бўш турар жойларга аҳоли жойлаштирилди. Халқимиз бағрикенглик ва олижаноблик ҳислатларини кўрсатиб, уйларини бўшатиб бердилар. Ўзбекистон Республикасининг биринчи Президенти Ислом Абдуғаниевич Каримов хотирлаб ёзганидек, ўша пайтларда юртимизда бирорта одам, бирорта хонадон бунгақарши чиққани йўқ.Бирорта одам, биз нега уларга уйимиздан жой беришимиз, уларни боқишимиз керак, бу қандай адолатсизлик, деб гапиргани йўқ. Ёки ичида, юрагида уларга қарши бир оғиз сўз айтгани йўқ. Буни ҳатто ҳаёлига ҳам келтиргани йўқ. Масалан, ўша пайтда бизнинг оиламиз ҳам Белоруссия ва Украинадан эвакуация қилинган одамларни қабул қилган. Уйимизни уларга бўшатиб бериб, ўзимиз қандай қийналиб яшаганимизни мен яхши биламан”[120].

Бундай олижаноблик, меҳрибонлик ҳаракати республикамизнинг барча шаҳар ва қишлоқларида кенг қулоч ёйди ва кўчириб келтирилган халқларнинг меҳр-муҳаббати, олқиши ва ҳурматига сазовор бўлди.

Ўзбекистон халқининг инсонпарварлиги, бағрикенглиги ва олийжаноблиги, Иккинчи жаҳон урушининг оғир даврида фронт яқинидаги шаҳар ва қишлоқлардан кўчириб келтирилган кексалар, хотин-қизлар, ярадорларни ўз бағрига қабул қилиши билан бирга оғир дамда Совет Ҳукуматининг қатағон сиёсати туфайли турли сабабларга боғлаб, айблаб 1941-1945 йиллар давомида Волга бўйидаги немислар, қалмиқлар, чеченлар, ингушлар, қрим татарлари, қорачайлар, болгарлар, месхети турклари ва бошқалар ўз юртларидан депортация қилиниб, мажбуран кўчириб келтирилиб Республикамизнинг 7 та вилоятидаги 43 та районига жойлаштирилишида янада яққол кўринади.

Ўзбекистон халқи бағрини кенг очиб халқларни самимий кутиб олдилар ва ҳақиқий инсонпарварлик ёрдами кўрсатиб, уларга иссиқ жой ва иссиқ меҳр бердилар. Ўзбек халқининг дўстона инсонпарварлик муносабати туфайли юртимиз кўплаб халқларнинг ватанига айланди ва ҳозирда уларнинг вакиллари мустақил Ўзбекистоннинг ривожига ўзларининг муносиб ҳиссаларини қўшиб келмоқдалар. Натижада Ўзбекистон янада кўп миллатли ва элатли мамлакатга айланиб, умуминсоний қадриятларга содиқ ҳолда бағрикенгликни ўзида намоён этмоқда. Демак, Ўзбекистон халқларининг, ўзбек халқининг Иккинчи жаҳон

[119]Ўзбекистон тарихи (1917-1991 йиллар) Иккинчи китоб 1939-1991 йиллар. Тошкент “Ўзбекистон” 2019 йил 22-бет.
[120]Ислом Каримов. Инсон, Халқ ва миллат хотира билан тирик ва барҳаётдир. 23-жилд 379-бет. Тошкент, Ўзбекистон 2015 йил.

урушида фашизм устидан қозонилган Ғалабага қўшган муносиб ҳиссаси ҳақида ҳар томонлама кўрсатилган ибрат, инсонпарварлик, олижаноблик, меҳр-муҳаббат, бағрикенглик туфайли кўчириб келтирилган халқларга кўрсатган меҳр-оқибатни ҳам эсга олиш ва ёшларни халқимизга хос олижаноблик хислатлари билан таништириш ва тарбиялаш ўта муҳим аҳамиятга эгадир. Шу билан биргаликда Иккинчи жаҳон урушида жанглар ниҳоятда қизиб бораётган бир даврда 1942 йил Ўзбекистон меҳнаткашларининг ўзбек халқининг жангчиларига юборган 2412000 киши имзо чеккан мактуби нафақат Ўзбекистонлик жангчиларни балки бошқа халқлар фарзандларини ҳам илҳомлантириб ғалаба сари руҳлантирганлигини ҳам кўрсатиб ўтиш ўринлидир.

Ўзбекистон Республикаси Президенти Шавкат Мирзиёевнинг Олий Мажлисга йўллаган Мурожаатномасида кўрсатилганидек,“Бизнинг мард, енгилмас ва олижаноб халқимиз, буюк Ғалабани таъминлашга беқиёс ҳисса қўшгани билан барчамиз ҳақли равишда фахрланамиз, эл-юртимизнинг фронт ортида кўрсатган жасоратини халқимиз ҳеч қачон унутмайди.

Уруш йилларида халқимиз кўрсатган ҳақиқий жасорат ва матонатни кино, театр санъати, бадиий-публицистик асарлар, илмий тадқиқотлар орқали кўрсатиш, аҳоли, айниқса ёшларимизга таъсирчан тарзда етказиш...”[121] ўта муҳимдир. Меҳр-мухаббат, бағрикенглик – ўзбек маънавиятининг гавҳари бўлиб, умуминсоний қадриятларни тарғиб қилишда муҳим аҳамият касб этади. Бу бизнинг миллий ғоямизни тамал тошларидан биридир. Бу тушунчани, ғояни ёш авлод онгига сингдириш бугун ва келажакда янада долзарб вазифадир.

ТЕХНОГЕН ЦИВИЛИЗАЦИЯДА ТАРИХИЙ МЕРОСНИНГ ЎРНИ ВА АҲАМИЯТИ

Очилов Ж. А.
Ўзбекистон халқаро ислом академияси ҳузуридаги Малака ошириш марказининг Самарқанд вилояти минтақавий филиали кафедра мудири, фалсафа фанлари бўйича фалсафа доктори

Инсоният тарихий тараққиётида шаклланган ва ривожланган техноген цивилизациянинг ҳар қандай шакли асоссиз, қуруқ жойда тасодифан вужудга келган эмас. Аксинча, ўзидан олдинги авлодларнинг тарихий меросига ворислик муносабатларини ижодий ривожлантириш, тажрибаларини умумлаштириш натижаси ҳисобланади. Шу жумладан ҳозирги техноген цивилизация глобаллашувини ҳам, умумий тарихининг аниқ мавжудлик ҳолати, деб баҳолаш керак.

[121]Ўзбекистон Республикаси Президенти Шавкат Мирзиёевнинг Олий Мажлисга Мурожаатномаси. 2020 йил 24 январь “Ўзбекистон овози” газетаси 2020 йил 25 январь

Бу ҳақда Муҳтарам Президентимиз Шавкат Мирзиёев айтганидек: “Бизнинг ҳавас қилса арзийдиган буюк тарихимиз бор. Ҳавас қилса арзийдиган улуғ аждодларимиз бор”[122].

Шунинг учун ҳар қандай тарихий ҳодисани ўрганиш, унинг назарияси, методологияси ва амалиёти тарихини комплекс-системали ўрганишни тақозо қилади. Айниқса, глобал муаммолар комплекси шаклланиб, уларнинг ўзаро тақозоланиши кучайиб кетаётган ҳозирги шароитда, аждодларимиз томонидан яратилган техноген цивилизацияга доир бой моддий ва маънавий меросни тиклаш ва ижодий ривожлантириш вазифаларини кун тартибига қўймоқда.

Бу вазифаларнинг умумфалсафий-методологик аҳамияти, дунёдаги ҳар бир халқ, миллат ва давлатнинг маънавий-маданий тараққиёти ўзига хос реал ижтимоий-тарихий асосларига мос тарзда ривожланиши ёки инқирозга юз тутишини ва шу муаммолар ечимини топишга боғлиқлигини назарий жиҳатдан асослаши билан изоҳланади. Зеро, техноген цивилизация тарихига оид маданий мерос – ҳар қандай миллатнинг аждодлари томонидан муайян эҳтиёжлари асосида яратилиб, авлодлар ижтимоий ҳаёти давомида ижодий ривожланиб борувчи моддий ва маънавий бойликлар мажмуидир.

Техноген цивилизация тарихий меросининг инсон, миллат, жамият ҳаёти учун аҳамияти, унинг миллий маданият соҳалари ривожланиш даражасини белгиловчи мезонга–(таққосланувчи асосга), детерминлаштирувчи омилга –(ҳаракатлантирувчи механизмга), истиқбол мўлжалларига – (потенциал идеалга) айланиши билан изоҳланади.

Техноген цивилизация тарихий меросининг миллий ва умуминсоний қадрият мақоми, уларга нисбатан авлодларнинг онгли, ижодий ворислик муносабатларини шакллантириш билан мустахкамланиши мумкин.

Айниқса, мустабид тизимда миллий меросимизга муносабат ҳукмрон коммунистик партия ҳукмрон мафкураси асосида белгиланиши ва “қизил империя” таркибидаги миллатлар тарихини ўз манфаатларига мос тарзда, сохталаштириб, қайта ёзиб ундан мустамлакачилик мақсадларида фойдаланиш сиёсатини амалга ошириши, миллий тарихий мерос қадрсизланишига олиб келган эди.

Шунинг учун ҳам мустақилликнинг дастлабки йилларидаёқ мамлакатимизда халқимизга миллий ўзлигини англатиб, руҳий-маънавий юксалтириш учун тарихий меросимизни тиклаш ва ижодий ривожлантириш давлат сиёсати даражасига кўтарилди. Бу ҳақда биринчи Президентимиз Ислом Каримов: “Мустақиллигимизнинг дастлабки кунлариданоқ аждодларимиз томонидан кўп асрлар давомида яратиб келинган ғоят улкан, бебаҳо маънавий ва маданий меросни тиклаш давлат сиёсати даражасига кўтарилган ниҳоятда муҳим вазифа бўлиб қолди”[123], деб ёзган эди.

Халқимиз тарихий меросининг, умуман жамият ижтимоий-маънавий тараққиётида, хусусан миллий маданий меросимизнинг умуминсоний қадриятлар билан интеграциялашиш хусусиятларини ўрганишда, биринчи

[122] Ш.М.Мирзиёев. Озод ва обод Ватаннинг баркамол фарзандлари // Миллий тараққиёт йўлимизни қатъият билан давом эттириб, янги босқичга кўтарамиз. 1-жилд. - Тошкент: Ўзбекистон, 2018. 415-бет.
[123] Каримов И.А. Хавфсизлик ва барқарор тараққиёт йўлидан. Т.6. - Т.:Ўзбекистон, 1998. 125- бет.

Президентимиз Ислом Каримовнинг маданий меросни ўрганиш хусусидаги назарий хулосаларига, методологик тавсияларига, айниқса, “маданий меросни, олис ўтмишни чуқур ўрганмасдан туриб истиқболни белгилаб бўлмайди. Келажакка интилиш учун ўтмишни ўрганиш, тажрибаларни ўзлаштириш даркор. Лекин бунда бир ёқламаликка йўл қўйиб бўлмайди. Ўтмиш маданиятни хаспўшлаш ҳам, идеаллаштириш ҳам, мумкин эмас”[124], - деган фикрига қатъий амал қилиш зарур.

Инсоният ижтимоий тараққиётининг барча йўналишлари каби техноген цивилизация ҳам, маданиятнинг тарихий шаклланган тизими билан ўзаро алоқадорликда ривожланади. Техноген цивилизациянинг нисбатан юқори ривожланиш даражаси гобаллашувига имконият бўлса, тарихий меросига ворислик муносабатлари жараёнида миллий ва умуминсоний қадриятлар интеграцияси, унга шарт-шароит яратади.

Шу боисдан ҳам техноген цивилизацияни ижтимоий, иқтисодий, маданий тараққиётнинг асосий белгиси, ривожланиш даражасини кўрсатадиган мезонлардан бири, деб ҳисоблашда тарихий меросга ижодий ворисликни алоҳида эътиборга олиш жоиз.

Инсониятнинг кундалик ҳаётида техноген цивилизациянинг моддий-маданий асоси – техникадан фойдаланиши (ривожланиш ва мукаммаллик даражасидан қатъий назар), узоқ тарихига эга. Глобал барқарор техноген тараққиётининг назарий-методологик асосларини яратишда Марказий Осиё алломаларининг илмий таълимотлари техник ижодкорлиги катта аҳамиятга эга бўлган.

Бу ҳақда Муҳтарам Президентимиз Шавкат Мирзиёев айтганидек: “Марказий Осиё ҳудуди Шарқ Ренессансининг йирик марказларидан бири сифатида бутун дунёда маълум ва машҳур бўлган. Бу ҳақда гапирганда, аввало, улуғ ватандошларимиз – алгоритм асосчиси Ал-Хоразмий, қомусий олим Ал-Фарғоний, геодезия ва минералогия фанлари ривожига улкан ҳисса қўшган Абу Райҳон Беруний, Ғарбда Авиценна номи билан танилган Ибн Сино, давлат арбоби ва буюк астроном Мирзо Улуғбек сингари мутафаккир зотларнинг номларини ҳурмат билан тилга оламиз”[125].

Марказий Осиёлик алломалар инсоннинг дунёга келишидан мақсади, техноген цивилизация шартлари бўлган: билим олишни, ҳар ишда моҳир инсон бўлиб етишишни, илоҳий моҳиятга эътиқодни – комиллик сифатлари, деб билганлар. Умумлаштириб айтганда, инсон моҳиятида: рационал, иррационал ва теологик-илоҳий жиҳатлар мужассамлашган ҳолда ўз даври цивилизацияси характерини белгилаб берган.

Биринчи Президентимиз Ислом Каримов айтганларидек: “Биз бошқаларни камситиш ниятидан йироқмиз. Аммо бугунги айрим салтанатлар аҳли қабила-қабила бўлиб яшаган замонларда бизнинг муборак заминимизда илму-фан барқ уриб яшнагани, табиий илмлар, хусусан, тиббиёт, математика, астрономия каби фанлар мадрасаларда ўқитилгани, илмий академиялар ташкил

[124] Ўзбекистоннинг янги тарихи (Учинчи китоб). -Т.: Шарқ, 2000. 379-380 - бетлар.

[125]Ўзбекистон Республикаси Президенти Шавкат Мирзиёевнинг Ислом ҳамкорлик ташкилотининг фан ва технологиялар бўйича биринчи саммитидаги нутқи.

этилиб, Мағрибу Машриққа ном таратганини эсласак ва бундан ҳар қанча ғурурланса арзийди”[126].

Зеро, Марказий Осиё фалсафий меросида, бир томондан, умуминсоний ижтимоий эҳтиёжлардан келиб чиққан этномданий қадриятлар – инсон моҳиятини, унинг ижтимоий борлиғини таъминлашга асос бўладиган техноген цивилизация муносабатлари ривожланиш даражасида намоён бўлади. Иккинчи томондан, шу муносабатлар жараёнида техноген цивилизация инсон ва жамият борлиғининг ички зиддиятларини вужудга келтириши, кескинлаштириши мумкинлиги асосланган. Бу ғояни техноген цивилизациянинг субстанционал-императив моҳияти, ҳаракатлантирувчи механизми тарзида эътироф этиш керак.

Шуни алоҳида таъкидлаш керакки, жамият ижтимоий бирликларининг техноген цивилизация глобаллашувига “адаптацион потенциали” шаклланишида тарихий мерос муҳим роль ўйнайди. Чунки тарихий мерос, миллатнинг маънавий-руҳий жиҳатдан узлуксиз ривожланиши жараёнида, унинг янги ҳодисаларга “кўникиш эффектини” шакллантиради. Буни эса, ҳар қандай халқнинг муҳим “ментал хусусияти” сифатида баҳолаш мумкин.

Хулоса қиладиган бўлсак: биринчидан, жамият тараққиётининг ҳар қандай тарихий босқичида инсоннинг (ҳам объект, ҳам субъект сифатида) техноген цивилизация натижаларини ўзгартириши ва ўзлаштириши объектив жараён бўлиб, цивилизациялар умумий тарихини муштараклашган тарзда намоён қилади; иккинчидан, ҳар қандай жамиятда “инсон-жамият-техника-технология” тизими элементларининг ижтимоий, иқтисодий, сиёсий, маданий муносабатлари характери техноген цивилизация ривожланиш даражасига адекват ва умуминсоният мақсадларига мувофиқлигини белгилаб беради; учинчидан, инсоният яратилган маданий мероси ворислик техноген цивилизация ривожланишнинг зарурий шарти ва асоси бўлиб, уларни комплекс-системали синергетик таҳлил қилиш, унинг функционал аҳамиятини аниқлаштиради.

ЁШЛАРНИ МИЛЛИЙ ЮКСАЛИШ ҒОЯСИНИ АМАЛГА ОШИРИШДА АХБОРОТ МАДАНИЯТИНИ ЎРНИ

А.Азизқулов
И.Абдурахмонов

Муҳтарам Президентимизнинг Олий Мажлисга Мурожаатномасидаги асосий ғоя, тамойиллардан бири бу **“**Миллий тикланишдан – миллий юксалиш сари” тамойилидир. Бу тамойилнинг моҳияти нимадан иборат? Агар яқин тарихимизга назар ташлайдиган бўлсак, яъни тўғрироғи мустақилликни қўлган киритганимиздан сўнг энг асосий вазифа миллий тикланиш эди. Бу мураккаб жараён бўлиб Ватанимизда миллий давлатчилик асосларини барпо этиш, мустабит даврнинг режали иқтисодиёт деган тузимидан бозор иқтисодиёти

[126] Каримов И.А. Биздан озод ва обод Ватанқолсин. Т.2.-Т.: Ўзбекистон, 1996. 219-220- бетлар.

асосларини барпо этиш, мулкчиликнинг турли шаклларини ривожланишига имкон яратиш ва шу билан бирга параллел тарзда миллий ўзликни англаш, миллий маънавий ва диний қадриятларни тиклаш каби масъулиятли жараёнлар биргаликда олиб борилди. Ўзбекистон Республикаси ҳукумати раҳбариятининг оқилона олиб борган сиёсати туфайли бу вазифалар бажарилда ва тарихан қисқа бир даврда миллий тикланиш соҳасида улкан муваффақиятлар қўлга киритилди. Галдаги вазифа Президентимиз таъкидлаганидек, миллий юксалишни амалга ошириш керак. Ҳозирги мураккаб глобаллашув шароитида, ахборотлашган жамият даврида дунёнинг ривожланган давлатлар қаторидан муносиб ўринни эгаллаш вазифаси турибди. Президентимиз Шавкат Мирзиёев раҳбарлигида Ўзбекистоннинг янги қиёфаси шаклланаётган, юртимиз янгиланаётган, ҳаётимизнинг барча соҳаларида Ҳаракатлар стратегиясининг устувор тамойиллари амалга оширилаётган, том маънода мутлақо Янги Ўзбекистон қурилаётган замонда яшамоқдамиз. Президентимизнинг Олий Мажлисга Мурожаатномасида ҳам яна бир бор янги Ўзбекистон ривожланишининг стратегик тамойилларини баён этилди.

Президентимиз мазкур Мурожаатида биз Ўзбекистонни ривожланган мамлакатга айлантиришни мақсад қилиб қўйган эканмиз, бунга фақат жадал ислоҳотлар, илм-маърифат ва инновация билан эриша оламиз деб таъкилдайди. Бунинг учун, авваламбор, ташаббускор ислоҳотчи бўлиб майдонга чиқадиган, стратегик фикр юритадиган, билимли ва малакали янги авлод кадрларини тарбиялашимиз зарур. Шунинг учун ҳам, боғчадан бошлаб олий ўқув юртигача – таълимнинг барча бўғинларини ислоҳ қилишни бошладик. Нафақат ёшлар, балки бутун жамиятимиз аъзоларининг билими, савиясини ошириш учун аввало илм-маърифат, юксак маънавият керак. Илм йўқ жойда қолоқлик, жаҳолат ва албатта, тўғри йўлдан адашиш бўлади.

Кишилик жамияти информацион цивилизация босқичида яшаётган ҳозирги мураккаб шароитда баркамол ёшларни тарбиялаш долзарб аҳамият касб этмоқда. Ахборотлашган жамият, ўз навбатида, глобаллашув жараёнларини имкониятларини тезлаштириб юбормоқда. Мамлакатимиз ҳам жаҳон ҳам жамияти сингари аҳборотлашган жамият босқичига қадам қуйди.

Ахборотлашган жамият босқичи ва глобаллашув жараёнлари кишилик жамияти тараққиётига хос бўлган табиий-тарихий жараён бўлиб, унинг ижобий жиҳатлари билан бир қаторда салбий ҳусусиятлари ҳам мавжуддир.

Ахборотлашган жамият ва глобаллашув жараёнларининг салбий жиҳатлари кўпроқ маънавий таҳдидлар ҳамда ахборот хуружларида намоён бўлмоқда. Бу таҳдидлар асосан “Оммавий маданият” кўринишида ахлоқий бузуқликни, беҳаёликни тарғиб этиш, шунингдек ваҳшийлик, тажавузкорлик, зуровонликка рағбат уйғотадиган ахборотларни тарқатишдан иборатбўлмоқда. Бундан ташқари диний экстремистик ва террористик ғояларни тарғиб этувчи сайдлар орқали ахборот ҳуружлари хам ахборотлашган жамиятнинг маънавий таҳдид кўринишидаги салбий жиҳатларидан биридир.

Ёшларимизни бундай хавфли маънавий таҳдидлардан сақлашимиз ва уларда миллий юксалиш ғоясини сингдиришимиз учун аввало уларда ахборот маданиятини шакллантиришимиз зарур.

Ахборот маданияти бу ҳар қандай олинган ёки берилган, эшитилган, кўрилган хабар, маълумот ёки ахборотни рационал тарзда, мантиқий тафаккур асосида объектив, танқидий таҳлил этиш қобилияти тушунилади. Маълумотни таҳлил этиш ҳамда баҳолашда миллий маънавий қадриятлар асосида ва миллий менталитет нуқтаи назаридан ҳам ёндашиши ахборот маданиятининг таркибий қисмидир.

Бизнингча, ахборот маданиятининг таркибий элементлари қуйидагилардан иборатдир:рационал тафаккур;етук назарий билим, хусусан, ижтимоий гуманитар фанлар соҳасида; ҳодиса, жараён ёки воқеликка танқидий ёндашиш ва мантиқий таҳлил этиш қобилияти; ёшларда шаклланган тарихий хотира ва миллий ғурур, миллий маънавий қадриятларимиздан ифтихор туйғуси; ҳар қандай ахборотларни миллий менталитетимизга хос тарихий онг негизида танқидий таҳлил эта олиш қобилиятидир.

Демак, ахборот маданияти шахс маънавий маданиятининг бир унсури экан, у асосан ҳар қандай маълумот ва ахборотларга рационал танқидий хамда миллий-маънавий қадриялар негизида мантиқий ёндашиш жараёнидан иборатдир. Ахборот маданиятини шакиллантиришнинг муҳим воситаларидан бири, бу таълим ва тарбиядир. Ахборот маданиятини шакллантиришда ижтимоий фанлар ҳам муҳим аҳамият касб этади.

Узлуксиз таълим тизимининг барча босқичларида ёшларнинг ахборот маданиятини шакллантиришга жиддий эътибор қаратиш ҳар бир мураббий ва устоздан масъулият талаб этади. Зеро, ахборот маданияти ҳозирги мураккаб глобаллашув жараёнида мафкуравий иммунитетнинг муҳим таркибий қисми ҳамда ёшларимизни ахборот хуружидан ҳимоя қилиш ва уларда миллий юксалиш ғоясини сингдиришнинг асосий шартидир.

ИНСОНПАРВАРЛИК ВА БАҒРИКЕНГЛИКНИНГ ЁРҚИН НАМУНАСИ

Назаров С. – тарих фанлари номзоди, доцент.
СамИСИ академик лицейи.

Жаҳонда барча тинчликсевар халқлар, давлатлар, инсоният тарихида, урушлар тарихида энг даҳшатли, халқлар бошига мисли кўрилмаган кулфатлар келтирган иккинчи жаҳон урушида фашизм устидан қозонилган Ғалабанинг 75 йиллигини нишонлашга катта тайёргарлик кўрмоқдалар. Мустақил Ҳамдўстлик Давлатлари бу тарихий санани Ғалаба байрами сифатида муносиб кутиб олиш ва юқори савияда ўтказишга қаратилган тайёргарлик ишларини амалга оширмоқдалар. Иккинчи жаҳон урушида фашизм устидан қозонилган Ғалабада Ўзбекистон халқининг, ўзбек халқининг ҳиссалари ҳам салмоқли бўлиб, мард ва жасур ота-боболаримиз дунёдаги эзгу ниятлихалқлар қаторида бу мудхиш урушда чинакам жасорат ва қаҳрамонлик намуналарини кўрсатдилар. Ўзбекистон Республикаси Президенти Шавкат Мирзиёев таъкидлаганидек: “Бу

сўнмас жасорат мана 75 йилдирки, биз учун мардлик мактаби, чуқур ифтихор манбаи бўлиб келмоқда ва бундан кейин ҳам шундай бўлиб қолади”[127].

Мамалкатимизда иккинчи жаҳон урушида қозонилган Ғалабанинг 75 йиллигини муносиб нишонлашга қизғин тайёргарликишлари олиб борилар экан, халқимизнинг жангоҳлардаги жасоратлари, уруш ортидаги меҳнат қаҳрамонликлари, инсонпарварликларини хотирлаш, қадрлаш иккинчи жаҳон урушида фашизм устидан қозонилган ғалабага Ўзбекистон халқининг қўшган муносиб ҳиссасини атрофлича кўрсатишга қаратилган катта ишлар олиб борилмоқда ва тарихий ҳақиқатни тиклаб уни келгуси авлодларга етказиш тўғрисида муҳим қадамлар ташланмоқда.

Айни шу мақсадда 2018-йил 31-майда Ўзбекистон Республикаси Президентининг “Иккинчи жаҳон урушида фашизм устидан қозонилган ғалабага Ўзбекистон халқининг қўшган муносиб ҳиссасига бағишланган китоб-альбомни нашр этиш чора тадбирлари тўғрисида”[128]ги Фармойиши,2019йил 23октябрда “Иккинчи жаҳон урушида қозонилган Ғалабанинг 75 йиллигини муносиб нишонлаш тўғрисида”[129]ги Қарори иккинчи жаҳон уруши даврига оид инсталяциялар,харбий техника, тарихий экспонатларни ўз ичига олган, замонавий “Ватанпарварлар”, “Шон-шараф” музейини ўз ичида мужассам этган ўлкан Ғалаба боғларини ташкил этиш ишлари қизғин олиб борилмоқда.

Дарҳақиқат, Иккинчи жаҳон урушида қозонилган Ғалабага Ўзбекистон халқининг муносиб ҳиссаси ҳақида гапирилганда, ўша суронли йилларда халқимизнинг олижаноб гуманистик фазилатлари, инсонпарварлиги, бағрикенглигини ҳар қанча фахр ва ғурур билан кўрсатиб бериш ўта муҳим аҳамиятга эгадир.

“Инсонпарварлик деб кўрсатади Ўзбекистон Республикасининг Биринчи Президенти Ислом Каримов – бу ўзбек халқининг миллий руҳиятининг ажралмас фазилатидир. Шафқатсизлик ва зўравонлик унинг табиатига ётдир. Бизнинг халқимиз ўзининг воқеаларга бой кўп минг йиллик тарихи давомида кўп нарсаларни бошидан кечирди. Тарихимизнинг ҳар қандай ўйинлари омонсиз жангу жадаллар , очлик ҳам халқимизнинг инсонийлик табиатига доғтушира олмади.

Бу дунёда ҳар қандай халқнинг бағрикенглиги, одамийлиги, олижаноблиги қачон, қайсипайтда кўринади? Эл-юртимиз нафақат ўз яқинлари, балки мутлақо нотаниш одамларнинг бошига тушган мусибат пайтида уларга беминнат ёрдам қўлини узатиб, кўмак бериб, уларнинг дардига ҳамдард бўлган экан, бу халқимизнинг бағрикенглиги ҳақиқий инсоний фазилатларидан далолат беради. Уруш бошланиши билан тахминан 1миллион одам, авваламбор ёш болалар, аёллар, кексалар фронт ҳудудларидан Ўзбекистонга кўчириб олиб келинганида бизнинг халқимиз “Сен етим емассан!” деган олижаноб даъват билан уларни ўз бағрига қабул қилди, уларга меҳр-мурувват кўрсатди, бир

[127]Халқ сўзи газетаси 2019 йил 13 декабрь
[128]Халқ сўзи газетаси 2018 йил 1 июнь
[129]Халқ сўзи газетаси 2019 йил 24 октябрь

бурда нонини улар билан баҳам кўрди. Ўйлайманки, бу ҳақиқатни ҳозирги ёш авлодимиз албатта билиши керак”[130].

Ўзбекистонга деб кўрсатади – Ўзбекистон Республика Президенти Шавкат Мирзиёев– уруш туфайли фронт ҳудудларидан кўчириб келтирилганларнинг 200 минг нафари болалар эди. Эвакуация қилинган етим болаларни ўз тарбиясига олган оилалардан бири Тошкентлик темирчи Шоаҳмад Шомаҳмудов хонадони эди.

Баҳри ая ва Шоаҳмад ота 14 нафар оч-юпун, етим болаларни ўз тарбиясига олиб, уларга меҳр ва ғамхўрлик кўрсатдилар. Халқимизга хос ана шундай буюк инсонпарварлик юксак маънавий жасорат намунаси сифатида бутун дунёга эътироф этилди[131].

Кўчириб келтирилганларнинг 100 мингтаси Андижон вилоятига, 165 мингтаси Самарқанд вилоятига, 53600 таси Наманган вилоятига жойлаштирилди.

Тарихий ҳужжатларда келтирилган маълумотларга кўра Ўзбекистоннинг барча вилоятларида кўчириб келтирилган болалар жойлаштирилди. Бошда Самарқанд вилоятида Москва, Ворошиловград, Никополдан кўчириб келтирилган етим болалар 4 та болалар уйида 400 га яқин тарбияланувчилари билан паноҳ топди. Андижон вилоятида 1820 та, Фарғона вилоятида Украинадан келтирилган 11 та болалар уйи ва 1420 тарбияланувчиси жойлаштирилди. 1941 йил октябридан 1942 йил сентябрига қадар Ўзбекистон 78 та болалар уйи ва 20650 таболаларни қабул қилиб олди. Ҳамма болалар мактабларга ўқишга жойлаштирилди[132].

Кўчириб келтирилган болаларни қабул қилишни ташкил қилиш мақсадида Ўзбекистон Ҳукуматининг қарори билан марказий пункт (1941 йил октябрь) ташкил этилди. Ўша йилнинг ўзида эвакуация қилишган болаларни жойлаштиришга раҳбарлик қилиш учун Республика, вилоят, шаҳар ва туман комиссиялари тузилди. Болаларни ўқитиш мақсадида Тошкент, Самарқанд, Бухоро ва бошқа йирик шаҳарларда махсус кечки-кундузги мактаблар ташкил этилди.

Кўплаб ўзбек оилалари кўчириб келтирилган, уруш туфайли ота-онасидан ажралган болаларни ўз тарбиясига олиш ва уларга инсонпарварлик, меҳрибонлик кўрсатишда, ота-оналари ўрнида ота-оналик қилишда ибрат кўрсатдилар. Ота-онасиз етим болаларни ўз тарбиясига олиш ҳаракати Республикамизда кенг қулоч ёйди. Биргина Ўзбекистоннинг ўзида 11 минг оила етим қолган болаларни ўз хонадонига аъзо қилиб тарбиясига олдилар.

Тошкентлик темирчи Шоаҳмад Шомаҳмудов (1980-1970) ва унинг турмуш ўртоғи Баҳри Акрамова (1903-1987) бошқаларга ибрат кўрсатиб, турли миллат фарзандларидан 14 нафар болани тарбиясига олдилар. Каттақўрғонлик Ҳамид Саматов оиласи 13 болани, Бухоролик Муаззам Жураева ва Ашур Хўжаевлар ўз бағрига 8 нафардан, Самарқандлик Фотима Қосимова оиласи 10

[130]Ислом Каримов. Тинчлик ва осойишталик барча ютуқларимиз асоси. Тошкент. “Ўзбекистон” 2016 4-жилд 255-бет

[131] Шавкат Мирзиёев. Халқимизнинг розилиги бизнинг фаолиятимизга берилган энг олий баҳодир. Тошкент “Ўзбекистон”. 2018 й. 2 жилд 324-бет.

[132] Фозилходжаев Қ. Фарзандларни Ўзбекистон бағрига олди.Тошкент. “Ўзбекистон” – 1991й. 9-бет

та болани ўз тарбиясига олдилар[133]. Ҳамид Саматов билан биргаликда Каттақўрғонликлар уруш йилларида ота-онасиз қолган турли миллатга мансуб етим болалардан 1200 тасини ўз бағриларига олиб тарбияладилар. Шунингдек, фронт яқинидан кўчириб келтирилган болалар вилоятнинг Жомбой, Булунғур, Фориш (ҳозир Жиззах вилояти), Нарпай, Пастдарғом ва бошқа туманларида жойлаштирилиб 8 та болалар уйи ташкил этилди ва уларда 4270 та бола тарбияланди, уларга ота-оналик меҳри берилди. Айниқса Тошкентлик Шомаҳмудовлар оиласининг ватанпарварлиги, инсонпарварлик ва бағрикенглиги бутун мамлакатда, қолаверса элларда, тилларда достон бўлди.

Улар бошпанасиз қолган 14 нафар турли миллатга мансуб болаларни тарбияларига олиб, уларга ота-она бўлиб, меҳр-муҳаббат кўрсатдилар. Булар: Ҳабиба,Вова, Шуҳрат-рус, Ҳамидулла-украин, Рафик, Рахматулла-татар, Холида-молдован,Самуғ-чуваш, Йўлдош, Эргаш-яҳудий, Ҳалима-қозоқ, Қоравой, Нигмат, Муаззам, Ҳакима, Улуғбек – ўзбек[134]. Бу билан Шомаҳмудовлар оиласи инсонпарварликни улуғловчи катта жасорат ва қаҳрамонлик намунасини кўрсатдиларки, фашизм устидан ғалабани таъминлашда жангчиларга, халқларга катта руҳий қувват берувчи куч-қудрат бўлди. Бундай жасорат ёзувчи Раҳмат Файзийнинг “Ҳазрати инсон” романи, “Ўзбекфильм” студиясининг “Сен етим эмассан” бадиий фильми яратилишига асос бўлди.

Тошкент шаҳридаги Халқлар дўстлиги майдонида 1982 йил 25 майда бу оила шарафига “Халқлар дўстлиги” монументи очилди. Кейинчалик бу монумент – ёдгорлик бир неча марта турли жойларга кўчирилди. Ниҳоят, Ўзбекистон Республикаси Президенти Шавкат Мирзиёевнинг ташаббуси билан у 2018 йил май ойида ўз ўрнига қайта ўрнатилди.

“Халқлар дўстлиги” монументи Шомаҳмудовлар оиласи тимсолида ўзбек халқининг инсонпарварлик, бағрикенглик хислатларини намоён қилиб, турувчи шоҳ асар бўлиб, иккинчи жаҳон урушининг даҳшату-кулфатларини эслатиб, тинчлик ва осойишталикнинг қадрини эсдан чиқармасликка чорловчи ёдгорликдир. Иккинчи жаҳон урушида қозонилган Ғалабанинг 75 йиллигини нишонлаш жараёнида бутун халқимиз, айниқса ёшларимизнинг буни яхшилаб билиб олишлари қимматли аҳамиятга эгадир.

Бу ҳақда Ўзбекистон Республикасининг Биринчи Президенти Ислом Абдуғаниевич Каримов 2016 йилда “Мен хорижий мамлакатларга борганимда, шу давлатларда яшаётган, уруш пайтида юртимиздан паноҳ топганлар ёки уларнинг болалари бўлган баъзи одамлар ана шу йилларни эслаб, элу-юртимизнинг юксак фазилатлари ҳақида ҳурмат билан сўз юритади. Хеч шубхасиз, бундай гапларни эшитиш одамга қанот бергандай бўлади. Бу табий ҳол. Ўзбекистонда мана шундай март ва олийжаноб, ўзига раво кўрганини бошқаларга ҳам раво кўрадиган инсонлар яшайди”[135] деб таъкидлаб, қимматли фикрни билдирган эди. Албатта, мана шундай миннатдорчилик, Ўзбекистон

[133] Ўзбекистон тарихи (1917-1991 йиллар), Иккинчи китоб(1939-1991 йиллар).Тошкент “Ўзбекистон” – 2019 йил 23-бет.
[134]Ўзбекистон республикаси 1941-1945 йиллар Хотира китоби. Тошкент. Қомуслар бош таҳририяти. 1995й. 193-бет.
[135] Ислом Каримов – Тинчлик ва осойишталик – барча ютуқларимиз асоси. Тошкент “Ўзбекистон” 2016 йил 24 жилд 255-256 бетлар.

ҳалқларининг инсонпарварлиги, меҳр-муҳаббати, бағри кенглиги ва дўстлиги ҳақида ёзиб юборилган кўплаб хатларни, хужжатларни кўрсатиш мумкин.

Украиналик шоир Дмитро Павличко “Ўзбекистонга сафар” номли шеърида ўзбек оналари, аёлларини улуғлаб, уларнинг шаънига шундай шеър битади.

Ўтинчим – Сиз мени ўғлим деб атанг,
Эй ўзбек волидам, эй муҳтарам зот.
Ахир фарзандингиз қурбон бўлган жанг,
Берестечко, Коломнияни этганди озод[136].

Иккинчи жахон урушининг қизғин, кулфатли йилларида жанглар бўлаётган шаҳарлардан ота-онаси халок бўлган етим болаларни юртимизга бошпана учун олиб келганларида уларни бағрига олиб тарбиялаб, меҳр-мурувват, инсонпарварлик, бағрикенглик намуналарини кўрсатган Каттақўрғонлик Х.Саматов, Самарқандлик Фотима Қосимоваларнинг фаолияти, инсонпарварлиги ҳақида мақолалар, очерклар, кинолавҳалар ёзилса, шунингдек, Иккинчи жаҳон урушида фашизм устидан қозонилган ғалабада жасорат ва қаҳрамонлик намуналарини кўрсатган Самарқандлик Совет Иттифоқи Қаҳрамонлари, учала “Шуҳрат” медали соҳиблари ҳар бирининг қаҳрамонлик жасорати ҳақида очерклар, тарихий достонлар, кинолавҳалар тайёрланса бугунги ва келгуси ёш авлодларни ватанпарварлик, ўзлигини англаш, ота-боболар жасорати, қаҳрамонлигидан ибрат олиб, юксак ғурур ифтихорли фарзандлар бўлиб шаклланишида қимматли аҳамиятга эга бўлади.

ГЛОБАЛЛАШУВ ШАРОИТИДА ТАЪЛИМ-ТАРБИЯНИ МОДЕРНИЗАЦИЯЛАШТИРИШДА ПЕДАГОГЛАР ЎРНИ

И.Б.Маттиев,
СамИСИ катта ўқитувчиси, (PhD) в.в.б доцент
Ҳ.Б.Маттиева, А.Қаҳҳор номли 10- мактаб

Глобаллашув – кишилик жамиятидаги махаллий аҳамиятга молик маданий, ахборот, иқтисодий, геосиёсий маконларнинг бир тизимга бирлашуви жараёни экан, ундан икки хил мақсадда – эзгулик ва ёвузлик йўлида фойдаланиш мумкин. Эзгу ғоя ва таълимотлар билан ёвуз ва зарарли ғоялар ўртасида азалдан кураш мавжуд бўлиб келган. Айниқса, бугунги кунда ёшларимиз нафақат ўқув даргоҳларида, балки радио-телевидение, матбуот, интернет каби воситалар орқали ҳам ранг-баранг ахборот ва маълумотларни олмоқда. Президентимиз айтганларидек, «Жаҳон ахборот майдони тобора кенгайиб бораётган шундай бир шароитда болаларимизнинг онгини фақат ўраб-чирмаб, уни ўқима, буни кўрма, деб бир томонлама тарбия бериш, уларнинг атрофини темир девор билан ўраб олиш, ҳеч шубҳасиз, замоннинг талабига ҳам, бизнинг эзгу мақсад-муддаоларимизга ҳам тўғри келмайди. Нега деганда, биз юртимизда очиқ ва эркин демократик жамият қуриш вазифасини ўз

[136] Фозилходжаев Қ. Фарзандларни Ўзбекистон бағрига олди.Тошкент. “Ўзбекистон” – 1991й. 50-бет

олдимизга қатъий мақсад қилиб қўйганмиз ва бу йўлдан ҳеч қачон қайтмаймиз».

Ўзбекистон Республикаси Президенти Ш. М. Мирзиёевнинг “2017-2021 йилларда Ўзбекистон Республикасини ривожлантиришнинг бешта устувор йўналиши бўйича Ҳаракатлар стратегияси”да[137], 2017 йил 20 апрелдаги “Олий таълим тизимини янада ривожлантириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги 2909-сон қарорида[138], БМТ Бош Ассамблеяси 72-сессиясида сўзланган нутқда[139] ёшлар ўртасида соғлом турмуш тарзи ғояларини тарғиб қилиш, ёшлар қадриятлари ва орзу-ҳавасларини ўрганиш, ёшларни жамият ҳаётига тайёрлаш муҳим аҳамият касб этишини таъкидланди.Бугунги кунда бутун жаҳон миқёсида назарий педагогика таркибида саломатликни асрашга қаратилган махсус йўналиш саломатликни асрашга йўналтирилган педагогика жадал ривожланиб бормоқда. Мазкур йўналиш ўз мазмунига саломатлик мезонлари ва қадриятларини, соғлом турмуш тарзи қонуниятлари, соғлом тафаккур ва онг масалаларини, инсон саломатлигига таҳдид солувчи шарт-шароитлар ва ҳолатлар, уларнинг салбий оқибатларини, шунингдек соғлом турмуш маданияти тартибларини мужассам қилиб, қамраб олади.

Ўзбекистон Республикаси ўз мустақиллигини қўлга киритганидан сўнг амалга оширилган иқтисодий, ижтимоий, сиёсий ва маънавий-мафкуравий ислоҳотлар жараёнининг, хусусан мамлакат таълим тизимидаги ислоҳотларнинг энг муҳим йўналишларидан бири сифатида соғлом ва баркамол авлодни вояга етказиш вазифаси белгиланди. Мамлакатимизда соғломлик ақидаларини, соғлом турмуш тарзи, соғлом турмуш маданиятини кенг аҳоли қатламлари тафаккурида шакллантириш ва фуқаролар саломатлигини муҳофаза қилиш масалалари энг долзарб давлат аҳамиятига молик вазифа эканлиги қайд этилди.

Сўнгги вақтларда ўқитувчи, яъни, таълим жараёнини бевосита олиб борадиган шахс ва унинг мутахассислик компетенциясига бўлган талаб ортиб бормоқда. Педагогик компетенциянинг умумий назарий асослари, шунингдек, унинг фанлар, яъни, ўқув предметлари кесимидаги ҳар бир фан ўқитувчисининг компетенцияси, ўқитувчининг таълим босқичлари кесимидаги компетенцияси масалалари ҳар томонлама ўрганилмоқда[140].

Мана шундай долзарб муаммолардан бири бу олий таълим ўқитувчисининг талаба саломатлигини асраш нуқтаи назаридан умумий ва хусусий компетенцияси масаласи саналади. Мазкур масала фақат саломатлик асослари билан шуғулланадиган мутахассисликларга тегишли бўлмай, балки саломатликни асраш педагогикаси тамойиллари, вазифалари, усул, восита ва йўллари, хусусан, методлари билан барча фан ўқитувчилари хабардор бўлиб, ўз фаолиятларида татбиқ этишларини англатади. Чунки саломатликни асраш педагогикаси махсус фанларга тегишли бўлган педагогик воқелик бўлмай,

[137] http://lex.uz/pages/getpage.aspx?lact_id=3107036

[138] http://lex.uz/Pages/GetPage.aspx?lact_id=3171590 // (Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлари тўплами, 2017 й., 18-сон, 313-модда, 19-сон, 335-модда, 24-сон, 490-модда)

[139] http://hordiq.uz/2017/09/20/shavkat-mirziyoevning-bmtdagi-tarixiy-nutqi-tuliq-matn/

[140] Ломакина Г. Р. Педагогическая компетентность и компетенция: проблемы терминологии [Текст] // Педагогическое мастерство: материалы междунар. науч. конф. (г. Москва, апрель 2012 г.). — М.: Буки-Веди, 2012. — С. 276-279.

аслида умуман педагогик жараённи, унинг барча босқичларини инобатга олган ҳолда ташкил қилиш тамойилларини ўз мазмунига кенг қамраб олади[141].

Аслида компетентлик ва унинг мазмуни билан узвий боғлиқ компетенция тушунчаси мутахассиснинг умумий мутахассислик характеристикалари мажмуига тенг деб қаралади. Бироқ, педагогик компетенцияга нисбатан олимларнинг қарашлари маълум даражадаги ранг-баранглиқни ўзида намоён қилади. Масалан, баъзи олимлар[142] педагогик компетенция сирасида профессионализм асосида мутахассиснинг компетенцияси туришини эътироф қилган ҳолда, компетенция таркибида нафақат ўз соҳасига доир талаб қилинган билим, малака ва кўникмаларнинг тўлиқ эгалланганлигини, балки шахснинг мутахассислик доирасидаги мураккаб муносабатларга киришиш жараёнида унинг ўзини шахсан мутахассис сифатида тўлиқ намоён қила олиши ҳамда барча қўйилган вазифалар ва юзага келган муаммоларни еча олишини англашади. Бунда мутахассиснинг ўз ижтимоий муносабатларини психологик жиҳатдан регуляция қила олиш механизми ҳақида сўзланади.

Шунингдек, компетенция деганда шахснинг у ёки бу мутахассислик доирасида ўзини намоён қила олиш қобилияти, имкониятлари ва механизмлари ҳам англашилади.

Педагогик компетенция сифатида таълим жараёнини олиб бориш учун ўқитувчининг етарли даражадаги профессионал ва шахсий сифатлари мажмуи ҳам англашилади. Педагогик компетенция бевосита таълим самарадорлиги билан боғланади ҳамда педагогик компетенцияга эга бўлган ўқитувчи таълим самарадорлигини олий даражада таъминлаб берувчи шахс эканлиги таъкидланади[143].

Касбий компетенциянинг доимий тараққий этиб бориши – бу ижодийлик асосида шахс такомили сифатида баҳоланади ҳамда унинг педагогик инновацияларни эгаллашда очиқлиги, унинг ўз таълим жараёни шакли ва сифатини таъминлашга интилишидаги саъй-ҳаракатлари ҳам англашилади.

Бизнинг фикримизга кўра, таълимдаги педагогик компетенция таълимни ташкил қилиш, уни бошқариш, ўқитувчилар фаолиятини ташкил қилиш, талабалар билан очиқ ва самимий ишлай олишнинг мажмуидан иборат жараён бўлиб, унда ўқитувчининг шахсий-индивидуал сифатлари, билим, малака ва кўникмалари билан таълим мақсади ва инфратузилмаси ўзаро ҳамоҳангликда амал қилиши тақозо этилади. Бу жараёнда эгалланган билимларгина эмас, балки улар қаторида талабалар томонидан ўз профессионал қобилиятларини намойиш қилиш учун эгалланган малака ва кўникмалар мажмуини шакллантира олишга айтилади. Ўзини мустақил намойиш қила олишга ўргатиш эса бугунги талабаларнинг ҳаёти давомида тўғри қарорларни қабул қила олиши, одатдан ташқари ҳолатларда ўзини йўқотмаслик ва муаммо ечимини

[141]Терентьева Т. П. Профессионально-педагогическая компетентность учителя [Текст] // Педагогика: традиции и инновации: материалы IV междунар. науч. конф. (г. Челябинск, декабрь 2013 г.). — Челябинск: Два комсомольца, 2013. — С. 193-196.
[142]Формирование профессиональной компетенции будущих специалистов в условиях модернизации системы образования: сборник науч. трудов / Отв. ред. Максимова О. Г. — Чебоксары: «Новое время», 2006. — 252 с
[143] Мартыненко А. В. Теория и практика медико-социальной работы [Текст]: учебное пособие / А.В. Мартыненко. — М.: Гардарики, 2007. — 159 с.; Назарова Е.А. Основы социальной медицины [Текст]: учебное пособие / Е.А. Назарова, Ю.Д. Жилов. — М.: Издательский центр «Академия», 2007. — 368 с.

кўра олиш, ностандарт ҳолатларда ишлай олиш, мутахассислик доирасида креатив бўла олиш ва истиқбол ривожини таъминлаб, уни кўра билишга ўргатишга тенг келади. Бинобарин, компетенция кенг олиб қараганда билим, малака ва кўникмаларни эгаллаган мутахассисни эмас, балки шу билан бир қаторда уларни амалий қўллай билган мутахассисни шакллантириш жараёнига тенг келади. Бу вазифани эса ўз соҳасида мутахассислик компетенциясига эга бўлган педагог таъминлай олади.Шундай қилиб, компетенция бирор соҳа бўйича эгалланган билим, малака ва кўникмалар мажмуидан анчагина кенгроқ тушунча бўлиб, улардан ташқари соҳа доирасида шахсий ориентацияни, мақсадга интилишни, мустақилликни, ташаббускорликни, масалаларнинг моҳиятини англаш ва қабул қила олишни, тафаккурнинг очиқлиги, янгиликларни ва ижодийликка интилишни, креативликни, стереотипларни енгиб ўта олишни ҳам англатади. Агар таърифимизнинг биринчи бўғини шахснинг эгаллаган мутахассислик даражасини белгиласа, таърифнинг иккинчи бўғини мана шу эгалланган даражаларнинг амал қилинишидаги самарадорликни англатади.

Фойдаланилган адабиётлар.

1. Мирзиёев Ш.М.Миллий тараққиёт йўлимизни қатъият билан давом эттириб, янги босқичга кўтарамиз /-Тошкент:Ўзбекистон, 2017. - 592 б.
2. Ломакина Г. Р. Педагогическая компетентность и компетенция: проблемы терминологии [Текст] // Педагогическое мастерство: материалы междунар. науч. конф. (г. Москва, апрель 2012 г.). — М.: Буки-Веди, 2012. — С. 276-279.
3. Терентьева Т. П. Профессионально-педагогическая компетентность учителя [Текст] // Педагогика: традиции и инновации: материалы IV междунар. науч. конф. (г. Челябинск, декабрь 2013 г.). — Челябинск: Два комсомольца, 2013. — С. 193-196.
4. Формирование профессиональной компетенции будущих специалистов в условиях модернизации системы образования: сборник науч. трудов / Отв. ред. Максимова О. Г. — Чебоксары: «Новое время», 2006. — 252 с
5. Мартыненко А. В. Теория и практика медико-социальной работы [Текст]: учебное пособие / А.В. Мартыненко. — М.: Гардарики, 2007. — 159 с.; Назарова Е.А. Основы социальной медицины [Текст]: учебное пособие / Е.А. Назарова, Ю.Д. Жилов. — М.: Издательский центр «Академия», 2007. — 368 с.

http://lex.uz/pages/getpage.aspx?lact_id=3107036
http://lex.uz/Pages/GetPage.aspx?lact_id=3171590 // (Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлари тўплами, 2017 й., 18-сон, 313-модда, 19-сон, 335-модда, 24-сон, 490-модда)
http://hordiq.uz/2017/09/20/shavkat-mirziyoevning-bmtdagi-tarixiy-nutqi-tuliq-matn/

НАҚШБАНДИЯ ТАРИҚАТИНИНГ ХАЛҚПАРВАРЛИК ҒОЯЛАРИ ВА УНИНГ ХАЛҚ БИЛАН МУЛОҚОТ ҚИЛИШДАГИ АҲАМИЯТИ

Саматов Х.
СамИСИ ижтимоий фанлар кафедраси
доценти в/б, фалсафа доктори (PhD)

Мамлакатимизда халқ билан мулоқот қилиш ва инсон манфаатларини таъминлаш жараёнлари ўзига хос маънавий асосларга эгадир. Қайси юртда адолат қарор топган бўлса, ўша юртда халқ эмин-эркин яшайди, фаровонлик, тинчлик-омонлик, тотувлик ҳукм суради. Адолатнинг замирида эса ҳамиша бир қатор фазилатлар қатори халқ билан яқинлик, у билан мулоқот ва барча саъй-ҳаракатлар пировард мақсадини инсон манфаатига қаратиш истаги ётади.

Шу боис ислом динида ҳам халқ билан мулоқот – улуғ инсоний фазилатлардан саналиб, мулоқот туфайли ҳар бир киши ўз ижтимоий келиб чиқиши, дунёқараши, мансабидан қатъи назар жамиятга яқинлашади, ўз ахлоқининг энг гўзал қирраларини намоён этади, халқ дардини, истак ва орзуларини англаб етади. Шунингдек, бу мулоқот туфайли кишиларнинг ўзаро дўстона ҳамкорлик, ҳамжиҳатлик, ҳаммаслаклик, ҳамфикрлилик муносабатлари шаклланади, бир-бирига ишончи ортади. Ўзаро ишонч бор жойда эса ҳамиша олға интилиш, ижтимоий-иқтисодий, маънавий-маърифий ривожланиш вужудга келади.

Бугунги кунда Президент Ш.Мирзиёев эл манфаатини барча нарсадан устун қўйиб, фуқароларимизнинг оғирини енгил қилишга қаратилган чора тадбирлари янги даврнинг асосий сиёсий шиори сифатида қабул қилинди. Жумладан: **“Ҳаммамизни тарбиялаган, вояга етказган – шу халқ. Барчамизга туз-насиба берган ҳам – шу халқ. Бизга ишонч билдирган, раҳбар қилиб сайлаган ҳам айнан шу халқ. Шундай экан, биз биринчи навбатда ким билан мулоқот қилишимиз керак – одамларимиз билан. Ким билан бамаслаҳат иш тутишимиз керак – аввало халқимиз билан. Шунда халқимиз биздан рози бўлади. Халқ рози бўлса, ишимизда унум ва барака бўлади. Халқ биздан рози бўлса, Яратган ҳам биздан рози бўлади[144].**

Нақшбандия таълимоти асосида Баҳоуддин Нақшбанднинг Хожа Муҳаммад Порсо ва Алоуддин Аттор туфайли бизгача етиб келган қарашлари ётади. Бу ғоя қарашлар “Мақомати Нақшбандия” деб номланиб, нақшбандиянинг ҳамма шахобчалари учун асос бўлиб қолди. Бундан ҳокимиятга нисбатан муносабат мустаснодир. Хожа Аҳрор давридан бошлаб эса нақшбандия ҳокимият эгалари билан яқин муносабатда бўлиш орқали “уларнинг қалбига ҳукмрон бўлиб”, улар сиёсатига таъсир кўрсатиш билан халқ манфаатини ҳимоя қилиш нафақат мумкин, балки мажбурий деб билинди. Мана бу нақшбандияни ажратиб турган сиёсий фаоллиги даражасидир.

Нақшбандиянинг дунёқараши тасаввуфнинг Ўрта Осиёдаги икки тариқати: Абдулхолиқ Ғиждувоний таълимотида акс эттирилган шаҳарликларга

[144]Мирзиёев Ш. Ўзбекистон Республикаси Президенти лавозимига киришиш тантанали маросимига бағишланган Олий Мажлис палаталарининг қўшма мажлисидаги нутқи (14.12.2016й.) 37-53- бетлар.http://www.press-service.uz/uz/lists/view

хос “ўртача” йўл ва Аҳмад Яссавийнинг кўчманчи “туркий халқлар”га хос йўлини бирлаштириш ва ҳаётга мослаштиришдан иборатдир. Нақшбандиянинг сулуқи (худога яқинлашиш йўли) ўнта мақом (даража)дан иборат. Тариқат аъзоси бу мақомга унинг ўн битта ахлоқий қоидаларига тўла амал қилган ҳолдагина етишиши мумкин. Сўфий худога етишиши даражаси маънавий-руҳоний мураббий орқали амалга ошади. Бу мураббий шайх, муршид (йўлга солувчи) ва пир номлари билан юритилади.

Нақшбандия амалиётининг асосий қисми ичида, яъни қалб билан махфий зикр қилиш (Аллоҳ номини эслаш такрорлаш)дир. Бу тариқат кўпчилик афзал ҳисоблайдиган овоз чиқариб (жаҳрий) зикр қилишдан фарқ қилади. Махфий зикрни пайғамбаримиз ғорда у киши билан бирга бўлган Абу Бакрга ўргатганлар, овоз чиқариб зикр қилишни эса ҳазрати Алига айтганлар. Шу боис, Нақшбандиянинг баъзи жамоаларида кейинги зикрга ҳам йўл қўйилади.

Нақшбандия таълимотининг бошқа бир таркибий қисми суҳбат – муршид билан мурид ўртасидаги хилватда учрашиш – саралашиш бўлиб, бу энг юқори руҳий даражада ўтади. Ниҳоят муршид ва мурад ўртасидаги яқин муносабат таважжуҳ муршиднинг муридга назар ташлаш ҳар икки томон фикрларининг бирлашиши билан намоён бўлади. Бу аввал улар орасидаги маънавий-руҳий алоқани, кейин эса муршид ва муриднинг маънавий қўшилиб кетишини вужудга келтиради. Камолотга етишган муридга муршид ўз ҳирқа (жанда) сини ечиб беради. Нақшбандия аъзосининг руҳий-жисмоний тайёрлиги, чиниқиши ва фақат танани ўлдириш ва тана руҳини “айланиб юриш”да эмас, унинг маънавий покланиши ва қалбни сайқаллаб тозалаш, тарбиялаб чиниқтиришидадур.

Нақшбандиянинг асосий йўли жон-жаҳд билан ҳаққа етишга интилиш, ичида хуфя зикр қилиш (Аллоҳ номини эслашни қалбга муҳрлаб, қалбда ифода этиш) ҳақиқий сўфийни четга чалғитадиган риёкорона художўйлик ва расм-русумларни: қирқ кун рўза тутиш, дайдилик, қашшоқлик, зикр қилишда мусиқа чалиш, ашула ва рақсга тушиб, ошкор зикр қилиш (самоъ) ва овоз чиқариб (жаҳр) зикр қилишни Нақшбандия инкор этади. Тариқат раҳнамосига, унга асос солган авлиёларга, улар хоки ётган мозорларга сиғиниб, улардан баракот ва мадад сўраш фойдасиз, деб санайди, чунки ҳар қандай баракот ва мададни фақат Аллоҳгина беришга қодир, унинг бандалари бунга қодир эмас, руҳий покланиб, манфаатпарастлик, манманлик, кибрликдан тамом воз кечиш, ихтиёрий фақирлик, ҳокимият билан бутунлай муносабатни узиш (Хожа Аҳрордан кейин мамлакат сиёсий ишига аралашишга қисман йўл қўйилган)ни тарғиб қилади.

Сўфийлар подшоҳ-ҳукмдорлар берган совға-ҳадяларни олмаганлар. Сўфийлар пайғамбар алайҳиссалом чаҳорёрлар ва саҳобаларнинг хамма суннатлари ва ислом шариатининг тамом қонун-қоида, йўл-йўриқларига тўла риоя қилишлар ва уларни амалга оширишлари керак. Мана шулар нақшбандия тариқатининг асосий талаби эди.

Умуман, Нақшбандия тариқатининг моҳиятини: “Дил-ба ёр-у, даст ба кор!” шиори очиб беради. Бу, кўнгил Худода бўлсин-у, қўл ишда, деган маънони билдиради. Мавжуд ўн бир шиорнинг кўпи ҳам моҳиятан ана шу бош

ақидадан келиб чиқади. Бу қоидаларга амал қилиш солиҳларнинг зикр маҳали ўз руҳини назорат қилиб, мақсадга йўналтириб туриши учун зарур. Демак, шиорларнинг тор маъносига зикр тушиш билан боғлиқ. Бу ақидаларнинг ҳар бири яна шундай кенг маъноларга ҳам эгаки, сўфий нафақат зикр пайтидагина, умуман, умри давомида уларга риоя этиб бориши зарур.

Энди Нақшбандиянинг бош шиори ҳақида икки оғиз сўз. Нақшбандия ўзидан олдинги тариқатлардан бевосита ҳаётга яқинлиги билан ажралиб туради. Айтиш мумкинки, нақшбандия тасаввуфдаги илгариги ўта қаттиқ оқимни бир оз юмшатди, мўътадиллаштирди. Чунки нақшбандия бевосита касбу кор кишиларига – шаҳарликлар, ҳунармандлар, зиёлилар, ўтроқ ҳолда кун кечираётган деҳқонларга мўлжалланган эди. Бундай иш одамлари эса тирикчиликларидан воз кечиб, тариқат билангина машғул бўлсалар, уларга ҳеч ким ўз-ўзидан бир бурда нон келтириб бермас эди.

Тасаввуфдаги кўп тариқатлар тартиб-қоидасига кўра, зикр тушиш жамоа бўлиб, баланд овоз, яъни жаҳрия усули билан амалга оширилади. Баъзи тариқатларда зикр тушишнинг самоъ усули ҳам бўлган. Бунда муайян куйга ҳамоҳанг қўшиқ айтиб зикр тушилади. Нақшбандияда зикри жаҳрия ҳам, зикри самоъ ҳам йўқ. Нақшбандиянинг ҳаётга яқинлашганлигига далил бўлувчи жиҳатларидан бири шуки, бу тариқат қоидасига биноан, ёлғиз ва ҳатто ботинан, яъни овоз чиқармай, бировга билдирмай зикр тушиш мумкин.

Нақшбандия ахлоқий таълимотида ҳурфикрлиликка кенг йўл берилган. Бу сулукдагилар меҳнат қилиш, илм олиш, ўз меҳнати билан топилган бойлиги ҳалол бўлиши, ноз-неъматларини кўпчилик билан баҳам кўриш, фақирона ҳаёт кечириш, ҳаммага яхшиликни раво кўриш ғоялари илгари сурилган.

Баҳоуддин Нақшбанд тасаввуф тариқатининг ахлоқий тизими аввалги тасаввуфчилардан бироз фарқ қилади. Нақшбандия таълимотида инсон табиат неъматларидан лаззатланиши, аммо бу лаззат ҳисси Аллоҳни эсдан чиқаришга, у дунёни унутишга хизмат қилмаслиги, инсон ботиний (ички) Ҳақ-Аллоҳ билан, зоҳирий (ташқи) халқ билан бўлиши, инсон ҳаётни, табиатни севиши лозим, деб тушунтирилади. Сўфий Ҳақ билан ботинан шундай муносабатда бўлсинки, халқ уни Ҳолиқ билан ҳеч қандай алоқадорлиги йўқ деб фикр юритсин. Сўфийнинг бу хатти-ҳаракати восилликка, фонийликка, Аллоҳ билан қўшилиш вахдатга ҳалал бермайди.

Энди юқорида эслатиб ўтган тариқатнинг тўрт тамойилига тўхтасак:

1. ХИЛВАТ ДАР АНЖУМАН: нақшбандия таълим берадики, инсонлардан холи хилватда яшашда, ёлғизликда офат бордир. Жамоага уюшиш, суҳбат–анжуман қуриш ва кўпчилик билан алоҳида мулоқотда бўлиш керак. Бирлик ва ҳамжиҳат яшашнинг асосий шартларидан бири-ўз қўл кучи, меҳнати билан ҳалол ризқ-рўз топиб кун кечириш, тирикчилик қилишдир. Бу ҳолат қул сақлаш, хожа бўлиш, ўз манфаати учун ўзга меҳнатидан фойдаланишни истисно этади. Қул бўлишлик, хожалик бандликка тўғри келмайди. Ҳамма Аллоҳнинг қули, хизматкори, Хожа эса биргина Аллоҳдир. Ибодат ўн жузъ бўлиб, унинг тўққизтаси биров меҳнатисиз ҳалол ҳаёт кечиришдир. Бундай яшашга нимаики ҳалал берса, ундан воз кечиш керак,

муҳтожларга ёрдам бериш ҳам тақво ибодат бўлиб, у нафл намоз, нафл рўзадан афзалдир.

Тариқат аъзолари бу қоидаларга қаттиқ амал қилишар, ўзлари деҳқончилик қилишар, бир-бирларига ёрдамлашишар, ўз қўл кучлари билан топилган нарсаларни истеъмол қилар эдилар.

“Дил ба ёру, даст бакор” (Дилинг Аллоҳда, қўлинг ишда бўлсин) шиори бу сулукдагилар ҳаёт фаолиятининг мазмуни бўлган.

Абул Ҳасан Муҳаммад Боқир бинни Муҳаммад Алининг “Мақомати Нақшбандия” асарида шундай ривоят келтирилган: бир кун Ҳирот подшоси Малик Ҳусайн Баҳоуддин Нақшбандни меҳмондорчиликка чорлайди. Ўзи хоҳламаган тарзда мажбуран шоҳ ҳузурига борган шайх дастурхонда бисёр ноз-неъматларни кўради. Шайх уларга бепарво ўтираверади. Таомлардан тановвул этишни Шайхдан ўтиниб сўрайдилар. Бир туз тотмаган Шайх охирида айтадики, мен подшоҳлар дастурхонидан овқат емайман, чунки бу таомлар ҳақсизлик билан топилган, подшонинг ўз меҳнати, қўл кучи билан яратилмаган, улар ҳалол эмас.

2. САФАР ДАР ВАТАН. Баҳоуддин Нақшбанд ахлоқий таълимидаги бу рукннинг маъноси шуки, сўфийлар бир ерда, хилватда, узлатда эмас, дунёни сайру саёҳат қилиш, Аллоҳ яратган гўзалликларни кўриб, унинг қудратини томоша қилиш лозим. Сайру саёҳатда инсон онги ўсиб, Аллоҳ мўъжизаларидан огоҳ бўлади.

3. НАЗАР ДАР ҚАДАМ. Бу рукн таълимида инсон ҳар бир қадамни ўйлаб, фикрлаб босиши, бир иш қилишда ҳар бир хатти-ҳаракатни мулоҳаза, мушоҳада қилиб кўриши, сўнгида пушаймон бўлмаслиги, бахтсизлик, ғам-аламга ўз ихтиёри билан юз бурмаслиги ҳақида сўзланади.

4. ХУШ ДАР ДАМ. Инсоннинг бу дунёси муваққатий, умри ўлчанган, вақти ғанимат. Бу ҳаёт ноз-неъматлар маскани**.** Табиат ўйноқи, ур-карашмали. Ҳаёт азоб-уқубатларга ҳам тўла. Инсон ҳаёт қийинчиликлари қаршисида қанот синдирмасдан, сабр-бардош билан, куч сарфлаб, унинг гўзалликларидан баҳраманд бўлиши лозим. Бунинг учун инсон фаолияти ҳаракатда бўлиши керак. Бадан тансиҳатлиги, кўнгил зорига қулоқ тутиш, ҳар ишни тажрибада синаб кўриш, оз сўзлаш, кам ейиш, тежамкорлик, нафсини жиловлаш каби инсон ахлоқий хатти-ҳаракатларига ўзи ҳоким бўлиши лозим.

Алишер Навоий ҳам бу қоидаларни эъзозлаб, “Насоим-ул муҳаббат”, “Садди Искандарий” асарларида нақшбандия тариқатининг бу руҳий-ахлоқий жиҳатларига юксак баҳо берган эди.

Баҳоуддин Нақшбанд устозларидан мерос сифатида қабул қилган ва бемисл истеъдоди билан ривожлантириб, тариқат қоидаларига айлантирган усул ва рукнлар пайғамбар суннатига мувофиқ бўлиб, суннатга хилоф бўлган расм-русумлар, одатлардан тасаввуфни тозалашга хизмат этади. Чунончи, “Хилват дар анжуман”, яъни “жамоа ичра хилват” руҳини олиб кўрайлик.

Ҳазрати Хожа буни яна аниқлаштириб, “Дар зоҳир бо халқу да ботин Ҳақ” (Зоҳирда халқ билан, ботинда эса ҳақ билан) деб таърифлайдилар. Кўриниб турибдики, илгари тасаввуф аҳли орасида ҳамма вақт бир-бирига зид тушунчалар сифатида қўлланиб келинган халқ ва ҳақ, халқ ва ҳолиқ, хилват ва

анжуман, зоҳир ва ботин бир-бири билан келиштирилган. Худо васлига етишиш учун жаҳд этган солик халқдан ажралиб, мозоратлар, ғорларда работу ҳонақоҳларга чилланиши бўлиши, оила – фарзанд, дўст ёрлардан воз кечиб, буткул тарки дунё қилиши керак эмас. Одамлар билан бирга бўлиб ҳам халқ ёди билан яшаб, қалбни поклаш мумкин.

Баҳоуддин ҳазратларининг ўзлари, шунингдек ул жанобнинг пирлари Бобоий Самоси, Саййид, Амир Кулол, Қусам шайх, тариқат бирадарлари, шогирд ва халифалари мунтазам равишда фойдали меҳнат билан шуғулланганлар: деҳқончилик ва боғдорчилик қилганлар, ҳар бирининг бир ҳунари бўлган, ҳазрати Нақшбанд манақибида дарвешлар хашар йўли билан қўрғон ва работлар кўрганликлари ҳикоя қилинади. Али Сафийнинг "Равшахот" асарида келтирилган ва ҳазрати Баҳоуддинга нисбатан бериладиган "Даст бакору дил ба ёр" (Қўл ишда, кўнгил Аллоҳда бўлсин) шиорини талқин этиш давомида, ушбу таълимотнинг шаҳар ҳунармандлари руҳига мослиги таъкидланади. Бу ҳам бир жиҳатдан тўғри фикр.

Турон заминининг қадимги маданий шаҳарлари аҳолиси сунний мазҳабининг мустаҳкам ва мустақил давомчилари бўлгани учун нақшбандия шу ерда илдиз отиб ривожланди. Ҳазрати Баҳоуддиннинг хизматлари яна шундан иборатки, шаҳар аҳолиси билан қишлоқ аҳли, тўғрироғи, қадимий ўтроқ маданиятли халқлар билан кўчманчи чорвадор халқларни ҳам ўзаро бирлаштира олди.

Бундан ташқари, нақшбандия ўзбек ва тожикларнинг маънавий-руҳий яқинлигини кучайтиришга ҳам хизмат қилди. Бу яқинлашув Амир Темур даврида, яъни XIV-XV асрларда тарихан шаклланиб, ягона руҳ, ягона миллий маданият ва маънавият хусусиятини олган эди. Айнан шу даврда турку тожик шайхларининг ўзаро муносабатлари тобора кучайиб борган.

Муҳаммад Боқирхоннинг "Манақиби ҳазрати Нақшбанд" номли рисоласида келтирилишича, Баҳоуддин Нақшбанд Қаршига бориб, Қусам шайх билан учрашиб, унинг ишончини қозоган ва тарбиясини олгач, устози унга қараб: "Энди сен турку тожикка раҳнамо бўласан", - дейди. Бундан олдин Амир Кулол Баҳоуддинга талқини зикр ва суҳбат таълимини бериб бўлгач, "Турку тожик машойихларидан кимни хоҳласанг, ҳузурига бориб баҳраманд бўлиши мумкин", деб айтганди.

Рус олими В.Л.Гордлевскийнинг фикрича, Баҳоуддин туркларнинг қадимий шомоний тасаввурларидан ҳам яхши фойдаланган. Ҳазрати Баҳоуддин ҳикоя қиладиларки, валийлик нишоналари менда пайдо бўлган дастлабки кезларда туркнинг улуғ машойихларидан, Ҳоким ота Раҳматуллоҳ (Сулаймон Боқирғоний)ни тушимда кўрдим, ул киши мени бир дарвешга топширдилар. Ул дарвешнинг сурати хотирамда қолди, уйғониб тушимни бувимга айтдим. Бувим дедилар: "Эй фарзанд, у турк машойихидан сенга насибалар етгай". Баҳоуддин тушида кўрган дарвешни ўнгида кўриш иштиёқида юради ва бир куни уни Бухоро бозорида учратиб қолади. Улар бир-бири билан топишиб, дўстлашиб кетадилар. Бу дарвеш Ҳалил ота эди.

Ушбу воқеа икки нарсадан далолат беради. Бири Баҳоуддиннинг хазрати Хожа Аҳмад Яссавий тариқатига таважжуҳи бўлса (чунки Ҳалил ота Аҳмад

Яссавий авлодларидандир), иккинчиси давлат мафкурасига айлантириш, аниқроғи, шоҳу дарвеш орасидаги мухолафатни олиб ташлаб, уларни бирлаштириш учун ҳаракат қилганидир. Баҳоуддин Ҳалил ота билан юриб, унинг каромат ва мўъжизаларининг шоҳида бўлади, жумладан, биринчи учрашувдаёқ Баҳоуддин кўрган тушини айтмоқчи бўлганда, Ҳалил: "Сенинг хотирангда нима кечган бўлса, бизнинг олдимизда аёндир", - деб айтади, шу боис Баҳоуддин унинг хизматида бўлади.

Ҳозирда Баҳоуддин Нақшбанд ҳазратлари халқ заҳира билан ва ботинда Ҳақ билан" шиорини кўтариб чиққан бўлсаларда, хилватни бутунлай инкор этган эмаслар. Умуман хилватни инкор этиб, сўфий бўлиш мумкин эмас. Чунки тасаввуф ботин билан ғайб олами билан ошноликдадир, бу эса табиий равишда алоҳида ҳаёт тарзи, бошқаларга ўхшамаган руҳий–маънавий равиш ва амалларни талаб қилади.

Баҳоуддин Нақшбанд тариқати тарафдорларига хос ягона марказ бўлмаган. Кейинчалик Баҳоуддин мақбараси унинг ҳамма аъзолари учун сиғиниш жойи бўлиб қолди. Жамоадаги итоаткорлик ва махсус хонақоҳда истиқомат қилиш бошқа тариқатлардан ҳеч нарсаси билан фарқ қилмайди. Нақшбандия зоҳидлик (таркидунёлик) ни инкор этади. Ҳамма "биродарлар" дунёвий-сўфийлар бўлиб, махсус масканларда яшашлари мажбурий эмас, деб кўрсатади.

Нақшбандия тариқатининг баъзи шаҳобчалари тепасига Аллоҳ сўзи ёзилган ва юрак шакли чизилган нишон (тамғаси)га ҳам эга бўлган. Нақшбандия аъзоси бошига узун бўлмаган жун қўлпоқ (кулоҳ) кийиб юрган. У тўрт қийиқли (Туркияда баъзан 18 қийиқли) бўлади ва унга Қуръон оятлари тикилган, ранги одатда оқ бўлади. Сўфийлар кийимининг қандай рангда бўлиши тавсия этилмаган. Тариқат асосчисининг номи унга замондош ва кейин яшаган кўпгина олимлар томонидан тасаввуфга оид ёзилган асарларга киритилган. У Нақшбандия тариқатининг асосчиси, буюк мутасаввуф, тасаввуф назариётчиларидан бири, каромат кўрсатувчи мўъжизикор авлиё сифатида шараф билан тилга олинган, таржимаи ҳолига оид маълумотлар, мақоматларидан намуналар келтирилган. Бу соҳий каромат авлиё ҳақида Абдураҳмон Жомий "Нафаҳот ал-уне мин ҳазрат ал-қудус", Фахриддин Воиз Кошифийнинг ўғли Али ас-Сафийнинг "Рашаҳот айн ал-ҳаёт", Хожа Муҳаммад Порсо Бухорийнинг "Анис ат-толибин ва уддат ас-солиқин" асарларида маълумотлар берилган. Турк олими Шамсиддин Солийнинг "Қомус ал-аълом" китобида ҳам турк тилида қисқа маълумотлар берилган. Араб тилидаги "Ал-Мунжид" номли изоҳли луғатда ҳам Баҳоуддин номи Нақшбандия тариқатининг асосчиси сифатида эсга олинади.

Махдуми Аъзам рисолаларининг ҳар бирида ёшлар таълим-тарбиясининг маълум қирралари ёритиб берилган. Бу рисолалардан барча илм аҳли ўзига керакли ғояларни олиши ва юксак маънавиятли ёш авлодни тарбиялаш жараёнида фойдаланиши мумкин. Рисолаларда келтирилган ғоя ва фикрларни умумлаштирсак, Махдуми Аъзам ўз фаолиятида ёшларга ибрат бўладиган қуйидаги тамойилларга амал қилганлигига гувоҳ бўламиз:

1. ***Мамлакатда тинчликни сақлаш, муроса тамойили.*** Бу тамойил асосида Махдуми Аъзам мамлакатда ҳукмронлик қилаётган, аммо ўзаро зиддиятда бўлган гуруҳларни келиштиришга ҳаракат қилди. Ғарб давлатларида олиб борилган тадқиқотларда мутасаввиф фаолияти ўрганилган. Жумладан, Девид ДиУис ўзининг "Маша-их и турки и Хаджаган" номли мақоласида ўша даврдаги тариқатлар ўртасида кураш олиб бораётган шайхлар ҳақида тўхталиб, Махдуми Аъзамни бошқа шайхларга нисбатан халқ ўртасида ҳурмати юқори бўлганлигини таъкидлайди.[145]

Махдуми Аъзам таълимотида можороларни ечишнинг бир қанча методлари ишлаб чиқилган ва конфликтология фанини ривожлантирган. Мутасаввиф "умумийликни топиш", "толерантлик", "конфликт субъектини изоляциялаш" ва "конфликт вазиятдан четланиш" методларини амалда қўллаган ҳолда ҳукмдорларни яраштирган. Шу усуллар ёрдамида Бухоро шаҳрини шафқатсиз репрессиядан, қатли омдан сақлаб қолган[146]. XV асрнинг иккинчи ярмида нақшбандия тариқати ва давлатдорлар ўртасида юзага келган янги муносабат "ихтилот" сўзи билан ифодаланган. Бу сўз тариқат аҳлининг давлатдорлар билан янги ижобий муносабатини англатиб, борди – келди, мулоқот, суҳбат, машварат, маслаҳат, келишиш, ҳамкорлик ва бошқа шунга ўхшаш маъноларда ишлатилган.

2. ***Бағрикенглик тамойили.*** Махдуми Аъзам рисолаларининг асосий ғоялари бағрикенгликка чорлайди. Буларнинг таҳлили шуни кўрсатадики, мутасаввиф бағрикенгликни жуда кенг маънода тушунган ва уни инсоний моҳият сифатида қадрлаган. Махдуми Аъзам жамиятнинг нафақат сиёсий беқарорликка, балки маънавий беқарорликка ҳам қарши курашиб, тариқатлар ўртасидаги келишмовчиликларга барҳам бериб, бағрикенглик ғоясини илгари сурди. Натижада, яссавийлик, нақшбандийлик, кубравийлик тариқатларини муросага келиштира олди ва уларни тариқатнинг умумий асосларини ҳурмат қилишга чақирди. Мутасаввифнинг фикрича, бағрикенглик ғояси бутун жамият аъзоларининг эзгулик йўлидаги ҳамкорлигини назарда тутади ҳамда тинчлик ва барқарорликни мустаҳкамлашнинг муҳим шарти ҳисобланади.

Махдуми Аъзам халқ фаровонлиги йўлида халқни ва султонларни ҳидоятга даъват этган. Мовароуннаҳрда тахт талашган темурийзода Бобур Мирзо ва шайбонийлар сулоласидан бўлган Убайдуллахонлар бир-бирига сиёсий душман бўлишган бўлса-да, лекин тариқатдаги уларнинг пири Махдуми Аъзам эди.

Мутасаввиф таълимотидаги бағрикенгликнинг ғоявий ва мафкуравий жабҳада намоён бўлиши қўйидаги йўналишлар ва тамойилларни ўз ичига олади:

1. **Этно – психологик бағрикенглик** – ҳар бир халқ, қабиланинг урф-одат, қадрият руҳий ўзига хослигини тан олиш, қадрлаш, ҳурмат этиш, қабул қилиш. Махдуми Аъзам Шарқий Туркистонда тасаввуф ғояларни тарғиб қилиш билан шуғулланган. Маълумки, бу минтақада хитойлар, уйғур ва бошқа

[145]Суфизм в Центральной Азии. (Зарубежные исследование): Сб.ст.памяти Ф.Майера (1912-1998). Сос.и отв. Редактор. А.А.Хисматулин. СПбГУ.2001. С .235

[146]Тураев Б.О. Махдуми Аъзам - мутафаккир.- Т.: ИБХМН, 2013.- Б.16.

халқлар истиқомат қилишган. Уларнинг ўз дини ва эътиқоди, урф-одатлари бўлса-да, Махдуми Аъзам бағрикенглик ғояси асосида уларни бирлаштирган. Конфуций асарларини ўрганиб, ундаги инсоният учун ғоят муҳим ғояларини туркий тилларга таржима қилдирган[147]. Шу орқали бошқа халқлар маданиятига ижобий муносабатини билдирган. Мамлакатимизда 130 дан ортиқ миллат ва элатларни яшаши, уларни тинч-тотувлик ғояси асосида бир мақсад сари бирлаштиришда Махдуми Аъзамнинг ушбу ғояси аҳамияти каттадир.

2. **Ирқий бағрикенглик** – турли ирқларнинг тенг ҳуқуқлилигини тан олиб, улар билан баҳамжиҳат яшаш. Мутасаввиф инсонлар асли бир Одам Ато ва Момо Ҳавво фарзандлари сифатида оламни гуллаб-яшнатиши лозимлигини таъкидлаб, терининг ранги, тана тузилиши бўйича чекловлар йўқлигини айтади.

3. **Гендер бағрикенглиги –** жинслар ўртасидаги тенгликни тан олиш, аёлларни эъзозлаш, қадрлаш. Махдуми Аъзам ўз даврида аёллар ҳуқуқи масаласида ташаббус билан чиқади. “Асрори ун-никоҳ” асарида оилада аёллар ва эркакларни тенг ҳуқуқлилигини асослаб беради. Одам Ато ва Момо Ҳавво авлодларидан ҳеч бири аёллар каби буюкроқ, олийроқ, шарифроқ, латифроқ эмас деб, аёлларни эъзозлайди.[148] Бу билан мутасаввиф замонавий илм-фан гендер, ижтимоий психология, социология, биологик детерминизм масалаларни ўз вақтида кўтариб, муҳимлигини илмий жиҳатдан асослаб беради. Гендер назарияси тарафдорларининг фикрича, ўғил ва қиз болаларда ижтимоий жараёнда турли малака ва руҳий фазилатларни тарбиялаш, эркак ва аёллар ўртасидаги меҳнат тақсимоти, жамиятда қабул қилинган маданий меъёрлар, роллар ва стереотиплар гендер фарқларини шакллантириш жараёнини ифодалайди. Бу эса, тенгсизликнинг мавжудлиги ва жинслараро муносабатларда ижтимоий адолатсизликнинг борлиги янги назарий ёндашув гендер деконструкциясига шаклланишига туртки бўлди. Бунинг натижасида гендерсиз жамият шаклланади, унда барча иерархик, мақомга оид фарқлар барҳам топади ҳамда инсон ривожланиши учун тенг имкониятлар таъминланади.[149] Махдуми Аъзам бундан беш аср олдин гендерни назарий асосларини яратиб, таълимотида изоҳлаб берган.

4. **Диний бағрикенглик-** хилма-хил диний эътиқодга эга бўлган кишиларнинг ўзаро ҳамкор ва муросада бўлиши. Мутасаввиф фикрича, одамлар турли динларга ва мазҳабларга эътиқод қилишади, турли миллатлар ва элатларга мансубдир, лекин уларнинг қай бири ҳақ ва қай бири ноҳақлигини баҳолаш ҳуқуқи бандаларига берилмаган, уларни жазолаш ёки тақдирлаш эса ёлғиз Аллоҳнинг ишидир. Мутасаввифнинг “Шарҳи Рубоиёти Убайдий” рисоласида шундай фикр келтирилган: “ҳар бир бола ўз фитрати билан туғилади. Сўнгра ота-онаси уни яҳудий ё насроний ва ё мажусий қилади”.[150] Махдуми Аъзам яшаган даврда исломий мазҳаблар ўртасидаги курашлар бўлгани боис, улар ўртасидаги зиддиятни бартараф этишга илмий жиҳатдан

[147] Саматов Х.У. Конфуций ва Маҳдуми Аъзам Косоний. // “Moziydan sado” журнали. Ўзбекистон Бадиий Академияси илмий нашри. 2016. №4. – Б.25-26.
[148]Хожаги Аҳмад Косоний. Асрор ун-никоҳ. Қўлёзма. ТошШИ Шарқ қўлёзмалар маркази. № 501/I ; - В 11б.
[149]Каримов С. ва бошқалар. Социология дунёси. СамИСИ нашриёти.2016.Б.46.
[150]Хожагий Аҳмад Косоний. Рисолаи шарҳи Убайдий. / тарж. Абдулҳаким Жузжоий. Тасаввуф ва инсон. -Т.: Адолат, 2001. – Б. 117

ёндашади. “Билгилки, ҳар тўрт мазҳаб ҳам ҳақиқийдир. Бу тўрт мазҳабни ҳар бирини ҳақиқий эмас деб билувчилардан Аллоҳни ўзи сақласин. Чунки, бундайларнинг моҳияти шармандалик, қабоҳат ва маломатликларга сабаб бўлади. Имом Аъзам раҳматуллоҳ алайҳнинг ҳанафия мазҳаблари билан қолган уч мазҳаб ўртасидаги фарқ шундайдирки, ҳар ким ўз мазҳабида савоб ишларни кўпроқ қилиб, хатоларга камроқ йўл қўйиш керак.”[151] Махдуми Аъзам Жалолиддин Румийнинг диний бағрикенглик ғояларини давом эттирган. Мутасаввифнинг ғоялари мамлакатимизда диний бағрикенгликни таъминлаш бўйича олиб борилаётган ишлар билан ҳамоҳангдир.

5. **Ижтимоий-сиёсий бағрикенглик** - жамиятда кишиларни мол-мулки, нуфузи, сиёсий қарашларидан қатъи назар тенг сифатида тан олиш ва шунга мос амал қилиш. Махдуми Аъзам ўз фаолиятида сиёсий бағрикенгликни очиқ намоён қилди. Темурий шаҳзодалар ва шайбонийларнинг ўзаро зиддиятларини бартараф қилишга ҳаракат қилди. Убайдуллахон, Жонибек Султон ва бошқа подшоҳларни пири сифатида давлат ишларида уларни қўллаб-қувватлайди. Шу билан биргаликда, темурий шаҳзода Мирзо Бобур ҳам Махдуми Аъзамга қўл бериб, ўзининг пири сифатида мурожаат қилади. Махдуми Аъзамнинг “Рисолаи Бобурия” номли асари Мирзо Бобурга атаб ёзилган бўлиб, унда ижтимоий-сиёсий бағрикенглик ғоялари илгари сурилган. Дунёда юз бераётган сиёсий жараёнларда бағрикенглик ғояси долзарб аҳамият касб этмоқдаки, ундан кутилган натижа тинчликни таъминлашдир. Мутасаввиф сиёсий бағрикенгликни тарғиб қилар экан, асосий мақсад мамлакатни тинчлик йўлида бирлаштириш бўлган. Мамлакатимиз давлат бошқарувида сиёсий бағрикенгликни таъминлашда мазкур ғояларнинг аҳамияти катта.

6. **Умуминсоний бағрикенглик** – барча инсонларни эъзозлаш, қадрлаш ва тенг муносабатда бўлишни англатади. Умуминсоний ғоялар ирқ, элат, миллат, аҳоли қатлами, динлар, жинслар, ҳимоясизларга нисбатан ҳар қандай зўравонлик сиёсатини қоралайди. Мутасаввиф ўз фаолиятида умумий бағрикенгликни тарғиб қилиб, тенглик, ҳамкорлик, ҳамжиҳатлик, халқлараро ўзаро ҳурмат, бир-бирининг қадрият, имконият ва салоҳиятларининг униб ўсишига имкон бериш, эъзозлаш, севиш, меҳр-муҳаббатли бўлишга чорлайди.

Ҳар бир даврда бўлгани каби айрим зоҳирий илмларга эга бўлган олимлар мутасаввифнинг чуқур илмий фалсафий-назарий қарашларини танқид қилишган. Бироқ, Махдуми Аъзам уларнинг қаршилигини ўзига муносиб билмай, аксинча, уларга ботиний илмларнинг сир - асрорларини тушунтиришга интилади. Мутасаввиф бу билан – “шоядки менинг шарҳларим орқали уларнинг қоронғу, зимистон кўнгилларига зиё нурлари таралиб, улар ҳам ботин кўзи билан кўрадиганлардан бўлиб қолсалар, шоядки улар менинг илмим сармоясидан саодатманд, баҳраманд бўлсалар”[152]- дейди.

Махдуми Аъзам дунёқарашининг асосий хусусияти уни маънавий тамойиллар асосида шаклланганлигидир. Мутасаввиф нақшбандия тариқатини янги даврда назарий асослари билан биргаликда амалий асосларини кенг қамровли ҳаёт билан боғлади. Унинг фикрича, Ҳақ жамоли билан бандаси

[151]Хожаги Аҳмад Косоний. Рисолаи илмия. / тарж.Муҳаммаджон Қодирий. Сийрати ва мероси. -Т.: Адолат, 1996. – Б.31.
[152]Жабборов Н. Махдуми Аъзам Даҳбедий. -Т., 1993. – Б. 19 - 20.

ўртасида парда Осмон ёки Ер, Арш ва курси бўлмай, балки кишиларни мол-дунёга, исмга, амалга, хотин ва фарзандларига бўлган муносабатларидадир. Буни мутасаввиф янада ифодалироқ қилиб, "... банда ва Ҳақ субҳана орасидаги парда бу Осмон ва замин, Арш ва курси эмас балки, одамларнинг мол-дунёга, илму амалга хотин ва фарзанд кабиларга боғланишидир" деб айтган.[153]

Махдуми Аъзам тариқат таълимотининг ҳимоячиси ва давомчиси сифатида ўзини намоён қилиб, тариқат соликларини, сўфийларни "ҳақиқат конининг гавҳари", "маърифат дарёсининг инжуси", "илоҳий сирнинг кашфиётчилари", деб таърифлаган.

Мутасаввифнинг нақшбандия тариқати учун яна бир буюк хизмати Баҳоуддин Нақшбанднинг "Дил ба – ёру, даст ба - кор" тамойилини бир томонлама ёндашиб, талқин қилишларига чек қўйди. Унинг мазмун-моҳиятини янги поғонага кўтарди. Чунки, Баҳоуддин Нақшбанднинг бу тамойилини мутасаввифлар Аллоҳга етишишнинг бирдан бир йўли, қалбни поклаш ва уни улуғлашдан иборат деб тушунганлар. Бу тамойилда масаланинг иккинчи томони, яъни комилликка эришиб, Аллоҳга етишиш учун қалб поклиги билан биргаликда жисмоний баркамоллик ҳам зарур эканлигини Махдуми Аъзам асослаб берди.

Мутасаввиф нақшбандийлик тариқатининг бағрикенгликка асосланган тамойилларини бойитди ва кенгайтирди. Чунки, Махдуми Аъзам яшаган даврнинг ўзи "ғулу" даври сифатида яъни бошбошдоқлик қарама-қаршиликлар, тушкунликлар даври сифатида тарихда қолган. Жамиятнинг маънавий дунёси ҳам тушкунликка юз тутган эди. Мовароуннаҳрда кенг тарқалган яссавийлик, кубравийлик ва нақшбандийлик тариқатлари ўртасидаги низо ва келишмовчиликлар авж олиб кетганлигидан билсак бўлади. Айнан, Махдуми Аъзам нақшбандия тариқатининг бағрикенглик тамойилларидан фойдаланиб, бу уч тариқат вакилларини бир жойга тўплаб, улар ўртасидаги барча келишмовчиликларга барҳам бериб, тасаввуф тариқатини жамият хизматига қўя олди. Махдуми Аъзам ўзига хос орифий илм соҳиби сифатида дунёвий, ижтимоий, сиёсий ва тасаввуф таълимотининг назарий ва амалий муаммоларини бир-бирига сиғиштириб тадқиқ қилди ва мукаммал хулосалар берган.

Мутасаввиф дунёқарашининг бош мавзуси "инсон ва унинг ақл-идроки, ахлоқий қиёфаси Яратганнинг энг муқаддас кашфиётидир" деган ғояга асосланади. Махдуми Аъзам таълимотида ўзига хос бўлган инсон, инсони комил тамойилини яратди. Мутасаввифнинг бу тамойили инсоннинг илоҳийлигидан келиб чиқади. Мутасаввиф инсон ва унинг илоҳийлигини комилликнинг асосий босқичи сифатида таърифлаган. Махдуми Аъзамнинг комил инсон назариясида инсон қуйидаги сифатларга эга бўлади: "ақл билан иш тутиш, аҳду-паймонга садоқатлилик, бир-бирига ёрдам бериш, қўлидан келганча яхшилик қилиш, инсонийликни илоҳий сифатларини ўзида мужассам қилиш, инсоннинг ўзини-ўзи англаши, тоат-ибодатни инсонга нафи тегадиган ишлар билан бирга қўшиб олиб бориш, ҳалол ризқ учун меҳнат қилиш, поклик,

[153] Махдуми Аъзам Даҳбедий. Танбият ус-салотин. – Самарқанд: Сўғдиёна. 1994.Б.74.

софлик, эътиқодлилик, иймонлилик, тавба, ўз мақсади йўлида жиддий ҳаракат қилиш, инсон ўз вужудига шариат, тариқат ва ҳақиқат сифатларини сингдириш, инсонларни эзгуликка ундашни олий даража деб билиш.”[154]

Махдуми Аъзам мутасаввиф Муҳаммад Порсо изидан бориб, унинг қарашларини давом эттирди. Унинг фикрича, дин ва муқаддас китоблар мутолаа учун эмас, балки инсонни ахлоқий камолотга етказиш учун дастуруламал бўлиб, Аллоҳ томонидан берилган. Инсон дин учун эмас, балки, дин инсон учун яратилгандир, деган хулосага келади. Бу ғоя ўша давр учун ташланган энг жасоратли ғоялардан бири эди. Бундан мақсад инсонни ер юзидаги тартиб ва осойишталикка шахсан масъул эканлигини таъкидловчи, инсонни унинг измига берилган оламни яшнатишга, гуллатишга, поклашга, такомиллаштиришга ундовчи, ҳар бир мусулмонни фаолликка чақирувчи даъватдир. Махдуми Аъзам инсонни ҳукмига инъом этилган оламни яшнатиш ғоясини ўзининг эътиқодига айлантирди. Бу ғояни амалиёт билан боғлаб, халқ ичига юриш қилди. Унинг дарди, талаб ва эҳтиёжи билан бирга яшади.

Махдуми Аъзамнинг шахс сифатидаги энг муҳим жиҳати **ташаббускорлигидир.** Халқ манфаати, юрт осойишталиги учун курашиб, ҳар қандай урушларни олдини олиш учун ташаббускорлик кўрсатди. Халқ ва давлат арконлари ичидаги нуфузидан сунъий фойдаланмасдан, содир бўлаётган ғараз ишларнинг туб моҳиятини очиб бериш учун илми ва тафаккуридан, халқ ҳаётини кузатиш ва ўрганиш, хулоса чиқариш услубидан кенг фойдаланган. Маноқибларда Махдуми Аъзам фаолияти билан боғлиқ воқеалар ривоят шаклида келтирилган. Жумладан, “кунларнинг бирида шаҳар ҳокими Махдуми Аъзамга бир маҳаллада тез-тез уруш-жанжал бўлиб туришини, қандай қилиб бу жойда тинчликни ўрнатиш мумкинлигини сўраб мурожаат қилибди. Жанжалнинг манбаини топиш керак, дебди пир. Ҳоким, ҳамма жанжаллар бир золим ва жанжалкаш қозининг дастидан бўлаётганлигини айтибди. У одамларни рўзасини очиб қўйганлиги учун ҳам, масжидга бормаганлиги учун ҳам жазолар, тўлов тўлашга мажбур қилар, арзимас нарсаларни баҳона қилиб жанжал қўзғар, жанжаллашганларни эса шариат бўйича жазолар экан. Лекин, бу қози амирнинг яқин қариндошларидан эди. Шунда Махдуми Аъзам қуйидаги қарорга келибди, қозини Бухорога жанговор вазифани бажарадиган амалга кўтаришини илтимос қилиб, Бухоро хонига мактуб ёзибди. Тезда қози лашкарбоши бўлиб, жангга кетибди, маҳаллада эса тинчлик қарор топибди”.[155]

Махдуми Аъзамнинг ижоди тасаввуфий масалалардан тортиб, соф илмий-фалсафий, сиёсат, давлатни бошқариш, одоб-ахлоқ, оила, ота-оналар билан фарзандларнинг ўзаро муносабати, олий ҳимматлилик, эзгулик, Ватанга садоқат, ҳар бир нарсага тўғри ёндашиш, поклик, софлик, кексалик, ижтимоий таъминот, ижтимоий муҳофаза ва ижтимоий табақалар муаммоларини қамраб олади.

Махдуми Аъзам яратган таълимоти реал ҳаёт воқеалари ва эҳтиёжларидан узилиб қолмаган. У бутун халқларни бирдамликда чақирадиган, даврнинг хавф - хатарли йўллардан ўтишнинг уч йўлини кўрсатиб беради:

[154]Тураев Б.О. Махдуми Аъзам - мутафаккир. Т.: ИБХМН, 2013.- Б. 29
[155]Тураев Б.О. Махдуми Аъзам - мутафаккир. Т.: ИБХМН, 2013.- Б. 19.

“Зероким акобирлар айтибдурлар: тариқат соликларига сулукнинг хатарли йўлларидан (омон) ўтишлари учун уч нарса керакдир : ихвон (биродарлик), замон ва макон.”[156]

Ихвон, яъни ҳамфикр, ҳамжиҳат, ҳамнисбатда бўлмоқлик: макон, яъни бу улуғ тоифадагилар йиллар мобайнида бу шарафли маконда кўникма ҳосил қилишлари ул шарафли зотлар суҳбатларидан баҳра олиб таъсирланишлари лозим. Замон, барқарор бўлиши ҳамда шу замон ҳодисалари, воқеалари туфайли одамлар орасида ажралиш ва ташвишлар пайдо бўлмаслиги лозим. Агар пайдо бўлса, дарвешлар тарқоқ бўлмасликлари лозим. Мазкур фикрлар орқали мутасаввиф тариқатнинг ижтимоий-сиёсий қиёфасини тўла очиб берган. Тариқатнинг ривожи учун фақатгина тариқат соликлари биродарлиги эмас, балки умумжамият барқарорлиги ва уни таъминлашда сўфийлар жонкуяр, илғор кишилар бўлиши кераклиги уқтирилади.

Махдуми Аъзам дунёқарашининг ўзига хос томони, халқни биродарлик ва барқарорликка чақиради. Бу таълимоти кишилар ўртасида, давлат билан халқ ўртасидаги душманликни йўқотишга хизмат қилади. Тариқат намояндаси бўлган Шоҳ Неъматуллоҳ Валий жамиятдаги беқарорлик даврини золим подшолар билан боғлаб, уни ғулу (алғов-далғов) даври деб баҳоласа, Махдуми Аъзам эса, “халқ орасидаги ажралишлар ва ташвишлар” даври деб баҳолайди. Мутасаввифнинг подшоҳлар ва халқ ўртасидаги муносабатларига оид қарашлари унинг *«Танбият ус-салотин»* асаридан олинган қуйидаги лавҳада аниқ баён этилган: «Яна ул зот (Хожа Аҳрор)дан нақл борким, айтар эдилар: «каминага йигирма марта – сен бу замон подшоҳларини келиштиришинг лозим» – деган хитобни эшитганман».Шул боис ул зотнинг подшоҳларни келиштиришлари ва ўша замон подшоҳларининг бу мададкорлик туфайли (халққа келтирган баракалари, Муҳаммад (с.а.в.)нинг шариат ва тариқат ривожига мумкин қадар кўмак берди.[157]

Мутасаввиф ижтимоий табақалар ва уларнинг жамият ҳаётида тутган ўрни масаласида аждодларнинг маданий меросига ҳурмат билан қараган ҳолда, уларнинг қарашларини янада чуқурлаштириб, ижтимоий табақаларнинг муайян тизимини яратади. Уларга демографик нуқтаи назардан ёндашиб, ижтимоий гуруҳларнинг ҳолатини ва уларнинг жамиятдаги функциялари ҳақида фикрларини беради. Махдуми Аъзам ижтимоий табақалар тизимига амирлар, олимлар, деҳқонлар, ҳунар аҳли, шайхлар, дарвешлар, сипоҳ, ёшлар, кексалар, хотин-қизлар, гадолар (ва ҳ.к.)ни киритади.[158]

Мутасаввиф дунёқарашининг асоси шариат ва тариқатни тарозининг икки палласи сифатида якдил ушлаганлигидан келиб чиқади. Унинг назарида подшоҳлар ишининг муваффақияти шариат ва тариқатни мустаҳкам ва якдил ушлаганлигидадир. Салтанат халқ билан бирга бўлса, эркинлик, демократик тартиблар бўлади. Ҳукмдор халқ овозини бўғса, бу ерда эркинлик бўлмайди, деб таъкидлаган. Махдуми Аъзам фикрича, ҳар бир подшо фуқароларига ўз фикрларини эркин айта олиши учун имконият бериши лозим: “Хожа Муҳаммад

[156]Махдуми Аъзам Даҳбедий. Танбият ус-салотин. – Самарқанд: Суғдиёна. 1994.Б.67-68.
[157]Махдуми Аъзам Даҳбедий. Танбият ус-салотин. – Самарқанд: Суғдиёна. 1994.Б.62.
[158]Махдуми Аъзам Даҳбедий. Танбият ус-салотин. – Самарқанд: Суғдиёна. 1994.Б.56.

Порсо замонида аларга эътиқодли бир подшо бўлган ва Ҳазрати Хожа ўз суханларини минбардан очиқ равшан айтар эдилар. Подшоҳнинг алмашиниши бирла Эшон ҳам хатти-ҳаракатларини ўзгартириб, ҳатто хилватда ҳам айтадиган суханларини айтмайдиган бўлдилар.”[159] Бу фикрлар ҳозирги кунда ҳам ўз аҳамиятини йўқотмай, муҳтарам Президентимиз Ш.Мирзиёев томонидан 2017 йил “Халқ билан мулоқот ва инсон манфаатлари йили” деб эълон қилиниши ҳамда олиб борилаётган ишларда намоён бўлмоқда. Халқ дарди билан яшаш, унинг манфаатларини таъминлаш учун энг аввало уларни эшитиш лозим. Халқ билан мулоқот қилиш учун халқ қабулхоналари ташкил этилди.[160]

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати

1. Мирзиёев Ш. Ўзбекистон Республикаси Президенти лавозимига киришиш тантанали маросимига бағишланган Олий Мажлис палаталарининг қўшма мажлисидаги нутқи (14.12.2016й.) 37-53- бетлар.http://www.press-service.uz/uz/lists/view
2. Суфизм в Центральной Азии. (Зарубежные исследование): Сб.ст.памяти Ф.Майера (1912-1998). Сос.и отв. Редактор. А.А.Хисматулин. СПбГУ.2001. С .235
3. Тураев Б.О. Махдуми Аъзам - мутафаккир. Т.: ИБХМН, 2013.- Б.16.
4. Саматов Х.У. Конфуций ва Махдуми Аъзам Косоний. // “Moziydan sado” журнали. Ўзбекистон Бадиий Академияси илмий нашри. 2016. №4. – Б.25-26.
5. Хожаги Аҳмад Косоний. Асрор ун-никоҳ. Қўлёзма. ТошШИ Шарқ қўлёзмалар маркази. № 501/I ; - В 11б.
6. Каримов С. ва бошқалар. Социология дунёси. СамИСИ нашриёти.2016.Б.46.
7. Хожагий Аҳмад Косоний. Рисолаи шарҳи Убайдий. / тарж. Абдулҳаким Жузжоий. Тасаввуф ва инсон. -Т.: Адолат, 2001. – Б. 117
8. Хожаги Аҳмад Косоний. Рисолаи илмия. / тарж.Муҳаммаджон Қодирий. Сийрати ва мероси. -Т.: Адолат, 1996. – Б. 31.
9. Жабборов Н. Махдуми Аъзам Даҳбедий. -Т., 1993. – Б. 19 - 20.
10. Махдуми Аъзам Даҳбедий. Танбият ус-салотин. – Самарқанд: Сўғдиёна. 1994.Б.74.
11. Тураев Б.О. Махдуми Аъзам - мутафаккир. Т.: ИБХМН, 2013.- Б. 29

[159]Махдуми Аъзам Даҳбедий. Танбият ус-салотин. – Самарқанд: Суғдиёна. 1994.Б.72.

[160] Мирзиёев Ш. Миллий тараққиёт йўлимизни қатъият билан давом эттириб, янги босқичга кўтарамиз. Т.”Ўзбекистон”.2018. Б.116.

ЖАДИД МАЪРИФАТПАРВАРЛАРИИНСОН АҚЛИНИ ЮКСАЛИБ БОРИШИДА ИЛМ-ФАННИНГ АҲАМИЯТИ ҲАҚИДА

Абдивоҳидов С. А.
СамИСИ «Ижтимоий фанлар»
кафедраси ўқитувчиси, фалсафа доктори (PhD)

Дунё илм-фанида буюк мутафаккирларнинг умумжаҳон тараққиётига хизмат қилувчи назарий-фундаментал, амалий-методологик аҳамиятга эга маънавий меросини ўрганиш бўйича замонавий илмий тадқиқотлар олиб борилмоқда. Айниқса, бунда жамиятни маънавий тараққий эттириш, таълим тизимини ислоҳ қилишда ўз даврининг илғор тараққийпарвар ғояларини илгари сурган алломаларнинг конструктив қарашларини тадқиқ этиш бўйича олиб борилаётган илмий изланишлар муҳим аҳамият касб этади.

Мамлакатимизда маърифат фидойилари, шоир ва алломаларнинг илмий-маънавий меросини ҳар томонлама чуқур ўрганиш ва тарғиб қилиш орқали ёшларни баркамол инсон сифатида камолга етказиш, шунингдек, барқарор ижтимоий-маънавий муҳитни таъминлашнинг муҳим шартларидан биридир.

МарказийОсиё ижтимоий-фалсафий тафаккури тарихида катта ижтимоий-сиёсий куч ва етакчи мафкура сифатида жадидчилик ҳаракати ўз ўрнига эга. Жадидчилик ўзининг мазмун-моҳияти билан у ижтимоий-сиёсий, маърифий ҳаракат сифатида майдонга келди. Жадид маърифатпарварлари маҳаллий аҳолини жаҳоннинг тараққий этган давлатларида бўлаётган ўзгаришлар ва янгиланишлардан хабардор қилиб бориш лозимлигини яхши англаганлар.

“Жадидчилик, ҳам ижтимоий, ҳам сиёсий, ҳам маданий ҳаракатдир. Шунинг учун ижтимоийки, у жамиятнинг барча қатламларини жалб эта олди, миллий уйғониш идеологияси бўлиб хизмат қилди. Шунинг учун сиёсийки, у мустақиллик учун кураш олиб борди... У маданий ҳаракат ҳам эди-адабиётни янгилади, матбуот ва театрчиликни йўлга қўйди, маорифда эса “янги мактаб концепцияси” билан чинакам инқилоб ясади. Энг муҳими, буларнинг барчасини ижтимоий-сиёсий мақсадларга мослаб кўриб чиқди”.[161]

Жадидларни Европа мамлакатларида амал қилаётган демократик сиёсий-ҳуқуқий тартибларга қизиқиши кучайди. Улар энди парламентар монархия ва бошқарувнинг республика шакли, президентлик ҳокимияти, демократик ҳуқуқлар ва фуқаролар эркинликлари ҳақида, фуқароларнинг жамият ва давлатни бошқаришдаги, давлат органларининг шакллантиришдаги, қонун яратувчилик ишидаги иштироклари ҳақида ёзишган.[162]

Жадидчилик давлат, тузум, бошқарувни ислоҳ этиш, миллатни ривожлантириш, жамиятни янги ҳаёт босқичига олиб чиқишни мақсад қилиб қўйган эди. Бу тизим жаҳон цивилизациясида ниҳоятда катта рол ўйнаган Туркистондек тарихий ўлкада, шарқона тарзини сақлаган ҳолда, Оврупа

[161]Қосимов Б. Жадидчилик ва жадид адабиёти (Давра суҳбати) // “Туркистон”, 1997, 17 май.
[162]Тошқулов Д. Основные направления политико –правовой мысли народов Узбекистана во второй половине XIX- первой четверти XX вв. Автореф. дис.докт. юрид. наук. -Ташкент, 1995. С.25.

тараққиёти билан бойитишни кўзлагани ҳамда янгича яшаш усулларини излагани, истибдод шароитида ўз тақдирини ўзи белгилаш йўлида курашга киришгани каби мураккаб жараёнларни ўзида ифода этади.

Жадидчилар ўзларининг ижтимоий-сиёсий фаолиятини бошлаган илк даврлардаёқ икки қарама-қарши кучлар: биринчиси чор маъмурлари ҳукумронлиги, иккинчиси эса айрим маҳаллий зодагонлар ва дин пешоваларининг қаршилигига дуч келди. Улар халқни икки залолат ботқоғидан халос этмоқчи бўлдилар. Абдулла Бадрий "Ёш бухороликлар кимлар?" деган рисоласида жадидларга нисбатан шундай ёзган эди: "...онларнинг фикру хаёллари ва муддаолари биз, бечора ва қашшоқларни ғурбатидан, яъни амирлар, беклар ва бойларнинг зулмидан озод қилмоқ ва бизларнинг ҳаловатимиз ва осойишталигимиз учун саъй-ҳаракат ва ғайрат қилишдан иборатдир.[163]

Жадидлар диний ва дунёвий фикрни ёнма-ён қўйиб, ўзларининг ғояларини илгари сурганлар. Файласуфлар диний дунёқарашни теология деб, номлаб келганлар. Теология аслида дунё ва инсон муносабати, инсон умрининг мазмуни, борлиқ ва йўқлик масаласини диний таълимотлар билан боғлаб таҳлил қилишнинг муҳим тизимидир. Шу нуқтаи назаридан ёндашадиган бўлсак, жадидларнинг фалсафий қарашларида теология билан ёнма-ён рационализм ҳам тўлиқ намоён бўлганлигини гувоҳи бўламиз. Чунки диний дунёқарашнинг ҳаёт зиддиятларни бартараф қилиш билан боғлиқ регулятив фаолияти ниҳоятда муҳим бўлса, дунёвий дунёқарашда ақл ва унинг мукаммаллиги баркамол авлодни тарбиялашдаги ўрни ниҳоятда муҳим бўлиб келган.

Жадидлар ислом динида маънавий юксакликнинг муҳим воситаси сифатида ўзини намоён қилади. Улар ислом фалсафасини янги даврга жорий қилиб, фойдаланди ва бойитди. Абдурауф Фитрат ва Маҳмудхўжа Беҳбудий бир хил номда ёзилган "Исломнинг қисқача тарихи" асарлари жадидларнинг динга бўлган муносабатини ҳар томонлама асослаб берган.[164]

Беҳбудий Абу Райҳон Берунийнинг тараққиёт, қонуният, зарурият ва тасодифият тўғрисидаги мулоҳазалари тўғрисида ҳам ўз фикрларини беради. Алломаларнинг дунёни билиш масалалари ҳақидаги фикрларини чуқур эгаллаган Беҳбудий билишдан мақсад иккита деб тушунтиради. Биринчиси, бу ўзига хос лаззатдир. Иккинчиси, билишдан мақсад одамларни эҳтиёжини қондиришдир. Беҳбудий назарида ҳам билишдан мақсад, биринчи томондан, барча нарсаларнинг мазмун-моҳиятига етиб боришга интилишдан иборат бўлса, иккинчи томондан, билиш туфайли қўлга киритилган ютуқлардан манфаатдорликдир.

Жадидчилар Форобий каби инсон ақли ва борлиқ бирлигига диалектик жараён сифатида қараган. Диалектик ёндашув объектив идеалистик тушунчага асосланган бўлиб, унга аввал-у абад илоҳий ақл ғояси сингиб кетган.

---

[163]Каримов Н. XX аср бошларидаги тарихий вазият ва жадидчилик ҳаракатининг вужудга келиши. // Жадидчилик: ислоҳот, янгиланиш, мустақиллик ва тараққиёт учун кураш.- Тошкент: Университет, 1999.-Б.31.

[164] Аъзамхўжаев С. Туркистон мухторияти: Миллий-демократик давлатчилик қурилиши тажрибаси //Масъул муҳаррир: Д.Алимова//. – Т.: "Маънавият", 2000. – 168 б.-Б.10.

Жадидчиларнинг ақл босқичлари тўғрисидаги қарашларидан ҳам билиб олишимиз мумкин. Абдулла Авлоний “Биринчи муаллим” асарида: “Бир кун отамиз Одам алайҳиссаломга жаноб Ҳақ тарафиндан ҳазрат Жаброил **АҚЛ, ДИН ва ҲАЁ**ни келтуруб: “Аллоҳ таоло сизга бу уч нарсадан бирини олуб қолурға сизни ихтиёрлик қилди. Хоҳлаганингизни олиб қолингиз, сизга ҳадядур”,-дедилар. Одам алайҳиссалом: “Ақлни ихтиёр қилдим”, деганларида, ҳазрат Жаброил Дин ила Ҳаёга боқуб: “Сизлар ўз жойингизга кетингиз. Одам сизларни қабул қилмади”,-десалар, алар: “Жаноб Ҳақ бизларни, Ақл қайда бўлса, сизлар ҳам шунда бўлурсиз, деб амр қилган эди, бизлар Ақлдан айрилмасмиз”,-дедилар. Эмди очуқ маълум бўлдики, Ақл қайда бўлса, Дин ва Ҳаё ҳам шунда бўлур экан. Ақл қанча ортса, юқориланса, Дин ила Ҳаё ҳам шунча қувват топар экан.[165]

Кўриниб турибдики, жадидларнинг ақл ҳақидаги қарашлари бевосита ислом илоҳиётчиларининг яъни теологларининг бу ҳақдаги қарашлари билан ҳамоҳангдир. Мутафаккир Муҳаммад Зайниддин Ғаззолий “Кимиёий саодат” асарида Дилни-подшоҳ, Ақлни-вазир деб таърифлайди. У инсон вужудини бир шаҳарга ўхшатади: “Ва Дил-бу шаҳарнинг подшоҳи. Ва Ақл бу шаҳар подшоҳининг вазиридир. Бу подшоҳнинг мазкур бўлғонлар (қўллар, оёқ, бошқа аъзолар, шаҳват ва ғазаб...) га ҳожати бордур. Токи мамлакат иши булар бирла саранжом бўлғай.... Вақтики, подшо Дил, вазир Ақлнинг машварати (маслаҳати) бирла иш қилса, Шаҳват ва ғазабни вазир Ақлнинг зардасти ва фармонида қилса, бадан мамлакати анинг низомида (тартиботида) бўлғувсидир. Ва агар вазир Ақлни Шаҳват ва Ғазаб ўз илкида (қўлида) асир қилса, бадан мамлакати вайрон бўлиб, подшоҳ Дил ҳам асир бўлиб, бадбахт ва ҳалок бўлғувсидир”.[166]

Абдулла Авлоний “Ерни ва кўкни, ер ва кўкдаги нарсаларни(нг) барчасини яратгон ёлғуз Аллоҳ таоло ҳазратларидур. Кўзларимизга кўринган ва кўринмаган катта ва кичик нарсаларни, инсон ва ҳайвонларни, кўкдаги қуёш, ой ва юлдузларни, ерни ёрутмак ва бизларни тарбия қилмак учун яратқучи яна жаноб Ҳақдур. Бизлар шул Аллоҳ таолонинг бандасимиз, Аллоҳ таоло бизнинг Тангримиздур. Жаноб Ҳақ бизларга ниҳоятда кўп неъматлар бермишдур. Бизларга берган неъматларининг мингдан бирини санаб-ҳисоблаб битирмак мумкин эмасдур. Аммо, бизга берган неъматларин орасинда **АҚЛ** дан азиз ва қимматли неъмат йўқдур. Расули акрам саллаллоҳу алайҳи васаллам афандимиз: “Аллоҳ таоло бандаларига берган неъматлари орасинда **АҚЛдан** яхшироқ нарса йўқдур”,-демишлар. Эй ўғлонларим! Сиз ҳам улуғ неъмат қадрини билингиз! Жаноб Ҳақ бизларни ақлли инсон қилиб бошқа ҳайвонлардан ортуқ қилди. Ва бу ақлни нурландирмоқ ва орттурмак учун ўқумак, ёзмақ, илму маърифат ҳосил қилмак керак. Ва бу неъматларни қўлга олмақ учун ёшликдан ҳаракат қилмак, чолишмак ва бу улуғ неъматлар баробарига Аллоҳ таолога шукр қилмак ҳар биримизга вожиб ва лозимдур”.[167]

---

[165] Абулла Авлоний. Танланган асарлар: 2 жилдлик. 2-жилд. Пандлар, ибратлар, ҳикоятлар, набийлар ҳаёти, драмалар, мақоллар, саёҳат хотиралари. //Таҳрир ҳайъати: Н.Каримов ва бошқ.-Тошкент: “Маънавият”, 2006.-Б.10-11.

[166] Абу Ҳомид Ғаззолий. “Кимиёи саодат”.-Тошкент: “Камалак”, 2004.-Б.13.

[167] Авлоний А. Танланган асарлар: 2 жилдлик. 2-жилд. Пандлар, ибратлар, ҳикоятлар, набийлар ҳаёти, драмалар, мақоллар, саёҳат хотиралари. //Таҳрир ҳайъати: Н.Каримов ва бошқ.-Тошкент: “Маънавият”, 2006.-Б.10.

Жадидчилар ақл тараққиётини фикр тарбияси асосига қўяди. “Фикр тарбияси” дейди Абдулла Авлоний ўзининг “Туркий гулистон ёхуд ахлоқ” асарида,-энг керакли, кўп замонлардан бери тақдир қилинуб келган, муаллимларнинг диққатларига суялган, виждонларига юкланган муқаддас бир вазифадур.[168] Фикр инсонни шарофатлик, ғайратлик бўлишига сабаб бўладур. Бу тарбия муаллимларнинг ёрдамига сўнг даража муҳтождурки, фикрнинг қуввати, зийнати, кенглиги муаллимнинг тарбиясига боғлидур. Дарс ила тарбия орасида бир оз фарқ бўлса ҳам, иккиси бир-биридан айрилмайдурган, бирининг вужуди бирига бойланган жон ила тан кабидур”.[169]

Демак, жадидлар фалсафасининг муҳим хусусияти унинг сиёсий таъминланганлигидандир. Зеро, сиёсий таъминланганлик маданий тараққиётнинг асосий омили ҳисобланади.

Фитратнинг “Ҳинд сайёҳи баёноти” асарида маърифат ва таълим-тарбиядан мақсад халқнинг, юртнинг тақдирида муҳим аҳамият касб этадиган маданият, табобат, саноат ва барча бойликларни халқ манфаатлари йўлида фойдаланиш зарурлиги ҳақидаги фикрларни баён қилади. Фитрат Бухоро аҳолисини ижтимоий тоифаларга ажратиб кўрсатишга ҳаракат қилган ва уларни уч тоифага: уламо, умаро ва фуқарога ажратган.[170]

Жадидларнинг ижтимоий-фалсафий қарашларида маърифатпарварлик ғоялари асосий ўринни эгаллайди. Унинг назарида илму маърифат халқ оммаси томонидан ўзлаштириб олингандагина ижтимоий тараққиётда ҳал қилувчи кучга айланади. Шу сабабли унинг ижтимоий-сиёсий қарашларини фалсафий асосини миллат тақдирини, унинг озодликка эришишини маърифатчиликда деб билганлигидадир. Маърифат, унинг назарида, озодликка эришишнинг ягона йўли.

Ижтимоий ҳаётга бундай ёндашишнинг Фитратнинг фаолиятида яққол намоён бўлади. Фитрат “Ҳиммат ва саботи бўлмаган миллатнинг ҳаққи ҳаёти йўқдур”, деб номланган мақоласида шундай ёзади: “Тушундигим замон кўнглум ёнар, йиғламоқ истарам, кўз ёшларим келмайдур”,[171]деб бошлаб адиб тараққиёт ва турмушни Овруподан ер ва осмон қадар узилиб қолган Туркистоннинг фожиали аҳволидан нолиб ёзган эди.

Жадидлар ҳаракатининг ислоҳотчилик характери тарихий мураккаб йўлни босиб ўтди. Бу йўл жадидчиликнинг жамият ривожланишининг истиқболларга оид турли фалсафий фикрлар ва дунёқарашларнинг тўқнашув майдонига айланди. Бу дунёқарашлар тўқнашувининг асосида, энг аввало, феодализм ва мустамлакачилик асосларини бузиш мафкурасини концептуал асосда яратишни ва идрок этишни шарт қилиб қўяди.

Жадидлар назарида ислом динини қанчалик чуқур эгаллаш ва янгича тушуниш инсоннинг замонавий ва илғор технология ютуқларини эгаллаш жараёнини тезлаштиради. Фитрат ўз асарларида замонавий таълим олишга алоҳида аҳамият беради: “Парвардигор бизнинг саломатлик ва саодат

---

[168]Абулла Авлоний. Танланган асарлар: 2 жилдлик. 2-жилд. Пандлар, ибратлар, ҳикоятлар, набийлар ҳаёти, драмалар , мақоллар, саёҳат ҳотиралари. //Таҳрир ҳайъати: Н.Каримов ва бошқ.-Т.: “Маънавият”, 2006.-Б.39-40.
[169]Ўша манба.-Б.39-40.
[170] Абдурауф Фитрат. Танланган асар. I жилд. Шеър, насрий асарлар, драмалар.-Тошкент: “Маънавият”, 2000.-Б.98.
[171]Қаранг: 1915 йилда “Ойна“ журналининг 7- сони.

йўлимизни тўла кўрсатиб берган. Энг аввало дейди: “Сизларни оламнинг олий махлуқи қилиб яратдим”. Шуни яхши билиш керакки, биз кўз ва қошларимиз эвазига эътиборли махлуққа айланганимизча йўқ, балким, устунлигимиз: билимимизга, салоҳиятимизга ва иқтидоримизга боғлиқ. Агар биз ўзимизнинг билимимиз ва иқтидоримиздан фойдаланмасак, наинки эътиборли, устун, балки энг ёмон ва паст махлуқлардан ҳам пастроқ ва ёмонроқ бўлиб қолишимиз аниқдир”.[172]

Жадидлар илк даврдаги мусулмон дини ақидалари ва замонавий шароитларни ҳисобга олиш билан чамбарчас боғлиқ ҳолда тушунганлар.

Жадидчилар шарқ мутафаккирларининг ақлнинг куч-қудрати ҳақидаги фикрларини ўрганар эканлар, ҳақиқатга йўл, муҳокама ва ақл орқали боради, аммо унгача бу мақсадга эришиш учун фақат ақлнинг ўзи кифоя қилмаслигини ва бунинг учун ички оламни поклаб бориш керак эканлиги ҳақидаги хулосага келадилар. Шу муносабат билан улар ҳам Шарқ мутафаккирларининг интуициянинг нарса ва ҳодисаларни билишдаги аҳамияти ҳақидаги назарияларини янги даврда давом эттирдилар.

Шу сабабдан жадид маърифатпарварлари инсон ақлини юксалиб боришида илм-фаннинг ўрни беқиё деб баҳолайдилар. Илмли киши табиат ва жамиятда бўлаётган ўзгаришлар, рўй бераётган воқеа-ҳодисаларни ўз вақтида баҳолай олади ва уларга ўз муносабатини ҳолисона билдира олиши ҳақида асарларида кўплаб мисоллар келтирган.

Хулоса қилиб шуни айтиш мумкинки жадид маърифатпарварлари диний-фалсафий қарашлари орқали ақл ва қалб кўзини оча олди. Борлиқдаги барча нарсалар инсон манфаатлари учун хизмат қилишлигини илмий асослаб бердилар. Инсон ҳаракат қилмасдан ҳамма нарсани тақдирга ташлаб қўйиши мутлақо нотўғри эканлигини, инсон ўз эҳтиёжларини қондириш, бор бўлиш, яшаши учун албатта илм-фанга эҳтиёж сезишини асослаб бердилар. Ер усти ва ер ости бойликларидан унумли фойдаланиш, ишлаб чиқариш ва қайта ишлаш, ускуналардан фойдаланиш ва уни яратиш учун дунёвий таълим лозимлигини тўғри англай олганлар. Жадидлар Туркистон ёшлари замондан хабардор бўлиш, фан-техника ютуқларини ўрганиши учун тил билиши, дангасалик, лоқайдлик, бефарқлик, мутаассиблик каби иллатлардан қутулиши бунинг учун ислом динининг моҳиятини тўғри англай билишлари кераклигига катта эътибор қаратдилар.Жадид маърифатпарварларининг илм-фанга бўлган муносабатлари бугунги кунда ҳам ёшларни баркамол инсон бўлиб етишишида муҳим аҳамият касб этади.

[172] Қаранг: Фитрат Абдурауф. Танланган асарлар // Сўз боши ва изоҳлар муаллифи: Ҳ. Болтабоев; Таҳрир ҳайъати: О.Шарафиддинов ва бошқ.; Масъул муҳаррир: Н.Каримов/. – Тошкент: “Маънавият”, 2000. – Жилд I. Шеърлар, насрий асарлар, драмалар. – 256 б. Б.153.

ПЕДАГОГИК ФАСИЛИТАЦИЯ ВОСИТАСИДА ТАЛАБАЛАРНИНГ ЎҚУВ-БИЛИШ ФАОЛИЯТИНИ ТАКОМИЛЛАШТИРИШ

Л.Х.Бектурсынова,
Педагогика фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD)
Қорақалпоқ давлат университети катта ўқитувчиси

Ўзбекистонда мустақилликни қўлга киритган дастлабки даврларданоқ интеллектуал салоҳияти юқори кадрларнинг янги авлодини шакллантиришга йўналтирилган давлат сиёсати олиб борилмоқда. Мустақиллик йилларида янги авлод эркин, танқидий, ижодий ва мустақил тафаккурга эга, мустамлакачилик даврида ўсган авлоддан фарқли, ижтимоий қўрқувдан ва миллий номукаммалик туйғусидан холи, сиёсий ва ижтимоий фаол, изланувчан ва омилкор, миллий ва жаҳон маданиятидан хабардор, юксак маънавиятли шахс бўлиб шаклланиши лозим, деган вазифа кўндаланг қўйилди. Бутунжаҳон муаммосига айланган кадрлар тайёрлаш сифатини замон талабларига мослаштириш бизнинг республикамиз учун ҳам ўта долзарб ҳисобланади.

Бугуннинг тарбиячи-ўқитувчиси замонавий технологиялар билимдони бўлиши зарур. Ўқитувчи таълим-тарбия жараёнида ўқувчиларининг имкониятлари ва талабларини инобатга олиши зарур.

Ҳозирги вақтда таълим муассасаларида педагогика соҳасида мустақил фикр юритадиган, юксак маънавий – аҳлоқий салоҳиятга эга бўлган ўқитувчиларни тайёрлаш, уларнинг малакасини ривожлантиришнинг замонавий методлари, шакллар, усуллари ҳамда воситаларини ишлаб чиқариш долзарб вазифалардан ҳисобланади. Зеро, Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2019 йил учун мўлжалланган энг муҳим устувор вазифалар тўғрисидаги Олий Мажлисга Мурожаатномасида ҳам биринчи навбатда амалга оширилиши лозим бўлган устувор вазифалар қаторида илм-фан ва таълим, таълим ва ижтимоий-иқтисодий ҳаёт муносабатларига алоҳида урғу берилганлиги бежиз эмас. Модомики, таълим тизимининг марказида инсон капитали, ундан самарали фойдаланиш ва мақсадли йўналтириш турар экан, бунда олий таълим тизимини жамиятнинг барча манфаатдор томонлари, таълим жараёнининг барча субъектлари билан яхлит бир бутунликда бугунги кун талаблари асосида ташкил этиш ҳамда бўлғуси ўқитувчиларда қадриятлар тизимини шакллантиришга эришиш олдимизда турган муҳим вазифалардандир.

Олий таълим талабалари ўқув фаолиятида иннавацион педагогик технологияларни ва ахборот-коммуникация технологияларини ўқув тарбиявий машғулотларда қўллаш ва талабаларда ўқув мотивацияни шакллантиришга йўналтирган ҳолда мустақил ишлаш саморадарлигини такомиллаштириш илмий фикирлашга ўқув фанига қизиқишни кучайтириш касбий билимларни чуқурлаштириш, назарий ва амалий машғулотлар мабойнида уларнинг фаоллигини оширади.

Талаба мустақил фаолиятини самарали бўлиши учун педагогдан турли хилдаги маслаҳатлар тизими талаб қилинади. Шу сабабли хориж тажрибасида

педагогик ёрдамнинг турли кўринишлари такомиллашиб борди ва бугунги кунда педагогик фаолиятига кўра бир қанча тушунчаларнинг кенг қўлланилишига сабаб бўлди. Шу нуқтаи назардан фасилитацион ёндашув масаласи педагогика ва психологияда тобора қизиқарли характер касб этиб бормоқда.

Педагогика фанлари доктори, профессор Б.Х. Ходжаев ўқувчиларни педагогик қўллаб-қувватлашда анъанавий иш турлари билан бир қаторда мустақил ўқув-билиш фаолиятини ташкил этишнинг фасилитацион таълим технологиясини ишлаб чиқиш ҳам замонавий таълим тизимида муҳим аҳамиятга эга эканлигини таъкидлаб ўтган.

Фасилитацион таълимда ўқитувчи зарур маълумотларни ижодий эгаллаш, фикр юритишни шакллантириш, маълум материалдаги янги муаммоларни топиш, имконига эга бўладилар. Бунда талабалар ўқитувчи билан ва ўзаро ҳамкорликда кўпроқ диалогик муносабатларга киришади, мулоқотда ташаббускор бўлиб, ўқитувчига кўплаб саволлар билан мурожаат қилади, айнан ўқув масалаларини бажариш билан кўпроқ банд бўлади; когнитив фаолиятнинг янада юқори даражаларини аниқлайди.

“Фасилитация” инглизча fasilitate сўзидан олинган бўлиб, енгиллаштириш, ёрдамлашиш, кўмаклашиш маънолорини англатади. Ушбу тушунча психолог Карл Роджерс томонидан киритилган бўлиб, инглиз забон мамлакатларининг таълим муассасаларида кенг фойдаланилади. 1989 йилдан буён Халқаро етакчи фасилитаторлар ассоциацияси (The International Association of Facilitators) фаолият юритиб келмоқда. Бугунги кунда унинг фаолиятида 63 давлатнинг 1200 аъзоси иштирок этмоқда. Фасилитатор фаолияти турли моделларда учрайди.

Ҳозирги вақтда фасилитациянинг ижтимоий ва педагогик турлари ажратилиб кўрсатилади. Ижтимоий фасилитация ижтимоий психологик феномен ҳисобланади. Ижтимоий фасилитация лотин тилида – “sosialis fasilitator” – ижтимоий қулайлаштириш деган маънони англатади. Педагогик фасилитация эса таълим олувчиларнинг фаолиятини қўллаб-қувватлаш асосида таълимнинг (ўқитиш, тарбия) самарадорлигини кучайтиришга хизмат қилади. Бунда педагог томонидан алоҳида мулоқот усулининг касбий-педагогик жараёнда қўлланилиши натижасида сифат жиҳатдан ривожланишга эришилади.

Фасилитациянинг юқорида айтиб ўтилган икки турини маълум шарт-шароитлар боғлаб туради. Яъни, фасилитация ҳар қандай фаолият, шу жумладан педагогик фаолият самарадорлигини ошириши, шубҳасиз. Фасилитациянинг бу икки тури орасидаги асосий фарқ шундаки, ижтимоий соҳада фаолиятни қўллаб-қувватлашда субъектни хатти-ҳаракатлари асос сифатида хизмат қилади. Педагогик фаолиятда эса, фасилитация педагогнинг ўқувчилар билан индивидуал мулоқот усули ва таълим олувчи шахсига самарали таъсир этиш билан бевосита боғлиқ.

Фасилитация деганда энг аввало, гуруҳий муаммоларни хал этишнинг самарали технологияси тушунилади. Фасилитация шундай жараённи қамраб оладики, бунда фасилитатор барча гуруҳ аъзоларига маъқул келадиган, нейтрал

ва қарор қабул қилишга ҳаққи йўқ, яъни у гуруҳий муаммоларни хал этишга кўмаклашади.

Фасилитация таълимнинг андроген моделида педагог позициясини ўзгаришини талаб қилади. Бунга педагогика олий таълим муассасаларидаги ўқитиш жараёнларини ҳам киритиш мумкин. Операцион-ҳаракат босқичи орқали ҳаракат қилинса, ўқитувчи рационалликка асосланган ҳолда фасилитацияни амалга оширади, яъни талабаларни аниқ фаолиятга йўналтиради, ёрдам беради ва бошқаради.

Педагогик фасилитация педагогика ва педагогик психологияда фаол қўлланиладиган нисбатан янги тушунча. Педагогик фасилитация қулай муҳитни яратиш, талабаларнинг ўз кучига ишончини орттириш, улардаги мустақил самарали фаолиятга эҳтиёжни қўллаб-қувватлаш мақсадида талаба, кичик гуруҳлар ишига ижобий таъсир кўрсатиш механизми сифатида хизмат қилади.

Демак, фасилитация – талабага ижобий таъсир этиш йўли бўлиб, гуруҳда ижобий муҳитни ҳосил қилиш, таълим олувчиларни ўз кучларига ишонишларига эришиш ва мустақил фаолиятлари жараёнида уларни қўллаб-қувватлашдир.

Фойдаланилган адабиётлар

1. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2018 йил 5 июндаги “Олий таълим муассасаларида таълим сифатини ошириш ва уларнинг мамлакатда амалга оширилаётган кенг қамровли ислоҳотларда фаол иштирокини таъминлаш бўйича қўшимча чора-тадбирлар тўғрисида”ги 3775-сон Қарори. // Қонун ҳужжатлари маълумотлари миллий базаси, 06.06.2018 й., 07/18/3775/1313-сон.

2. Давыдов В.В. Теория развивающего обучения. – М.: Интор, 1996.

3. Овчарова Р.В. Психолого-педагогическая фасилитация профессиональной деятельности учителья. – Курган: Изд-во Курганского гос.ун-та, 2016.–210с.

4. Талызина Н.Ф. Формирование познавательной деятельности учащихся. – М., 2003.

5. Ходжаев Б.Х. Умумтаълим мактаби ўқувчиларининг мустақил фикрлашини шакллантиришнинг дидактик асослари (5-7 синф тарих дарслари мисолида): Педагогика фанлари номзоди. ... дисс. – Т., 2009. – 170 б.

6. Маъмуров Б. Ўқувчи шахсига йўналтирилган ўув-билув жараёнини ташкил этишнинг педагогик шарт-шароитлари. Пед.фан.ном. ... дисс. – Т., 2009.

МАКТАБ – МАОРИФ РИВОЖИ ВА ТАРҒИБОТИДА ЖАДИД МУТАФАККИРЛАРИНИНГ ЖАСОРАТИ

Абдивоҳидов С. А.
СамИСИ «Ижтимоий фанлар»
кафедраси ўқитувчиси, фалсафа доктори (PhD)

Маълумки, ота-боболаримиз қадимдан бебаҳо бойлик бўлмиш илму маърифат, таълим ва тарбияни инсон камолоти ва миллати равнақининг энг асосий шарти ва гарови деб билган.

Маърифатпарвар бобомиз жадидчилик ҳаракатининг йирик намоёндаси Абдулла Авлонийнинг “Тарбия бизлар учун ё ҳаёт ё мамот, ё нажот, ё ҳалокат, ё саодат, ё фалокат масаласидур”[173] - деб айтиши бежиз эмас эди.Мустамлакачилик зулми ва сиёсатининг ўзи XIX аср охирига келиб Туркистондаги маҳаллий мусулмон халқлари учун “ё ҳаёт, ё мамот” масаласини юзага келтирган бир давр эди. Шунинг учунҳам Туркистон ўлкасидаги жадидчилик ҳаракатида алоҳидаўринда турган “янги усул мактаблари”ни ташкил этилиши орқали маърифатпарвар боболаримиз туб аҳолини саводхон этишга ва миллат маънавиятини шакллантиришга, янги ўқув тизимини жорий қилганлар. Бу тизим орқали “Эски” мактабда болалар ўқиш ва ёзишни ўттиз йилда ўрганиб савод чиқарса, жадид мактабида бунинг учун ўн уч йил кифоя қилган.[174] Бу маориф соҳасидаги беҳад катта кашфиёт эди.

Жадид мактаблари, дарсликлари ва уларда ўқитиш жараёни миллий руҳ ва миллий озодлик мафкураси асосларига бўйсундирилган эди. Туркистон жадидлари таълим муассаларида дунёвий фанларни жорий қилиш билан бирга анъанавий фанларни ислоҳ қилишга улкан ҳисса қўшишган ва илм олишга хоҳиши бўлган кам таъминланган оилаларга бебаҳо ёрдам кўрсатди. Уларнинг саъй-ҳаракатлари туфайли Тошкентда “Турон”, Бухорода “Тарбияи атфол”, Қўқонда “Ғайрат” хайрия жамғармалари ва ўндан ортиқ корхона, ноширлик уйлари, кутубхоналар ташкил этилди. Мунавварқори ва Авлонийлар томонидан 1909 йилда таъсис қилинган “Жамияти хайрия” биринчи хайрия жамғармасининг асосчилари бўлишди. Бу жамиятнинг асосида, 1913 йилда Мунаввар Қори ва Тошкентнинг зиёлилари ҳамда бадавлат инсонлари тарафидан «Турон» жамияти ташкил этилди.[175] Жамият негизида «Турон» драма-труппаси, «Турон» кутубхонаси ва ўқув зали, “Туркистон кутубхонаси” нашриёти ташкил этилди.

Андижонда “Ёш ўзбеклар” яъни “Тараққийпарварлар” партияси таъсири ва ёрдамида “Ғайрат” номи билан яна бир жадид жамияти вужудга келади. Шу ҳақда агентуранинг бир тармоғи полковник Волковга бундай ахборотни йўллаган: “Чайкиннинг фикрича, бош мақсади маҳаллий аҳоли манфаатларини

[173]И.А.Каримов**.** Юксак маънавият-енгилмас куч.-Т.: “Маънавият”, 2008 йил, 79-бет.
[174]Фитрат Абдурауф. Танланган асарлар // Сўз боши ва изоҳлар муаллифи: Ҳ.Болтабоев; Таҳрир ҳайъати: О.Шарафиддинов ва бошқ.; Масъул муҳаррир: Н.Каримов /. – Т.: “Маънавият”, 2000. – Жилд I Шеърлар, насрий асарлар, драмалар. – 256 б.-Б.83-84.
[175]Р.Шамсутдинов, Ш.Каримов, С.Хошимов, Ў.Убайдуллаев. Ватан тарихи (XVI-XX бошлари). Иккинчи китоб. Қайта тайёрланган учинчи нашри. - Т.: “Шарқ”, 2016.-Б.271-272.

ҳимоя қилиш бўлган “Туркестанский голос” газетаси ўзининг пайларидан кўпини (25 минг сўмини) Қўқон шаҳридаги “Ғайрат” деб аталмиш маҳаллий мусулмон маърифатпарварлар жамиятига жойлаштиришга муваффақ бўлди.

Охранка бўлими бошлиғи полковник Волков 1916 йил 4 ноябрда Туркистон генерал-губернаторига, Фарғона вилояти губернаторига йўллаган махсус хабарида “Ғайрат” жамияти демократик ташкилот бўлиб, унинг маҳаллий аҳоли орасида қизғин фаолият кўрсатаётгани ва у билан ҳисоблашишга тўғри келаётгани, шу боис бу жамият фаолиятини охранка бўлими ўз назоратидан қочирмаётганини баён қилган.

1923 йилда «Туркистон» газетасининг 1 январь сонида янги услуб таълим дастурларини тарғиб қилиш учун “Нашри Маориф” жамияти ташкил этилгани ҳақида маълум қилинди. Бу жамият асосчилари Мунавварқори Абдурашидхонов, Маннон Рамз, Шокиржон Раҳимий, Заҳириддин Аълам Элбек, Шаҳид Эсон, Салимхон Тиллахонов, Ҳамид Сулаймон, Холмуҳаммад Оҳундий ва Мажид Қодирийлардир.

Мажид Қодирий Туркистонни таълим соҳасида ислоҳотларни амалга ошириш ва ўзбек халқининг саводхонлик даражасини ошириш йўли билан озодликка олиб чиқишнинг ашаддий тарафдори эди.

Наим Каримов ўзининг “Жадидчиликни асос топиши — миллий ғоянинг асоси сифатида” мақоласида Туркистон жадидларини шундай таърифлайди: «Жадидчиликнинг энг яхши вакиллари, улар кўпчиликни ташкил этган, албатта, халққа ва Ватанига хизмат қилган. Уларнинг бутун ҳаёти катта тарихий мақсад — мазлум халққа зиё нурини ёғдириш, унга бахтли ҳаёт сари йўлни кўрсатиш, ўзига нисбатан ҳурмат ва ғурур ҳиссини уйғотиш, ота-боболари яшаган ерга эгалик ҳиссини уқтиришга бағишланди”.

М.Беҳбудийнинг “Мунтаҳаби жуғрофияи умумий” (“Қисқача умумий география”), Саидрасул Азизийнинг “Устози аввал” (1901), Мунаввар қорининг “Адиби аввал” (1907), Абдулла Авлонийнинг Биринчи муаллим” (1910) каби дарсликларининг вужудга келиши “усули жадида” мактабларига эътиборнинг кучайиб бораётганлигидан далолат эди.

Мактаб-маориф ишлари билан бир қаторда, жадид маърифатчилигининг яна бир ёрқин ифодаси бўлиб, илк ўзбек миллий матбуоти, бироз ўтиб турли маърифий жамиятлар пайдо бўла бошлади. Жамиятлар бевосита маърифатчиликнинг ҳам маънавий, ҳам моддий давомийлигини таъминлашни вазифа этиб белгилаган эди. Тижорат ва бошқа маблағ манбаларини яратиб, жадид мактаблари тўхтаб қолмаслиги, газеталарнинг мунтазам чиқиб туриши, алоҳида истеъдод кўрсатган маҳаллий болаларни хорижга таҳсил олиш учун юбориш каби эзгу ишлар жамиятларнинг асосий мақсадлари эди.

Маориф ва ижтимоий соҳаларда эса исломни бузиш, ерли халқни руслаштириш чор ҳукуматининг бош йўли қилиб белгиланди. Ушбу мақсадни кўзда тутувчи давлат қарамоғидаги рус-тузем мактаблари кўпайиб борди. Бу мактаблар туб жой болаларига дастлабки таълимни беришни, гўдаклигаданоқ ақлу фикрини, қалбини ҳам эгаллаб олишни кўзда тутарди. Улар ўрта мактабларга ўқишга қўйилмас эдилар. Рус-тузем мактабларига муносабат ерли зиёлиларда икки хил эди:

1. Ҳамкорлик қилувчилар (Саидғани Саидазимбой ўғли, Сатторхон Абдуғаффоров, Саидрасул Саидазизов).

2. Рад этувчилар (И.Гаспринский, З.Валидий, М. Чўқаев).

Маҳаллий мактаблар эса, хусусий бўлиб, уларга кўплаб тўсиқлар қўйиларди. Айниқса, Исмоилбек Гаспринский бошлаб берган замонавий усули жадид мактабларига мустамлака ҳукумати қаттиқ турди. Шуларга қарамай, маҳаллий зиёлиларнинг жасоратлари туфайли янги мактаблар очилаверди. Маълумотларга караганда, 1903 йилда Туркистонда 102 та бошланғич, иккита ўрта "Усули жадид" мактаби бўлган.[176]

Бундай мактаблар 1893 йил Самарқандда, 1898 йил Тўқмоқда, 1899 йил Тошкент ва Андижонда, 1901 йилда Қўқонда ташкил топди. Сўнг улар аста-секин яширин ва расмий ҳолда бутун Туркистон бўйлаб тарқалиб, тармоқ отди. Русияда бошланган биринчи демократик инқилоб йилларидан бошлаб то 1929 йилгача бу ҳаракат мактабчилик, матбуотчилик, ҳар хил ижодий, маданий-маърифий ташкилот, ҳукумат ва фуқаролар кўринишида янада кенгайди. 1917 йилга келиб жадидчилик ижтимоий-сиёсий ва маданий ҳаётда асосий ҳаракатга айланди.

Жадидчилик дастлаб стихияли тарзда пайдо бўлган, асосан маърифий вазифаларни амалга оширишни мақсад қилиб майдонга келган ва уларнинг бирлашиши ва стратегиясининг ўзгаришида ўзбек жадидчилик ҳаракатининг йўлбошчиси Маҳмудхўжа Беҳбудийнинг хизматлари катта бўлган. У ўзбек халқи озодлиги ва эркинлигининг асоси сифатида маърифатни кўрди. Шу мақсадда у миллий босмахона, нашриётни ташкил этиш, қўшни халқлар маданияти, маорифи билан танишиш, у қўшни халқларнинг, маърифатпарварларнинг тажрибаларини ўрганиш, халқаро алоқаларни тиклаш мақсадида Яқин Шарқ мамлакатларининг саноат марказларига боради. Худди шу мақсадда, Бухорода ташкил этилган "Тарбияи атфол" жамиятининг ҳаракати билан Фитрат ҳам Туркияга таҳсил олиш учун боради. Халқаро тажрибаларни ўрганган Фитрат Бухоро амирлигидаги сиёсий, ижтимоий ва маданий муҳитни ўзгартириш зарур деган қатъий фикрга келади ва ўзбек жадидчилик ҳаракатининг дастури бўлган "Мунозара", "Ҳинд сайёҳи баёноти" сингари асарларини ёзади. Фитрат ўзининг бу асарларини Туркияда чоп қилиб, яширин суръатда Бухоро ёшларининг орасида тарқатишга ҳаракат қилган ва уларнинг дунёқарашида инқилобий ўзгаришларни юзага келтирган. Шу тариқа жадидчилар тажриба орттириб, турли табақалар ичида ўз сафларини кенгайтира бошлади.

М.Беҳбудий маърифатнинг, маориф ишларининг фақатгина назариётчиси бўлиб қолмай, балки ўлка маорифи ривожида амалий томондан ҳам жонбозлик кўрсатди. У Истанбул, Уфа, Қрим, Қозон, Оренбург каби шаҳар ва мамлакатларни кўрди ва билди, "янги усул"ни туркистонликлар орасида биринчилар қатори амалда қўллади. 1905 йилда Беҳбудий томонидан ташкил этилган мактаб Самарқанд шаҳри яқинидаги Каптархона қишлоғида эди. Тажриба сифатидаги бу мактабнинг шаҳарда эмас, балки қишлоқда

[176]Қосимов Б. XX аср бошида жадид адабиёти ва тарихий ҳодисалар. // "Жадидчилик: ислоҳот, янгиланиш, мустақиллик ва тараққиёт учун кураш". (Туркистон ва Бухоро жадидчилиги тарихига янги чизгилар). Даврий тўплам №1. 1999.-Б. 104-105.

очилишининг боиси бор эди. Чунки шаҳарда ушбу усулда ўқитишга қарши чиқувчилар ҳукумат томонидан ҳам, маҳаллий аҳоли томонидан ҳам жуда кўп эди. Беҳбудийнинг бу мактабдаги фаолияти ҳақида ўша вақтларда Самарқанд шаҳрида Морозов томонидан нашр этилаётган “Самарқанд” газетасида Алматов деган муаллиф томонидан хабар берилган. Унда: “Замечательно, неожиданная легкость в усвоении учениками чтения и письма, устранившая надобность в побуждении и наказании, привязала учеников к школе и учителю, чего неть в обыкновенном мактабе” дейди.[177] Бу усулнинг муваффақиятига бошда маҳаллий аҳоли ишонишмайди. Лекин ҳамма иш жуда силлиқ кўчади. Ота-оналар бу мактабда болаларининг жуда тез савод чиқараётганлигини кўриб, ҳайрон бўлади ва шубҳалана бошлайдилар. Аввалари 4-5 йилларда ўрганадиган нарсаларни болалар бир йилда ўрганиб олишган эди. Кўпчилик “тез ўрганган, тез эсидан чиқаради” деб хулоса қилади. Лекин шогирдлар олган билимларини унутиш ўрнига, кундан-кунга олға қараб бораётган эди. Беҳбудий бошда шогирдларига оддий ўқув-ёзувни ўргатган бўлса, кейин “Ҳафтияк”ни ўргатишга киришади. Ушбу “Ҳафтияк”ни ўқитиш жараёнида Беҳбудийда янги фикр пайдо бўлади. Энди у ўз ўқув дастурига системали суратда араб тилини ўқитишни киритади. Бундан ташқари, мактабда арифметика, география ва шу каби дунёвий фанлар ҳам ўқитилар эди.

Бу мактаб очиқ ҳавода бўлиб, оддий парталар қўйилган жойдан иборат бўлган. Шогирдлар сони 40нафарлар атрофида бўлиб, 7 ёшдан 15 ёшгача бўлган ўғил болалар эди. Беҳбудий мактабни кўриш учун яширинча келган маҳаллий аҳоли ва муллаларни ҳамкорликка чақиради. Лекин муллаларнинг бу таклифдан эсхоналари чиқиб, ваҳима кўтаришади. Ота-оналарнинг кўпчилиги глобусни кўриб, ўқитувчи Беҳбудийнинг география дарсида “ер айланади”, “қуёш ердан ката” деган сўзларини эшитиб, уни “шариатга зид”нарсалар ҳақида ташвиқот қилишда айблай бошлайдилар. Шунда Беҳбудий эришган шунча муваффақиятларига қарамай, барибир, ўзига бир ҳамкор, ҳаммаслак, ҳамфикр керак эканлигини англайди. Унинг Самарқанд шаҳри, Жомбой тумани, Ражабамин қишлоғида ўз ҳисобидан мактаб очиб, болаларга сабоқ бераётган Абдулқодир Шакурий билан танишуви бу ҳамкорликни бошлаб берди. Дастлаб, Беҳбудий Шакурий мактабига бориб, унинг дарсларига, ўқув дастурларига ёрдам бериб юради. Жуғрофия фанидан шогирдларга дарс беради. Беҳбудий бу ҳақда“Туркистон вилоятининг газети”да “...камина рақами ҳаруф ҳам ҳафтага бир-икки маротаба бориб, тартиб ва пруғраммаларини муаллим ила бомашварат тузатурман. Жуғрофия ва масоҳат тўғрисинда таълим ва имтиҳон қилармиз. Хулоса, алҳамдуллило, мактабни ривожи яхши ва бир оз ақча пул тўғрисидан тазйиқи бордур”,[178] дейди. Бундан ташқари ушбу мактабда Беҳбудийнинг жуғрофиядан дарс берганлигини Раҳматулла Раҳимий “Туркистон вилоятининг газети”да ўзининг “Бузуғ мактаб усули жадида боласи”, деган мақоласида ҳам эслаб ўтган.

Ушбу мактаб шогирдларининг кўпчилиги шаҳардан қатнаган. Узоқ йўл болаларга қийинчилик туғдирган. Бундан ташқари мактабнинг моддий аҳволи

[177]Б.Алмаиов. Самарканд газетаси, 1905 йил, 22-сон.
[178]Туркистан газетаси. 2011 йил, 8-сон.

ҳам анча танг эди. Шунинг учун Беҳбудий бу мактабни шаҳарга, ўз ҳовлисига кўчириш учун генерал-губернатор номига ариза беради. Ариза кўриб чиқилиб, мактабни кўчиришга рухсат берилади. Мактаб Беҳбудий ҳовлисига кўчирилгач, текшириш учун ҳукумат томонидан одамлар келишади. Ликошин билан Вяткин бу ишга масъул қилиб жўнатилган эди. Беҳбудий мактабнинг фаолиятини кўрсатиш учун бу кунда шаҳарнинг орбўли уламолари, савдогарларини, бойлар ва дўкондорларни ҳам таклиф этади. Икки кун эрталаб 10 дан, кеч соат 6 гача болалардан имтиҳон олинади. Натижа жуда аъло бўлиб чиқади. Қатнашганларнинг кўпчилиги шогирдлар илмига таҳсинлар ўқийди, ҳатто баъзилар бизнинг фарзанди анжумандларимиз ҳам илм йўлларини шунчалик тез эгаллар экан-ку, деб ўта ҳаяжонланиб, йиғлаб ҳам юборадилар. “Ҳожи Мавлонбек жаноблари олти соатга қадар муттасил туриб, болаларни қироат ва динийберган жавобларига йиғлаб, муаллимга 15 сўм ҳадия бердилар”,[179] деб ёзади Беҳбудий бу ҳолат ҳақида.

Ушбу мактабдаги таҳсил икки қисмдан: ибтидоий ва рушдияқисмлардан иборат бўлиб, ҳар босқичда тўрт йилдан ўқитилган.

Биринчи қисмнинг дастлабки йили арабча ва форсча алифбо асосида ёзувдан машқ қилдирилган. Ҳисоб дарси ўргатилган. Бу даврда Қуръони Карим суралари аста-секинлик билан ўргатилиб борилган. Намоз ўқитилган.

Иккинчи йили “Ҳафтияк”дандарсберилган. Ҳисоб дарси,форсий, туркий, арабий адабиётлар ўргатилган.

Учинчи йили Қуръони Карим китобини ўқитиш бошланган. Ислом арконининг тавҳиду тажвид қонун-қоидалари ўргатилган. Навоий, Саъдий, Бедилнинг панд-насиҳат ғазалларидан ўқитилган. Шу жойда таъкидлаб ўтиш жоизки, кўпчилик қадим мактабларида муаллимларнинг беэътиборлиги туфайли бу ғазалнависларнинг ишқий шеърлари ҳам ўқитилаверар эди. Беҳбудий ўз ўрнида бу беэътиборликка чек қўйиш кераклигини таъкидлаган. Бола тарбиясида бунинг салбий оқибатлари ҳақида гапирган. Шунинг учун ҳам у ўз мактабида уларнинг фақат насиҳатомуз асарларидан фойдаланган.[180]

Тўртинчи йили Қуръони Карим давоми, ислом тоат-ибодатининг давоми, тавҳид, тажвид қоидалари мукаммал ўргатилган. Туркий, форсий: адабиёт, тил, ислом тарихи, ватан тарихи, жуғрофия каби дарслар ўтилган.

Шу тўрт йилда усули жадид мактабининг биринчи, бошланғич қисми, яъни ибтидоий синфи тугатилган. Бу ҳақда Беҳбудий: “Тўрт йил тамом бўлгандан сўнгра бола хоҳласа рушдия синфиға тўрт йил ўқутар ё хоҳламаса мадрасаға юборар. Ё уруфий мактабига берар, ё тирикчиликка солар”,[181] дейди.

Ушбу мактабга шубҳа билан қараб, уни халқ орасида ҳар хилча гап-сўзлар қилаётганларга қарата Беҳбудий шундай ўринли ва мазмунли жавоб беради: “...ибтидоий мактабнинг ажмоли шундан иборатки, мулла Абдулқодир муаллим ва ман бу тартиб ва пригрумларни туш кўриб топганимиз йўқ ва ё шайтондан (олганимиз) ва ё бошқадан олганимиз йўқ. Балки, газитға кўрдик ва

[179] М.Беҳбудий. Танланган асарлар.-Т.: “Маънавият” 2009 йил, 12-бет.
[180]Б. Қосимов, Ш. Юсупов, У. Долимов, Ш. Ризаев, С. Аҳмедов. Миллий уйғониш даври ўзбек адабиёти. -Т.: “Маънавият”, 2004 йил, 251-бет.
[181]Ўша манба. 255-бет.

муаллим Ҳўқанд, Тошканд, Бухоро, Оренбург, Қозон шаҳарларига юруб, ибрат олибдур”,[182] дейди.

Мактабнинг учинчи қисми Рушдия (арабча сўздан олинган бўлиб, ўсиш, камол топиш, ақли комиллик деган маъноларни билдиради) синфи ҳақида муаллиф шундай маълумот беради: “...биринчи сана сарф, арабий, жуғрофия, шифоҳия арабий ва форсий, таржимаи жумла, мухтасари виқоя, тарихи анбиё ва тарихиислом, истихрож ва истифода дарслар”“Гулистони Саъдий”, иншои форсий ва туркий.

Иккинчи сана сарф, арабий, шифоҳия - араб тили амалий машғулотлари, тарихи ислом, мухтасари виқоя, ахлоқи Муҳсиний, истифодаи туркий дарслари, истихрож форсий ва туркий иншолар, тасҳиҳ ақида.

Учинчи сана сарф ва наҳви арабий, ҳандаса, дорилқазо маҳкама исломийга таълуқ хатлар ёзуб, мухтасари виқоя, тасҳиҳ ақида, мажмуаи тарихи умумий маошиға таълуқ фунун ва истиъфодали дарслар. Туркий хат, русий первой книга.

Тўртинчи сана наҳви арабий, мухтасари виқоя, тасҳиҳ ақида, хат ва сарф, русий, қозихона, бўлустнойхона хатлари таълими, туркий адабиёт намуналари, ҳифзи сиҳат, ҳикмат ва ҳайъат ва табииётга таълуқ истиъфодалик дарслар ўқитилишини айтиб ўтади.

Юқорида айтиб ўтганимиздек, бу усулни кўролмовчилар Беҳбудийга ҳар хил имзосиз мактублар уюштириб, маърифат йўлидан қайтармоқчи бўлаётганлар кўп эди. Уларга қарата муаллиф: “Биз аҳли ватан йўлиға саъй қилиб ва мактаб очиб, дин ва илмга хизмат қилмоқ учун асл кордан бехабар ва замонга ноошно кишилардан на қадарки, миннат ва таъна эшитсак ҳам хизмати диния ва миллиямиздан қўлимиздан келганини дариғ тутмаймиз”,[183] дейди ва ўлим билан қўрқитганларга қарата мардона туриб “...энди мактуб эгасининг бизға юборатурган ўлимига мунтазирмиз. Ҳар ҳолда ўлим бирдур, икки эмас”, деб жавоб беради.

Шундай қилиб, ушбу мактабдаги саккиз йиллик таълимдан сўнг, шогирдлар туркий ва форсийда бемалол ўқиб, ёза оладиган бўлишган. Ҳатто мактабнинг Рушдия қисмида тўртинчи йили ота-оналар розилиги билан болаларга рус тилидан ҳам сабоқ берилган. Ундан сўнг шогирдлар маҳкамаларга мирзалик қилишлари, тижорат ишлари билан шуғулланишлари ёки усули жадид мактабларига муаллимлик қилишлари мумкин эди. Беҳбудий қобилиятли, яхши хулқ-атворли болаларни ҳатто, чет элларга ўқишни давом эттиришга юборишни ҳам мўлжаллаган. Шундайлардан бири, усули жадид шогирди А.Азимий эди. У ўз хотираларида Беҳбудийнинг уни Туркияга ўқишга юборишга ҳомий бўлганлигини ёзади: “Сиз меним кўрсатмаларимдек Истанбулдаги Боязит талабалар жамиятиға боринғиз. Менинг ва Гаспиринский афандининг салом ва мактубини у ерга етказингиз”,[184] дейди Беҳбудий меҳрибонларча ва унинг таҳсили учун маблағ юбориб туражагини айтиб, уни

[182]. Б. Қосимов, Ш. Юсупов, У. Долимов, Ш. Ризаев, С. Аҳмедов. Миллий уйғониш даври ўзбек адабиёти. -Т.: “Маънавият”, 2004 йил, 255-бет.

[183]Б. Қосимов, Ш. Юсупов, У. Долимов, Ш. Ризаев, С. Аҳмедов.Миллий уйғониш даври ўзбек адабиёти.-Т.: “Маънавият”, 2004 йил 256 бет.

[184]http://info.islom.uz/content/view/1238/855/.

кузатиб қўяди. Беҳбудийнинг бундай шогирдлари анча бўлган. Беҳбудийнинг маърифат йўлидаги хизматларидан яна бири бунинг оми халқ орасида зиё тарқатмоқ учун ташкил этган кутубхонаси эди. Беҳбудий биринчи бўлиб Самарқандда мусулмон кутубхонасини ташкил этиш фикрини аҳли илм, ақрабою уламолар олдига қўяди ва бу йўлда уларни ҳамжиҳатликка чақиради. Ўша даврда бир қанча вақт фаолият кўрсатиб, анча машҳур бўлган ушбу кутубхона ҳақида даврнинг етакчи нашри саналган "Туркистон вилоятининг газети"да хабарлар бериб борилган. Самарқандда кутубхона ташкил этиш каби хайрли ният туғилганлиги ҳақида "Туркистон вилоятининг газети"да Беҳбудий имзоси билан "Об открытие мусульманской библиотеки читальний в Самарканд Мутолаахона" деган мақола босилади. Унда "Самарқандда умумий мутолаахона библиотека, читальний очмоқ учун ўн икки нафар муҳтарам кишилар ила бирга 27 бобдан иборат бир дастур, устаф тузиб, жаноб баланд даражалик Самарқанд губернаторига топшуруб эдукки, иншоолло, қонуннома жамияти мустаҳкам бўлди",[185] дейди муаллиф.

М.Беҳбудий мактаб-маориф ривожида ташвиқот йўлини тутар экан, Туркистонда ва қолаверса дунёда маърифат йўлида қилинаётган саъй-ҳаракатлардан хабардор бўлади ва улардан ўз ўрнида илму маърифат ташвиқоти йўлида фойдаланади. Бу эса тарғиботнинг энг қулай, қисқа ва лўнда усулларидан бири эди.

Беҳбудий ижодига назар ташлар эканмиз, унда мактаб-маориф ишлари тарғиботи масаласи ҳам салмоқли ўринга эга эканлигининг гувоҳи бўламиз. У Туркистон маорифини ривожлантириш, янги мактаблар очиш, жойларда саховатпеша, тараққийпарвар кишилар томонидан таъсис этилаётган билим ўчоқларини кўпайтириш учун тарғиб-ташвиқ ишларини кучайтирди. Газета ва журнал саҳифаларида маориф масаласи мунтазам равишда ёритилиб, Туркистоннинг қайси вилояти, кенти, тумани бўлмасин, у ердаги янги усул мактабларининг ривожи, тараққиёти учун жон куйдирди. Бундан ташқари, янги усул мактаби яратишни кўнглига тугиб, бу хайрли ишни бошламоқчи бўлаётганлардан ўз билимини, маслаҳатларини аямади.

Ҳар қандай янгиликка нисбатан шубҳалар уйғонгани каби, "усули жадид" мактабларига ҳам шубҳа билан қаровчилар кўп эди. Шубҳачилар ҳар жойларда ҳар хил бўлмағур гаплар тарқата бошлаган эдилар. 1914 йилда Самарқанднинг Улуғбек мадрасасида бир муаззин намозга келган мусулмонларга қарата нутқ сўзлайди. "Усули жадид"да ўқиганларнинг барчаси кофир бўлажагини уқтиради. Шундан сўнг фарзандлари усули жадидда ўқиётган ота-оналар ғалати аҳволга тушиб қолади. Вилоят маҳкамасига ушбу гапни тарқатувчиларни ва муаззинни чақирганларида улар ўз гапларидан тонишади. Ушбу ҳодисадан таъсирланган Беҳбудий "усули жадид" мактабларини ҳам шаърий, ҳам дунёвий томондан далиллар асосида мутаасиблардан ҳимоя қилиш лозимлигини англайди. Бу масалага бағишлаб "Оина" журналида у "Фавқулотда такфир" ва "Бизнинг ҳоллар ва ишлар" сарлавҳали мақолалар эълон қилади. Уларда муаллиф "усули жадид"да ўқиганларни "азалий ва абадий мусулмон"лигини

[185] http://info.islom.uz/content/view/1238/855/.

таъкидлайди ва мутаасибларга қарата: “Биз, аввало, шуни ёзурмизки, на усули жадид мактабига ўқиган сабабли ва на русча ўқиган важҳидан киши кофур бўлмайдур. Муаззин мунга ҳея далили шаърий ва ақлий кўрсата олмайдур”,[186] дейди куйиниб ва ўз фикрларини: “О, биз қандай кейин қолганмиз, халқи олам усули жадид ва илми замоний ила осмонларға учар, биз ҳануз бир-биримизни такфир ва талайин ила вақт ўткарармиз”,[187]деб хулосалайди. Шубҳачиларга, мутаасибларга, аввалги замон мусулмон ўлкасида ҳам мадрасаларда илм-фан гуркираб ривожланганлигини, улардан машҳур фозилу донишмандлар етишиб чиққанлигини айтади. Бу фикрлар, “Эски мусулмон мадрасаларинда нималар ўқитилар эди? сарлавҳали мақоласида баён этилган. Мақолада шундай асосли ва жўяли фикрларни учратамиз: “тўрт-беш сана илгаригача мусулмон оламинда мукаммал дорилфунунлар, ҳикматхона ва расатхоналар бор эди ва барча ислом оламинда илму ҳикмат ўқимоқ расм эди. Ҳатто, ер юзидаги бугунги фарангларни аждоди мусулмон дорилфунунигаилми ҳикмат ўқурди. Қачондаги мусулмонлар дорилфунундан ва илми ҳикматдан совидилар. Кундан-кун таназзул ва кейин кетмоқға юз қилиб, бу кунги ҳолати паришонга етишдилар”, дейди.

Беҳбудий усули жадидни ёқлаб, унинг ривожи учун жон куйдираётганлар ҳақида ўз матбуотидан алоҳида жой ажратиб, мунтазам равишда ёритиб борди. Бу йўлда фидоийлик кўрсатаётганларнинг номини олқишлар билан ёзиб борди. Бунга мисол қилиб “Оина” саҳифаларида сондан-сонга кўпайиб бораётган хабарларни келтириш мумкин. Шундай хабарлардан бири “Жиззахда мактаб” хабаридир. Бунда янги усулдаги мактабларнинг сони ҳам, шуҳрати ҳам ошаётганлиги қувонч билан баён этилади: “Ушбу кунгача Жиззах шаҳринда мактаби савтия йўқ эди. Ҳолбуки, аксар шаҳарларнинг қишлоқлариғача бу нафлик мактаб ёзилгандир. Аммо бу охир вақтларда Жиззахнинг мўътабар савдогарларидан мулла Аҳмадхон Носирбой ўғли жаноблари мактаб бино қилмоқға ният этиб, фотиҳа олдилар. “Оина” идораси янги мактаб ташкил этган Жиззахлик биродарларини табрик этиб, жаноби мулла Аҳмадхонга миллатпарастликлари учун ташаккур этар. Оллоҳи таоло аъмолини кўпайтирсун!.[188]

Ҳўқандлик Акобир Шомансурийнинг “Оина”да босилган “Ҳўқандда янги мактаб” сарлавҳали хабаридаги мулоҳазалар ҳам эътиборлидир. Унда муаллиф “Ҳўқанд ёшларидан олиҳиммат ва саховатпеша жаноб Маҳмуд Абдулқосим ўғли Қипчоқ Ариқ маҳалласининг масжидиға усули жадид учун бир мактаб учун икки ҳужра бино қилгани”[189]ни олқишлаб ёзади ва мазкур мактаб очилган вақтдан 60 нафар бола ўқиган бўлса, икки ой ичида болалар 90 нафарга етгани ҳақида хабар беради. Бу мавзудаги “Ҳамиятлик қози” хабарида эса: “Марғилон шаҳрининг қозиси Музаффархон усули жадид учун бир боб усули жадид мактабига фатво олди. Баъзи шаъриат пешволари бу усулни тушунмагани ҳолда Музаффархоннинг нияти миллат болаларига соябон бўлиш шояд. Яшасун қози

[186]М.Беҳбудий.Танланган асар.-Т.: “Маънавият”, 2009 йил, 6-бет.
[187]Ўша манба.
[188]М.Қуронов.Миллий тарбия.-Т.: “Маънавият”, 2007 йил, 60-бет.
[189]Ўша манба, 61-бет.

Музаффархон!”,[190] дея тараққийпарвар қозининг номини олқишларга кўмади. Бу вақтларда “усули жадид” мактаби очиб, болаларни саводли қилиш иши анча йўлга қўйилган эди. Ҳатто, ўрта ҳол кишилар ҳам бу йўлда бел боғлаб, муаллимларга моддий жиҳатдан ёрдам кўрсатаётган эдилар. “Жомбойдан мактуб” хабарида муаллим мулла Комил афанди уч йилдан бери кечки ва кундузги мактабда дарс ўқиётганлигини, бу ишда моддий жиҳатдан бозорнинг амини, жаноб Ўринхўжанинг хизмати катта эканлигини ёзади ва: “Ул киши фақир бўлсада, жуда ҳимматлик. Буни мен бошқаларга ибрат бўлиши учун ёздим,[191] дейди, аҳамиятли, саховатпеша. Савдогарлар Туркистоннинг асл фарзандлари, мактаб-маориф ишларига бефарқ бўлмай, қўлидан келган ёрдамларини бераётганлар ҳақида Тошкентдан машҳур Мунаввар қори Абдурашидхон ёзади: “Туркистонда биринчи намуна мактаби”[192] хабарида у ушбу мактаб очилишидан бошлаб, жуда кўп бола қабул қилинганлигини, ҳатто болаларга жой етмай қолганлигини айтади. Шунда савдогарлардан мулла Абдулҳаким афанди парта сотиб олиб берганлигини, Мирдадахон афанди мактаб учун жой берганлигини қувонч билан ёзади.

М.Беҳбудий мактаб-маориф ривожида ташвиқот йўлини тутар экан, Туркистонда ва қолаверса дунёда маърифат йўлида қилинаётган саъй-ҳаракатлардан хабардор бўлади ва улардан ўз ўрнида илму маърифат ташвиқоти йўлида фойдаланади. Бу эса тарғиботнинг энг қулай, қисқа ва лўнда усулларидан бири эди. Беҳбудийнинг янгиликни тарғиб қилувчи “Орзу ва хаёл” ва “Ҳушим келмайдур” мақолаларини алоҳида таъкидлаб ўтиш лозим. Чунки, бу мақолалар даврнинг асл акс-садоси бўлиб янгради. Ундаги муаллиф томонидан айтилган фикрлар, киноялi сўзлар кишини бефарқ қўймайди. Балки, ўйлашга, инсоннинг бу борадаги фикр “булоқ”ларини очишга хизмат қилади. Шу ўринда бу икки мақоланинг биридан парча бериб ўтиш жоиз.

“Орзу ва хаёл”; Агар мен бой бўлганимда эди, тўй ва азаларга кетаётган сарфларни муаллим етиштурадиган бир шаърий мактаб қурар эдим. Лекин, афсуски, пулим йўқ. Чин уламолардан бўлсам эдим, фойдасиз мажлислар ўрниға тафсир, ҳадис каби зарур илмларни шогирдларимға ўргатар эдим ва ҳозирги жадид билан қўшар эдим. Лекин, таассуфдирки, жоҳилдурман. Агар мен хатиб бўлсам эдим, минбар хитобатга чиқиб ўзбекча хутба ўқир эдим. Токи халқ сўзимга тушуниб, матаъсир бўлсунлар. Лекин, на қилайки, одамларга хушомад ва муроса қилиб, хатиблик мансабиға чиқмоқни виждоним қабул қилмайдур. Агар менинг нуфуз ва иқтидорим бўлса эди, барча мактаб ва мадрасаларни мувофиқи замон ислоҳи этиб, таълим ибтидоияни мажбурий қилиб, ўғлини ўқитмаган кишиларга жазо берар эдим ва мунинг ила 25 йил ичида бутун Туркистонни маориф ва маданият нури ила зиёлантирар эдим. Лекин, оҳ! начораки... Агар мен муаззин бўлса эдим, саҳар чоғида минора устиға чиқиб, азондан кейин “Ой, мусулмонлар! ғафлат ва жаҳолатдан

[190]Ўша манба, 63-бет.
[191]М.Беҳбудий. Танланган асарлар.-Т.: “Маънавият” 2009 йил, 155-бет.
[192]Ўша манба. 155-бет.

уйғонингизки, маориф офтоби мағрибдан чиқа бошлади”, деб қичқирар эдим”.[193]

Хулоса қилиб айтадиган бўлсак албатта, ҳаётдаги ҳар бир янгилик ўзининг ҳақиқий пойдеворига - илдизи бақувват ғояларига эга бўлсагина умрбоқий бўлади, кишилар онгига осон сингади. Ушбу ғояларни унинг яратувчилари халққа қай даражада кенг етказа олиши билан боғлиқ. И.А.Каримов таъбири билан айтганда “Таълимни тарбиядан, тарбияни эса таълимдан ажратиб бўлмайди – бу шарқона қараш, шарқона ҳаёт фалсафасидир”.[194] Шуни ҳам таъкидлашимиз лозимки, жадидлар мактаб-маориф ишларини тарғиботида ҳам ўз даврининг етакчиларидан бўлган. Уларнинг мактаб-маориф ишидаги катта хизматларидан бири – худдимана шу тарғибот иши эди. Чунки ўша, келажакнинг ойдин йўллари “кишанланган” давр учун мана шунинг ўзи ҳам катта қаҳрамонлик, жасорат билан баробар эди. Зеро, жадид маърифат парварлари умрига таҳдид солувчилар кўп эди. Лекин буюк маърифатпарварлар уларга мардона туриб, ўзлари танлаган маърифат йўлидан ҳеч қачон қайтмаслигини, Туркистон ўлкасини мустақиллик, озодлик, эркинлиги учун халқнинг миллий қадриятларини ўз мақсад муддаолари,шу билан бирга умумбашарий тараққиёт ютуқлари асосида ривожлантириб, маънавий дунёсини юксалтириб боришга интилганлар, бугунги кун ва келажак авлод учун ўз жонларини фидо килишга тайёр эдилар.

СОҲИБҚИРОН АМИР ТЕМУР –ТАРИХ КЎЗГУСИДА

А.Тойиров, СамВМИ доценти
М.Алимов, СамВМИ лицейи ўқитувчиси

Жаҳон тарихига назар ташласак, қайси халқ ўзлигини миллий қадриятларини тарихини қадрлаб, ёшлар онгига сингдиришга жиддий эътибор бермаса, бу ҳолат маълум бир мураккаб тарихий даврларда фожиали оқибатларга олиб келганлигини кузатишимиз мумкин. Масалан, жаҳон цивилизациясининг бешиги ҳисобланган. Шарқ мамлакатлари XIX-XX асрларда юқоридаги сабабларга кўра (Япониядан ташқари) Европа мамлакатларининг мустамлака ёки яриммустамлакаларига айланишди. Зеро, юқорида таъкидлаб ўтилган жихатлар знг аввало ҳар бир давлат, миллатнинг ўз тарихига бўлган эътибори, Ватан тарихини кенг халқ оммасига айниқса ёшлар онгига сингдириш давлат сиёсати даражасида бўлгандагина амалга ошириш мумкин. Масалан, япон халқи Ғарбий Евпоранинг мустамлакачи давлатлари бутун осиё қитасини ўзларининг мустамлакаларига айлантирган даврда ҳам ўз тарихий, анаъналарига бўлган садоқат миллий ғояга давлат сиёсати даражасида эътибор берилганлиги, Ғарбий Европа фан техника ютуқларидан фойдаланиб, уни миллий қадриятлари билан маҳоратли уйғунлаштирганлиги учун ўз миллий мустақиллигини тўла сақлаб қолишди. Зеро, биринчи Президентимиз Ислом Каримов такидлаганидек, «Ахборот коммуникация технологиялари,

[193]М.Беҳбудий. Танланган асарлар.-Т.: “Маънавият”, 2009 йил, 31-бет.
[194]И.А.Каримов.Юксак маънавият-енгилмас куч. -Т.:“Маънавият”, 2008 йил, 48-бет.

математика, физика, кимё, саноат менежмент – буларнинг ҳаммаси керак албатта. Лекин авваломбор тарихни билиш – бу ҳаётий зарурат».

Дарҳақиқат, мустақил Ўзбекистонда истиқлол йилларида Ватан тарихига бўлган эътибор давлат сиёсати даражасига кўтарилди. 1998 йил биринчи Президентимиз Ислом Каримов бир гурух тарихчи олимлар билан учрашиб улар олдига Ватан тарихини ҳар қандай мафкуравий босимлардан ҳоли аввалари фойдаланилмаган энг янги манбалар асосида ўрганиш, тадқиқ этиш вазифасини қўйди. Ватан тарихини ўрта асрлар даври жумладан соҳибқирон Амир Темур ва темурийлар даври тарихини холисона чуқур илмий изланишлар олиб бориш орқали тарихий ҳақиқатни юзага чиқариш зарурлиги, зеро Амир Темур шахси ва ушбу давр тарихи ёшларимизни ватанпарварлик миллий ғоя рухида тарбиялашда муҳум аҳамиятга эга эканлиги алоҳида такидлади. Шавкат Мирзиёев ташаббуси билан Ватан тарихига жумладан ўзбек давлатчилиги ҳар тамонлама юксалган Амир Темур даври тарихига катта эътибор берилмоқда. Президентимиз Шавкат Мирзиёев тавсияси билан ташкил этилиб, 2019 йилнинг биринчи сентябридан фаолият кўрсатаётган «Ўзбекистон тарихи» каналида тарихимизнинг долзарб мавзулари, хусусан Амир Темур даври тарихига оид кўрсатувлар намойиш этилмоқда. Президентимиз Шавкат Мирзиёев ўзининг сайловолди учрашувлари доирасида соҳибқирон Амир Темур туғулиб ўсган макон Қашқадарё вилояти сайловчилари билан бўлган учрашувда Қашқадарёнинг шонли тарихи ҳақида гап кетганда, ҳеч шубҳасиз, аввало, миллий давлатимиз, ғурур - ифтихоримиз тимсоли бўлган, буюк соҳибқирон Амир Темур бобомизни ёдга олишимиз, мустақиллк йилларида буюк аждодимизни хотирасини тиклаш борасида катта ишлар амалга оширилганлиги, бу эзгу ишлар бундан кейин ҳам давом эттирилишини такидлаганлиги, мамлакатимизда Амир Темур ва темурийлар қолдирган моддий ва маънавий мерос ҳар доим эътиборда эканлигини кўрсатади. Жумладан, соҳибқирон Амир Темурни давлатни бошқариш услуби, «куч адолатда» шиорига амал қилиб яшаганлиги бугунги кунда ҳам ўз аҳамиятини йўқотмаган. Ислом Каримов бу хусусида шундай деган эди: “Шахсан мен «Темур тузуклари»ни ҳар гал ўқир эканман, худдики, ўзимга қандайдир руҳий куч-қувват топгандек бўламан. Ўз иш фаолиятимда бу китобга такрор-такрор мурожот қилиб, ундаги ҳеч қачон эскирмайдиган, инсон маънавияти учун бугун ҳам озиқ бўладиган ҳикматли фикрларнинг қанчалик ҳаётий эканлиги кўп бор ишонч ҳосил қиламан Масалан, «тажрибамда кўрилганким, азми қатий, тадбиркор, хушёр, мард ва шижоатли бир киши мингта тадбирсиз, лоқайд кишидан яхшироқдир» деган сўзлари бугунги кунда ҳам маънавий жиҳатдан нақадар долзарб аҳамиятга эга экани барчамизга аён”.

Бугунги тезкор ва шиддат билан ўзгариб бораётган замон халқимиз орасидан яна шонли тарихимиздагидек, ўз даврида бутун дунёни ҳайратга солган алломалар, иқтидорли саркардалар етишиб чиқиш заруратини юзага келтирмоқда. Зеро «оққан дарё оқаверади» деганларидек, туркий халқларни, хусусан, она-заминимиз бўлган кўҳна Турон фарзандларини қадимдан ҳарб илмига қизиқиши, иқтидориюқори бўлганлигига тарих гувохлик беради. Жумладан подшо Россияси мустамлакачилари маъмурияти вакили Гирс

томонидан туркистонлик маҳаллий эркак аҳолини империя армиясига сафарбор этмаслик ҳақидаги таклифи шубхасиз тасодиф бўлмаган. У туркий халқлар тарихини хусусан, жахондаги машхур саркардалар орасида нуфузли ўринга эга бўлган соҳибқирон бобомиз Амир Темур тарихини билган. Улар ҳарб илмига азалдан рағбати бўлган бу халқни вақти-соати келганда ўзлари берган қуролни ўзларига қарши қўллаш мумкинлиги, мустамлакачилар учун қанчалик фожиали оқибатларга олиб келишлигини англаган. Маълумки, тарих фанини хусусан, Ватан тарихини чуқур ўрганиш, тахлил қилиш, ёшларда ватанпарварлик туйғусини камол топтиришда ўта мухум аҳамиятга эга. Бу ҳар бир халқ ўз тарихида маълум бир даврда, маълум бир йўналишда (масалан, ҳарбий соҳада) жаҳон тарихида ўчмас из қолдирган машхур шахсларини (ҳатто, у халқларга кулфат ва вайронагарчилик келтирган бўлса ҳам) ҳаёт йўлини, тарихини доимий равишда ёшларга ибрат сифатида ўқитишади, тарғиб этишади. Масалан ўз даврида собиқ шўролар давлатидан кейин иккинчи бўлиб, «коммунизм» барпо этишни бошлаган Мўғилистон давлатида ҳам ақидапараст коммунистик мафкурани якка ҳукумронлиги барҳам топгач, давлат барқарорлиги ва тараққиёти учун миллий ғояни, ёошларни ватанпарварлик руҳида тарбиялашни, нақадар муҳум эканлигини англаб, жаҳон тарихида бирон-бир жабхада ижобий, бунёдкорлик ишларини олиб бормаган, миллионлаб одамларни қирғин қилиш ҳисобига зўравонлик билан улкан империяга асос солган, маънавият ва тараққиёт кушандаси бўлган Чингизхон ва унинг даври тарихи бугунги ёшларига ибрат сифатида ўқитилиб, бутун мамлакат бўйлаб, ушбу инсоннинг ҳайкаллари ўрнатилди. Чингизхон шахси ҳақида фикр юритишимизга сабаб, мамлакатимиз мустақилликка эришгунга қадар, буюк соҳибқирон бобомиз Амир Темурни собиқ комунистик мафкурани якка ҳукумронлиги таъсирида қисман ҳарбий саркардалик салоҳиятидан бошқа бирон-бир фазилатини таққослаб Чингизхон билан бир қаторга қўйиш, унинг давомчиси сифатида талқин этиш, ҳатто этник келиб чиқишини мўғулларга боғлаш ҳоллари кузатилди. Сохибқиронни Амир Темур кўрагоний номланишини эса, илдизи туркийлашган мўғилларга тақалувчи (аслида аллақачон этник туркийлашган туркий тилда сўзлашувчи ислом динини қабул қилганларни этник мўғил деб аташ мутлақо нотўғри агар шундай бўлса, яхшилаб тахлил қилинса, ҳозир Россиялик ёки Европалик ўз миллатини фахри сифатида ғурурланиб юрадиган машхур кишиларнинг аксариятини этник келиб чиқишида бошқа халқларни ҳам таъсири бор аммо, улар бу ҳақида ҳеч қачон ёзишмайди, гапиришмайди). Сараймулкихонимга уйланганлиги ёки мўғилларга «кўрагон» куёв бўлганлигига урғу беришган ва беришмоқда («кўрагон» сўзи мўғулча сўз бўлиб, куёв деган маънони англатади). Аксарият манбаларда масалан, машҳур шарқшунос Ҳерман Вамбери асарларида Амир Темур туркий барлос уруғини «кўркам» (кўрагон) тармоғига мансуб эканлиги қайд этилади ва бизнингча ушбу фикр тўғри ҳисобланади. Амир Темурнинг этник келиб чиқиши масаласига келсак, биринчидан юқорида такидлаганимиздек, Амир Темур мўғил эмас, туркий барлос уруғига мансуб, иккинчидан агар у мўғил бўлса, «Биз ким мулки Турон амири Туркистонмиз миллатларнинг энг буюги туркнинг бош бўғинимиз» деган сўзларни айтиб, ўзини туркий халқ фарзанди

эканлиги билан фахрланмас, аксинча Чингизхон наслини давомчиси эканлиги билан фахрланган бўлар эди. Бундан ташқари 1370 йилда Балхда бўлиб ўтган қурултойда Амир Темурнинг дўсти-душманлари иштирок этишиб, Амир Темур қадимги туркий одатга кўра тахтга ўтқазилади. Соҳибқироннинг пири Мир Сайид Барака дуойи фотиҳа қилганидан кейин, у Мовароуннаҳрнинг амири деб эълон қилинади. Нима учун ўз давлати пайтахти этиб, Кешни эмас, Самарқандни танлаганлигига келсак, ушбу шаҳарни нафақат қулай табий-географик шароити, балким соҳибқирон Самарқандни (Афросиёбни туркий Алп Эр Тўнга) қадим турон пойтахти бўлганлигини билганлиги, Турон ҳукумдори сифатида ушбу анъанага риоя қилиш истаги ҳам сабаблардан бири бўлган дейишимиз мумкин. Чунки соҳибқироннинг тарих илмини чуқур билганлиги манбаларда қайд этилади. Амир Темур амалий жиҳатдан фойдаси тегадиган ҳар қандай илм, ғоя манбани қадрлаган ва ўз фаолиятида улардан ўзига мослаштирган ҳолда фойдаланган. Амир Темур ҳокимятни тўлиқ ўз қўлига олгач жуда холдан тойган мамлакатда қонун яратиб жорий этди. Шунингдек миллий ғоя билан биргаликда, ислом дини ғояси маънавияти такомилига ҳам алохида эътибор қаратди. Масалан тасаввуф таълимотининг таниқли намоёндаларидан бўлган Аҳмад Яссавийга атаб Туркистон шаҳрида мақбара барпо этилганлиги буни ёркин далилидир.

Амур Темурнинг жаҳон тарихидаги бошқа жахонгирлардан фарқ қилувчи энг муҳум жихатларига умри давомида адолат тамойилларига амал қилганлиги, мамлакат ободончилиги, халқ фарованлигига алохида эътибор қилганлигидир. Мавжуд манбалар юқоридаги фикрларимизни тўлиқ тасдиқлайди. Самарқандда Амир Темур даврида қурилган ҳар бир меморий обида, пойдеворидан тортиб то гумбазининг учигача, кошинларидан тортиб эшикларигача ягона тугал ва мукаммал гўзал қиёфага эга. Шунингдек бу даврда қурилган кўпгина саройларнинг деворларига кенг кўламда монументал ранг тасвирлар ҳам ишланган. Уларда Амир Темурнинг Ҳиндистон, Эрон, Дашти Қипчоққа қилган юришлари, элчиларни қабул маросимлари олиму уламолар билан суҳбатлари, тўй ва баъзи саҳналари ўта моҳирлик билан акс эттрилган.

Испания элчиси Клавихо ушбу даврда Самарқанд бозорларида буғдой ва гуручнинг мўллиги, арзонлиги ҳақида гапириб, шаҳар ҳунармандчилиги маҳсулотлари ҳам қайд этилади. «Бу ернинг бойлиги фақат емакликларнинг мўллигида эмас, балки ўзида кўплаб ишлаб чиқариладиган ипак матолар, кимхоб ҳар хил ип ва жун тўқима моллар мўйнали ва ипакли пўстинликлар, зархал ва ложувардлар ҳамда молларнинг сероблигидадир». Амир Темурнинг хазинани бошқаришдаги тартиботи шундан иборатки, у хазинадаги биринчи жамғарма фондини сақлаб қолган ҳолда иккинчи фонднинг шаклланиши ва сарфланиши устидан назоратни кучайтирган. Ҳар иккала фонддаги маблағлар ҳаракати ёзиб борилар эди. Бундан ташқари, иккинчи фонд харажатларига маблағлар бериш вазирлар зиммасига юклатилди, ҳар бир вазир ўзига топширилган даромад ва харажатлар устидан назорат олиб борадиган бўлган. Юқорида такидлаганимиздек, Амир Темурнинг молия сиёсати ҳам давлатнинг иқтисодий қудратини ўз навбатида ҳарбий қудратининг кучайишига хизмат қилган.

Маълумки, 1996 йил мамлакатимизда «Амир Темур» йили деб номланиб БМТнинг фан, маданият таълим масалалари бўйича ихтисослашган кенгаши ЮНЕСКО ҳамкорлигида жахон миқиёсида кўплаб тадбирлар ўтказилди. ЮНЕСКОнинг 1987-1999 йилларда бош деректори бўлган Федерико Майёр Амир Темур ҳақида шундай фикрларни билдирган эди. «Амир Темурнинг Самарқанддаги саройида бўлган Испания элчиси Клавихонинг эсдаликларини ўқир эканман, Марказий Осиё мазкур қисмининг XIVаср маданиятини меъморий бойликларини, шеърият нафосатини, техник ва илмий топқирлигини ушбу маданиятга афсонавий жахонгир Амир Темурнинг таъсири ва ҳокозаларини кашф қилдим».

Хулоса ўрнида шуни айтишимиз мумкинки, бой тарихий ўтмишга эга бўлган ўзбек халқи, ўзбек давлатчилиги соҳибқирон Амир Темур даврида ҳар томонлама юксалиб, жахон тарихида, жахон маданиятида ўчмас из қолдирди. Амир Темур ворислари ҳисобланган мустақил Ўзбекистон Республикаси бугунги мураккаб ва шиддатли даврда мухтарам Президентимиз Шавкат Мирзиёев рахномалигида ҳар жабхада кенг кўламли ислоҳатлар орқали тараққий этиб бормоқда. Амир Темур маънавияти, давлат бошқариш санъати, ҳаёт йўли, ўгитлари руҳияти мамлакатимизнинг юксак марраларни забт этишга руҳлантиришда ёшларни миллий ғоя, ватанпарварлик рухида тарбиялашда муҳим аҳамиятга эга. Мустақил Ўзбекистоннинг XXIасрда жаҳоннинг илғор ва етакчи давлатлар қаторида бўлишини таъминлашга қодир ва қобил издошларга эҳтиёжи кун сайин ортиб бормоқда. Улар она-Ватан Ўзбекитонни ҳар тамонлама ривожлантиришга қодир, унинг манфаатларини ҳар жиҳатдан ҳимоя қила оладиган салохиятга эга бўлишлари лозим. Бунинг учун улар нафақат табий фанларнинг балки, ижтимоий фанларни, жумладан, Ватан тарихини билишлари, давлат ва жамият томонидан буюк Амир Темурнинг ҳаёти ва фаолиятини ҳар қандай мушкул сиёсий, ҳарбий, дипломатик вазиятлардан чиқиб кета олиш маҳорати, мардлиги, жасорати, ватанпарварлилиги темир иродавий хусусиятларини авлодлар учун ибрат Ватанга хизмат қилиш намунаси сифатида тарғиб қилиниш лозим.

ЎҚУВЧИ ШАХСИДА ЭСТЕТИК ИДЕАЛНИ ШАКЛЛАНТИРИШНИНГ ПЕДАГОГИК МУАММОЛАРИ ВА УНГА ИННОВАЦИОН ЁНДАШУВ

Самадов А.Р.,
СамДУ Фуқаролик жамияти ва миллий ғоя асослари кафедраси доценти, ф.ф.н.
Пирназарова Г.Ш.,
Самарқанд шаҳар ХТБга тегишли 58-мактаб ўқитувчиси

Инсон омили, шахснинг ахлоқий-эстетик қадриятларини қайтадан баҳоланиши, айниқса ёшларни ахлоқий-эстетик идеалининг бугунги кундаги ҳолати, ривожланиш мотивлари, эҳтиёжлари, глобаллашув даврида ахлоқий-эстетик идеалларини янги уфқлари,шаклланадиган идеални ички тизими, ривожланиш дитерминантлари, омилларини ўрганиш билан боғлиқ муаммолар

илмий-назарий жиҳатдан долзарблигини яна бир бор белгиламоқда. Ўтган асрда ижтимоий-маънавий идеалларнинг турлари сифатида, ахлоқий ва эстетик идеалларнинг мазмунини дифференциаллашиши, уларни алоҳида-алоҳида анализ қилиниши ўз даврининг рационал фан парадигмаларининганъаналаридан биридир. Ахлоқий-эстетик идеалларнинг дифференцал ўрганиш натижалари "ўз замони учун чин хулоса ва чинлиги нисбий, бир-бирини рад этувчи эмас, балки бир-бирини тўлдирувчидир"[195].

Шахс ахлоқий-эстетик идеалларни шаклланишига диахроник ёндашув натижасида инсонни илк олам ҳақидаги билимлари ва ҳозирги дифференциаллашган қарашлар узоқ эвоюцияни бошидан кечирганлигини гувоҳи бўлиш мумкин. Эманация концепциясига кўра инсоннинг борлиқни (ахлоқий ва бадиий-эстетик) ўзлаштиришининг илк субстанциясида табиий ҳодисалар инсонни ахлоқий онгида императивлашиб ва бир вақтда ундан завқ олиши синкертик ҳодиса бўлган. Биз буни инсонни илк ахлоқий-эстетик ҳиссиёти, қарашлари, фикрлари жамланган "Авесто"да кўрамиз. ".....зардуштийлар таълимотига кўра, еттита табиатнинг элементи: олов, сув, ҳаво, тупроқ, ўсимлик, ҳайвон ва инсон Худо томонидан яратилган ва улар илоҳийлик, муқаддаслик мазмун-моҳиятига эга. Инсон уларнинг энг юксак олий тоифасидир ва шунинг учун ҳам у қолган бошқа олтита мавжудотга ғамхўрлик кўрсатиши: тупроқни серунум қилиши, ҳаво ва сувни, сув манбаларини тоза сақлаши, фойдали ўсимликлар ва ҳайвонларни кўпайтириши, инсоннинг Худо олдидаги бурчи саналган"[196]. Синкретиклик аҳамиятига эга бўлган ахлоқий-эстетик қарашларни ибтидоси шу икки жабҳани идеалини бир-бирига ягона тарзда шакллантирган. Инсоннинг ҳиссиёти ва ахлоқий онги бир бутунлиги экологик муносабатларида акс этгани тасодифий ҳолат эмас.

Шахснинг эстетик идеали ҳақидаги қарашларнинг такомили олмон мумтоз файласуфи И.Кант таълимотида "идеал масаласи"ни инсоннинг ахлоқий-эстетиккомиллиги билан боғлашга олиб келди: идеални – "мақсад қилиб қўйиш ва унга эришиш учун интилиш билан боғликдир"[197], деб билди. Шунингдек, файласуф ахлоқий идеални ҳам, эстетик идеални ҳам воқеликдан эмас тафаккурдан, ақлдан изламоқ кераклигини уқтиради. Бунда идеал нарса ва ҳодисаларнинг эмпирик воқелик туфайли туғилган ғоялардан эмас, тафаккур салоҳияти бўлган хаёлда пайдо бўлган ҳар хил образ, тушунча ва туйғуларнинг мантиқий яхлитлигидан вужудга келади.

Ўзбек халқ педагогикасининг тажрибасидан аниқки, ўқувчи ёшлар тарбиясида ақлий-ахлоқий ва эстетик-ҳиссий тарбияни асосий синкретик тамойил қилиб олиб, дидактик, панднасиҳат жанрида бола шахсни бир вақтда ҳам ахлоқий, ҳам эстетик дунёқарашини шакллантиришга ҳаракат қилинган. Ўз даврида шахс тарбиясидаги ахлоқий-эстетикликни бирлигини Ибн Сино ўз педагогик қарашларида тарбия "...ақлий тарбия, жисмоний соғломлаштириш, эстетик тарбия, маънавий тарбия, ҳунарга ўргатиш"[198] сингари бир бутунликда

[195]Каган М.С.Философская теория ценности. – СПб.: 1997. – С.50.
[196]Айматов А. Шахснинг табиатга эко-эстетик муносабатини шакллантириш масалалари. Т.: Фан ва технологиялар, 2017, 12-бет.
[197]Кант И. Критика чистого разума. – Ростов на Дону: Феникс, 1999 – С.465.
[198]Калдибекова А. Ходжаев Б. Педагогик аксиология. Т.: Ўзбекистоннинг миллий кутубхонаси, 2009 йил, 44-бет.

деб қараган. Анъанавий тарбиянинг бир қисми бўлган касб-ҳунар меҳнат тарбияси асосида шахснинг ахлоқий сифатлари “устоз-шогирт” тизимида таркиб топтирилиб, унинг меҳнат жараёнида табиатга, атроф-муҳитга бўлган ҳиссий-эстетик муносабати, ўз меҳнатининг натижаси, профессионал маҳсулотидан завқланиш, меҳнат фаолияти натижасида фориғланиш сингари имманент хислатлар шакллантирилиб борилган.

Замонавий педагогика фанининг долзарб муаммоларидан бири бу тарбияланувчи болаларда ахлоқий-эстетик идеални комплекс шакллантиришдир.Педагогиканинг замонавий тарбия назарияси, турли дидактик воситалари ва натижалари ҳам шу синкретик ахлоқий-эстетик тарбияга қаратилмоғи керак.Соф ҳолдаги ахлоқий насиҳатгўйлик қилишлик, ортиқча дидактикадан фойдаланиш, етишиб келаётган баркамол авлодга нисбат педагогик таъсири тамомила йўқотиб бўлган. Ҳозирги замоннинг педагогика фани тарбияланувчи болаларни эстетик ва ахлоқий жиҳатдан тарбия топишининг янги йўлларини унинг онгида гўзаллик ва эзгулик тўғрисидаги тасаввурларининг синкретлиги, мувофиқлиги ва бирлиги орқали изламоқда. Педагогика ўзининг хусусияти ёки илк мақсадидан анча узоқлашиб, асл мақсади бўлган комплекс шаклланишни назардан қочириб қўйди. Педагогик технология таъсирига берилиб, оддий инсоннинг тарбияси учун керак бўладиган ахлоқ-эстетик идеални“анимия” даражасига чиқариб қўйди. Ҳозирги замон педагогик тадқиқотларидан маълумки, бу масалага фақат синкретик ёндашув тарбияланувчи болаларнинг камол топишини ҳамда уларнинг онгли равишдаги ахлоқини, хулқини ва эстетик жиҳатдан йўналтирилганлик, яратувчилик фаолиятини рағбатлантириши мумкин.

Таълим амалиётида анъанавийлик ва замонавийлик диалектикасини таъсирида таълим фалсафаси вужудга келган бўлиб, бу ўз навбатида педагогика фанидаги мураккаб тизимлар ва тушунчалар классик таълим тизимидаги фалсафий ғоялар асосида кечган. Замонавий педагогика фанини асосий тенденцияси – унинг шахсни “англаш”, ўз дунёқарашига асосланишига эътибор қаратилганлигидадир[199].

Педагогиканинг замонавий муаммолари юзасидан амалий кўрсатмалар берган файласуф И.Кантнинг бу борадаги фикри жуда асослидир. Кантнинг фикрича бола шахсида фақат ахлоқийлик усутувор бўлса-ю унинг эркинлиги, завқ-шавқини ўсишига тўсқинлик қилинса у ҳолда табиийлик бузилиб, мақсадга эришиш мумкин эмас. Унингча ушбу уйғунликка эришиш мумкинлиги ҳақида “системали тушунча бериш лозим. 1) Руҳий-маънавий тарбия маданияти - у билим, маҳорат, эпчиллик ва такомиллашувга боғлиқ бўлиб, ё табиий ёки ахлоқий кўринишга эга бўлади. А) Табиий, бунда ҳамма нарса машқ ва тариб-интизомга асосланади. Б) Ахлокий, у тартиб-интизомга эмас, балки тамойилларга асосланади. Бунда дўқ-пўписа, жазо бериш ва ҳоказоларга таяниладиган бўлса, тарбия бузилади. Чунки ҳаракатларнинг бутун ахлоқий кадр-киммати факат яхшилик тамойилларидан иборат бўлиб, табиий тарбия ахлокий тарбиядан тубдан фарқ килади. 2) Руҳий-маънавий тарбия

[199]Калдибекова А. Ходжаев Б. Педагогик аксиология. Т.: Ўзбекистоннинг миллий кутубхонаси, 2009 йил, 47-бет.

маданияти, яъни билиш қобилияти, тасаввур кучи, хотира ва диққат-эътиборнинг кучлилиги ва ҳоказоларни таъкидлаш лозимки, болаларда тасаввур кучи ниҳоятда кучли бўлади[200]. Кант ушбу фикри билан педагогикада бола шахси ва умуман шахс тарбиясида янгича инновацион ғоялар қўллаш вақти келган, таълим жараёнида инсонпарвар тамойилларни устуворлигини ошириш, фикрни ўргатиш эмас, балки фикрлашни ўргатиш педагогик назарияни айланма ўқи, асоси бўлиши керак.

Ҳозирги кунда глобалашувнинг ижтимоий-маданий феномени тарзида намоён бўлаётган спортда шахснинг ахлоқий-эстетик идеалини бирлиги масаласи долзарблашаётганлиги педагогик муаммодан фалсафий таҳлил объектига айланиб бораётганлигини кўрсатмоқда. Ҳозирги вақтда кишиларнинг ахлоқий-эстетик фазлатлари, туйғулари, дидлари ва маънавий эҳтиёжларини шаклланишида спорт ахлоқий-эстетик тарбиянинг энг самарали воситаларидан бири бўлаётганини гувоҳи бўлиш мумкин. Спорт томошабоплиги, тарбияловчи функцияси туфайли яққол кўзга ташланмоқда ва унинг бир вақтда шахс тарбияси учун ахлоқий-эстетик жиҳатини намоён бўлиши янги педагогик-праксиологик тарбия назариясини яратилишига асос бўлиши мумкин.

Ўқувчи шахси эстетик идеалининг синкретик хусусиятидан келиб чиқиб, замонавий педагогикадаги айрим муаммоларни таҳлили қуйидаги хулосаларга келди:*биринчидан*, ахлоқий-эстетик идеал, обектив борлиқни бир вақтнинг ўзида ҳиссий-эмоционал идрокда гўзаллик ва гармония (ёки уйғунлик)ни тушуниш ҳамда абстракт-назарий билишда эзгулик ва яхшилик тушунчалари орқали инъикос этилади;*иккинчидан*, шахснинг аксиологик онг доирасини кенгайтириш ҳамда ўзгартиришда ахлоқий-эстетик идеаллар алоҳида ўрин тутади, модомики айни ахлоқий-эстетик идеаллар шахснинг мукаммаллик тўғрисидаги қадрли тасаввурлари сифатида доимо ўз таркибига (ёки ичига) қиёслаш жиҳатини қамраб олади (эзгулик ва ёвузлик, гўзаллик ва хунуклик тарзида) ҳамда хулқда, одатда ва инсонларнинг муайян ҳаётий вазиятида ахлоқий жиҳатдан танлаб олиш моделини белгилайди;*учинчидан*, ахлоқий-эстетик идеал ижодий энергияни яратувчиликка йўналтиради, энг универсал инсоний интилишларнинг бирини рағбатлантиради – ўзини-ўзи рўёбга чиқариши ва ўзини-ўзи камолотга етказилиш сингари синергетик харкатерга эга бўлган интилишларни рағбатлантиради.

ЁШЛАРДА КОМИЛ ИНСОН ФАЗИЛАТЛАРИНИ ШАКЛЛАНТИРИШДА МИЛЛИЙ МАЪНАВИЯТНИНГ ЎРНИ

Кенжаев Ш. Х.
Гулистон давлат университети
катта ўқитувчиси

Бугун юртимизда амалга оширилаётган туб ислоҳотларнинг асосий мақсад-муддаоси комил инсонларни тарбиялаш экан, бу энг аввало шахснинг

[200]Кант И. Педагогика тўғрисида / П. Тешендорф (сўз боши), А. Х. Саидов (кириш сўзи); Немис тилидан М. Акбаров таржимаси.-Тошкент: «N150 РоП§гаГ», 2013. -53-54-бетлар.

маънавий дунёсини камол топтириш заруриятини кун тартибига қўяди. Агар инсонда маънавиятга эхтиёж бўлмаса, камолот сари интилиш билан боғлик зарурият хам бўлмайди. Чунки комилликнинг энг муҳим жиҳати маънавий камолотдир. Инсон маънан юксакликка кўтарилмай туриб комил бўлиши мушкул. Ўзбекистон Республикаси биринчи Президенти бу хусусда тўхталиб, шундай деган эди: “Фақат жисмоний жиҳатдан бақувват бўлган одамни тарбиялаш унчалик қийин эмас. Аммо уни ҳам жисмоний, ҳам маънавий камол топтириш - ғоят мураккаб вазифа. Айниқса, бугунги кунда - мафкуравий курашлар гоҳ ошкора, гоҳ пинҳона тус олган ҳозирги нозик, қалтис шароитда, таҳликали замонда бу масала ниҳоятда долзарб аҳамиятга эга”. Ҳақиқатан ҳам, ҳозир дунёда вужудга келаётган мураккаб мафкуравий таҳдидлар орқали кўзланган мақсадларга эришишда маънавият омилидан асосий механизм сифатида фойдаланилаётганлиги кузатилмоқда.

Бундай маънавий таҳдидларнинг ўта хавфли жиҳати шундан иборатки, ўсиб келаётган ёш авлод онги, тафаккури ва хулқ-атворини миллий маънавиятимизга зид бўлган ёт, зарарли қарашлар билан заҳарлашга қаратилган. Чунки ёшлар ва миллий маънавият ҳар қандай жамиятнинг мавжудлиги, яшовчанлигини таъминлайдиган асосий омил ҳисобланади. Четдан (ғарбдан) кириб келаётган оммавий маънавият эса ана шу давлатнинг куч-қудрати ва эртанги кунини белгилайдиган ёш авлодни миллий маънавий дунёқарашларини кемиришга ёки йўқотишга, йўқликка маҳкум этишга қаратилган пинҳона мафкуравий курашлар ҳисобланмоқда. Ҳар қандай миллат, жамиятнинг инкирозга юз тутишига биринчи навбатда шу жамиятда вояга етаётган ёш авлоднинг маънавияти ва миллий тарбия омилларининг сусайиши сабаб бўлади.

Четдан кириб келаётган, айниқса, оммавий маънавиятнинг андозаси сифатида таргиб қилинаётган замонавий ғарб маданияти, маънавияти ва тафаккури ёшлар нуқтаи назарида жозибадор, демократик тамойиллар билан суғорилган кўринишда намоён бўлмоқда. Бу эса янгиликка интилувчи, изланувчан ёшлар онгида, тафаккурида манманлик, худбинлик, ҳурматсизлик ва эътиборсизлик, ахлоқсизлик, тошбағирлик, қўполлик каби иллатларни ривожлантириб, андиша, ҳаё, вафо, ибо, диёнат, иймон, хушфеъллик, хушмуомалалик, ҳожатбарорлик, меҳр-оқибатлилик. ота-оналарга ва катталарга ҳурмат ҳамда кичикларга иззат кўрсатиш ва бошқа шу каби миллий ахлокий фазилатларни йўқолиб боришига сабаб бўлмоқда. Шу билан бирга улар миллий липояпнинг асоси бўлган, тарихий хотирамиз ва миллий меросимиз, кадриятларимиз. урф-оаат ва анъаналаримизга нисбатан ривожланиш ва замонавийликнинг кушандаси сифатида қараб унинг умуминсоний, умумбашарий тамойилларидан йироқлашиб бормоқдалар. Бундай ёт ва зарарли таъсирлар халқ тафаккури, онги ва дунёқараши пухта шаклланиб улгурмаган. Шуурри ва ўз фикрига эга бўлмаган ёшларимизни комилликни акси бўлмиш маънавий тубанликка ва манқуртликка етакламоқда.

Вояга етиб келаётган ёшларимизни комил инсон хислатлари, фазилатлари бўлмиш эзгу фикрли, эзгу сўзларни ишлатадиган, эзгу фаолият билан шуғулланувчи, яхши хулк-атворли, одобли, юксак маънавиятли шахс этиб

тарбиялашимиз пировард мақсадимиз бўлиб келмоқда. Бу мақсадга эришиш учун миллий-маънавий қадриятларимизни замонавий илм-фан ва тараққиёт ютуқлари билан бойитиш билан бирга, ҳозирда дунёга кенг тарқалаётган оммавий маънавият билан рақобатлашиб ёшларимизга етказишимиз керак.

Таъкидлаш жоизки, истиқдолга эришганимиздан сўнг, миллий маънавиятимизни тиклаш, уларни оммалаштириш, аждодларимиз маънавий меросини ўрганиш ва жамиятимизни маънавий янгилаш борасидаги ишлар давлат сиёсати даражасига кўтарилиб, тарғиб этилди. Матбуотда, радио ва телевидениеда миллий маънавиятимиз мунтазам тарғиб қилиниб борилмоқда. «Маънавият аслида сиёсатлаштиришни талаб этмайди. Лекин маънавиятни давлат фаолиятининг устувор йўналишига айлантирилганлиги, давлат сиёсатининг бир кисми этилганлигидан далолат беради. Маънавий буҳрондан олиб чиқиш учун шундай дадил чора ва тадбирлар зарур». Бугунги давр талаби бу танланган йўл тўғри эканлигини кўрсатмоқда, негаки маънавиятимиз давлатимиз сиёсатига айланиши мамлакатимиз келажагини белгилашда, мустақиллигизни мустаҳкамлаш учун масъул бўлган комил инсон тарбиясида муҳим аҳамият касб этади.

Аммо бу олиб борилаётган тарғабот ва ташвиқотлар ҳозирги глобаллашув жараёнлари кескинлашган, турли хил маънавий, мафкуравий, диний-экстремистик хуружлари авж олган бир пайтда тўлиқ кутилаётган самарани бераётгани йўқ. Негаки, чет (ғарб)дан кириб келаётган ахлоқий-маънавий қашшоқ, бузғунчи ва маънавий тубан қарашларга кўр-кўрона тақлидчилик натижасида миллий маънавиятинг емирилиши эвазига ёшларимизнинг кўпчилик қисмида маънавий ахлоқсизликни вужудга келиши ва шаклланиб ривожланиши сезилмоқда. Ёшларимизнинг қалби ва шуурига чирмашиб кириб бораётган, замонавийлик шиор қилиб олган «оммавий маънавият» касаллигини олдини олиш, уларга қарши миллий-маънавий иммунитетни шакллантириш ҳозирги кунда долзарб сиёсий аҳамиятга эга юзаки қараганда бирдан ва бевосита унчалик катта маънавий фожеа бўлиб кўринмаслиги мумкин. Лекин маънавият ёшларимиз онги ва руҳиятида шаклланиб борар экан, уларнинг миллий маънавиятини заифлашувига ва емиришга ҳамда ҳаётий фаолиятини издан чиқаришга қаратилган шу каби ҳар қандай ҳаракатни, таҳдид ва салбий таъсирларни олдини олишимиз миллий маънавиятимизни ривожлантиришимиз, замон талабларига мос умуминсоний ва умумбашарий қадриятлар билан бойитишимиз шарт.

Миллий маънавиятимиз ва қадриятларимизнн жамият тараққиётидаги ўрнини, мустақиллигимиз барҳаётлилигига масъул бўлган комил шахслар тарбиясидаги аҳамиятини кўрсатиб, биринчи Президентимиз Ислом Каримов шундай фикр билдирган эди: «Ахир бизнинг минг йиллар давомида шаклланган, неча-неча замонлар синовидан ўтиб, безавол яшаб келаётган ўзига хос урф-одат ва қадриятларимиз, турмуш тарзимиз, умуман, бошқалардан ажралиб турадиган миллий хусусиятларимиз бор. Модомики, шундай экан, кимлардир оғиз кўпиртириб мақтаётган ўша «универсал демократия» модели бизнинг муқаддас динимизга, ҳаёт тарзимиз ва қарашларимизга, миллий манфаатларимизга қанчалик тўғри келишини ўйлаб кўришимиз лозим». Бу

бежиз эмас, негаки маънавият ёшларимизнинг ахлоқ-одоби, хатти-ҳаракатлари, фаолияти ва эҳтиёжларининг мезонига айланмай туриб, уларда комил инсон фазилатларини тарбиялаш мумкин эмас.

Фойдаланилган адабиётлар

1. Каримов И.А. Инсон, унинг хуқуқ ва эркинлари - олий қадрият, 14-том. -Т.: Ўзбекистон, 2006. 120-6.
2. Ортиқов Т., Алиев А. Маънавият ва маърифат таҳлили.- Андижон. 2001, 78-6.
3. Президент Ислом Каримовнинг Конституция кунига бағишланган тантанали маросимда сўзлаган нутқи// «Халқ сўзи», 1999 йил 8 декабр.

O`ZBEKISTONDA MILLIY TURIZMNI RIVOJLANISH BOSQICHLARI VA UNI MA`MURIY-HUDUDIY BO`LINMALARI

Sh.A.Agzamov
Samarqand Veternariya meditsinasi instituti
"Chorvachilikda iqtisodiy samaradorlik va buxgalteriya hisobi" kafedrasi katta oqituvchisi

O‘zbekistonda turizmni rivojlantirishda «O‘zbekturizm» MK davlat boshqaruvi, tashqi iqtisodiy faoliyat yuritish huquqlariga ega bo‘lgan xo‘jalik yurituvchi tashkilot bo‘lib hisoblanadi. Milliy turizm rivojlanishi demak shu yillardan boshlandi desak hato bo‘lmaydi. Milliy turizmni rivojlantirish maqsadida islohotlar bosqichma bosqich amalga oshirila boshlandi. Milliy turizm tizimida iqtisodiy islohotlarning birinchi bosqichi 1992-yilda boshlangan deyish mumkin. Respublikada boshlangan ushbu islohot yangi iqtisodiyotga asoslanib olib borildi. Turizm tarmog‘ini iqtisodiy isloh qilishning ikkinchi bosqichi 1993-95 yillarni o‘z ichiga oladi. Bu bosqich turistik xizmat ko‘rsatishning iqtisodiy o‘sishi bilan bir qatorda bir qancha muammolarni tug‘dirdi. Bu muammolar yangi turistik marshurutlarni ishlab chiqish, xizmat ko‘rsatishni yaxshilash, turizmning moddiy-texnik bazasni kengaytirish, boshqaruvning tashkiliy jihatlarini takomillashtirish bilan bog‘liq bo‘lib, ularni faqat «O‘zbekturizm» MK doirasida echish mumkin emas edi. Turistik ob‘ektlar davlat tarmog‘idan chiqarildi va xususiylashtirildi. Nomerli fondda muhim o‘zgarishlar amalga oshirildi. 1993- yil oxiriga kelib respublika turizm tizimida huquqiy va mustaqil balansga ega bo‘lgan 123 tashkilot bor edi. 1995- yilning 1-iyulida O‘zbekiston Respublikasi Tashqi ishlar vazirligi tomonidan butun mamlakat hududida amal qiluvchi yagona turistik viza o‘rnatildi (davlat tomonidan belgilangan ob‘ektlardan tashqari). Turizm rivojining ikkinchi bosqichiga qo‘yilgan boshqa bir qadam tarixiy va madaniy yodgorliklar, arxitektura inshoatlari, yaratilgan san‘at asarlarni saqlash va ko‘paytirishga yo‘naltirilgan «meros» milliy dasturni Vazirlar Mahkamasi tomonidan tasdiqlanishi muhim voqealardan biri bo‘ldi. Bu davrda Toshkent, Samarqand, Buxoro va Xivada xalqaro turizm bo‘yicha mahsus ochiq iqtisodiy zonalar to‘g‘risidagi nizom ishlab chiqildi. «O‘zbekturizm» MK turoperatorlar bilan bevosita aloqalarni o‘rnatish maqsadida O‘zbekiston havo aloqasiga ega bo‘lgan mamlakatlarda o‘z vakolatxoansni (vakilligini) ochdi.

Germaniyada (Frankfurt), Buyuk Britaniya (London), AQSh (Nyu-York), Birlashgan Arab Amirliklari (Shardj), Rossiyada (Moskva). 1995-, 1997- yillarda turizmni isloh qilishning uchinchi bosqichi amalga oshirildi. Bunda xizmatlar sohasida faol xususiylashtirish boshlandi. 1996- yili «O‘zbekturizm» MK tizimidagi barcha turistik obyektlarning umumiy sonining 90% davlat tasarrufidan chiqarildi[201]. 1998-yildan o‘zbek turizmni isloh qilishning to‘rtinchi bosqichga qadam qo‘yildi. Bu qayta tiklanish bosqichi bo‘lib, eksport salohiyatning oshishi, valyuta, turist, xususiy kapital va investitsiyaning barqaror oqimni ta‘minlashga olib keldi. Vazirlar Mahkamasning «Turistik tashkilotlar tashkil etilishni takomillashtirish to‘g‘risida»gi qarori bilan «O‘zbekturizm» MK qayta tashkil qilindi va O‘zbekistonning xususiy turistik tashkilotlari Assotsiatsiyasi yaratildi. 1998-yilning may oyidan boshlab turizm iqtisodiyotning isloh qilishning beshinchi bosqichi boshlandi. O‘zbekiston Respublikasining birinchi Prezidenti I.A Karimovning «Turizmni rivojlantirish to‘g‘risida»gi Farmoni mamlakatda milliy xalqaro turizmning mavqeyini, uning iqtisodiy asoslarini qat‘iy belgilash uchun siyosiy asos yaratdi. Bu hujjat bilan turistik tashkilotlarga qo‘shimcha bojxona imtiyozlarni yaratildi. Bundan tashqari, O‘zbekistonning diplomatik vakillaridan chet elda turizm bo‘yicha maslahatchi lavozimiga kiritishdi. 1999- yilning avgustida Parlament «turizm to‘g‘risida»gi qonunni qabul qildi va iqtisodiyotning turizm tarmog‘ini amal qilishi uchun huquqiy asos yaratib berdi. Shunday qilib, MK oldida asosiy vazifa O‘zbekistonning turistik kompaniyasini kelajakda rivojlantirish va takomillashtirish, uning xalqaro turistik tizimga yuqori rivojlangan industiriyani barpo etish vazifasi turibdi. 2013- yil 17-aprelda O’zbekiston Respublikasi Prezidentining “2013-2016- yillarda qishloq joylarda xizmat ko’rsatish va servis sohasini jadal rivojlantirish yuzasidan qo’shimcha chora-tadbirlar to’g’risida”gi qarori qabul qilindi. Uning asosiy maqsadi qishloq joylarda xizmat ko’rsatish va servis sohasini jadal va muvozanatlashgan tarzda rivojlantirish, qishloq aholisining zamonaviy yuqori texnologik va bozor xizmat turlaridan foydalanish imkoniyatlarini kengaytirish, buning asosida yangi ish joylarini yaratish va aholi daromadlari oshirilishini ta’minlashdan iborat bo’ldi. Natijada, qishloqlarda turizmni rivojlantirishga qaratilgan xizmat ko’rsatish obyektlari qurildi va mahalliy aholining ish bilan bandligini yanada oshirish bo’yicha yangi yo’nalishlar ishlab chiqildi. Ushbu hujjatlarda agroturizmni rivojlantirish uchun tavsiyalar ishlab chiqilgan.

2018 yil 29 martda davlatimiz rahbarining “Obod qishloq dasturi to’g’risida”gi farmoni qabul qilindi. Farmong aasosan, kelajakda mamlakatimizning boy va qadimiy tarixiga asoslanib, ajdodlarimiz tomonidan mahallalarni obodonlashtirish va bunyodkorlik ishlarini amalga oshirish belgilab berildi. Buning uchun eng bebaho qadriyat va an’ana hisoblangan qadriyatlarimizni izchil davom ettirgan holda keng ko’lamli bunyodkorlik ishlarini barcha hududlarda amalga oshirish orqali qishloq aholisi uchun munosib shart-sharoitlar yaratish va ularning turmush madaniyatini yanada yuksaltirish alohida ahamiyat kasb etadi. Natijada, obod bo’ladigan qishloqlar hududida turizm tashkil qilinadi hamda qishloq turizmi shaklida kelajakda aholining turmush farovonligini oshirish va turistlar bilan mahalliy aholi o’rtasida

[201] «Ўзбектуризм» МК ҳисоботларидан.

munosabatlarning yanada yaxshilanishiga xizmat qiladi.Buning uchun, albatta, iqtisodiyotning turizm tarmog‘idagi islohotlar strategiyasi va taktikasni doimo takomilashtirib borish zarur. Respublika turizm salohiyati ixtiyorida bo‘lgan rezervlar hozircha ―jahon standartlari‖ga javob bera oladigan turizm salohiyatni barpo qilish uchun sarflanadigan zarur mablag‘lar va investitsiyalar yo‘qligi sababli foydalanilmay turibdi.

Turistlar oqimini jiddiy chetlab qo‘yayotgan omillardan yana biri shuki, turistlar O‘zbekistondagi eng mashhur yodgorliklar va butun shahar qurilish ansanbllarini tomosha qilish uchun keladilar. Ammo bu obektlarning turistlarni qabul qilish imkoniyati nihoyatda zaifdir. Iqtisodiyotning bozor munosabatlariga o‘tishi bilan xizmatlarning sifati va nomenklaturasiga, turizm ekskursiya xizmatlari ko‘rsatishning turli shakl va usullariga qo‘yiladigan yangi talablar ilgari surilmoqda. Butun dunyoda qo‘shma korxonalar tuzish, turistik komplekslarni hamkorlikda ishlab chiqish va qurish, ishlab turgan obektlarni yangilash maqsadlarida bevosita xorijiy investitsiyalarni jalb etish davlatning turizmni rivojlantirish siyosatidagi eng muhim yo‘nalishlardan biridir. Respublikada amerikalik, turkiyalik, pokistonlik, germaniyalik, xindistonlik, italiyalik va boshqa malakatlardan kelgan tadbirkorlar teng huquqli xamkorlar sifatida faoliyat ko‘rsatayotgan qo‘shma korxonalar tobora ko‘proq tashkil qilinmoqda. Xorijiy investitsiyalashni imtiyozli yo‘nalishlari qatoriga turizmning zamonaviy infrastrukturasni, shu jumladan, transport, telekommunikatsiya, axborot xizmatlari, tadbirkorlik infrastrukturasni tashkil qilish hamtaluqli hisoblanadi. Chet ellik investorning maksimal daromad olishiga intilishi hamda bu loyihani kelgusida amalga oshirish uchun qulay shart - sharoitlar, xorijiy kapital ishtirok etgan har qanday investitsiya jarayonning asosiy harakatlantiruvchi kuchidir. Bugungi kunda O‘zbekistonda milliy turistik modelni shakillantirish jarayoni amalga oshirilmoqda. Respublikada bozor iqtisodiyoti shakllanayotgan sharoitda turizm milliy daromadni qayta ta‘qsimlash imkoniyatini vujudga olib keladigan tarmoq sifatida milliy iqtisodiyotni barqarorlashtirishning muhim omili bo‘lib qolmoqda. Bozor iqtisodiyotida turistlarga asosan xususiy va tijorat kompaniyalari xizmat ko‘rsatadi. Bundan tashqari, agar davlat maqul iqtisodiy va huquqiy atmosfera yaratsa turizm barqaror rivojlanadi. Boshqa tomondan davlat kasbiy tayyorlash, tabiiy va madaniy muhitni muhofaza qilish, axborot-reklama ishlarida mavjud rasimyatchilikni engillashtirishmuammolari bilan shug‘ullanmasa - bozor stixiyasini hukumronligi doirasida turizmni rivojlantirishning maqsadga muvofiq natijasini qo`lga kiritib bo`lmaydi. Bunda davlat tomonidan turizmni rivojlantirishga mos strategiyani va amaliy yondashuvlarni ishlab chiqishkerak.

O‘zbekiston turizmida xizmat ko‘rsatishni rivojlantirishda har bir hudud o‘zining imkoniyatlaridan kelib chiqqan holda turistlarga xizmat turlarini taklif etadi. Bunda zamonaviy menejment etakchi rol o‘ynaydi, chunki to‘g‘ri boshqaruv rivojlanishning garovi hisoblanadi. Respublikamizda turistik hududlarni ajratishda nafaqat turistik sohaning zamonaviy holati, balki mavjud administrativ-hududiy bo`lim miqyosida uni rivojlantirish istiqbollarini hisobga olish zarur. Bunday bo‘linish milliy turizmni rivojlantirishda va turistik resurslardan ratsional foydalanishni taqazo etadi.

Turizm tashkilotlari turizm siyosatini shakillantiradi, ya‘ni ular turizm uchun foydali asos bo‘luvchi shu soha chegaraviy shartlarini yaratish va qo‘l-ostidagi hududlar rivojlanishini rag‘barlantirishi kerak. Turizm tashkilotlari xususiy yoki davlat birlashmalari shaklida bo‘lishi mumkin. Ular o‘z faoliyatlarini uch darajada olib boradilar: milliy , viloyat va shahar (hokimiyat). Mas‘uliyat va majburiyatlarini taqsimlash bo‘yicha turli darajadagi turizm tashkilotlari orasida quydagi funktsiyalarni ko‘rsatish mumkin:

-taklif funktsiyasi eng quyi pog‘onadagi tashkilotlarga yuklangan, ular xizmatidan foydalanuvchilar bilan ishlashadi va mahsulotlarni yaxshi bilishadi;

-manfatlar himoyasi funktsiyasi har bir darajada bajarilishi kerak;

-marketing funktsiyasi har bir hududning mashhurligi, ahamiyati, obro‘si va moliyaviy imkoniyatlaridan kelib chiqqan holda bajariladi;

-etakchi timsolini yaratish va saqlashni har bir darajadagi tashkilotlar bajarishi lozim.

Turizm korxonalari birlamchi va ikkilamchi xizmat ko‘rsatuvchi korxonalarga bo‘linadi[202]. Birinchi turga quydagilar mansub:

-turoperatorlar va turvositachilar;

-maxsus transport xizmati korxonalari;

-mehmonxona tashkilotlari;

Ikkinchi turga quyidagilar kiradi:

-ovqatlanish korxonalari;

-umumiy foydalanish transport vositalari.

Mintaqalarda boshqaruv tizimini tashkil qilishning asosiy xususiyatlari hisobi shu bilan birgalikda O‘zbekiston respublikasi doirasida administrativ bulinish natijasida to‘rtta turistik -Farg‘ona, Toshkent, Samarqand-Buxoro va Xorazm, uchta istiqbolli –Jizzax, Qarshi-Termiz, O‘rta-Qoraqalpoq rayonlariga ajratilgan[203]. Hududiy boshqaruvni o‘z ichiga olgan Namangan, Andijon va Farg‘ona viloyatlari Farg‘ona turistik rayoni hisoblanib, respublikaning sharqiy qismida joylashgan. Tabiiy-iqlimiy sharoitlarining turli xilligi, majmuasi bilan turistik ob‘ektlarning ko‘p turliligi sog‘lomlashtiruvchi turizmning keng rivojlanishi uchun hududdan foydalanish imkoniyatini aniqlaydi. Farg‘ona turistik rayonining kompleksini shakllantiruvchi asosiy turistik ob‘ektlar bo‘lib: arxeologik va me‘moriy yodgorliklar, sanoatlashgan komplekslar hisoblanadi. Rayonda tabiiy dam olish zonalari tashkil kilingan. Ular Sux daryosi, Sariq qo‘rg‘onida, Oydinko‘l ko‘lida, Andijondan janubi sharqda «Bog‘ishamol», Karkidon suv omborida Soglashtiruvchi turizmning markazlari bo‘lib Komon soy, Vodil, Shoximardon shaharlari, «Kuksaroy» «Shirmonbuloq» turistik bazalar, Andijon suv ombori qirg‘oqlari hisoblanadi. Bu erda tabiiy imkoniyatlarancha kengdir.Temir yo‘llar va avtomobil yo‘llarini keng tarmoqliligi Farg‘ona rayonida xorijiy turizm industriyasining rivojlanishi uchun ma‘kul keladi.

Toshkent turistik rayonida boshqaruv tizimini tashkil qilishda hududiy birlik Toshkent shahri va Toshkent viloyati hisoblanadi. Rayonning jug‘rofiy sharoitlarini o‘rganish, uning iqtisodiyoti, transport sharoitlari, mavjud me‘moriy obidalar

[202]Буторова Н. В. Менеджмент и маркетинг иностранного туризма. -М: Советский спорт. 1999 г. 43 ст.
[203] A.N.Norchoev. Xalqaro turizm. O‘quv qo‘llanma. TDIU 2007 y. 65 b.

turizmning xamma turlarini rivojlantirish uchun universal imkoniyatlarga ega ekanligini ko‘rsatadi. Xalqimizning moddiy ma‘naviy va madaniy yodgorliklari, zamonaviy madaniyat, poytaxt viloyatining hozirgi xayotini ko‘rsatadi. Toshkent turistik rayonning jalb kiluvchanligini aniqlovchi asosiy omil bu - xayvonot olami va o‘simlik dunyosining xilma xilligi, landshaftlarga boy tabiati hisoblanadi. Rayonda Tulbug‘uz va Chorvoq suv omborlarida dam olish zamonlari tashkil kilingan. Chimyon kompleks bazasida tog‘ piyoda va tog‘ chang‘i turizmi ancha rivojlangan. Turizmning shahar oldi markazlari Oqtosh, Kumushkon, Yangiobod bo‘ladi. Xumson, Bog‘iston, Obiraxmat qishloqlariga ulangan Piskom, Kuksiz, Chotqol daryolarining yuqori vodiylari bo‘yiga, turistik poxodlarni jo‘natish punkti sifatida xizmat ko‘rsatadi. Toshkent turistik rayonning turistik markazalarini avtomabil va temir yo‘llar tarmoqlari boglab turadi va shu bilan avtomobil va temir yo‘l turizmining rivojlanishiga imkoniyat tugdiradi.

Samarqand - Buxoro turistik rayonida boshqaruvni tashkil qilish hududiy birlik Samarqand, Buxoro va qisman Navoiy viloyati hududlari kiritiladi. Bu rayonda turizmning rivojlanishi jahonga mashhur bo‘lgan Samarqand va Buxoro me‘moriy yodgorliklari tashkil qiladi. Cho‘lning issiq iqlimini hisobga olgan holda yagona bosh reja bo‘yicha qurilgan Navoiy shahriga qiziqishni aks ettiradi. Xorijiy turizmning rivojlanishi uchun rayonning geografik xolati juda kulay.

Zarafshon daryosi voxasi orqali o‘tuvchi temir yo‘llarning keng rivojlangan tarmog‘i, Zarafshon tog‘ tizmasi orqali o‘tuvchi baland bulmagan davonlari va yaxshi yo‘llari turistlar foydalanish uchun rayonni yanada imkoniyatlirok qiladi.

Xorazm turistik rayonida boshqaruvni tashkil qilish xududiy birligi bo‘lib, O‘zbekiston shimoli g‘arbiy qismi Amudaryoning chop kirgogida joylashgan va Xorazm viloyati hududini egallaydigan qismi kiritiladi. Hududning turistlar foydalanish asosini Ichan qal‘a me‘moriy qo‘riqxonasida joylashgan Xivaning tarixiy-me‘moriy yodgorliklari tashkil qiladi..

Bundan tashqari Xivadan janubi sharqda Sho‘rko‘l ko‘li bor. Rayondan mavjud a‘loqa yo‘llari yaxshi rivojlangan. Hududda boshqaruv tizimi infrastrukturasi yaxshi rivojlangandir.

Jizzax turistik rayoni boshqaruvni tashkil qilish birligi bo‘lib, Sirdaryo va Jizzax viloyati hududlari kiritiladi. Rayon yaxshi transport yo‘llari bilan ta‘minlanganlik va tabiiy resurslarning boyligi bilan ma‘muriy boshqaruvga asos solinishiga sabab bo‘ladi.[204].

Qarshi - Termiz turistik rayoni boshqaruvni tashkil qilish birligi bo‘lib Qashqadaryo va Surxandaryo viloyatlari kiradi. Shahrisabz, Kesh, Termizning tarixiy-me‘moriy arxeologik yodgorliklar, Kitobdagi astromik kenglik stantsiyasi turizm rivojlanishiga asosi bo‘lib xizmat qiladi. Qashqadaryo, Surxandaryo va Amudaryo qirg‘oqlarida turizm va dam olish zonalari tashkil kilingan. Tog`turizm bazasiXisor tog‘ tizmasiga asoslangan.

Foydalanilgan adabiyotlar ro’yxati:

1.БуторовaН. В. Менеджментимаркетингиностранноготуризма. -М: Советскийспорт. 1999 г. 43 ст.

[204] A.N.Norchoev. Xalqaro turizm. O‘quv qo‘llanma. TDIU 2007 y. 72 b.

2.O’zbekiston Respublikasi Prezidentining “2013-2016 yillarda qishloq joylarida xizmat ko’rsatish va servis sohasini jadal rivojlantirish yuzasidan qo’shimcha chora-tadbirlar to’g’risida”gi 1957-qarori. Xalq so’zi, 2013 yil 17 aprel.

3. O’zbekiston Respublikasi Prezidentining “Obodqishloqdasturito’g’risida”gi farmoni.Xalq so’zi gazetasi, 2018 yil 29 martda.

4. Забаева, М. Н. Государственное регулирование туризма в России и за рубежом: модели, принципы и методы / М. Н. Забаева // Менеджмент в России и за рубежом. 2014. – №2. – С.89-98.

ЁШЛАРНИ ТАРБИЯЛАШДА МАҲАЛЛАНИ ЎРНИ ВА РОЛИ

Тухтаев С.С.,
СамИСИ катта ўқитувчиси

Бугунги кунда мамлакатимизда соғлом ва баркамол авлодни тарбиялаш, вояга етмаганлар ва ёшлар орасида соғлом турмуштарзини кенг тарғиб қилиш, ёшларимиз дунёқараши ва кайфияти, уларнинг ҳаётгамуносабатинитубдан ўзгартиришваюксалтириш таълим тарбиянинг муҳим вазифаларидан биридир.

Ёш авлодга замонавий таълим бериш билан бирга уларга умуминсоний ва миллий қадриятлар, юксак инсоний фазилатлар руҳида тарбиялаш, онги ва қалбини мафкуравий ва маънавий таҳдидлардан ишончли ҳимоя қилиш,уларга ғоявий иммунитет ва фаол фуқаролик позициясини шакллантириш масалалари давлатимизнинг доимий диққат-марказида бўлиб келмоқда. Ҳозирги кунда маҳалланинг ҳар бир аъзоси ўзи яшаб турган маҳалласининг аҳлига имкон қадар кўпроқ манфаат келтиришни ўзини бурчи деб билмоғи зарурдур. Маҳаллага равнақ бағишловчи, ундаги аҳиллик, ҳамжиҳатлик,тотувлик, меҳрибонликни қарор топтириш ва унинг асосий омили маҳалладошларнинг ўзаро ҳурмати, одамгарчилигидадир. Шу маънода, таъкидлашимиз жоизки, маҳалладаги ёшларимиз давлат ифтихори, миллат таянч бўлмиш фарзандларимизни тарбияси билан мунтазам равишда шуғулланиб бориш бизнинг асосий бурчимиздир. Мамлакатимизда ёш авлодни тарбиялаш борасида Ватанимиз истиқболининг мустаҳкам таянчи ва биринчи Президентимиз И.А.Каримов бошланган буюк ишларнинг муносиб давомчисиёш баркамол авлодга таълим-тарбия бериш соҳасида эришилган муҳим натижа ва ютуқларни таҳлил этиш алоҳида аҳамиятга эгадир,чунки юксак тараққиётни таъминлашда ўсиб келаётган ёш авлоднинг ўрнива аҳамияти беқиёсдир. Маҳаллани, агар таъбир жоиз бўлса, йирик бир оила дейиш мумкин. Маҳаллада яшовчи ҳар бир киши,жамиятни ривожланиши, фарзандларига таълим - тарбия бериши унинг асосий вазифасидир.

Миллий ўзликни англашда миллий қадриятлар тушунчаси шу қадар чуқур уйғунлашиб кетганки, уларни бир-биридан ажратиб олган ҳолда талқин қилиш ниҳоятда қийин ишдир. Миллий ўзликни англаш таркибида миллий қадриятлар билан боғлиқ анъаналар муҳим ўрин тутади. Улар орасида дин билан боғлиқ қадриятлар миллий анъанамиз руҳиятимизда кўзга кўринарли ўрин тутилади. Чунки меҳр-оқибат, меҳр-шавқат,инсофлик одоб ва ёшлик,

сабр-тоқатлилик, маънавий баркамоллик, руҳий соғломлик сингари миллий ва умуминсоний фазилатларни маънавий илдизларини оиладан бошлабёшлар онгига синдириб бориш ҳақидаги қарашлар ўз аксини топган. Оила ва маҳаллада ёшларни ахлоқий тарбиясини шакллантириш, уларга фуқаролик бурчини,миллий ўзликни англаш, ота-онага бўлган ҳурмат ва қадриятларга риоя қилган ҳолда демократик жамият қуришда ўз ҳиссасин қўшиш ҳиссини тарбиялайди.Улар оила ва маҳаллада ёшларни ўз-ўзини камол топтиришга, ўзининг ҳуқуқ ва эркинлигин ҳар томонлама англашга амалий ёрдам беради.Оила ва маҳаллада ёшларнинг ахлоқий тарбиянинг таркибий кисми яъни миллий қадриятлар,урф-одатлар, анъаналар воситасида шахснинг ўзлигини англашда адолат, ҳалоллик ва поклик ўз виждони,имони, эътиқоди олдида ўзининг ички меҳрлигини ифода этувчи маънавий ҳис-туйғуларни шакллантириб тарбиялаш ўзбек оилаларида миллий хусусиятдир. Ўзбек оилаларида қадим-қадимдан миллий қадриятга асосланган, ибо, ҳаё, андиша, ор-номус, ҳалол-поклик, меҳр-муҳаббат, меҳр-оқибатга амал қилувчи ахлоқ қоидалари, миллий хусусиятларимиз шаклидаонгимизга сингиб, авлоддан-авлодга ўтиб келаётган характер хислатимиздир. Мустақиллигиз бизга қадриятлар, урф-одатлар, анъаналаримизда ўз аксини топган миллий,маданий,маърифий ахлоқий фазилатларимизни ўзида мужассамлаштира олган ўзлигимизни англаш имконини берди.

Маърифатпарвар жадидчиларимиздан Абдурауф Фитрат оилада оналарнинг тарбия борасида саводхонлигини юқори бўлиши хусусидашундай дейди: “Ҳар бир бола гўдаклигидан онасининг тарбиясига маҳкум, бинобарин, биз дастлабки тарбияни ўз онамиздан оламиз. Шу сабабли оналаримиз билимли ўлсинлар”[205].

Инсоннинг оилада шаклланган илк мафкураси, иймон-эътиқоди,одоби, миллий орияти ва виждони, ғурур-ифтихори, ақл-заковати, тафаккури маҳалла муҳитида янада юксалиб,халқ иродаси, ўзаро тотувлик ва хамкорлик ришталари билануйғунлашиб,жамиятда соғлом муносабатларни шаклланишидир.Маҳалла шу тариқа шахс муносабатлардаги мухим боғловчи воситадир.Маҳалла одобини шакллантириш, етишиб келаётган ёш авлоднинг маънавий қиёфасини тарбиялаб бориш давримизнинг энг мухим вазифалардан биридир.Бугунги кунда маҳалла ўзини-ўзи бошқарув органи, фуқароларни бир ғоя, маслак ва мақсад атрофида жипслаштиришга қодир бўлган ижтимоий институт сифатида фуқаролик жамиятининг мухим пойдеворига айланди.Давлатимиз томонидан олиб борилаётган ижтимоий-иктисодий,сиёсий, маънавий ва маърифий ислоҳотларнинг истиқболи, эришилаётган ютуқлар,бугунги кунда янги давлат жамият қурилиши стратегиясининг тарихий нуқтаи назардан нақадар тўғри ва ягона йул эканлигини курсатиб турибди.Маҳалла институти юртимизда минг йиллар давомида синалган ва ривожланаётган, аҳолини бирлаштириб турадиган ижтимоий идора сифатида шаклланиб келмоқда.Давлатимиз раҳбарининг таъбири билан айтганда, «маҳалла бошқарувида бундай катта эътибор бугун мамлакатимизда олиб борилаётган сиёсатнинг халқчилигидан далолат

[205]А.ФитратНажотйули,-Т.: Шарк 2001 й.

бермокда.Айни пайтда, у юртимизда амалга оширилаётган «Кучли давлатдан – кучли фукаролик жамияти сари»деган тамойилнинг амалий ифодаси бўлиб, маънавий ҳаётимизни янада мустаҳкамлаш, ёш авлодни онги тафаккури миллий қадриятлар ва замонавий талаблар асосида шакллантириш борасида муҳим аҳамият касб этмоқда»[206].

Дарҳақиқат,маҳалланинг асосий вазифалардан бир шахсда фуқаролик позициясини шакллантириш,уни фуқаролик жамиятини қарор топтириш жараёнининг фаол иштирокчиси ҳамда конунга итоаткор этиб тарбиялашдан иборат.

Ўзбекистон Республикаси Президенти Ш.М.Мирзиёвнинг Олий Мажлисга йўлланган Мурожаатномада маҳаллага ҳам алоҳида эътибор берилди.Унда давлатимиз раҳбари томонидан сўнгги йилларда барча соҳа ва тармоқларда олиб борилаётган ислоҳотлар,уларнинг-мазмун мохияти,самараси ҳақида аниқ фикрлар,мушохадалар билдирилдики, бу фикрлар ўз Ватанини севадиган,унинг тараққиётида дахлдорлик ҳисси билан қарайдиган ҳар одамни қувонтиради.Давлатимиз раҳбарининг сўзлаган маърузаларида тилга олинган деярли барча жиҳатлар бўйича маҳалла тизимида амалга оширилиш лозим бўлган ишлар талайгина. Хусусан, тизимда ахборот технологияларини қўллаш,ёшлар тарбиясида маҳалла институти ролини янада оширишда катта эътибор бершини таъкидлаб ўтилди. Жамиятимизнинг энг асосий одамларда ислоҳотлар туфайли эртага ҳаёти яхши бўлишига ишонч пайдо бўлди, уларни қўллаб-қувватлай бошлади. Улардаги изланиш ва интилиш кучайиб,давлатга камарбаста бўлишдек олижаноб туйғуга айланди.Ёшларимизнинг турмуш тарзини юксалтириш,билиб олиш ва касб-ҳунар эгаллаш билан боғлиқ имкониятлар ва имтиёзлар яратиш борасида ҳукуматимиз томонидан жуда кўплаб қонун, қарор ва дастурлар қабул қилимокда.Биз бугунги кунда ёшлар онгида ахлоқий тарбиянинг синдиришнинг мохиятининг долзарблигини жуда яхши биламиз.Бу борада маҳалаларимиз оиланинг маънавий ахлоқий кўзгуси,фуқароларига тарбиявий таъсир кўрсатувчи катта куч ҳисобланади.

ЁШЛАРНИ ТАРБИЯЛАШНИНГ ИЖТИМОИЙ-ПСИХОЛОГИК ОМИЛЛАРИ

Ш.Ўрозов,
СамИСИ катта ўқитувчиси

Тарбия – шахсда муайян жисмоний, руҳий, ахлоқий, маънавий сифатларни шакллантиришга қаратилган амалий педагогик жараён.

Тарбия – инсоннинг жамиятда яшаши учун зарур бўлган хусусиятларга эга бўлишини таъминлаш йўлидаги чора-тадбирлар йиғиндиси.Тарбия – инсоннинг инсонлигини таъминлайдиган энг қадимий ва адабий қадрият.Тарбиясиз алоҳида одам ҳам, кишилик жамияти ҳам мавжуд бўла

[206]ЎзбекистонРеспубликасиПрезидентиШ.М.МирзиёвнингОлийМажлисгайўлланганмурожаатномаси.

олмайди. Чунки одам ва жамиятнинг мавжудлигини таъминлайдиган қадриятлар тарбия туфайлигина бир авлоддан бошқасига ўтади.

“Тарбия” атамаси кенг ва тор маъноларда ишлатилади.Кенг маънода,тарбия инсон шахсини шакллантиришга, унинг жамият ишлаб чиқариши ва ижтимоий, маданий, маърифий ҳаётида фаол иштирокини таъминлашга қаратилган барча таъсирлар, тадбирлар, ҳаракатлар, интилишлар йиғиндисини англатади. Бундай тушунишда тарбия фақат оила, мактаб, болалар ва ёшлар ташкилотларида олиб бориладиган тарбиявий ишларни, балки бутун ижтимоий тузум, унинг етакчи ғоялари, адабиёт, санъат, кино, радио, телевидение, матбуот ва бошқаларни ҳам ўз ичига олади. Шунингдек, кенг маънодаги тарбия тушунчаси ичига таълим ва маълумот олиш ҳам киради.Тор маънода тарбия шахснинг жисмоний ривожи, дунёқараши, маънавий-ахлоқий қиёфаси, эстетик диди ўстирилишга йўналтирилган педагогик фаолиятни англатади.Буни оила ва тарбиявий муассасалар ҳамда жамоат ташкилотлари амалга оширади. Таълим ва маълумот олиш тор маънодаги тарбия ичига кирмайди,бироқ ҳар қандай тарбия таълим билан чамбарчас боғлиқ ҳолдагина мавжуд бўлади. Чунки таълим ва маълумот олиш жараёнида шахснинг фақат билими кўпайибгина қолмай, балки ахлоқий-маънавий сифатлари қарор топиши ҳам тезлашади.

Демак,тарбия жараён, у шахсни шакллантиришга мақсадли йўналтирилган, тарбияловчи ва тарбияланувчилар ҳамкорлиги учун махсус ташкил этилган, бошқариладиган ва назорат қилинадиган, ўзининг пировард мақсади сифатида шахсни шакллантирадиган жараёндир.Тарбия жараёнининг энг асосий натижаси – ҳар томонлама ва уйғун камол топган юксак маънавиятли шахсни шакллантиришдир.Тарбия жараёни – тарбиявий ишлар, тадбирларнинг доимий ҳаракатдаги занжиридан иборат. Тарбиявий тадбирлар – турли хил моддий ва маънавий эҳтиёжларга жавоб берувчи тарбиявий мақсадларнинг ягона мажмуасига бўйсундирилган, бир-бири билан ўзаро ҳамкорлик қилувчи, ўзида бир бутун таълимни кўзда тутган тарбиявий таъсир мажмуидир. Таълим жараёни алоҳида дарслардан ташкил топгани каби тарбиявий тадбирлардан тарбия жараёни вужудга келади. Тадбирлар, тарбиявий ишлар – тарбия жараёнининг бир бўлагидир.

Тарбия мавзуси катта, кенг қамровли мавзу. Бу мавзу алоҳида ўрганишга молик. Унинг тарбиявий ишлар, тарбиявий ишларнинг манбалари, тарбиявий ишларни ташкил қилиш услублари, тарбиявий ишларни режалаштириш, уларни ташкил қилишнинг асосий қоидалари, тарбиявий ишларни ташкил этишни бошқариш, педагогик таъсир этиш усуллари ва бошқаларни ўрганиш, чуқур билиш, амалда қўллаш жуда муҳимдир.

Демак, тарбия ҳақида тушунчага эга бўлиш учун, аввало тарбия жараёнини моҳияти ва мазмуни, услубий қонуниятлари, шакллари, тарбия тамойиллари,услублари билан танишиш, ўрганиш лозим.Тарбия ҳар қандай жамият ва ҳар қандай мамлакат ҳаётида ҳал қилувчи аҳамият касб этади. Ёш авлоднинг, умуман жамият аъзоларининг тарбияси билан етарлича шуғулланмаган мамлакат турғунлик ва инқирозга маҳкумдир. Негаки, ўсиши ва ривожланиши учун ҳар қандай жамиятда ҳам моддий ва маънавий бойликлар

ишлаб чиқариш тўхтовсиз равишда юксалиб бориши лозим. Бунинг учун ёш авлод моддий ва маънавий бойликлар етиштиришни аждодлари даражасида, улардан ҳам яхшироқ, ишлаб чиқара билишлари керак. Ёш авлодда ана шундай моддий ва маънавий қобилиятларни шакллантира билиш учун эса, жамият узлуксиз равишда самарали фаолият кўрсатадиган тарбиявий институтлар тизимига эга бўлиши лозим.

Тарбия жамият тараққиётининг турли даврларида турлича изоҳлаб келинган. Шўро замонида ҳукмрон коммунистик мафкура тарбияга синфий ва партиявий ҳодиса сифатида ёндашишни талаб этган. Шунинг учун ҳам синфий жамиятда тарбия фақат синфий хусусиятга эга бўлади ва турли синфларнинг тарбияси бир-бирига қарама-қарши туради деган қараш қарор топган. Ҳолбуки, дунё илми, айниқса,Шарқ тарбияшунослиги ва ўзбек халқ педагогикаси тажрибаси тарбиянинг синфий кўринишга эга эмаслигини исбот этди. Шунингдек, коммунистик мафкура тазйиқи туфайли тарбияда ижтимоий муассасаларнинг ўрнига ортиқча баҳо берилди, бу жараёнда ирсий ва биологик хусусиятлар деярли ҳисобга олинмади.Шўролар педагогикасида тарбия орқали ҳар қандай инсонни истаган ижтимоий қиёфага солиш мумкин деган қараш ҳукмрон бўлганлиги учун ҳам унинг шахсини шакллантиришдаги ўрнига ортиқча баҳо берилди. Тарбияланувчи шахсининг тарбияга берилиш ёки берилмаслик хусусиятларининг ҳисобга олинмаслиги тарбиявий тадбирларга маҳлиё бўлишдек педагогик хатоликка олиб келди. Бунинг натижасида тарбия мақсадсиз бўлиб қолди, тарбияланувчиларга алоҳида шахс сифатида эмас, исталган ижтимоий йўналишга солиниши мумкин бўлган қиёфасиз тўда, оломон тарзида қараш қарор топди. Бу ҳол тарбиянинг самарасизлигига олиб келди. Чунки тарбиянинг асосий объекти бўлмиш шахс ва унинг ўзига хослик жиҳатлари унутилган эди. Шўро педагогик тизимидаги камчиликларнинг илдизи, асосан, мана шу ёндашув тарзига бориб тақалади.

Ўзбекистон мустақилликка эришгач, тарбия ва унга боғлиқ жараёнларга янги ҳамда соғлом педагогик тафаккурга таянган ҳолда ёндашув қарор топа бошлади. Уни изоҳлашда ғайриилмий синфий-партиявий ёндашувдан воз кечилди. Тарбиянинг миллийлигига алоҳида эътибор қаратилмоқда. Бунинг учун халқ педагогикаси бойликлари, ўзбек мутафаккирларининг педагогик қарашлари синчковлик билан ўрганилаётир. Натижада, Ўзбекистон педагогика фани ва амалиётида оила тарбиясининг ҳам, ижтимоий тарбиянинг ҳам ўзига хос ўрни борлиги тан олина бошланди. Шунингдек, тарбияда ирсий ва биологик омиллар ҳам ҳисобга олинадиган бўлди. Айни вақтда шахснинг шаклланишида тарбиянинг ўрнига керагидан ортиқ баҳо бериш ҳам барҳам топди. Бу ҳол тарбияга доир ҳодиса ва ҳолатларни тўғри изоҳлаш, тарбиявий тадбирлар тизимини тўғри тайин этиш имконини берди.

Айни пайтда тарбиянинг фаол иштирокчиларидан ОАВ фаолиятидаги бир ёқламаликка мойиллик сезилмоқда. Зотан, ОАВда кўпроқ ижобий материаллар берилаётгани ёшларда ҳаётга, жамиятдаги турли жараёнларга бир ёқлама, кўпроқ мақтов ва мақтаниш ҳиссини сингдириш хавфини туғдираётгандай.

Ижтимоий муҳит деганда инсоннинг яшаши ва ишлаши учун уни ўраб турган ижтимоий, моддий ва маънавий шарт-шароитлар тушунилади.Муҳит

кенг маънода (макромуҳит) ижтимоий-иқтисодий тизимни – ишлаб чиқарувчи кучлар, ижтимоий муносабатлар ва тартиб-қоидалар мажмуини жамиятнинг ижтимоий онг ва маданиятини ўз ичига олади.Тор маънодаги (микромуҳит) бевосита инсонни қуршаб олган оила, меҳнат, ўқув ва бошқа гуруҳлардан иборат.Ижтимоий муҳит шахснинг шаклланишига ва ривожланишига ҳал қилувчи таъсир кўрсатади.Айни вақтда инсоннинг ижодий фаоллиги, фаолияти таъсирида Ижтимоий муҳит ўзгаради, бу ўзгаришлар жараёнида одамларнинг ўзлари ҳам ўзгаради.Ижтимоий муҳит психологиясини таҳлил қилиш баробарида психология тушунчаси устида тўхталиш жоиз.Ижтимоий муҳит психологиясини таҳлил ва тадқиқ этганда, ана шу юқоридаги ҳолатлардан келиб чиқиб баҳолаш лозим бўлади. Ижтимоий муҳит психологиясига таъсир қилувчи омиллар турли хил бўлгани учун ҳам у ердаги ҳолат турлича бўлиши мумкин. У ердаги руҳий ҳолат ижобий ёки салбий бўлиши, ҳатто иккиланувчи ҳам бўлиши мумкин.

Ижтимоий муҳитнинг тарбия тизимида тутган ўрни ва роли, аҳамияти унинг психологик, руҳий ҳолатига бевосита боғлиқ. Ижтимоий муҳит психологияси қанчалик ижобий бўлса, тарбия жараёни шунчалик осон кечади, самарали бўлади ва аксинча.

ГЛОБАЛЛАШУВ ШАРОИТИДА ТИЛ ВА МАДАНИЯТ АЛОҚАДОРЛИГИ

Умид Мавлянов,
Гулистон давлат университети

Ҳар бир локал маданият ўз тил тизимига эга. Бу тил тизими унинг ташувчиларига бир-бири билан муомала қилиш имконини беради. Маданиятда тилнинг роли ва ўрни фақат бунда эмас. Тилнинг роли табиатнинг роли каби муҳимдир. Тилдан ташқарида маданият мавжуд бўлмайди, тил унинг пойдевори бўлиб, унинг ички асосини ташкил этади. Тил ёрдамида одамлар рамзларни, меъёрларни, одатларни, ахборотни, илмий билимларни, хулқ-атвор модделарини авлоддан-авлодга ўтқазадилар. Шу тариқа социализация – маданий меъёрларни ўзлаштириш, ижтимоий ролларни ёдлаш жараёни содир бўлади.

Фалсафа, маданият ва маданиятшуносликка оид адабиётларда тилнинг аҳамияти қуйидагича баҳоланади:

- тил – маданият кўзгуси, унда нафақат мавжуд, инсонни ўраб турган дунё, балки халқнинг менталитети, унинг миллий характери, анъаналари, урф-одатлари, ахлоқий меъёрлари, қадриятлари, дунё суврати акс этади;

- тил – маданиятнинг хазинаси, чунки у ёки бу халқ томонидан тўпланган барча билим, кўникмалар, моддий ва маънавий қадриятлар унинг тил тизимида – халқ оғзаки ижодида, китобларда, оғзаки ва ёзма нутқда сақланади;

- тил – маданият ташувчиси, чунки айнан тил ёрдамида маданият авлоддан авлодга етказилади. Инкультурация жараёнида болалар она тилини ўзлаштириб, унинг ёрдамида аждодлар тажрибасини ўзлаштириб оладилар;

- тил атрофдаги мавжудлик объектларини идентификация қилишга имкон беради, уларни таснифлашга ва дунё ҳақидаги маълумотларни тартибга солишга ёрдам беради;

- тил инсоннинг атроф-муҳитда адаптациялашувини осонлаштиради;

- тил объектлар, ҳодисалар ва уларнинг мутаносиблигини тўғри баҳолашга ёрдам беради;

- тил инсон фаолиятини ташкил қилиш ва тартибга солишга имкон яратади;

- тил – шахсни шакллантирувчи маданият қуроли, айнан тил орқали инсон ўзхалқининг менталитети, анъаналари, урф-одатларини, ҳамда дунёнинг ўзига хос маданий тасвирини қабул қилади ва бошқалар.

Тил, муомала ва ўзаро алоқ алмашувга бўлган қобилият инсонни бошқа тирик мавжудотлардан фарқлайди. Тил бўлмаганда, инсон ҳеч қандай кўникма ва малакаларга эга бўлмасди. Унинг хулқ-атвори инстинктлар томонидан тартибга солинган бўлур эди, ўзи эса бошқа ҳайвонлар муҳитидан ажралиб чиқмасди. Демак, тил айни пайтда маданият маҳсули ҳамдир, унинг муҳим таркибий қисми, маданиятнинг мавжуд бўлишининг шартидир.

Тил ва амалдаги дунё оралиғида инсон туради, яъни инсон – тил ва маданият ташувчисидир. Айнан инсон дунёни сезги органлари ёрдамида англайди ва қабул қилади, бунинг асосида дунё ҳақидаги ўз тасаввурларини яратади. Ўз навбатида, бу тасаввурлар тушунча, мулоҳаза ва хулосаларда маънога эга бўлиб, уларни бошқа одамларга етказиш мумкин бўлади. Шундай қилиб, амалдаги дунё ва тил оралиғида тафаккур туради.

Сўз предметни ёки трофдаги дунё ҳодисасининг ўзини эмас, балки инсон унинг онгида мавжуд бўлган ва ўз маданияти томонидан детерминация қилинган дунё суврати орқали нималарни ва қандай кўришини акс эттиради. Ҳар бир инсоннинг онги унинг индивидуал тажрибаси таъсири остида ҳамда ўтган аждодлар тажрибасини эгаллашга хизмат қиладиган инкультурация натижасида шаклланади. Тил – барча ўраб турувчи нарсаларни автоматик тарзда акс эттирувчи оддий кўзгу бўлиб эмас, балки дунёни кўра олишга имкон берувчи призма бўлиб хизмат қилади. Дунёнинг маданий суврати тил сувратидан бойдир. Бироқ айнан тил орқали дунёнинг маданий суврати амалга оширилади, вербаллашади, сақланади ва авлоддан авлодга етказилади. Тил, тафаккур ва маданият бир-бири билан шу қадар узвий боғланганки, улар амалда бир бутунликни ташкил қилади ва бир-бирисиз яшай олмайди.

Тил ва маданият ўртасидаги муносабатлар бир бутун ва бир қисм ўртасидаги муносабат сифатида қаралиши мумкин. Тил маданиятнинг бир қисми ва маданият қуроли сифатида тушунилиши мумкин. Шу билан биргаликда тил мустақил, семиотик тизим сифатида ҳам қаралиши мумкин. Ҳар бир тил ташувчиси – бир вақтнинг ўзида маданият ташувчиси ҳамдир. Шунинг учун тил белгилари маданият белгилари функцияларини бажариш қобилиятига эга бўла оладилар. Шунинг учун ҳам тил унинг ташувларининг маданий-миллий менталлигини акс эттира олади.

Сўзлар нафақат предмет ва ҳодисалар номлари, балки дунёнинг маданий суврати призмаси орқали ўтказилган амалдаги ҳаёт бўли, мазкур халққа оид

хусусиятларни акс эттиради. Спектрнинг битта қисмига қараган рус кўк ва мовий рангни кўрса, инглиз фақат мовий рангни кўради. Русларда «синий»-«голубой» сўзлари орқали ифодаланса, инглизларда фақат «blue» сўзи билан ифодаланди. Демак, тил инсонга дунёни кўра билишга имкон беради. Битта тушунча турли тилларда тилда ифодаланишнинг турли шаклларига эга бўлади. Шунинг учун чет тилини ўрганаётганимизда, биз ўзгалар дунё сувратининг бир қисми билан танишамиз, уни ўз она тилимиздаги суврат билан қиёслаймиз. Бу эса чет тилини ўрганишда қийинчиликларни туғдиради.

Тилнинг энг етакчи хоссаларидан бири унинг универсаллиги бўлиб, у инсонга тилни коммуникациянинг турли вазиятларида, жумладан, бошқа маданият вакиллари билан муомала қилишда тилдан муомала воситаси сифатидан фойдаланишга имкон беради. Тилнинг универсаллиги одамларга ҳам ички маданий, ҳам маданиятлараро муомалага киришишга имкон беради.

Маданиятлараро коммуникацияда бирон-бир ахборотни бир тилдан бошқа тилга ўгиришда муаммоларга дуч келинади. Турли тиллар яратадиган турли дунё сувратлари туфайли таржима қилишда тўғри таржимага эришиш қийин. У ёки бу тушунчасини ифода этиш учун бошқа тилда бундай тушунча эквиваленти топилмаслиги ҳам мумкин, шунинг учун айрим ҳолларда бу тушунчага яқин бўлган эквивалентлардан фойдаланилади. Демак, бундай атамалар билан белгиланган тушунча ва нарсалар мазкур маданият учун хос бўлиб, бошқа маданиятларда учрамайди ва уларни белгилайдиган атамалар ҳам йўқ бўлади. Масалан, рус тилида «эль», «виски» тушунчалари йўқ ва уларни белгилайдиган сўзлар ҳам йўқ. Ўз навбатида, инглиз тилида «блины», «борщ» деган тушунчалар ва сўзлар йўқ. Бундай тушунчалар бошқа тиллардан ўзлаштириб олган сўзлар ёрдамида ифодаланади.

Ҳар қайси тилнинг лексиконида лексик ўзлаштирмалар кўп эмас. Гап шундаки, сўзнинг маъноси фақат лексик тушунча (сўз денотацияси) билан ифода этилмай, кўп ҳолларда унинг лексик-фразелогик уйғунлиги ва коннотацияга (халқларнинг у ёки бу предметлар ҳақидаги маданий тасаввурлари) боғлиқ ҳам бўлади. Шунинг учун матнни фақат луғат ёрдамида тўғри таржима қилиб бўлмайди. Чет тилини ўрганиш жараёнида ва ундан муомалада фойдаланиш жараёнида сўзларни алоҳида ёдлаш эмас, балки уларнинг маъносига эътибор бериб ёдлаш зарур.

Масалан, русчаси «крепкий чай», ўзбекчаси «аччиқчой» («горький чай»), инглизчаси «кучличой» (strongtea) бўлади. Русчаси «сильный дождь», ўзбекчада “қаттиқ ёмғир” (ёки “кучли ёмғир”) инглизчасига «оғирёмғир» (heavyrain) бўлади. Демак, луғатёрдамидатаржимақилинганда, бундайлексик-фразеологиксўзларбирикмаси чет элликучунтушуниббўлмасдаражагаетишимумкин.

Юқоридагилардан келиб чиқадики, тил ўзаро мулоқот воситаси сифатида кишиларнинг ҳам бир миллат вакиллари ичида, ҳам глобал миқёсда, халқаро майдонда бошқа миллат вакиллари билан алоқаларини ўрнатиш ҳамда мустаҳкамлаш жараёнида етакчи ўрин тутади. Глобаллашув жараёнлари интенсивлашиб бораётган ҳозирги даврда миллий тилларни соф ҳолда сақлаб қолиш, шунингдек, халқаро майдонга чиқиш учун дунёда кенг тарқалган

тилларни ўрганиш жамият тараққиётини илгари сурилишида ёрдам бериши шубҳасиздир.

Хулоса қилиб айтиш мумкинки, тил ва унинг ўзига хос хусусиятлари унинг ташувчиси бўлган халқнинг маданияти, оламни кўришининг ўзига хосликлари, унинг менталитети каби жиҳатларига эгадир. Тил ва маданият ҳамиша ўзаро алоқадорликда ривожланган ва бу жараёнлар ҳануз давом этмоқда.

СИЁСИЙ МАДАНИЯТ ВА УНИНГ ИЖТИМОИЙ ФАОЛЛИКНИ КУЧАЙТИРИШДАГИ АҲАМИЯТИ

Ўрозов Ш.З., СамИСИ катта ўқитувчиси,
Аликулов С., СамИСИ МК-419 гуруҳ талабаси.

Ўзбекистонда бугунги кунда ёшларга эътибор кундан-кунга ортиб бормоқда. Буюк давлатни барпо этишга қодир баркамол авлод – мустақил инсонни тарбиялаш учун зарур бўлган барча иқтисодий, сиёсий ҳамда маънавий шарт-шароитлар мустақиллик йилларида яратилди, барча соҳаларда ёшлар ҳуқуқларини ҳимоя қилиш мақсадида тегишли ташкилий- ҳуқуқий асослар тўла шакллантирилди. Жамиятнинг сиёсий маданияти мураккаб тузилишга эга бўлиб, у турли хил гуруҳлар, қатламларнинг сиёсий онги ва маданияти орқали сиёсий муносабатларда ўзининг моҳиятини ифода этади. Ёшларнинг сиёсат субъекти сифатида, уларга хос сиёсий маданиятнинг миллий-маънавий негизларидаги ўзгаришларни ўрганиш мамлакатда эркин, демократик фуқаролик жамиятини қуриш вазифаларини амалга оширишда устувор аҳамиятга эга. Мустақил юртимизда ёшлар сиёсий маданиятининг миллий-маънавий негизларидаги ўзгаришлар соҳасида амалга оширилаётган ислоҳотлар давлат сиёсатининг устувор йўналишига айланди. Зеро, сиёсий маданият мамлакатимизда яшаётган ҳар бир фуқаронинг миллий ғоя ва мафкура асосида фаолият юритишини, ёшларни шахс сифатида камол топтириш, уларнинг ижтимоий-сиёсий фаоллигини ошириш, тараққиёт истиқболларини белгилаш нуқтаи назаридан долзарб вазифадир.

Мустақиллик юртимиз ёшларига иқтисодий, ижтимоий-сиёсий соҳадаги фаоллиги учун кенг имкониятлар яратди. Зеро, бугунги кунда ёшлар меҳнат ва ижтимоий-сиёсий фаоллигининг концептуал жиҳатларини илмий-назарий тадқиқ этиш, берилган имкониятни янги босқичга кўтариш борасида бир қатор муаммолар ҳам юзага келмоқдаки, уларни атрофлича ўрганиш вазифаси долзарб аҳамият касб этмоқда. Негаки, мустақилликни мустаҳкамлаш, биринчи навбатда, ёшларга, уларнинг меҳнат ва ижтимоий-сиёсий фаоллигига, ғоявий етуклигига ҳамда миллий ўзлигини чуқур англашларига боғлиқдир. Шужиҳатдан мамлакатимизда мустақиллик йилларида ёшлар фаоллигини ўрганиш ва уларнинг бу борадаги фаолиятини рағбатлантириш омилларини аниқлаш ҳозирги кунда барча ижтимоий-гуманитар фанлар олдига бир қатор долзарб вазифаларни қўймоқда.

Ёшларда сиёсий маданиятни шакллантиришда қуйидаги омилларга эътибор қаратиш лозим:

Биринчидан, ёшларнинг интеллектуал қобилиятларини ва имкониятларини юзага чиқариш муаммоси уларнинг меҳнат фаолиятида шахсий ва ижтимоий манфаатларини уйғунлаштириш, юрт тинчлиги, Ватан равнақи борасидаги саъй-ҳаракатларининг самарали механизмларини атрофлича ўрганиш ҳозирги кунда ижтимоий-гуманитар фанлар олдида турган долзарб масалалардан бирига айланган. Ёшларнинг ўзига хос хусусиятларини алоҳида ижтимоий демографик гуруҳ сифатида ўрганиш, уларнинг фуқаролик жамияти тараққиётидаги ўрнини аниқлаш, энг аввало, ижтимоий-сиёсий фаоллигини оширишнинг назарий-методологик асосларини, қонуниятларини ўрганиш зарур.

Иккинчидан, бугунги кунда ёшлар билан боғлиқ муаммоларни атрофлича ўрганиш учун уларнинг яшаш шароитлари, меҳнат фаолиятининг турлари, хулқи, турмуш тарзи, сиёсий, ҳуқуқий маданияти даражаси, ҳаётий мўлжаллари, саломатлиги, фуқаролик бурчларини бажариши, илмий-ижодий қобилияти, мустақил фикрлаш мезонлари билан боғлиқ жараёнларни илмий жиҳатдан тадқиқ этиш ҳар қачонгидан муҳим аҳамият касб этмоқда.

Учинчидан, ёшларнинг жамият тараққиётидаги ижтимоий-сиёсий, иқтисодий, ҳуқуқий, маданий ислоҳотларни амалга ошириш, бозор муносабатлари шароитида рағбатлантиришдаги айрим муаммоларни илмий-фалсафий жиҳатдан ўрганиш бугунги куннинг долзарб муаммоларидан бирига айланмоқда. Негаки, келажаги буюк давлат фуқароси бўладиган баркамол авлодни тарбияламасдан, унинг ижтимоий онги, сиёсий ва ҳуқуқий маданияти, ижтимоий ва бунёдкорлик фаолиятини янги босқичга кўтармасдан туриб бирон-бир соҳада барқарор тараққиёт ва иқтисодий ўсишга эришиб бўлмайди. Шу ўринда Президентимиз Ш.М.Мирзиёевнинг қуйидаги фикрини келтириш ўринлидир: “Маълумки, ёш авлод тарбияси ҳамма замонларда ҳам муҳим ва долзарб аҳамиятга эга бўлиб келган. Аммо биз яшаётган XXI асрда бу масала ҳақиқатан ҳам ҳаёт-мамот масаласига айланиб бормоқда”[207].

Тўртинчидан, бозор иқтисодиётига ўтиш жараёнида халқимиз фаровонлигини таъминлаш борасидаги барча амалий вазифаларнинг ечими кўп жиҳатдан фуқаролар, хусусан, ёшларнинг меҳнат ва ижтимоий-сиёсий фаоллиги, маънавий, ахлоқий етуклигига, уларнинг ҳуқуқий билим даражаси, имон-эътиқодига боғлиқдир.

Бешинчидан, мустақил давлатимизни дуёнинг энг ривожланган демократик давлатлари даражасига кўтариш масаласининг амалий ечими ҳам бугунги кун ёшлари зиммасига улкан масъулият юклаётгани билан боғлиқдир. Мустақиллик масъулиятини шакллантириш эса, энг аввало, таълим-тарбия ишларини янада самарали ташкил этиш, ёшларни илм-фан, илғор маданият, ҳозирги замон техника ва технологиялари ютуқлари асосида тарбиялашни талаб этади.

[207]Мирзиёев Ш.М. Миллий тараққиёт йўлимизни қатъият билан давом эттириб, янги босқичга кўтарамиз. –Т.: “Ўзбекистон”, 2018, I жилд, -Б.504-538.

Олтинчидан, фуқаролик жамияти ривожида ёшлар сиёсий маданиятини юксалтириш жараёни жамият маънавиятининг ажралмас таркибий қисмидир. Шу боис ёшларнинг маънавий-ахлоқий қиёфаси жамият ижтимоий ҳаётида рўй бераётган ўзгаришларга нисбатан муносабатлари айнан ижтимоий-сиёсий, иқтисодий, маданий-маънавий соҳалардаги йўналишлар имконият ва шарт-шароитлар таъсирида шаклланади. Юртбошимиз таъкидлаганидек: “Бугунги кунда Ҳаракатлар стратегияси доирасида “Ёшлар – келажак бунёдкори”, “Обод қишлоқ”, “Обод маҳалла”, “Ақлли шаҳар” каби кенг қамровли дастурларни амалга оширишда айнан ана шундай ташаббускор, ҳар бир масалага янгича ёндашадиган ўғил-қизларимиз фаол иштирок этаётгани, ҳеч шубҳасиз, барчамизни хурсанд қилади”[208]Шунга кўра, ёшларимизни миллий-маънавий қадриятлар асосида тарбиялаш, уларда ижодий фикрлайдиган мустақиллик тафаккурини ва дунёқарашини шакллантиришда янги педагогик ва ахборот технологиялари асосида таълим бериш, интернет имкониятларининг ижобий ва салбий таъсирини ўрганиш муҳим аҳамиятга эга.

Еттинчидан, ёшлар сиёсий маданиятини юксалтириш жараёнини фуқаролик жамияти тараққиёти сифатида ўрганиш XXI асрнинг умуминсоний фундаментал муаммолари деб эътироф этилаётган халқаро терроризм, диний экстремизм, сепаратизм ва наркоагрессия, ОИТС ва шу каби ёшлар тақдири учун ҳалокатли бўлган иллатларга қарши кураш олиб боришда муҳим ўрин эгаллайди. Негаки, айрим ёшларнинг турли хил диний экстремистик оқимларга кириб кетишининг сабабларидан бири ҳам ижтимоий-сиёсий жиҳатдан пассивлиги натижасидир.

Саккизинчидан, ёшлар ижтимоий фаоллигининг билиш жараёни ва ўрганишнинг бугунги кунда янада долзарблиги уларнинг касбий тайёргарлиги, хулқига, касб одобига, амалий фаолиятига ижобий таъсир кўрсатаётганини фалсафий-методологик жиҳатдан атрофлича ўрганиш яна бир муаммо, яъни айрим ёшларимизнинг хорижий мамлакатларда иқтисодий манфаат ҳамда фаровонлик излаб юришлари сингари ҳолатларнинг келиб чиқаётгани билан боғлиқдир. Бу борадаги мавжуд муаммоларнинг ечимини топиш борасида ҳукумат ва жамоатчилик саъй-ҳаракатларини уйғунлаштириш бугунги куннингдолзарб вазифалари

МАЪНАВИЯТ АЛИ САФИЙ ТАЛҚИНИДА

Умид Мавлянов
Гулистон давлат университети

Маънавий шаклланишимизда чуқур из қолдирган, “Ривожланган Уйғониш даври”, “Темурийлар Ренесанси” каби номлар билан тавсифланаётган Темур ва темурийлар даври халқимизга кўплаб даҳоларни етиштириб берди. Ана шу даврнинг кўзга кўринган вакилларидан бири – Фахруддин Али Сафий

[208]Мирзиёев Ш.М. Халқимизнинг розилиги бизнинг фаолиятимизга берилган энг олий баҳодир. –Т.: “Ўзбекистон”, 2018, II жилд, -Б.489-498.

(1463-1532\33) бўлиб, у ўз даврининг етук адиби, олими, дин ва давлат арбоби бўлган.

Али Сафий таълимни асосан Ҳирот мадрасаларида олиб, уни Самарқанд мадрасаларида ниҳоясига етказган ва Хожа Аҳрор Валий қўлидаги кўп йиллик тасаввуфий-ирфоний билимлар билан тўлдирган, етук арбоб бўлиб танилган. Биз қуйида унинг меросида алоҳида ўрин тутадиган маънавий-ахлоқий қарашлари тўғрисида тўхталамиз. Алломанинг маънавий-ахлоқий қарашлари жуда кенг, асосли ва мураккаб тизимга, мазмун, моҳият ва маънога эга. Биз бу ўринда уларнинг асосий жабҳа, йўналишларини санаб ўтиш билангина чекланамиз.

1. Расмий ислом, шариат – “Аҳли сунна вал жамоа” маънавияти ва ахлоқи. Асослари Қуръони карим, ҳадиси шарифлар (сунна), тафсир, сира ва мағозийлар, шариат қоида, талабалари ва меъёрлари. Отаси Воиз Кошифийнинг “Тафсири Ҳусайний” асари асосида, шунингдек, ўзининг “Ҳирз ул-амон мин фиттан ул-замон” асарида Қуръони каримнинг ҳарфлари, суралари, оятларининг юксак маънавий-ахлоқий ўрни, қиммати, шифобахшлиги, хос оятлар ва ҳадиси шарифлардаги маънавий-ахлоқий қадриятлар асосида шаклланган.

2. Дунёвий маданият, маънавият ва ахлоқ. Бу Али Сафий яшаган кейинги ўрта асрларда ҳам катта маъно ва кўламда “Илми адаб” – “Адаб илми” деб аталган. Али Сафий маънавий-ахлоқий қарашларининг бу жиҳати бизгача тўла ва мукаммал равишда унинг “Латойиф ут-тавойиф” ҳамда “Одобул асҳоб” асарларида етиб келган.

3. Тасаввуфий-ирфоний маънавият ва одоб-ахлоқ. Бу асосан Али Сафийнинг “Рашаҳот айн ул-ҳаёт” асарида тўла ва мукаммал баён этилган, концептуал хулосалаб берилган. Шунингдек, “Анис ул-орифийн фийл маваиз” – насиҳат, ваъз, оятлар тафсири, ҳадислар, қисса ва ҳикоялар ҳам мана шу гуруҳга киради.

4. Бевосита “Ахлоқ илми” билан боғлиқ маънавий-ахлоқий қарашлари асосан отасининг “Ахлоқи Муҳсиний” асари асосида, шунингдек, Форобий, Ибн Мискавайҳ ва Ибн Сино каби ўтмиш мутафаккирларининг ахлоқ илми назарияси ва муаммоларига оид таълимотлари асосида шаклланган.

Шу билан бирга, Али Сафий жамлаган ирфоний ибрат, мисоллар, ҳикматлар инсон эришадиган маънавий-ахлоқий камолот, борлиқ фақат мавҳум, илоҳий ёки жазбавий эмас, балки, жуда ҳам яққол ифодаласа, очиқ кўрсатса бўладиган ҳаётдаги воқеаларда намоён бўлиши мумкин. Аллома асослаган тасаввуфий-ирфоний тасаввурга кўра, инсонда энг аввало иккита маънавийлик мавжуд. **Биринчиси** – инсонга ота-онаси, табиат берган уйғунлик, жисмоний гўзаллик, таълим-тарбия, шунингдек, махсус санъатлар – амри маъруф, ваъз, хотиблик, адаб илми, турли санъатлар воситасида шаклланадиган маънавийликдан иборат. **Иккинчиси** – ҳаммага насиб этавермайдиган, Худо томонидан ато этиладиган тасаввуфий-ирфоний маънавиятдир. У ҳам ўз ўрнида муайян тизим – изчилликда шаклланади. Маънавиятнинг мазкур юқори шакли Аллоҳнинг ҳидояти, лекин у бевосита пир-муршид раҳнамолигида шаклланади. Маънавиятнинг бу юқори, юксак

шаклининг шаклланиши концепцияси, механизми ва ўзига хослигини Али Сафий ўз даври талабларига кўра асослаб беради: “...вужуди маънавий сўфиййа истилоҳларида валодати сонийя (қайта туғилиш)дин иборат турурким, ... Ва ул кишиким, бул вужуднинг партавидин онга асаре тушубтур. Бас, мажоз тариқи била ойтса бўлурким, онга вужуди маънавий ҳосил турур”. Али Сафий эътиқодига кўра, инсон маънавий камолоти икки йўл билан: бири фойдали меҳнат, касб-кор, деҳқончилик билан, бошқаси эса соф ирфоний риёзатлар, жидду-жаҳд билан эришилади.

Али Сафий нима учун дунёда инсон маънавий камолотга эришиши қийин кечади, деган савол қўйиб, мазкур саволга ҳам ижобий жавоб топиб бера олган.

Хулоса ўрнида шуни алоҳида таъкидлаб ўтиш мумкинки, ўз даврининг етук алломаларида бири бўлган Фахруддин Али Сафий маънавият, маънавий борлиқ ва маънавий камолот масалаларида инсоннинг меҳнати, ўз устида ишлаши орқали ижобий натижага эриршиш мумкинлигини кўрсатган. Шунингдек, аллома маънавият, унинг даражалари, моҳияти, вазифалари, қадриятларининг бутун мураккаблиги, долзарблиги билан яққол ифода эта олган. Унинг бу борада билдирган фикрлари эса ҳозирги кунда маънавий баркамол авлодни шакллантириш ишида ижобий натижалар бериши мумкин деб ҳисоблаймиз.

ИБН СИНОНИНГ ИЛМИЙ ФАЛСАФАСИ ТАВСИФИ Е.Э. БЕРТЕЛЬС ТАЛҚИНИДА

Туробов Б. Н.
СамДЧТИ Илмий тадқиқотлар, инновациялар ва илмий педагогик кадрлар тайёрлаш бўлим бошлиғи

Марказий Осиё шаҳарлари X асрга келиб муҳим илмий марказларга айланди ва бир қанча фанлар соҳасида катта муваффақиятларга эришилди. Бу ҳудуддаги фанлар нафақат халифалик, балки дунё миқёсида катта мавқега эга бўлди. Шу даврда Марказий Осиёдан табиий-илмий ва ижтимоий-гуманитар фанлар соҳасида буюк мутафаккирлар, алломалар етишиб чиқдилар.

Шу даврда нафақат Шарқ, балки Ғарб фанининг ривожланишига улкан таъсир кўрсатган йирик олим Ибн Сино (980-1037)дир. У Ўрта аср Европа олимлари орасида Авиценна номи билан машҳур эди. Шарқ манбаларида олимнинг номи ўрнига кўпинча мўътабар “Шайхур раис” (“Олимлар устози”) унвони фойдаланилган.

Ибн Сино ҳаётининг дастлабки йилларида унинг оиласи дунёвий илмларни эгаллашига катта аҳамият берди. Ибн Сино ёшлигидан бошлаб аниқ фанлар, шунингдек, ҳуқуқ ва илоҳиётни ўрганади. Аммо ҳамма фанлардан кўра кўпроқ уни фалсафа ўзига жалб қилди. “Дарбадар” устози Абу Абдулло ибн Иброҳим Нотилий раҳбарлигида иштиёқ билан Порфириянинг “Исагога”* асари, кейинчалик эса бирин-кетин мантиққа оид асарлар, Евклид геометрияси, Клавдий Птоломейнинг астрономияга оид катта трактати “Альмагест”* (“Мегелэ Синтаксис”)ни ўрганди. Антик давр файласуфи Порфирийнинг “Кириш” (“Введение” ёки “Введение к категориям”) асарини У асрда Ибасу

юнончадан сурён тилига таржима қилганганлиги, Форобий “Изагога” (мантиққа оид)си ва “Фалсафага кириш” асарига шарҳ ёзганлиги, Ибн Сино устози Абу Абдулло ибн Иброҳим Нотилий раҳбарлигида иштиёқ билан Порфирийнинг “Исагога” асарини ўрганганлигига асосланиб, бу файласуфнинг асарлари фалсафа ва мантиқ масалаларига бевосита алоқадор, деб ҳисобласак, ҳақиқатга тўғри келади. Марказий Осиёнинг қомусий олимлари файласуф ҳам бўлганликлари учун Порфирийнинг асарларига мурожаат қилганликлари бежиз эмас.

Ибн Синонинг устози Иброҳим Ноталий Гурганжга кетгандан кейин дарслар узилиб қолди. Ибн Сино вақтини бекорга ўтказмаслик учун, тиббиётни ўрганишга ўтди. Унга тиббиётдан Мансур Ҳасан ибн ал-Қамарий дарс берди. Бу илм ўсмирга жуда осон кўринди. Ибн Сино ўн саккиз ёшида бу соҳада нимани билиш мумкин бўлса ҳаммасини ўрганди.

Буюк табиб бўлиб етишган Ибн Сино ўзининг бутун бўш вақтини қадимги юнон фалсафасини ўрганишга бағишлади. Аммо фалсафа тиббиётни ўрганганидек унча осон кечмади. Ибн Синонинг ҳикоя қилишича, у Арасту “Метафизика”сининг арабча таржимаси қўлёзмасини топиб, уни қирқ марта ўқиб чиққан ва ҳатто ёд олган бўлса ҳам, аммо тушуна олмаган. Фақат Фаробийнинг бу китобга ёзган шарҳини ўқигандан кейингина бутун фалсафий адабиётлардан эркин фойдаланиш имкониятига эга бўлган.

Ибн Сино хусусан машҳур “Тиб қонунлари” (“Ал Қонун фи-т-тибб”, 5 жилдлик) номли асари билан шуҳрат топди. Бу асар тиббиёт фанларининг ўзига хос қомуси бўлиб, асрлар мобайнида Европа университетларида асосий қўлланмалардан бири сифатида фойдаланилди. Аммо Ибн Синонинг ўзи бу китобни муҳим ижод намунаси, деб ҳисобламаган. У ўз эътибори марказида фалсафа турганлигини, тиббиёт билан фақат тирикчилик мақсадида шуғулланганлигини таъкидлайди. [1;112 б.]

Файласуф олим И.М. Мўминов: “Ибн Синонинг араб тилида ёзган “Ал-қонун фитт тибб (“Тиб қонунлари), “Китоб аш-шифо (“Даволаш китоби”), форс-тожик тилида ёзилган “Донишнома” каби асарларида унинг табиий-илмий ва фалсафий қарашлари баён этилган”,- деб ёзади. [2;44 б.]

Ибн Синонинг фалсафага бўлган қизиқиши унинг машҳур “Қонун” ида ҳам акс этди. Бу китоб фақат амалиёт учун қўлланма эмас, балки тиббиёт фалсафаси ҳамдир. Е.Э.Бертельснинг буюк мутафаккир фалсафасини тиббиёт фалсафаси, деб эътироф этганлиги унга берилган муносиб баҳодир. Унинг тиббиёт фалсафасида қадимги Юнон ҳакимлари Гален, Гиппократнинг қарашлари, Шарқ тиббиётининг баъзи унсурлари, Афлотун, Арасту фалсафаси ўзига хос тарзда уйғунлашади. Бизнинг назаримизда тиббиёт билан шуғулланган бирорта олим Ибн Сино каби фалсафий маммолар билан бунчалик жиддий шуғулланмаган бўлса керак.

Маълумки, адабиётларда Шарқ перепатетизми* ал-Киндийдан бошланади, деган фикрлар мавжуд. Бунга мусулмон фалсафасининг йирик вакиллари, бутун дунёга машҳур қомусий олимлар аль-Форобий, Ибн Сино ва Ибн Рушд [3;137б.] мансуб, деб ҳисобланади*. Шуни таъкидлаш жоизки, Е.Э.Бертельс, Форобийнинг илмий ижодини аслиятдан узоқ ва тақлид қилиш,

деб қараш керак эмас, [4;112 б.] деган эди. Шу билан бирга шарқшунос олим Форобийни соф перипатетик эмас эди, деган фикрни ҳам билдиради. Шу нуқтаи назарга асосланиб айтиш мумкинки, Ибн Сино Арасту асарларини чуқур ўрганган бўлса ҳам уни оддий шарҳловчи ва тақлидчиси, деб ҳисоблаш тўғри бўлмайди. Чунки Ибн Синодан мерос бўлиб қолган 280 дан ортиқ асарлардан 50 таси тиббиётга, 40 дан зиёдроғи табиий ва ижтимоий соҳаларга, 3 та рисола мусиқага, 185 таси фалсафа, мантиқ, психология, ахлоқ-одоб ва ижтимоий масалаларга тааллуқлидир. [5; 119 б.]. Демак, Ибн Сино тиббиётга оид масалаларни фалсафа нуқтаи назаридан таҳлил қилди. Мутафаккирнинг тиббиёт билан шуғулланиши унинг фалсафий қарашлари характери ва мазмунига ўз изини қолдирди. Шунинг учун асарларининг кўпчилиги нафақт инсон жисмини балки руҳини даволашга бағишланган.

Ибн Синонинг фалсафий асарларининг сони, тиббиётга оид асарларига қараганда анча кўпдир. Улар икки гуруҳга бўлинади: 1). Кенг оммалаштиришга мўлжалланган ишлар (асарлар); 2). Фақат яқин шогирдлар учун ёзилган асарлар. Буларда у бебаҳо фикрларини шогирдларига ҳавола қилди. Сўнгги гуруҳга оид асарларидан бирида китобхонга мурожааат қилган Ибн Сино, мен уларни (сирларни-Е.Б.) энг яқин шогирдларимга ўргатиш учун очдим... Лекин таълимотимни тан оладиган дўстларим ва шогидларимга ушбу қоидаларни камолотга етмаган ва динга қарши чиқувчи кишиларга маълум қилиш, уларнинг номани (мурожаани) ўқиш ёки уни бирор-бир ишончли бўлмаган жойда сақлашини таъқиқлайман, деб ёзади. [6;117].

Айниқса, Ибн Синонинг ҳаммабоп фалсафий асарларидан “Китоб аш шифо” кенг миқёсда машҳур бўлди. Бу ягона ғоя билан суғорилган ва бир тамойил асосида яратилган илмий иш тўпламидир. У бутунлай тугалланган қуйидаги қисмлардан иборат: мантиқ, физика, метафизика ва математика. Кейинчалик уларга астрономия, Евклид асарларининг қисқартирилган баёни, арифметика, мусиқа қўшимча қилинди, яна охирида зоология ва ботаника киритилди. Бу тўплам мазмуни бўйича Арастуникига ўхшаш тўпламнинг янги ишланмасидан иборат эди. Кейинчалик Ибн Сино бу тўпламнинг асосий ғояларини “Нажот китоби” да баён қилди. Бу китобда янги платончиликнинг кучли таъсири анча сезилади. Қадимги юнон файласуфи Афлотун назариясига кўра, олам севги асосида вужудга келади ва шу қонуният билан ҳаракатланади. Файласуф олим Н.Комиловнинг эътироф этишича, “Афлотун - Ибн Сино таълимотининг сўфиёна муҳаббатга яқинлиги шундаки, ҳар икки оқим тарафдорлари ҳам муҳаббатнинг қуйидан юқорига қараб ривожланиб боришини тан оладилар ва Олий даргоҳ ҳузури ҳаёти покликда кечган бузургвор шахсларга насиб бўлишини таъкидлайлилар”.[7;55-56 б.].

Ибн Синонинг “Инсоф китоби” (“Книга справедливости”)даги муқаддиманинг сақланиб қолган парчасида Аристотелни танқид қилади ва бу китобдаги янги фикрларнинг ҳаммаси асл ва юнонлардан ўзлаштирилмаган, деб таъкидлайди. Ибн Сино мантиққа оид қарашларида Арастунинг таълимотини тиклабгина қолмасдан, уни ижодий ривожлантирди ва янги ғоялар билан бойитди. Аммо шу билан бирга мутафаккир Аристотелнинг мантиқий қарашларида маълум бир камчиликлар, ноизчилликлар ҳам мавжудлигини

англади. Айниқса, бу Арастунинг силлогизм назарияси аҳамиятини бўрттиришда яққол намоён бўлган эди. Ибн Сино силлогизмлар тўғрисидаги таълимотида Арастуга қараганда анча олдинга қараб кетди. У Арастунинг силлогизмлар таснифини такомиллаштирди. Бундан ташқари Ибн Сино шартли (гипотетик) силлогизмлар назариясини ривожлантирди. Мутафаккир силлогизмлар таснифига ўзининг фалсафа, илоҳиёт ва диннинг мутаносиблигини тушуниши нуқтаи назаридан ёндашди.

Ўзининг сўнгги китоби “Ишорат китоби” (Книга указаний)да олим деярли бутунлай Арасту билан алоқани узади. Ҳақиқатдан ҳам қомусий олим Ибн Сино ҳаётининг сўнгги йилларида Аристотелнинг назарияларига қониқиш ҳосил қилмасдан, ўзининг тафаккур методини топишни ўйлаган ва бунинг учун янги мантиқни яратишга ҳаракат қилган.

Фойдаланилган адабиётлар:

1 Е.Э.Бертельс. История персидско – таджикской литературы. Издательство Восточной литературы. Отв.ред. И.С.Брагинский. Избранные труды. М., Том.1.

2.И.М.Мўминов. Ўзбекистонда табиий-илмий ва ижтимоий-фалсафий тафаккур тарихидан лавҳалар. “Фан” нашриёти. 1999.

3.В.Ю. Васечко, С.П. Пургин Древняя и средневековая восточная философия. Учебное пособие. Екатеринбург. Издательство Уральского университета. 2017.

4.Е.Э.Бертельс. История персидско – таджикской литературы. Издательство Восточной литературы. Отв.ред. И.С.Брагинский. Избранные труды. М., Том.1.

5. Фалсафа: энцеклопедик луғат/ЎзР ФА И.Мўминов номидаги фалсафа ва ҳуқуқ институти.-Т.: “Ўзбекистон миллий энцеклопедияси” Давлат илмий нашриёти, 2010.

6.Е.Э.Бертельс. История персидско – таджикской литературы. Издатель ство Восточной литературы. Отв.ред. И.С.Брагинский. Избранные труды. М., Том.1. стр.117.

7. Нажмиддин Комилов. Тасаввуф. Тошкент. Мовароуннаҳр-Ўзбекистон”. 2009.

Изоҳлар:

* Исагога - турлича талқин қилинади, аммо аслида бу ном “қонунга кириш” маъносига эга. У Византия ҳуқуқий тўплами ҳисобланади. Бу тушунчани кўпроқ мантиқ билан боғлаш ҳолатлари ҳам мавжуд. (Масалан, “Категорияларга кириш” ёки “Бешта умумий тушунчар ҳақида”).

*Альмагест - Клавдий Птоломейнинг мумтоз асари номи бўлиб, Юнонистон ва Яқин Шарқ астрономик билимларнинг тўлиқ мажмуидан иборат эди. Бу асар ўн уч аср давомида астрономик тадқиқотларнинг асоси бўлди.

*(сайр вақтида бажарилган) миллоддан аввалги 335 йилда Афинанинг шарқий қисмида (Ликейда) ташкил этилган бу мактабда, одатда Аристотель фалсафасининг мухлислари сайр чоғида фалсафа билан шугулланишган. Перепатетиклар мактаби аристотелчилик анъаналарини давом эттиришда фалсафа тарихида катта аҳамият касб этади.

* философской мысли было столь велико, что привело к созданию собственно восточной перипатетической школы, представленной такими выдающимися мыслителями,

как аль-Кинди, Закарийа ар-Рази, Абу Наср(56) Фараби, Абу Райхон Беруни, Ибн-Сина, Фахриддин Рази, Джалалиддин Дивани и др. (57)

СИЁСИЙ-ҲУҚУҚИЙ ЕТУКЛИК ВА ҒОЯВИЙ КУРАШЧАНЛИК

Ўрозов Ш.З., СамИСИ катта ўқитувчиси

Ёшларда сиёсий-ҳуқуқий етуклик ва ғоявий курашчанлик фазилатларини шакллантириш жамият тубдан янгиланаётган, турмуш тарзимиз жиддий равишда ўзгараётган бир пайтда муҳим аҳамиятга эга. Бироқ, инсон қалби, ҳиссиёти, туйғуси ва руҳияти билан боғлиқ бўлган бу мураккаб жараёнда энг аввало инсоннинг ўзи ким, у қандай жонзот, инсон феномени нималардан иборат?, - деган саволларга жавоб топмоғимиз лозим.

Инсон – бутун моҳияти билан ижтимоий ҳодиса. У қанчалик хусусий, алоҳида қадрият бўлмасин, ўз феъл-атвори, қарашлари, жамиятда тутган ўрни ва ижтимоий тараққиётга боғлиқлиги жиҳатидан умумийдир. Ана шу нуқтаи назардан қараганда, биз алоҳида воқелик сифатида ҳар бир инсоннинг жамият тараққиётига қўшадиган ҳиссасини, ўтказадиган таъсирини эътиборга олмоғимиз лозим.

Инсон ижтимоий табиатига кўра, ўз турмуш тарзини ўзи йўлга қўяди, ўзини-ўзи бошқаради. Ўй-хаёллари, орзу-умидлари ва мақсадларини рўёбга чиқариш жараёнлари орқали мавҳум ҳолатларни реал воқеликка айлантиради. Яхшилик ва ёмонлик, сахийлик ва бахиллик, муҳаббат ва нафрат инсон оламининг бутун моҳиятини белгилайди. Бошқача қилиб айтганда, инсон ўзини ўзи мувофиқлаштириб турадиган, ўзини ўзи тиклайдиган, ўзини ўзи йўлга соладиган, шакллантирадиган мураккаб, олий даражадаги яхлит тизимдир. Ана шу ҳолатнинг ўзи ҳар бир инсондан маънавий баркамолликка, руҳий тозалик ва ахлоқий етукликка узлуксиз равишда интилиб яшашни тақозо этади.

Президентимиз Ш.М.Мирзиёев таъкидлаганидек: “Ёшларимизнинг ҳаётий муаммоларига янада кўпроқ эътибор қаратиш, уларга мос бўлган замонавий иш ўринларини кўпайтириш, эзгу интилиш ва ташаббуслари, инновацион ғояларини қўллаб-қувватлаш, ёш авлодимизнинг ижтимоий-маиший шароитларини яхшилаш бундан буён ҳам барча даражадаги давлат идораларининг энг асосий, ҳал қилувчи вазифаси бўлиб қолади”[209].

Воқеа-ҳодисаларга бефарқлик, жамият ишига аралашмаслик, ўз истиқболига ва иқболига лоқайдлик ҳар қандай одамнинг инсоний имкониятларини чеклаб қўяди, фаол ҳаётий позиция барҳам топади, кишида руҳий синиқлик, маънавий тушкунлик, тобелик ва мутелик иллатлари чуқур илдиз отади, натижада руҳий жиҳатдан майиб-мажруҳ, маънавий жиҳатдан ношуд-нотавон кишилар жамияти шаклланиши мумкин.

Сиёсий-ҳуқуқий етуклик ва ғоявий курашчанлик фазилатларига эга бўлган ҳар қандай шахс ана шундай иллатлардан фориғ, жамиятда ўз ўрни ва мавқеига эга бўлган инсон сифатида ўзини намоён этади. Бундай фуқаро

[209]Мирзиёев Ш.М. Халқимизнинг розилиги бизнинг фаолиятимизга берилган энг олий баҳодир. –Т.: “Ўзбекистон”, 2018, II жилд, -Б.495.

маънавий жиҳатдан қудратли, ахлоқий жиҳатдан баркамол, маърифий жиҳатдан юксак савияли, ўзини, ҳаётини, оиласини ва яхлит жамиятни асрай биладиган, ҳимоя қила оладиган, уни ривожлантиришга қодирлик салоҳиятига эга бўлади.

Ҳар қандай шахс алоҳида ва бетакрор қадрият, индивидуал воқелик. Ватан эса қадрият сифатида ундан устун туради. Чунки ҳар бир шахс ўзи учун қадрият, Ватан эса бутун бир миллат, халқ, унинг бутун ўтмиши ва келажаги билан боғлиқ бўлган олий қадрият ҳисобланади. Шунинг учун ҳамма нарсадан устун туради. Мафкуравий-ғоявий курашчанлик индивидуал ва умумий қадриятларнинг халоскори, ҳимоячиси бўлиб, ғоявий курашчанлик туйғусига айланмоғи лозим.

Мафкуравий-ғоявий курашчанликниҳосил қилишнинг асосий кўринишлари энг аввало юрт тинчлигини сақлаш, тарихий хотирага эгалик ҳисси, Ватанга садоқат, ўзликни англаш туйғуларида ўз аксини топади. Бундай фазилатга эга бўлган шахс энг аввало мустақил фикрлайдиган, ўз куч ва имкониятларига қатъий ишонадиган, ислоҳотлар моҳиятини чуқур тушунган ва мустақилликни олий қадрият даражасида англаган одамдагина пайдо бўлиши мумкин. Бундай шахс “Ана шу Ватан меники. Ватан бу-мен. Чунки шу Ватанда, шу азиз тупроқда аждодларим ҳоки ётибди, уларнинг муқаддас руҳи менинг жисмимда, жонимда, қонимда яшаяпти, уни асраш, авайлаш ва келгуси авлодга бус-бутунлигича етказиш менинг ўтмиш аждодларим олдидаги бурчим, келгуси авлодлар олдидаги муқаддас вазифам”, деган фикр билан яшайди.

Кучли мафкуравий иммунитетга эга бўлган шахсда табиий равишда иммунитетнинг фаол ҳолати, ғоявий курашчанлик туйғуси ўзини ёрқин намоён этади. Бундай одам безовта-ю беором, беҳаловат яшайди. Ғоявий курашчанлик фазилатлари энг аввало тажовузкор таҳдидларга, маънавий-мафкуравий курашларга тайёрлик, глобаллашувнинг салбий кўринишларига муросасизлик, диний экстремизм ва халқаро терроризмнинг моҳиятини чуқур англаш, маданиятлараро интеграция ёки “оммавий маданият” таҳдидига қарши тура оладиган аниқ ғоявий ва мафкуравий таянчга эга бўлмоғи лозим.

Ушбу мақсадга эришиш учун қуйидаги вазифалар амалга оширилиши лозим:

- Миллий ғоянинг туб мазмун-моҳиятини, унинг жамият ҳаётидаги долзарблигини янада тўлароқ тушунтириш;
- Ёшлар онгида озод шахс ва эркин фуқаронинг асосий жиҳатларини шакллантирган ҳолда уларни мустақил фикрлашга ўргатиш;
- Мафкуравий иммунитетнинг мазмун-моҳияти ва уни ташкил этувчи таркибий қисмлари билан ёшларни кенгроқ таништириш;
- Дунёнинг сиёсий-мафкуравий манзараси, унда кечаётган ғоявий курашлардан кўзланган туб мақсад-манфаатларнинг асл қиёфасини очиб бериш;
- Ёшларга мустақилликни мустаҳкамлаш, жамият ҳаётининг турли соҳаларида амалга оширилаётган ислоҳотларнинг туб моҳиятини ёритиб берган ҳолда улардаги Ватанга садоқат туйғуларини янада мустаҳкамлаш;

- Ёшларда тарихий хотира, маданий меросга ҳурмат, миллий ўзликни англаш туйғуларини мустаҳкамлаган ҳолда уларда ўз куч ва имкониятларига таяниб яшаш ҳиссини шакллантириш;

- Ёшларда маънавий-мафкуравий таҳдидларга, “оммавий маданият” ниқоби остидаги турли хил хатти-ҳаракатларга нисбатан доимо огоҳ, сезгир ва хушёр бўлиш кўникмаларини шакллантириш;

- Глобаллашувнинг мазмун-моҳиятини ёритган ҳолда бу жараённинг ҳам ижобий, ҳам салбий томонларини таҳлил қилиш;

- Диннинг асл инсонпарварлик моҳиятини асраш, унинг маънавий-маърифий салоҳиятини жамиятдаги барқарорлик, ижтимоий ҳамкорлик, конфессиялараро ҳамжиҳатликни мустаҳкамлашга йўналтириш борасидаги ишларда тадрижийликни таъминлаш;

- Давлатимизнинг виждон эркинлиги соҳасида олиб бораётган сиёсатини ҳамда унинг амалий натижаси бўлмиш, қарор топган диний бағрикенглик муҳитини ёшлар орасида кенг ёритишга қаратилган тадбирларнинг самарадорлигини ошириш;

- Турли миллат ва дин вакиллари орасида тотувликни мустаҳкамлаш томон қаратилган тадбирларнинг ҳозиржавоблиги ва таъсирчанлигини ошириш;

- Фикр қарамлиги, тафаккур қуллиги, манқурт тушунчаларининг мазмун-моҳиятини, уларнинг жамият ҳаётидаги зарарли жиҳатларини тарихий-бадиий асарлар орқали тушунтириб бериш;

- Соғлом фикр ва дунёқарашга эга бўлган кадрларни тайёрлаш, уларнинг салоҳиятини ватан равнақи, юрт тинчлиги ва халқ фаровонлиги йўлида сафарбар қилишга, навқирон авлодда ватанпарварлик туйғуси, юксак маънавий-ахлоқий фазилатларни шакллантиришга кенг эътибор беришдан иборат.

Замонавий илмий сиёсий таҳлилларда глобаллашув ва ёшлар дунёқараши тушунчаси тобора кўп ишлатилиши юз бермоқда. Аммо мафкуравий иммунитет ва ғоявий курашчанликни шакллантириш мавзуси доирасидаги илмий муаммоларни тадқиқ этишнинг ривожланиш босқичлари, унинг ўзбек миллий сиёсий-фалсафий мактабида тутган ўрни, ривожланишга хос белгилари, хусусиятлари ва қонуниятлари етарли даражада ўрганилмаган ва кўплаб долзарб илмий муаммолар, унинг мукаммал технологияси борасидаги масалалар Республикамизнинг илмий жамоатчилигида ўта муҳим илмий муаммолар билан боғлиқ ҳолда ҳали ўз ечимини тўлиқ топмаган.

Сиёсий-ҳуқуқий ва мафкуравий-ғоявий курашчанлик фазилатларини шакллантиришда – ҳар бир озод шахс ва эркин фуқаро учун объектив билимларга эга бўлиш муҳим аҳамиятга эга. Бугунги замонда инсон маълум кучларнинг манфаатларига хизмат қиладиган турли маъно-мазмундаги мафкуравий кучларнинг доимий таъсирини сезиб яшайди.

ШАРҚ УЙҒОНИШ ДАВРИ ФАЛСАФАСИ ВА ҒИЁСИДДИН ЖАМШИД КОШИЙНИНГ ИЛМИЙ ФАОЛИЯТИ [XIV-XVIII АСРЛАР]

Чориев Н. К.
Самарқанд давлат тиббиёт институти,
Гуманитар ва ижтимоий - иқтисодий
фанлар кафедраси ўқитувчиси.

Шарқ Уйғониш даври фалсафаси - XIV - XVIIIасрлар орасида давом этган бўлиб, бу даврда Марказий Осий мамлакатларида Темурийлар [1370 - 1507], Шайбонийлар [1507 - 1599], Аштархонийлар [1599 - 1753] ва Ҳинд Темурийлари [1508 - Ҳирот - 1526 - 1858] давлатлари ҳукмронлик қилган. Бу даврда илмий - маданий тараққиёт ўзининг энг юксак даражасида ривожланиб борди. Бу тарихий даврда Марказий Осиё мамлакатлари ва бир қатор мусулмон давлатларини босқинчилик йўли билан мустамлакаси таркибига бўйсиндирилган муғуллар сулоласига Амир Темур [1336 - 1401] қарши курашиб, уларни бу ўлкадан батамом сиқиб чиқариб, бевосита Соҳибқирон Амир Темур раҳбарлиги ва ташаббуси билан марказлашган Темурийлар давлати ташкил қилинди. Амир Темур ўз давлатини шу даврдаги конституцион характерга эга бўлган адолат принципи ва қонун устуворлиги ғояси асосида идора қилиш мақсадида, «Темур тузуклари» номли қонунномасини яратиб, унда «Куч адолатда!» ва «Рости расти!» [Рост сўзлашсанг қутуласан!], - деган шиорларини татбиқ этди.

Амир Темур таклифи ва фармонига биноан, Шарқ мусулмон мамлакатларининг турли ўлкаларидан олиму фузало, санъат ва ҳунар аҳлини Самарқанд ва Бухоро шаҳарларига даъват этиб, бу ўлкада илму фан марказлари ва турли нодир меъморий обидалар қурдириб, инсоният тарихида мерос қилиб қолдирилди.

Айни шу даврда Марказий Осиё мамлакатида нақшбандия тариқатининг асосчиси Шайх Баҳоуддин Нақшбанд [1318 - 1389] томонидан исломий тасаввуф тариқатларидаги нуқсонларни ислоҳ ва бартараф этилиб, хожагон тариқатини янада такомуллаштириб, унда учта охирги мақомотни қўшиб комил инсон - валиюллоҳ мақомотини ўн бир мақомга етказиб, нақшбандия тариқатини асослади ва унда тариқатни замонавий тараққиёт билан уйғунлаштириш мақсадида «Дил ба ёру даст ба кор!» [Кўнгил Аллоҳга, қўл ишда бўлсин!] шиори талқин қилинди. Бу ғоя ўрта асрлардаги Темурийлар давлатининг асосий ва марказий сиёсий мафкураси даражасида кўтарилди. Бу ғоя Шарқ Ренессанс даври тараққиётининг моҳиятини ташкил этган буюк ғояга айланди.

Шарқ Уйғониш даври фалсафасининг илмий таснифи. Шарқ Уйғониш даври тараққиёти [XIV - XVIII асрлар] да:

Диний илмлар соҳасида: Муҳаммад Шариф Шаҳрисабзий [XVI аср],

Тасаввуф тариқатлари бўйича: Баҳоуддин Нақшбанд [1318 - 1389], Хожа Аҳрор Валий [1404 - 1490], Махдуми Аъзам [1461-62 - 1542 [949 ҳ.] [8:7] ва бошқалар;

Илм ва фалсафа бўйича: Аллома Саъдиддин Тафтозоний [1322 - 1390], Миршариф Жузжоний [1340 - 1413], Мирзо Улуғбек [22. 03. 1394 - 25. 10. 1449], Ғиёсиддин Жамшид Ал - Коший [вафоти 1440], Қозизода Румий [1360 - 1437], Али Қушчи [1402 - 1474], Муиниддин Коший [XV аср], Низомиддин Ал - Биржандий [XV аср], Мирим Чалабий [вафоти 1525], Камолиддин Беҳзод [1450 - 1536], Ҳусайн Воиз Кошифий [1440 - 50 - 1505], Мирхонд [1433 - 24. 2. 1498], Хондамир [1475 - 1535] ва бошқалар; [4:46 б.]

Бадиий адабиётга оид: Ҳофиз Шерозий [1325 - 1388], Лутфий [1336 - 1465], Абду Раҳмон Жомий [1414 - 1492], Алишер Навоий [9. 02. 1441 - 3. 01. 1505], Заҳириддин Муҳаммад Бобур [1483 - 1530], Сайидо Насафий [1634 - 1711], Зебуннисо [1639 - 1702], Мирзо Абдулқодир Бедил [1644 - 1721], Бобораҳим Машраб [1657 - 1711] ва бошқалар нодир ва ўлмас асарлар ижод қилиб, инсоният тамаддуни ва илмий тафаккури хазинасини бойитишда муносиб ҳисса қўшганлар. [4: 36-37 б.]

Темурилар давлатининг илм - фан тараққиёти ўзининг энг олий босқичи даврида Уйғониш даврининг буюк астрономи Ғиёсуддин Жамшид Коший шахсияти шаклланиб, инсоният илмий - фалсафий тафаккурининг ўзгариши ва ривожига ижобий таъсир этган.

Ғиёсиддин Жамшид Коший [1365-1429] - Шарқ Уйғониш даври фалсафасининг йирик вакили, буюк мутафаккир, файласуф ва энциклопедист олимибўлиб, 1365 йилда Эроннинг Кошон шаҳрида Масъуд ибни Маҳмуд номли табиб оиласида дунёга келди. Унинг асли исми Жамшид бин Масъуд бин Маҳмуд Табиб Кошоний бўлиб, Ғарб мамлакатларида «al-kashi» номи билан шўҳрат қозонган. У ёшлигиданоқ, диний илмлар: калом, ҳадислар, тасаввуф илмлари билан бирга, дунёвий фанлар: математика, физика, астрономия ва фалсафа илмларини ўрганишга шавқ - завқ билан ёндашиб, тез орада математика ва астрономия фанлари бўйича илмий изланишлар олиб боришга киришди. Ғиёсиддин Жамшиднинг ҳаёти ва фаолияти ҳақида манбаларда кам маълумотлар келтирилган бўлиб, унинг отасига йўллаган иккита мактуби ва Амин Аҳмад Розийнинг «Ҳафт иқлим» [«Етти иқлим»] китобида ёзилган маълумоти бироз масала ечимини очишига ёрдам беради. Бошқа далиллар унинг асарларидан кетирилган бўлиб, асосан унинг фақат илмий математик ва астрономик назарияларини исботлаш учун келтирилган. У ўз ватани Кошонда математика ва астрономия илмиларига оид бир неча асарларини ёзиб, тез орада мусулмон мамлакатлари халқи орасида машҳур олим сифатида машҳур бўлди. Тез орада астрономик кузатишлар ва илмий изланишлари туфайли 1413 йилда Насриддин Тусийнинг «Зижи Элхоний» асарини таҳлил қилиб, уни мукаммаллаштириш мақсадида, «Зижи Хоқоний» дар такмили «Зижи Элхоний» [«Зижи Элхоний»нинг такмили ҳақида «Зижи Ҳоқоний»] номли астрономик асарини битиб, Ҳирот ҳокими Шоҳрух Мирзога тақдим этди. У мазкур астрономик асарни янада чуқур илмий изланишлар билан бойитиш мақсадида, 1413 йилда Ҳирот ҳокими Шоҳрух Мирзодан янги замонавий расадхона қуриб беришни таклиф этади. Шоҳрух бу ишни маърифатпарвар олим Мирзо Улуғбек бажаришини таъкидлаб, уни Улуғбек ҳузурига юборади.

Ғиёсиддин Жамшид Коший 1417 йилда Самарқанд шаҳрида Улуғбек ҳузурига келиб, у билан маслаҳатлашиб, Мирзо Улуғбекнинг эътиборига сазовор бўлди ва Самарқанд расадхонасининг қурилиши ва унинг илмий раҳбарлигини ўз зиммасига олди.

Ғиёсиддин Жамшид Улуғбек раҳбарлигида Самарқанд валоятидаги Чўпон - ота қишлоғининг Кўҳак теппалигида ўз даври талабига муносиб бўлган замонавий расадхона қуришга киришади. Бу ишда ўзининг илмий раҳбарлигида Мирзо Улуғбек, Мавлоно Мирам Чалабий, Қозизода Румий, Мавлоно Али Қушчи ва бошқа математика ва астрономия соҳалари бўйича етук астроном олимлар қатнашиб, шу даврдаги нисбатан энг мукаммал астрономик асар бўлган «Зижи Курагоний» асарини тузганлар.

Самарқанд расадхонасининг лойиҳаси. Улуғбек ҳукмронлиги даврида Самарқанд расадхонасининг лойиҳасини чизиш устида астроном олимлар ўртасида муаммо пайдо бўлди. Ниҳоят Мирзо Улуғбекдан бу лойиҳани чизиш учун Мавлоно Шарафуддин Яздийни Самарқандга таклиф этиб, кетиришни таклиф этдилар. Улуғбек Мавлоно Шарафуддинга мактуб йўллаб, Самарқанд шаҳрига ташриф буюриши ва Самарқанд расадхонасининг лойиҳасини чизишга ёрдам беришини сўрадилар. Бу ҳақда Дарвешали Чангий [туғилган йили ва вафоти номаълум] ўзининг «Тўҳфат ус - сурур» [XVII аср] асарида қуйдаги зикрни келтирган:

«Айтибдурларким, жаноби афлотуннишон Мирзо Улуғбек Курагон расад боғлашни истаб, унинг тарҳига ожиз қолди. Шу вақтда бу водийда Мавлоно Шараф фазилатининг овозаси ёйилган эди, нома юборди ва Мавлонони талаб қилди. Мавлоно уни мутолиа қилган заҳоти, улар расад тарҳини чизишга ожиз қолганликларини англади ва бу рубоийни ёзиб, юборди:

Ангур хуш асту оби ангур хуш аст,
Бозорчаи шаҳри Нишопур хуш аст.
Зинҳор, Шараф зи Язд берун нашавӣ,
Овози духул шунидан аз дур хуш аст.
Мазмуни:
Узум яхши, узум сувидир яхши,
Нишопур шаҳрининг бозори яхши.
Шараф, зинҳор Язддан ташқари чиқма,
Нағора товуши узоғи яхши.

Бу ёзув жаноб Мирзога етди, у расад суратини духул [нағора] суратига ўхшатиб чизиш кераклигини англади, кейин расад нағора суратида қуриб, ниҳоясига етди».

Аслида, таъкидлаш жоизки бу рубоийнинг охирги мисраси шоир Умар Хайёмнинг қуйидаги рубоийсидан тазмин қилинган:

Гўянд касон: - «Биҳишт бо ҳур хуш аст!»
Ман мегўям, ки: - «Оби ангур хуш аст! »
Ин нақд бигиру даст аз он нася бишўй,
К-овози духул шунидан аз дур хуш аст!

Таржимаси:

Дерлар: «Жаннатда ҳур бўлмоғи яхши!»

Менга узум суви бўлмоғи яхши!

Чунки насясидан нақдроғи яхши,

Нағора товуши узоғи яхши!

Улуғбек расадхонасини ноғора [дуҳул] га ўхшаб чизишнинг рамзий маъноси бор эди, чунки подшоҳлар бирон бир тадбир ва уруш бошласалар, аввало мунажжимларни даъват этиб, юлдузлар ҳукмига қараб, уларнинг мазкур тадбирга нисбатан ҳаракатлари тўғри ёки нотўғри эканлигини сўраб, кейин шу тадбир ёки урушни ноғора овози билан бошлаб юборишар эдилар.

Ва ниҳоят Улуғбек расадхонаси ноғора схемаси суратида қурдириб, ниҳоясига етди ва унда Ғиёсиддин Жамшид Коший раҳбарлик қилди ва узлуксиз илмий кузатишлар ёрдамида, Улуғбек ҳомийлигида расадхонада фаолият юритган математик ва астроном олимлар: Мирзо Улуғбек, Қозизода Румий, Алоуддин Кушчи, Мирам Чалабий, Низомиддин Биржандийлар ҳамкорлигида, шу даврдаги нисбатан энг мукаммал астрономик асар «Зижи Курагоний» китобини 1429-1449 йиллар давомида ёзиб тугатдилар. Бу асарда 1018 сайёра ва юлдузларнинг ўрни, жойлашиш тартиби, ҳаракати, хусусиятлари ҳақида маълумотлар келтирилган.

Ғиёсиддин Жамшид Коший олимлар орасида«Батлимуси замон»[«Замон Птолемей»] тахаллуси билан шўҳрат топди.

Асарлари. Ғиёсиддин Жамшид Коший математика ва астрономия илмлари соҳасига оид кўплаб асарлар ёзган бўлиб, унинг қуйидаги асарлари ҳозирги давргача етиб келганлиги ҳақида маълумотлар мавжуд:

1. «Мифтоҳ ул - ҳисоб» [«Ҳисоб калити»] - 1427 йилда ёзилган.

2.«Рисолат ул - муҳития»

3.«Рисола фи истихрожи жайби даражаи ваҳидати ала қавоиди ҳандасия»

4.«Рисола дар сохти устурлоб»

5.«Таърих уз - зиж»

6. «Натоиж ул - ҳақойиқ»

7.«Рисола фи маърифати самт ул - қибла мин доирати ҳандасия»

8.«Мифтоҳ ул -асбоб фи илм уз - зиж»

9.«Рисола дар шарҳи олоти расад»

10.«Рисола дар ҳайат»

11.«Мухтасар дар илми ҳайат»

12. «Зижи Хоқони» дар такмили «Зижи Элхони» [«Зижи Элхоний» такомили ҳақида «Зижи Хоқоний»] - [«Зижи Коший»] - 1413 йилда ёзилган.

13.«Зижи Курагони» - 1417-1440 йиллар орасида ёзилган.

«Зижи Курагоний» - Самарқанд академиясининг астроном олимлари: Мирзо Улуғбек, Қозизода Румий [1360 - 1437], Али Қушчи [1402 - 1474], Муйиниддин Ал - Коший [туғилган йили ва вафоти маълум эмас], Низомиддин Ал - Биржандий [туғилган йили ва вафои маълум эмас], Мирим Чалабий [таваллуди ва вафоти йили маълум эмас] ҳамкорлигида ёзилган. Бу китоб шу даврдаги астрономия илмининг энг мукаммал асари бўлиб, унда 1022 та сайёралар ва юлдузларнинг ўрни, жойлашиш тартиби, ҳаракати, эклиптикаси ва хусусиятлари ҳақида маълумотлар келирилган.

«Зижи Курагоний» асарнинг асосий илмий манбалари қуйидагилардан иборат эди:

1. «Ал - Мажастий» - юнон астроном олими Клавдий Пталемей.

2. «Синдҳинд» -[ўрта асрларнинг бошидаги] ҳиндийларнинг астрономик манбаи.

3. «Ариабҳати» - Ариабҳати [ваф. 476] асари.

4. «Зижи Маъмуний» - Муҳаммад Мусо Ал - Хоразмий ва Аҳмад Ал - Фарғоний ҳамкорлигида Араб халифаси Маъмунга бағишлаб ёзилган астрономик асар.

5. «Қонуни Масъудий» - Абу Райҳон Беруний томонидан Ғазнавийлар давлатининг ҳукмдори Султон Масъудга бағишлаб ёзилган асар.

6. «Зижи Маликшоҳий» - шоир, математик ва астроном олим Умар Хайёмнинг Салжуқийлар сулоласининг ҳукмдори Султон Маликшоҳга бағитшлаб тасниф этилган астрономик асар.

7. «Зижи Элхоний» - астроном, мутафаккир ва файласуф Насриддин Тўсийнинг муғуллар сулоласининг ҳукмдори Ҳалогухонга бағишлаб таълиф этилган асар.

8. «Зижи Ҳақоний» дар такмили «Зижи Элхоний» - математик ва астроном олим Ғиёсиддин Жамшид Кошийнинг Шоҳрух Мирзога бағишлаб ёзган астрономик асари.

Ғиёсиддин Жамшид Кошийнинг энг машҳур асари «Мифтоҳ ул - ҳисоб» [«Ҳисоб калити»] китоби бўлиб, у математика фанининг энциклопедияси деб баўоланган ва 1427 йилда ёзилган. Бу асар бешта китобдан иборат бўлиб, улар:

1. Бутун сонлар ҳисоби ҳақида;

2. Сонлар шакли ва мартабалари ҳақида;

3. Кўпайтириш ва айириш ҳақида;

4. Даража асосини аниқлаш тўғрисида;

5. Мезонга олиш [зарбу тақсим амалини текшириш] ҳақида.

Бу китобларнинг ҳар бири бир нечта боблардан иборат бўлиб, уларда сонларнинг ёзиш усули, ҳисоблашнинг тўрт амали, ўнлик системасидаги ҳисоблаш ва «мунажжимлар ҳисоби» [олтмиш сонли системасидаги ҳисоблаш], касрлар тушунчаси, оддий касрдпаги амаллар ва ҳ. ҳақида ба тафсил маълумот келтирган. Бу асар дунё халқларининг кўпгина тилларида таржима қилинган бўлиб, бу асарни 1956 йилда собиқ Шўролар даври тадқиқотчи олимлари А.П.Юшкевич ва Б.А.Розенфельд рус тилига ўгирилиб, унда илмий коментариялар ёзган. Коший асарларининг қўлёзмалари Санкт-Петербург, Тошкент, Берлин, Париж, Лондон, Теҳрон, Табрез, Истамбул, Патна ва Ромпур [Ҳиндистон] шаҳарларнинг китобхоналарида сақланиб келмоқда.

Кошийнинг фожиавий ўлими. Ғисиддин Жамшид Коший 732 қамарий йилнинг19 рамазон ойи [1429 милодий йилининг 22 июнь] чоршанба кунининг эрта тонгида Самарқанд шаҳрининг ташқарисида, расадхона маҳалида ўлдирилди.

«Ҳафт иқлим» [«Етти иқлим»] асарининг муаллияи Амин Аҳмад Розийнинг маълумотига кўра:

- «Коший саройда ҳузур одоби [мажлис одоби] га риоя қилмас эди, Улуғбек унинг қатлига фармон берди. Албатта, нақл қилишларига биноан, унга Улуғбек жонига суйқасд қилишга тўҳмат қилганлар ва у Улуғбек олдида мағзуб [ғазабли] бўлди ва ниҳоят Самарқанд доруғаси [шаҳар мири] ва Самарқанд вазири қўли билан ўлдирилди». (2: ...)

- Амин Аҳмад Розий ўзининг «Ҳафт иқлим» [«Етти иқлим»] асарида келтирган «Коший саройда ҳузур одоби [мажлис одоби] га риоя қилмас эди» - деган мулоҳазаси унинг ижобий ҳолатини белгилайдиган олимлик характерлари: теран тафаккурга эгалиги, ҳурфикрлилиги, эркин иродали шахс эканлиги, қатъиятлилиги, илғор илмий далиллар келтиришда жасоратли олимлигидан ёрқин далолат беради. Бу фазилатни кўролмайдиган сарой мутаасиб рўҳонийлари Улуғбек ва Коший ўртасида шубҳа ва душманлик уруғини сочишга уринишадилар ва оқибатда Кошийнинг фожиавий ҳолда тўҳмат қурбони бўлишига сабаб бўлганлар.

Адабиётлар:

1. Мирзиѐев Ш.М. Буюк келажагимизни мард ва олижаноб халкимиз билан қурамиз. - Т.: Ўзбекистон, 2017 - 484 б.

2. Каримов И.А. Юксак маънавият - енгилмас куч. 2-нашр. -Т.: Маънавият, 2016, -176 б.

3. Дарвешали Чанги «Туфат ус-сурур», Дурдонаҳои наср, Душанбе.

4. Хайруллоев М.М. Уйғониш даври ва Шарқ мутафаккири. - Т., «Ўзбекистон», 1971. 310 бет. // б.т. 18,1. /Тиражи: 6000: Р 12080.

5. Турсунов А. Эҳёи Ажам. Ружӯи таърихию публицистӣ. - Душанбе: Ирфон, 1984, 208 саҳ. // ч.ш. 8,423./ А.н. 14000. // саҳ. 157-179.

6. Мамадалиев Мамадмусо Улуғбек ва унинг расадхонаси. Тошкент, «Узбекистан» - 1994.

7. Саматов Х.У. Махдуми Аъзам Косонийнинг оилани мустаҳкамлашга оид қарашлари асосида ишлаб чиқилган тавсиялар. Услубий тавсиянома. - Самарқанд: СамИСИ 2018. 27 бет. // Б: 6.

8. Саматов Х. У. Махдуми Аъзам маънавий мероси ва ҳозирги замон [Матн]. - Тошкент: Tafakkur nashriyoti, 2019/ - 136 б. // Б: 7.

9. Комилов Нажмиддин Тасаввуф. - Т.: «Movarounnahr» - «O’zbekiston», 2009. - 448 б. // Н. т. 27,38. Нусхаси 3000.

10. Ўзбекистон буюк алломалар юрти. Биринчи китоб. / Имом Бухорий халқаро маркази; тузувчи ва нашрга тайёрловчи У. Уватов. Тошкент, «Маънавият», «Мовароуннаҳр», 2010. - 400 б. Н.т. 21,5. 10000 нусха.

ЁШЛАР ФАОЛЛИГИНИ ОШИРИШНИНГ МУАММОЛАРИ ҲАҚИДА ФИКР-МУЛОҲАЗА

Нурбоев Қ.А., СамДАҚИ катта ўқитувчиси
Нурбоев С.А., СамВМИ академик лицейи ўқитувчиси

Бугунги глобаллашув шароитида жаҳонда рўй бераётган жараёнлар, айниқса, барча соҳаларда рақобатнинг кучайиб бориши янада барқарор тараққиётни таъминлашни талаб этмоқда. Мана шу талаб асносида Президентимиз Ш.М.Мирзиёев ташаббуси билан Ўзбекистонни янада ривожлантиришнинг беш йилга мўлжалланган Ҳаракатлар стратегияси ишлаб чиқилди. Ҳаракатлар стратегиясининг мақсади мамлакатимиз тараққиётида муҳим ҳисобланган ёшларимиз фаоллигини оширишни ҳам долзарб вазифа сифатида белгилашидир [1]. Ушбу Ҳаракатлар стратегиясида мамлакатимиз ёшларининг ҳар томонлама баркамол бўлиб камол топиши ва албатта, бахтли ҳаёт кечириши учун шарт-шароит яратиб беришга қаратилган вазифалар ҳам ишлаб чиқилди. Ёшларимизнинг орзу-умидларини ўзида мужассамлаштирган давлатимизнинг ёшлар тўғрисидаги сиёсати уларнинг ҳуқуқ ва манфаатларини ҳимоялаш, замонавий билим ва касбга эга бўлишга тайёрлаш орқали жамиятимиз ҳаётида муносиб ўрин эгаллашини таъминлашга қаратилгандир. Уларга давлат ва жамият бошқарув тизимида катта ишонч билдирилмоқда, масъулиятли лавозимларни эгаллашга йўналтирилмоқда. Бу ҳол жамиятда ёшларнинг ижтимоий-сиёсий фаоллиги етакчи рол ўйнаётганлигидан дарак беради. Жисмонан соғлом, маънавий етук, юксак интеллектуал салоҳият, замонавий билимларга эга, мустақил фикрлайдиган, келажакка ишонч билан қарайдиган баркамол авлодни тарбиялаш ҳақида ғамхўрлик қилиш Ҳаракатлар стратегиясининг устувор йўналишидир. Айни пайтда, Ўзбекистон Республикаси аҳолисининг 62,1 % ини ёши 30 гача бўлган ёшлар ташкил этади. Шу жумладан, жами аҳолининг 33,3 % ни 16 ёшга тўлмаганлар ташкил этса, 28,8 % ни 16–29 ёшдагилардан иборатдир [2, 153-б].

Ҳаракатлар стратегиясида турли демографик жараёнларни ўрганишга ҳам эътибор қаратилади. Стратегияда ижтимоий йўналишда белгиланган бош мақсад авваламбор, аҳоли бандлиги ва реал даромадларини босқичма-босқич оширишга қаратилган. Бунда бюджет муассасалари ходимларининг иш ҳақи, пенсия, стипендия ва ижтимоий нафақаларни ошириш, янги иш ўринларни яратиш орқали аҳоли бандлигини таъминлаш режаси ишлаб чиқилди. Ҳаракатлар стратегиясида аҳолини ижтимоий муҳофаза қилиш, одамларга қулай иш шароитларини яратишга ҳам алоҳида аҳамият қаратилган. Ўзбекистон дунёнинг 217 мамлакати орасида аҳоли сони бўйича 43 - ўринни эгаллади [3, 104-б]. Ер курраси аҳолиси ҳозирги кунда жуда ёш, айниқса ривожланаётган давлатларда ва бундай ёш таркиби меҳнатга лаёқатли бўлмаган аҳолини боқиш сезиларли даражада иқтисодий харажатларни талаб қилади. Масалан, 15 ёшгача бўлган болалар ривожланаётган мамлакатларда умумий аҳолининг таҳминан 40%, ривожланган давлатларда эса 21% ташкил қилади. Ўзбекистон аҳолиси сонида ёшларнинг салмоғи юқори бўлиб, ушбу гуруҳни

атрофлича ўрганиш жуда катта аҳамиятга эгадир. Аҳоли салмоғида ёшларнинг кўплиги асосан анъанавий кўп болалик туфайлидир. Бу ҳолат аҳоли миқдорининг ошиб боришига таъсир кўрсатиб, ёшлар салмоғининг кескин равишда ўсишига олиб келади. Ватанимизнинг қишлоқ туманларида юқори даражадаги табиий кўпайиш ёшлар умумий сонининг ўсишига олиб келган. Яна бир ёшларимизга хос бўлган ижтимоий демографик хусусиятлардан бири ёшларнинг миграция йўналишларини ўрганиш ҳам муҳим аҳамиятга эга. Бироқ ёшларнинг қишлоқлардан шаҳарларга кўчиб ўтиши муносабати билан уларнинг қайта тақсимланиши содир бўлмоқда. Мамлакатнинг ёшлар келиб жойлашаётган вилоятларида ёш аҳолининг улуши жуда тез ортмоқда. Масалан, қишлоқ аҳолиси сонида ёшлар ҳиссаси катта миқдорни ташкил этиши Самарқанд вилоятига хосдир. Бу ҳолат вилоятда ёшларнинг иш билан бандлигини таъминлашга улар мобиллигини ошириш нуқтаи назаридан ҳамда мавжуд ишлаб чиқариш кучлари тараққиётига мувофиқ равишда ёндашиши кераклигидан дарак беради. Ўзбекистон ҳудудининг кўпчилик маҳаллий миллат вакиллари яшайдиган асосий қисмида, айниқса қишлоқларда, аҳоли такрор барпо бўлишининг анъанавий тури, кенгайган аҳоли такрор барпо бўлиши, яъни кейинги авлод вакилларининг сони олдинги авлод вакиллари сонидан кўп бўлиши сақланиб қолаверди. Мисол учун 1991 йилда Ўзбекистон аҳолисининг 43,1 фоизини, 2004 йилда 38 фоизини, 2008 йилда 33,3 фоизини 15 ёшдан кичик бўлган болалар ташкил қилди [4].

Ўтган асрнинг – 90 – йилларида 20 миллиондан ортиқ Ўзбекистон халқининг қарийб 43 фоизини болалар ташкил қилган. Бугунги кунда эса мамлакатимиз аҳолисининг 60 фоиздан зиёди ёшлардан иборат. Шу жиҳатдан алоҳида таъкидлаш зарурким, ёшларга доир сиёсатни такомиллаштириш давр талабидир.

Шундай қилиб, Ҳаракатлар стратегиясида белгиланган ҳар бир вазифа халқимизнинг ижтимоий фаровонлигини ошириш, соғлиқни сақлаш ва таълим сифатини тубдан ислоҳ этишни назарда тутади. Айни вақтда иқтидорли ёшлар мамлакатимизнинг ижтимоий ва иқтисодий тараққиёти, жаҳон ҳамжамиятида муносиб ўрин эгаллашини таъминловчи муҳим куч ва миллат зийнатидир. Илмий-тадқиқот ва инновация фаолиятини рағбатлантириш, илмий ва инновация ютуқларини амалиётга жорий этишнинг самарали механизмларини яратиш мақсадида олий ўқув юртлари ва илмий-тадқиқот институтлари ҳузурида ихтисослаштирилган илмий-экспериментал лабораториялар, юқори технологиялар марказлари ва технопарклар ташкил этилади. Жумладан, олий таълим муассасаларига қабул квоталари босқичма-босқич кўпайтириб борилади.

Хулоса қилиб айтганда, Ҳаракатлар стратегиясида кўзланган саъй-ҳаракатлар юртимиз ёшларининг жаҳон андозалари талабларига мос равишда ривожланиши ҳамда уларнинг фаоллигини ошириш учун мавжуд бўлган демографик омиллар ҳисобига тарбияланиши йўлида қилинаётган самарали фаолият бўлиб ҳусобланади. Бугун биз ёшларни ягона ғоя атрофида бирлаштиришимиз, улар ўртасида бирдамлик руҳиятини шакллантиришимиз лозим. Зеро, соғлом, билимли, фаол, ҳар томонлама етук, лидер ёшлар

келажагимиз пойдеворидир. Бу вазифаларнинг яхлит ижросини таъминлашда нафақат давлат бошқарув органлари, балки фуқаролик жамияти институтларининг фаол иштироки, жонкуярлиги ва ташаббускорлиги кутилмоқда. Шу боис, ушбу йилда, ҳеч шубҳасиз, халқимиз орзу умидларининг ифодаси бўлган улуғвор режалар, хайрли, савоб ишлар амалга оширилади.

Фойдаланган адабиётлар:

1. 2017-2021 йилларда Ўзбекистон Республикасини ривожлантиришнинг бешта устувор йўналиши бўйича Ҳаракатлар стратегиясини “Халқ билан мулоқот ва инсон манфаатлари йили”да амалга оширишга оид Давлат дастури. https:// www.gov.uz/uz/news/category/3 2017-02-08 | Ҳужжатлар
2. Ата-Мирзаев О.Б. Народонаселение Узбекистана: история и современность. - Ташкент: Ижтимоий фикр, 2009. - С. 153;
3. Бўриева М. Р., Эгамова Д.Н. Дунё аҳолиси ривожланиш жараёнлари. – Тошкент: «Фан», 2008. - Б. 104.
4. Ғаниев Б. Ўзбекистон ёшлари: Келажак бизники, марра бизники// Халқ сўзи, 2016 йил 2 февраль, № 22 (6457)

ISLOM FALSAFASIDA TA’LIM-TARBIYA MASALALARI VA UNING GLOBALLASHUV DAVRIDAGI ZARURATI

Saidqulov N. A.
Guliston davlat universiteti o’qituvchisi.

“Ilm egallang! Ilm - sahroda do’st, hayot yo’llarida tayanch, yolg’izlik damlarida - yo’ldosh, baxtiyor daqiqalarda - rahbar, qayg’uli onlarda - madadkor, odamlar orasida zeb-u ziynat, dushmanlarga qarshi kurashda – quroldir”

Hadisi sharif

O’zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyev “Kitob mahsulotlarini chop etish va tarqatish tizimini rivojlantirish, kitob mutolaasi va kitobxonlik madaniyatini oshirish hamda targ’ibot qilish bo’yicha komissiya tuzish to’g’risida”gi farmoyishningimzolangani xalqimiz ma’naviy qiyofasini yanada boyitishda xizmat qiladigan huquqiy hujjat bo’ldi desak, mubolag’a bo’lmaydi. Bu farmoyishni qabul qilinishi keng jamoatchilik uchun birdek daxldor va zarur edi. Shu bois bu huquqiy hujjat bir so’z bilan aytganda hayotiy ehtiyoj yuzasidan qabul qilindi. Biroz vaqt o’tib, ya’ni 2017-yil 13-sentabr “Kitob mahsulotlarini nashr etish va tarqatish tizimini rivojlantirish, kitob mutolaasi va kitobxonlik madaniyatini oshirish hamda targ’ib qilish bo’yicha kompleks chora-tadbirlar dasturi to’g’risida”gi Prezident qarori qabul qilingani bu sohada amalga oshirilayotgan islohotlarni yanada jadallashishiga sabab bo’ldi. Shundan so’ng, jamiyat hayotida ezgu qadriyat va an’analarni chuqur qaror toptirishga, xususan, xalqimiz, ayniqsa, yosh avlodning ma’naviy-intellektual salohiyati, ongu tafakkuri va dunyoqarashini yuksaltirishda, ona Vatani va xalqiga muhabbat va sadoqat tuyg’usi bilan yashaydigan barkamol shaxsni tarbiyalashda beqiyos ahamiyatga ega bo’lgan kitobxonlik madaniyatini oshirishga alohida e’tibor qaratila boshlandi.

Kitobxonlik, ma’rifatparvarlik va ilm-u irfon g’oyalari jahondagi barcha dinlarda mavjud bo’lgan. Jumladan, dunyo aholisining aksariyat qismi e’tiqod qiluvchi Islom dinida ham ilm-u ma’rifatga, ta’lim-tarbiyaga bo’lgan talab ustuvorlik qiladi. Ilm bilan shug’ullanishni, uni rivojlantirish, olimlarni hurmat qilishni Rasulullоh (s.a.v) juda ko’p ta’kidlaganlar. Hadisi sharifda bu haqida quyidagi ibratomuz fikrlar bayon etilgan: “Ilm egallang! Ilm - sahroda do’st, hayot yo’llarida tayanch, yolg’izlik damlarida - yo’ldosh, baxtiyor daqiqalarda - rahbar, qayg’uli onlarda - madadkor, odamlar orasida zeb-u ziynat, dushmanlarga qarshi kurashda – quroldir”.

Islom dini go’zallik, tinchlik va salomatlik dinidir. Albatta, bu haqiqatni isbotlash uchun tarix zarvaraqlaridagi ibratli voqeliklar, ne-ne olimu ulamolarning hayot yo’li va merosi biz uchun etarlidir. Ayniqsa, ajdodlarimiz dunyo tamadduniga islom dinining sharofati bilan tamal toshini terishgan va islom ma’rifatini butun dunyoga yoyishgan.

So’nggi yillarda O’zbekistonda esgan ulkan islohot shamoli diniy sohada ham qator o’zgarishlar va katta loyihalarni amalga oshirishda muhim omil bo’ldi. Xususan, Prezident Shavkat Mirziyoev tashabbusi bilan mamlakatda Islom sivilizatsiyasi markazini tashkil etish g’oyasi xalqimizning uzoq yillik orzusi, qolaversa, dunyo musulmonlari uchun yuksak hurmat va ehtirom bo’ldi. Ayni kunda mazkur loyiha hayotga tatbiq etilib, kun sayin bu markazda ishlar qizg’in ketmoqda.

Dunyo shiddat bilan o’zgarib, barqarorlik va xalqlarning mustahkam rivojlanishiga raxna soladigan turli yangi tahdid va xavflar paydo bo’layotgan bugungi kunda ma’naviyat va ma’rifatga, axloqiy tarbiya, yoshlarning bilim olish, kamolga yetishga intilishiga e’tibor qaratish har qachongidan ham muhimdir.

Keyingi yillarda Yer yuzida keskin geosiyosiy o’zgarishlar ro’y berdi, xalqaro miqyosda xavfsizlik va barqarorlik tizimi izdan chiqmoqda. Globallashuv jarayonining tobora shiddatli tus olishi nafaqat insoniyat imkoniyatlarini kengaytirmoqda, balki ziddiyatlarning keskinlashuvi, rivojlangan va qoloq davlatlar o’rtasidagi tafovutning o’sishiga olib kelmoqda. Buning oqibatida tinchlik va barqarorlikka raxna solayotgan, mohiyati va ko’lamiga ko’ra transmilliy xususiyatga ega turli xatti-harakatlar sodir etilmoqda.

Yangi tahdidlar, jumladan, “ommaviy madaniyat” xavfi va boqimandalik kayfiyati paydo bo’layotgan, odob-axloq, qadriyatlarning yo’qolish xavfi yuzaga kelayotgan hozirgi globallashuv sharoitida Islom dinini o’rganish va o’rgatish g’oyatda muhim ahamiyat kasb etmoqda.

Globallashuv davrida yuksak ma’naviyatli va axloq-odobli, iqtidorli, bilim saviyasi yuqori va chuqur, zukko, ishbilarmon, ishchan kishilar zarur. Qashshoq ma’naviyat, axloqiy sust, bilim saviyasi yuzaki va past, ishning ko‘zini bilmaydigan kishilar bozor munosabatlarida ko‘zlangan maqsadga erisha olmaydilar. Ana shunday holatlarda bir qancha muammolar yuzaga kelishi tayin. Bugungi kunda yoshlar va ularning axloqi bilan bog‘liq muammolar mavjud. Jumladan,

- Yoshlar tomonidan jinoyatlarni sodir etilishi;
-yoshlar o‘rtasida o‘z joniga qasd va suiqasd qilish holati;
-yoshlar o‘rtasida giyohvandlikning ko‘payishi;
-yoshlarni surunkali ichishga ruju qo‘yishi;

-OITS va OIV ga chalingan yoshlarning mavjudligi;

-yoshlar o‘rtasidanikohning bekor bo‘layotganligi;

- Doimiy ish joyiga ega bo‘lmagan yoshlar hamda xorijiy mamlakatlarga ishlashga ketgan yoshlar va ularning ayrimlarida yuzaga kelayotgan axloqsizlik va bu orqali jamiyat kishilariga bo‘layotgan salbiy ta’sirlari kabi boshqa muammolarni misol keltirish mumkin.

Yoshlar tomonidan sodir etilgan jinoyatlar 2012-yilning 1-yarim yilligida 10,1 mingtani tashkil etgan bo‘lsa, 2013-yil yanvar holatiga ko‘ra bu ko‘rsatgich tahminan 18,2 mingtaga yetgan va 8 mingtaga o‘sish holati kuzatilgan. Hududlar kesimida Toshkent shahar (4,3 ming) va Samarqand viloyatida (2,6 ming) boshqa viloyatlarga nisbatan yuqori ko‘rsatgich qayd etilgan.

Yoshlar tomonidan o‘z joniga qasd va suiqasd qilish holatlari erkaklar tomonidan 822 ta, ayollar tomonidan 969 ta sodir etilgan. Mazkur ko‘rsatgichlardan ayollarning erkaklarga nisbatan o‘z joniga qasd va suiqasd qilish holati 147 taga ko‘p sodir etilganligini ko‘rish mumkin. Hudud kesimida bunday holatlar bo‘yicha ikkala toifada ham (erkaklar-153, ayollar-200) yuqori ko‘rsatgich Toshkent viloyatida qayd etilgan.

Yoshlar o‘rtasida giyohvandlik, surunkali alkagol maxsulotlarni iste’mol qilish hamda OITS va OIV kasalliklari balan kasallanganlar 2013-yilning yanvar holatiga ko‘ra mamlakatimizda yoshlar o‘rtasida shunday salbiy holatlar 9,1 mingtani tashkil etgan. Shundan, giyohvand yoshlar 2,8 ming nafarni, surunkali alkagol mahsulotlarini iste’mol qiluvchilar 4,4 ming nafarni, OITS va OIV kasalliklari bilan kasallanib hisobga olingan yoshlar 1,9 ming nafarni tashkil etgan. Shundan, giyohvandlikka ruju qo‘ygan yoshlar ko‘rsatgichi bo‘yicha Samarqand (858) va Surxondaryo (825) viloyatlarida yuqori bo‘lsa, Sirdaryo viloyatida yil davomida giyohvand yoshlar aniqlanmagan.

Bundan xulosa qilish mumkinki, yoshlar o‘rtasida hali ko‘p muammolar mavjud. Lekin yuqorida keltirilgan muammolarni aniqlashni o‘zi bilan ish bitmaydi. Balki, muammolarning yuzaga kelish sabablari va ularni bartaraf etishning samarali yo‘llarini qidirib topish hamda amalga oshirish zarurligi eng muhim vazifalardan ekanligi shart qilib qo‘yiladi. Bunday muammolarni yuzaga kelish sabablarini o‘rganish davomida yoshlardagi iroda zaifligi, sabrsizligi, aqlsizligi va bir so‘z bilan aytganda ulardagi ma’naviy qashshoqlik asosiy omil bo‘lib xizmat qilmoqda. Ma’naviy yetuk yoshlar hech qachon axloqsizlikka olib boradigan ishlarni qilmaydi, balki, u zararli narsalardan ehtiyot va ogoh bo‘lishga doimo intiladi. Shu jihatdan muammoning dolzarbligi quyidagilardan iboratdir:

- Siyosiy jarayonlar globallashib, mamlakatimizga nisbatan g’oyaviy taxdidlar kuchayayotgan bir paytda talaba-yoshlar tarbiyasi masalalarining dolzarbligi yanada yaqqolroq namoyon bo’ladi. Bu esa ulardan ko’proq o’qishni, o’z ustida ishlab, o’zining bilim va ko’nikmalarini doimiy oshirib borishni talab etadi.
- Bugungi kunda bizning fikrimizcha ma’naviyat masalalari nafaqat bizning mamlakatimizda, balki butun dunyo hamjamiyatida har jihatdan davrimizning eng dolzarb masalasiga aylanmoqda. Shu jihatdan olib qaraganda yoshlar ma’naviy kamolotining ijtimoiy-falsafiy taxlili masalasi yanada dolzarb ahamiyatga ega.

- Jahonda bugungi kunda turli global muammolar – ekologik halokatlar, terrorizm, ekstremizm, odam savdosi, giyohvandlik kabi illatlar xalqaro xavfsizlikka tahdid solayotgan bir paytda bunyodkor g'oyalarni o'zida mujassam etgan, odamlarni ezgulikka da'vat eta oladigan, milliy g'oyani o'rganish, hozirgi davrdagi murakkab ilmiy-kontseptual muammolarni tahlil qilishda, mafkuraviy immunitetni shakllantirishda Islom falsafasining ta'lim-tarbiya masalalari muhim ahamiyatga ega.

- Bugungi globallashuv jarayonlari dunyo xalqlarining hayotiga, ijtimoiy-siyosiy, ma'naviy-ma'rifiy negizlariga o'zining ta'sirini o'tkazmoqda. Dunyo xalqlari bir-biri bilan uzviy bog'lanib bormoqda. Shunday sharoitda o'zligini saqlab qolish, o'ziga xos va mos diniy, milliy-ma'naviy qadriyatlarini unutmasdan, uni demokratik jamiyat qurish tamoyillari bilan bog'liq holda amalga oshirishga erishish, demokratik jamiyat qurishni maqsad qilib olgan O'zbekiston xalqi uchun ham muhim va dolzarb vazifadir.

"Azaliy qadriyatlarimiz va axloqiy fazilatlarni o'zida mujassam etgan muqaddas dinimizni asrash va qadrlash har birimizning sharafli burchimizdir. Islom – haqiqatni anglash demakdir, u odamzotni ezgu amallarni bajarishga undaydi, har birimizni yaxshilik va tinchlikka chorlaydi, haqiqiy inson bo'lishni o'rgatadi.

Biz Islom dinidan zo'ravonlik va xunrezlik maqsadlarida foydalanishga urinayotgan kimsalarni keskin qoralaymiz va ular bilan hech qachon murosa qila olmaymiz. Muqaddas dinimizni doimo himoya qilamiz."[210]- deydi Prezident Shavkat Mirziyoyev.

Darhaqiqat, bola tarbiyasi nihoyatda og'ir va mashaqqatli ish ekanligini xis etgan holda, yoshlarimizni jismonan baquvvat, ma'nan etuk qilib tarbiyalashimizda qadriyatlarning roli beqiyos ekanligini anglab farzandlarimizni yoshligidan milliy ma'naviyatimizga sodiq, qadriyatlarimizga xurmat ruhida tarbiyalashimiz kerak. Bu masuliyatli ishda har birimiz kelgusi avlodga o'rnak bo'lishimiz lozimligini anglab etmog'imiz shart.

Tarixdan ma'lumki har bir jamiyat tuzimi va har bir din yoshlar ta'lim va tarbiyasiga beparvo bo'lgan emas. Islom tarixiga nazar solsak, ham dinimiz yoshlarga qanchalik g'amxo'rlik qilganini ko'ramiz. Biron bir din yoki tuzum yoshlarga ta'lim, tarbiya va mehribonlik ko'rsatishda dinimizga teng kelolmaydi. Hatto, bu fikrni boshqa din vakili bo'lgan ko'plab olimlar ham e'tirof etgan...

Muxtasar qilib aytganda, shaxs kamolotida Islom dinining ta'lim-tarbiyamasalalariga katta e'tibor berilganligining asosiy sabablaridan biri inson va uning hayoti eng oliy qadriyat ekanligidadir. Sharq ma'naviyatida dunyodagi barcha ne'matlar insonning faqatgina yaxshi yashashi uchungina xizmat qilmog'i shart ekanligi e'tirof etiladi. Chunki, bu ne'matlarning barchasi insonning moddiy ehtiyojlarini qondirishi mumkin, halos. Shuning uchun bu birlamchi masala emas. Masalaning avvali, insonning ulug'ligi hamda yuksak kamolatga yetishish orqali Komil inson martabasiga erishish yo'lidir. Moddiy va ma'naviy hayot uyg'unligi eng to'g'ri yo'l ekanligi va bu bilan avlod tarbiyasiga ijobiy ta'sir ko'rsatadigan ma'naviy merosning ahamiyati juda katta ekanligi asoslangan. Holbuki, o'sib kelayotgan avlod, komil inson bo'lish, halollik, to'g'rilik, poklik va adolat bilan kun kechirish kabi

[210] Mirziyoyev Sh. Milliy taraqqiyot yo'limizni qat'iyat bilan davom ettirib, yangi bosqichga ko'taramiz. 1-qism. –T.: O'zbekiston, 2017; Islom hamkorlik tashkiloti tashqi ishlar vazirlari kengashi 43-sessiyasining ochilish marosimidagi nutqi.

ko‘pdan-ko‘p olijanob fazilatlarning ma’no-mazmunini nafaqat chuqur anglash, balki ana shunday xususiyatlarga ega bo‘lish, ularga doimo amal qilib yashash-odamzotning ma’naviy boyligini, komilligini belgilab beradigan asosiy mezon sanaladi.

АБУ АЛИ ИБН СИНО КОМИЛ ИНСОН ТАРБИЯСИ ҲАҚИДАГИ ФИКИРЛАРИ

Юлдошев А.
Ўзбекистон халқаро ислом академияси ҳузуридаги Малака ошириш марказининг Самарқанд вилояти минтақавий филиали катта ўқитувчиси

Энциклопедист олим ўз давридаги фанларнинг деярли ҳаммаси билан муваффақиятли равишда шуғулланган ва улар ҳақида кўплаб илмий асарлар яратган олим Абу Али ибн Сино фалсафа, мантиқ, психология, педагогика, табобат, математика, астрономия, физика, кимё, ботаника, зоология, география, минералогия, мусиқа ва бадиий адабиётга оид 450 дан зиёд асарлар яратди.

Бугунги кунда унинг асарлари дунёнинг бир қанча мамлакатларида фойдаланилмоқда ва сақланмоқда. Ибн Синонинг асарларининг тарқалиб кетишига нотинч ҳаёт тарзи ва машаққатли турмуши ҳам сабаб бўлган. Унинг ҳаёти ва ижоди ниҳоятда оғир шароитларда ўтди. У бутун умри бўйи бир шаҳардан иккинчи шаҳарга бир ўлкадан иккинчи ўлкага кўчиб юришга мажбур бўлди. 999 йил Бухорода Сомонийлар сулоласи инқирозга юз тутган, Ибн Сино Бухорода қолиши хавфли бўлиб Исмоилийлар масҳабидагилар учун барча йўллар беркилди ва 1002 йил Бухородан Хоразмга кетади. Хоразмда бу даврда ижод қилиш учун шарт-шароитлар анча яхши эди. Бу ерда кўп олимлар Абу Райҳон Беруний, Абу Саҳл Масиҳий, Абу Носир Ибн Ироқ, Абул Хайр Ҳаммор каби машхур олим ва шоирлар яшар эди.

Унинг тинч ҳаёти узоққа чўзилмайди, 1011 йил Мавороуннаҳрнинг кўп жойларини ўзига қаратган Маҳмуд Ғазнавий мактуб йўллаб Хоразмдаги олим ва шоирларни унинг ихтиёрига юборишни талаб қилди. Ғазнага боришни истамаган Ибн Сино Абу Саҳл Масиҳий билан Қорақум саҳроси орқали Гурган шаҳрига боради У ерда Абу Убайид ал Жузжоний билан танишади ва дўслашиб Жузжоний Ибн Синонинг вафотигача у билан бирга бўлади. Ибн Синонинг ҳаёт ва таржимаи ҳоли, ижодий фаолияти ҳақида аниқ маълумотларни у орқали билиб оламиз. Жузжоний Ибн Сино билан Рай, Қазвин, Испихон, Ҳамадон каби вилоятларда сарсон- саргардонликда яшади, ватанига қайтишга шароит бўлмади, табиблик қилди, баъзан унинг мол-мулки талон тарож қилинди, лекин у тинмай меҳнат қилди, буюк асарлар ёзди.

Буюк мутафаккир Абу Али ибн Сино одоб ва ахлоққа оид бир қанча асарлар яратди. Унинг “Ахлоқ илми”га оид рисолалар, Бурч ҳақида рисола, Нафсни покиза тутиш ҳақида рисола, Бошқариш рисоласи, Адолат ҳақида китоб, Донишнома, яхшилик ва ёмонлик кабилар ҳақидаги асарларида киши ахлоқи ва одобига, таълим ва тарбияга оид фикирларини батафсил баён қилган.

Ибн Сино “Турар жойларни бошқариш” асарида уй ва оила тадбирларига оид масалаларни баён қилиб, эр ва хотиннинг бир - бирларига муносабатлари, бир-бирини ҳурмат қилишларининг бола тарбиясида муҳим роли тўғрисида, аёлнинг оила ва жамиятдаги роли тўғрисида баҳс йуритади. Унинг фикирича, аёллар ҳамма ерда эркакларнинг муносиб ҳамроҳи, содиқ дўсти, оиланинг мустаҳкам бўлишида ҳамда болаларни тарбиялашда эркакнинг яқин ёрдамчиси бўлишини таъкидлайди.

Олим ўз асарида аёлларнинг ўзида бўлиши керак бўлган ўн етти ажойиб хислатларни айтади. Булар:

- Аёл оқила ва эътиқодли бўлиши;
- Шарм-ҳаёли ва ор-номусли бўлиши;
- Зийрак ва фаросатли бўлиши;
- Ёқимтой, ўз эрига меҳр-муҳаббатли бўлиши;
- Фарзанд кўра оладиган бўлиши;
- Эзма бўлмаслиги;
- Итоаткор бўлиши;
- Дили пок бўлиши;
- Бехархаша бўлиши;
- Вазмин ва ўзини тута оладиган бўлиши;
- Жиддий ва улуғвор бўлиши;
- Ҳар бир хатти-ҳаракатларида ўзини яхши хислатлари билан ажралиб туриши;
- Тежамкор бўлиши, эрининг бирини икки қиладиган бўлиши;
- Оғир дамларда унга малҳам бўладиган мушфиқу-меҳрибон бўлиши.

Ибн Сино аёлларни диндорлигини эмас, оқилалигини мақтайди. Оқила бўлмаган аёл ҳаётда ўз эрининг ишончли ёрдамчиси бўла олмайди, дейди. Ибн Сино оила аъзоларининг кундалик вазифалари ҳақида ўзининг “Аҳлоқ илми ҳақида рисола” асарида батафсил тўхталиб, у бир қанча ахлоқий хислатларга таъриф беради. Масалан, иффат, шижоат, ҳикмат, адолат, сахийлик, қаноат, сабр, юмшоқлик, карам, гуноҳни кечира билишлик, сир сақлай билишлик, фаросатлилик, қатъиятлилик, садоқатлилик, раҳмдиллик, вафо, ҳаё, камтарлик ҳақида ўз фикирини баён этган. Масалан, “Иффат” унинг фикирича, шаҳвоний истак қувватига мансуб бўлиб, бунда инсон ҳар қандай оғриқ ва аламларга бефарқ қарайди. “Ҳикмат” тамйизий қувватга мансуб бўлиб, инсонни хато ва янгилишлардан асрайди.

“Қаноат”, яъни муътадилликка таъриф бериб, уни тана учун нормадан ортиқ озуқани истеъмол қилишдан сақланиш ёки хулқ нормаларига тўғри келмайдиган ишларни қилмаслик деб тушунтиради.

“Сабр” инсондаги шундай қувватдирки, у орқали инсон бошига тушган ёмонлик бартараф қилинади.

“Юмшоқлик” ғазабнинг юз беришидан ўзини тутишидир, кимки ўзини ғазабдан тута олмаса, у оқибатда жиноят содир бўладиган феъл-атворга гирифтор бўлади.

“Фаросатлилик” фаҳмлаш ҳис орқали берилган бирор нарсанинг ҳақиқий маъносига тез етишдир.

“Раҳимдиллик” бахтсизликка учраган ёки азоб-уқубатга дучор бўлганларга нисбатан хушмуомилали бўлишдир.

Ибн Сино юқорида эслатиб ўтилган ахлоқий хислатлар билан бирга, инсонларда унинг акси бўлган ўғирлик, алдамчилик, фисқу-фасод, нафрат, рашк, адоват, ўч олиш, бўҳтон, иродасизлик, такаббурлик, шафқатсизлик, ахмоқлик каби кўпдан-кўп беъмани ахлоқий иллатлар ҳам бўлиб, уларни аллома ўзининг “Ҳайи ибн Яқзон” асарида баён этган Улар инсонларни беъмани иллатларга бошлайди, шунинг учун инсонлар улардан ўзларини эҳтиёт қилиши лозим, дейди.

Олим ахлоқий фазилатлар билан бирга, иллатларни ҳам ўрганишлари зарур, чунки кўпинча бу ахлоқий фазилатлар ахлоқий иллатлар ўртасида воситачи бўлиб хизмат қилади. Ҳар бир ахлоқий фазилат икки нуқсон ўртасида бўлади. Масалан, “Иффат” қизғончиқлик билан истак ўртасида “сахийлик” эса бахиллик билан исрофгарчилик ўртасида, “адолат” зулим билан эзилиш ҳолати ўртасида “қаноат” ҳирс билан бефарқлик ўртасида, “шижоат” қўрқоқлик билан жасорат ўртасида пайдо бўлади, дейди.

Ибн Сино фикирича, инсонлар ўзларини олиб қочадиган разил иллатлар қаторига “ҳасад”, “ўч олиш”, “ғазаб”, “сергаплик”, “сўкиниш”, “ғийбат”, “бўҳтон”, “бахиллик”, “ёлғон”, “журъатсизлик”, “башанглик”, “сир сақлай олмаслик”, “жаҳолат” киради.

“Ҳар бир киши ўз табиатига кўра бирор қувватга мойилдир, инсон ўзининг қайси қувватга мойил эканини билмоғи керак, яхши ва ёмон хулқ одатга биноан пайдо бўлади. Биз нимага одатлансак, шу нарса хулқимизга ўрнашиб қолади, шунинг учун тарбияни боланинг энг ёш пайтидан бошлаш керак, зеро унга яхши хулқ одат бўлиб қолсин”,- дейди.

Ибн Синонинг ахлоққа оид асарларидан яна бири “Тиббий поэма” бўлиб, у шеърий шаклда ёзилган. Бу асарни турк олими Шарофиддин Ялткая турк тилига таржима қилган, кейинчалик 1972 йил ўзбек шарқшунос олими Шоикром Шоисломов ўзбек тилига таржима қилган. Асар 1326 байтдан, яъни 2652 мисрадан иборат.

Асарда инсонга зарур бўлган тиббий маслаҳат ва насиҳатларини баён этади. Овқатланиш, ухлаш, гигиенаси, нафсоний кайфиятлар, соғлиқни сақлаш, организм, учун истеъмол қилиниши керак бўлган нарсалар, ичимлик сувлар, бадан тарбия, болалар тарбияси, боланинг туғилиши ва гўдаклиги, касалликдан янги турган кишилар билан бўладиган муолажалар ва дори-дармонлар ҳақида батафсил фикир билдиради.

Ибн Сино “Тиб қонунлари” асарида инсон соғлиғини сақлаш масаласига тўхтайди, мавзу таққозасига кўра китобнинг айрим қисмларида аҳлоқ ва одобга тегишли масалаларни ҳам айтиб ўтаркан, бу инсон хаёти учун зарур бўлган маслахатлар манбаи деса муболаға бўлмайди.

Ибн Синонинг ахлоқ одобга доир “Китоб ал ансоф”, “Ую нал ҳикма”, “Аш шифо” китобларида ҳам аҳлоқий хислатларга батафсил тўхталиб аҳлоқ фани одамларнинг чинакам бахтли бўлиши учун унга доимий йўл-йўриқ кўрсатиб борадиган фандир.

Бу фан кишининг хулқ атвори устидан раҳбарлик қилади ва одамларни фақатгина ўзи учун яшамаслиги ҳамда бошқалар учун хам яшашга интилсин, инсонлар бир-бирлари билан дўстона иноқ бўлиб яшаш уларда инсонпарварлик руҳини ривожлантириш, уларни камтар, меҳнатга муҳаббат ҳалоллик каби ахлоқий сифатлатларни мужассамлаштирмоқ лозим дейди. Ибн Сино инсонлар ўртасида учраб турадиган ёмон ахлоқий хислатларни “шармандалик” деб атайди.

У арзимаган касалликка бардош бера олмаслик, енгилтаклик деса, бировни меҳнати эвазига топганларни ўзлаштириб олиш, кексайиш каби ҳислатларни инсондаги энг ёмон одатлар қаторига қўшади.

Ибн Сино ўз асарларида дўстлик, биродарлик ғояларни тарғиб қилади ва киши хаётида чин дўстлик қанчалик катта рол ўйнашини кўрсатади.

Хулоса қилиб айтганда, Ибн Синонинг барча асарларида яхшилик ва ёмонлик, яхшиликни инсон ҳаётида муҳим рол ўйнаши, жамиятнинг ривожида таълим-тарбиянинг аҳамияти инсонлар, ўртасидаги меҳр ва муҳаббатнинг роли ва хақиқий инсон деб қандай кишиларни англаш мумкин эканлигини айтиб ўтган.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати

1. Абу Али ибн Сино туғилган кунининг минг йиллигига мақолалар тўплами. – Тошкент, 1980.

2. Х.Жонматова. Абу Али ибн Синонинг ахлоқ ҳақидаги асарлари ва ахлоқий қарашлари. – Тошкент, 1980.

3. Смирнова-Ракитина В.А. Абу Али ибн Сино қиссаси. – Тошкент, 1960.

ГЛОБАЛЛАШУВ ДАВРИДА ТИББИЙ ХОДИМЛАР АХЛОҚИЙ МАДАНИЯТНИНГ ХУСУСИЯТЛАРИ

Юсупов М. СамДУ ўқитувчиси

Глобаллашув жараёни тождор душман номи билан жаҳон халқларини ташвишга солаётган коронавирус пандемиясини дунё миқёсида тез тарқалишига олиб келди. Агар ўтмишда бундай пандемиялар муайян бир ҳудуд ёки қитъа билан чегараланса, ҳозирги глобаллашув даврида жаҳон миқёсида тарқалиши табиий ҳодиса бўлиб қолди. Мутахассислар бундай офатни олдини олишда аввало ҳар бир фуқародан шахсий гигиена талабларига амал қилишликни талаб этмоқда. Бунинг учун, аввало, жамоатчилик орасида тиббий маданиятни юксалтиришни тақазо этади.

Тиббий маданиятнинг самараси бўлган соғлом турмуш тарзи ҳар қандай касалликнинг олдини олишнинг асосий гаровидир. Фуқароларнинг репродуктив саломатлигини муҳофаза қилиш ва тиббий маданиятини ошириш бугунга кунда жаҳон миқёсида янада долзарб вазифага айланди. Республикамизда фуқароларнинг тиббий маданиятини юксалтиришда мустақилликни қўлга киритганимиздан кейин алоҳида аҳамият берила бошланди.

Истиқлолдан сўнг мамлакатимиз аҳолисининг саломатлигини сақлаш соҳасида катта ишлар амалга оширилди. Бугунги кунда олиб борилаётган ислоҳотлар эса ўзининг инсонпарварликка йўғирилган моҳияти билан муҳим аҳамият касб этмоқда. Инсоннинг саломатлиги - олий қадрият мақомига эга бўлиб, у давлат сиёсатининг устувор йўналишларидан бири сифатида эътироф этилмоқда. Шу боис соғлиқни сақлаш соҳасига катта маблағлар ажратилиб, шифохоналар янги замонавий тиббиёт ускуналари билан таъминланаётган бир пайтда, бу хайрли иш шифокорлардан ҳам ахлоқан пок, ўта маънавиятли бўлишни, миллий ва умуминсоний қадриятлар қоидаларига оғишмай амал қилишни талаб қилади. Бу эса ўз навбатида мамлакатимиз миллий тараққиётининг тикланиш босқичидан юксалиш босқичига ўтаётган ҳозирги даврда ҳар бир тиббиёт ходимининг ахлоқий маданиятини янгича мазмун билан бойитиш, уни ривожлантиришнинг асосий қонун-қоидаларини ишлаб чиқишни тақозо этади. Зеро тиббиёт ходимининг ахлоқий маданиятини жамиятдаги фуқаролар тиббий маданиятининг ажралмас қисмидир

Бугунги кунда мамлакатимизнинг миллий тикланишдан - миллий юксалишга ўтишдек масъулиятли даврида тиббиёт ходимларининг касб ахлокини шакллантириш ва ривожлантириш масаласининги долзарблиги: биринчидан, мамлакатимизда яшаётган жами 33,5 млн. аҳолининг саломатлигини саклаш; иккинчидан, йилига аҳоли табиий кўпайиши сонининг 533,4 минг кишига ёки 1,8 % га ўсиб бораётганлиги, бу эса соғлом инсон наслни кўпайтириш зарурлиги; учинчидан, йилига вафот этаётганларнинг 61,2% қон айланиш тизими касалликлари туфайли ҳаётдан кўз юмгаётганлиги; учинчидан, соғлиқни сақлаш тизимида коррупция-порахўрликнинг илдиз отганлиги; тўртинчидан, тиббиёт ходимларининг деонтология принцип ва нормаларига амал қилмаслиги; бешинчидан, мамлакат миқёсида тиббий маданият масаласига бағишланган салмоқли алоҳида илмий-оммабоп рисола, китобларнинг камлиги,уларнинг кўпчиллиги бизнес қилиш учун чоп этилаётганлиги; олтинчидан, аҳолига кўрсатилаётган тиббий ёрдамнинг паст даражада ташкил этилганлиги; еттинчидан, жамоат жойларида (айниқса, бозорларда) аҳолининг оддий санитария-гигиена қоидаларига мунтазам равишда амал қилавермаслиги ва шу кабиларни бартараф этиш билан белгиланади.

Республикамизда соғлиқни сақлаш соҳасидага муаммолар хусусида Ўзбекистон Республикасининг Президенти Ш.М.Мирзиёев: "...бугун замон ўзгармокда, одамларнинг талаби ошиб бормоқда. Халқимизнинг тиббий маданияти юксалиб, энг сўнгги усул ва русумлардаги тиббий хизматдан баҳраманд бўлишни истайди. Эришилган ютуқларга маҳлиё бўлиб ўтириш - тараққиёт йўлидаги энг катта ғовдир... Тизимни мутлақо ўзгартириш - давр талаби" [1],- деган фикрларни илгари сурди. Демак, тизимни ўзгартириш керак. Бунинг учун эса тиббиёт ходимларининг касб ахлоқи ва эстетик маданиятини шакллантириш ва ривожлантириш масаласини тўғри йўлга қўйиш зарурдир. Чунки, ахлоқий поклик бўлмаган жойда жисмоний ва маънавий мажруҳликка кенг йўл очилиб, у "безгак"дек хуруж қила бошлайди. Бу эса жамиятимизнинг асосий ҳаракатлантирувчи кучи бўлган "соғлом инсон капитали"ни вояга

етказишдек ишнинг илдизига болта уриб, миллий тараққиётимизнинг юксалиши йўлидаги қилаётган оламшумул ишларимизга ўзининг салбий таъсирини ўтказади.

Касб ахлоқи умумий ахлоқнинг ажралмас хусусий мазмунга эга бўлган қисми ҳисобланади. Тадқиқотчилар таъкидлаганидек: "Ахлоқ - инсоният камолотининг сарчашмаларидан бири, ҳар бир одам у орқали ўзининг жамиятдаги ўрнини англайди, ҳаётининг мазмунини белгилаб олади. Демак, касб ахлоқи - жамият томонидан кабул қилинган ахлоқ қоидаларини кишиларнинг ихтисослигига нисбатан амалда тадбиқ этувчи аниқ касбий бурч, шаън, ор-номус, қадр-қиммат каби хатти-ҳаракатларнинг мажмуи, умумий ахлоқнинг кишилар касб коридаги ўзига хос кўринишидир" [2]. Ушбу мулоҳаза таърифдан келиб чиққан ҳолда тиббиёт ходимларининг касб ахлоқий тушунчасига қуйидагича таъриф бериш мумкин.

Тиббиёт ходимларининг касб ахлоқи - бу дини,тили,ирқи,миллатидан қатъий назар ҳар бир одамнинг чалиниши мумкин бўлган ҳар хил юқумли ва юқумсиз касалликларнинг олдини олиш, беморларни даволаш, уларга тиббий ёрдам кўрсатиш, жамиятда соғлом турмуш тарзини жорий этиш борасида жамият томонидан ўрнатилган умуминсоний ахлоқ қонунлари, принципларидан келиб чиққан ҳолда моддий ва маънавий қадриятлар нормаларига мос равишда, қўйилган расмий махсус талаблар асосида қилинадиган муомала, хулқ-атвор, юриш-туриш, тарбия, адаб, хатти-ҳаракатлар содир этиш одоблари тизимидир.

Тиббиёт ходимларининг касб ахлоқи ўзига хос қонун-қоидалар асосида шаклланиб ва ривожланиб боради.

Тиббиёт ходимлари касб ахлоқининг асосий қонун-қоидалари деб жамиятнинг маънавий онгида ишлаб чиқилган, инсоннинг сиҳат-саломатлигини сақлаш, хаста вужудига шифо топиш мақсадида, улар билан мулоқотга киришаётган шифокорлар фаолиятининг умумий йўналишини кўрсатиб берадиган ва муайян хулқ-атвор нормаларига асос бўлиб хизмат қиладиган бош ғоялар тизими айтилади. Тиббиёт ходимлари касб ахлоқий қонун-қоидаларига риоя этишлари уларнинг масъулиятини янада оширади ва ҳозирги пандемия шароитида фуқаролар соғлигини таминлашда муҳим оимл ҳисобланади.

Хулоса қилиб айтадиган бўлсак, ҳозирги дунёда юз берган мураккаб бир вазиятда, яъни каронавирус пандемияси авж олган бир шароитда ҳар бир фуқаронинг тиббий маданиятга риоя этиши касалликни бартараф этишнинг асосий шартидир. Бундан ташқари, тиббиёт ходимларининг масъулияти, уларни касбий ахлоқ қонун-қоидаларига қатъий амал қилиши ҳар қандай пандемияни бартараф этишнинг ҳамда фуқаролар соғлом турмуш тарзининг гаровидир.

ЁШЛАРНИ МИЛЛАТПАРВАРЛИК РУҲИДА ТАРБИЯЛАШДА АЖДОДЛАР ИЛМИЙ-МАЪНАВИЙ МЕРОСИНИНГ ТУТГАН ЎРНИ

Азизова Л. С.
Самарқанд давлат университети ўқитувчиси
Тоғаев Н. Э.
Самарқанд давлат университети ўқитувчиси

“Бизнинг қандай буюк ва шонли ўтмишимиз, қандай улуғ аждодларимиз борлигини яхши биламиз ва бу билан ҳамиша фахрланамиз”.

Ш.М.Мирзиёев

Айни пайтда, жаҳон миқёсида эришилган дунёвий билимлар, диний-илоҳий қадриятлар, миллатпарварлик, аждодлар яратиб қолдирган илмий-маънавий меросни фалсафий мушоҳада этиш, ҳикматлар, озодлик, адолат, поклик, ҳалоллик, мардлик, ватанпарварлик, инсонийлик, нафосат, инсоннинг моҳияти, инсон ҳаётининг маъно-мазмуни миллий ва умуминсоний қарашлар, халқимизнинг ўзига хос турмуш тарзи, тафаккури ва дунёқарашида акс этган эртак ва афсоналари, миллий қаҳрамонларимизнинг ҳаёти, қаҳрамонона ишлари ва бошқалар ҳам миллатпарварликни акс эттиришнинг муҳим омиллари, таянч негизлари ва манбалари сифатида ўрин тутади.

Бугунги кунда мамлакатимизда ижтимоий-маънавий соҳалардаги ислоҳотлардан кўзланган асосий мақсад ёшларимизнинг маънавий юксалишига замин ҳозирлаш, хусусан жамиятда миллий ва умуминсоний қадриятларга содиқ баркамол инсон бўлиб вояга етишиши устида қайғуриш, уларни инсонпарвар, ватанпарвар, миллатпарвар, ахлоқий жиҳатдан комил инсон бўлиб етишишининг илмий асосланган тарбиявий тизимини ишлаб чиқишдир. БуҳақдаПрезидентимизШ.М.Мирзиёев“Бизнинг қандай буюк ва шонли ўтмишимиз, қандай улуғ аждодларимиз борлигини яхши биламиз ва бу билан ҳамиша фахрланамиз”[211], деб таъкидлаб ўтадилар.

Халқимиз томонидан яратилган миллатпарварликнинг ғоялари бир неча минг йил давомида турли-туман миллат ва элатлар билан бирга истиқомат қилган ҳолда яшаб келган. Шунинг учун ҳам „Миллатпарварлик“ ғояси халқимизнинг энг юксак маънога эга бўлган муқаддас ғоясига айланиб борган эди. Аждодларимизнинг онги ва қалбида маданий мерос билан биргаликда минг-минг йиллар давомида ўзининг энг олий қадриятлари сифатида шаклланиб борган эди десак, ҳеч ҳам хато қилмаймиз.

Узоқ ўтмиш тарихи шундан далолат берадики, инсониятнинг маънавий камолатига ижобий таъсир кўрсатган бой маънавий-маданий мерос ва буюк қадриятлар соҳибимиз. Бу ҳақда биринчи Президентимиз: „Аждодларимиз тафаккури ва даҳоси билан яратилган энг қадимги тошёзув ва битиклар, халқ оғзаки ижоди намуналаридан тортиб, бугунги кунда кутубхоналаримиз

[211]Ш.М.Мирзиёев Адабиёт ва санъат, маданиятни ривожлантириш – халқимиз маънавий оламини юксалтиришнинг мустаҳкам пойдеворидир // Халқимизнинг розилиги бизнинг фаолиятимизга берилган энг олий баҳодир. 2-жилд. - Тошкент: Ўзбекистон, 2018. 191-бет.

хазинасида сақланаётган минг-минглаб қўлёзмалар, уларда мужассамлашган тарих, адабиёт, санъат, сиёсат, ахлоқ, фалсафа, тиббиёт, математика, минералогия, кимё, астраномия, меъморлик, деҳқончилик ва бошқа соҳаларга оид қимматбаҳо асарлар бизнинг буюк маънавий бойлигимиздир. Бунчалик катта меросга эга бўлган халқ дунёда камдан-кам топилади”[212] , деб таъкидлайди.

Аждодларимиз томонидан бизга қолдирилган бой илмий-маънавий мерос келажак авлоднинг тафаккури, дунёқараши миллий ва умуминсоний қадриятлар асосида шаклланишида Ватанга муҳаббат, миллатпарварлик, аждодларга муносиб фарзанд бўлиб вояга етиш ва уларнинг бунёдкорлик фаолиятини давом эттиришда муҳим аҳамият касб этади. Таълим-тарбияни такомиллаштирмай туриб маънавий баркамол инсонни тарбиялаш мушкул.Бугунги кундаёшларимиз онгида маънавий бўшлиқнинг пайдо бўлишини олдини олиш мақсадида уларни турли соҳаларгажалб қилиш, касб-ҳунар ўрганиши,уларни миллий-маънавий тарбиялаш учун мамлакатимизда етарлича шароитлар яратилган.

Бизнинг донишманд аждодларимизнинг барчаси илм-маърифатни улуғлаганлар, инсонни ахлоқли, тарбияли бўлишга, Ватанни севишга, инсонпарвар ҳамда миллатпарвар бўлишга ундаганлар. Аждодларимиз томонидан яратилган бой маънавий мерос, улкан кашфиётлар инсон дунёқараши, айниқса ёш авлод дунёқарашини шакллантириш ҳамда ривожлантиришда катта аҳамиятга эга. Ёш авлодда инсоний фазилатларни шакллантириш ва ривожлантиришда миллий-маънавий меросимиздан фойдаланмоғимиз лозим, чунки аждодларимиз меросида таълим-тарбия, ахлоққа доир масалалар чуқур ишлаб чиқилган.

XXI аср бошқа давлатлар сингари Ўзбекистоннинг ҳам олдига ечимини топиши зарур бўлган бир қатор муаммоларни қўйди. Бу муаммоларнинг ечими бевосита ёшлар тарбияси билан чамбарчас боғликдир. Шундай экан, бугунги кунда буюк давлатга муносиб баркамол авлодни тарбиялаш, уларни маънавий етук, жисмонан бақувват, маърифатли, юқори даражали мутахассис кадр қилиб тарбиялашда фаол иш олиб бориш лозим.

Ҳар қандаймамлакатнинг эртанги куни, келажак тараққиёти биринчи ўринда ёшларнинг жисмоний ва маънавий камолоти билан ўлчанади.Аждодларимизнинг ўтмиши, миллий ва диний анъаналаримиз, маънавий қадриятларимизни ўрганиш, халқимизнинг миллий ўзлигини англаши, демократик, адолатли, ҳуқуқий давлат ривожида фуқароларнинг, айниқса, ёш авлоднинг яхлит бир дунёқараши шаклланишида назарий пойдевор вазифасини бажаради. Бу ҳақда Президентимиз Ш.М.Мирзиёев “Тарихимиз, маданиятимиз динимизга алоқадор бир варақ қўлёзма бўлса ҳам, уларни тўплаб, халқимизни, ёшларимизни таништириш, бизнинг қандай буюк ва бетакрор меросимиз борлигини англатиш, фарзандларимизни шу улуғ меросга муносиб этиб тарбиялашдан иборат”[213], деб таъкидлаб ўтадилар.

---

[212] И.А.Каримов. Юксак маънавият – енгилмас куч. - Т.: „Маънавият”, 2008, 31-бет.

[213]Ш.М.Мирзиёев. Ватанимиз тақдири ва келажаги йўлида янада ҳажиҳат бўлиб, қатъият билан ҳаракат қилайлик. // Миллийтараққиётйўлимизни қатъият биландавомэттириб, янгибосқичгакўтарамиз. Т. 1. - Т.: „Ўзбекистон”, 2018, 592-бет.

Ёшларнинг маънавий юксалиш жараёнида унинг барча ҳуқуқий, сиёсий, ахлоқий, маданий ва мафкуравий тасаввурлари ижтимоий тузум ва тизимларнинг таъсири туфайли шаклланиб ва ривожланиб боради. Натижада, ёшлардаги соғлом, нафис жисмоний қиёфа, юксак маънавий ҳис-туйғулар, миллий тафаккур ва тушунчалар бирлиги асосида миллатпарварлик таркиб топади. Ва ниҳоят, ёшларнинг миллий тафаккури ва миллатпарварлиги уйғунлашиб маънавий баркамолликни вужудга келтиради.

Хулоса ўрнида шуни таъкидлаб ўтамизки, аждодларимиз буюк ва ўта мураккаб тарихни ўз бошидан кечириб, шунинг эвазига ўзининг миллатпарвалигини яратди. Натижада, биз донишманд ва юксак маънавият соҳибига эга бўлган халқ сифатида шаклландик. Бундай донишманд ва юксак маънавиятли халқгина, ўзининг олдига энг олий эзгу мақсади сифатида, эркин ва фаровон ҳаёт қуришдек вазифа қўйиши мумкин. Аждодларимиз ўзининг миллатпарварлиги негизида жамоатчиликка, бирлашиб яшашга мойил бўлган халқ сифатида шаклланган. Бой маданий меросимиз жамиятда ёшларни миллатпарварлик руҳида тарбиялашга хизмат қилар экан, у ҳеч вақт бир миллатнинг мақсади учун фаолият олиб бориши мумкин эмас. У фақатгина халқнинг дунёқарашига асосланиши лозим ва биз бунинг устида фаол иш олиб бориш лозим.

ҲУСАЙН ВОИЗ КОШИФИЙ АХЛОҚ ФАЛСАФАСНИНГ БАРКАМОЛ АВЛОДНИ ТАРБИЯЛАШДАГИ АҲАМИЯТИ

А.Алимов,
СамИСИ ўқитувчиси

Миллий маданиятимизни ҳар томонлама мустаҳкамлаб, унга узлуксиз ривож бериш, келгуси маънавий юксалишимизни таъминлаш учун тарихий илдизларимизни яхши ўрганиш ва бу орқали ўзига хос хусусиятларни йўқотмаган ҳолда жаҳон маданияти ютуқларини ўзлаштириш каби масалалар борган сари муҳим аҳамият касб этмоқда. Ўтмишни яхши билиш келажакни тўғри кўра олишнинг кафолатидир, деб айтадилар донолар. Бутун жаҳон жамоатчилигига сир эмаски, Темур ва темурийлар илм-фан, маданиятнинг ривожига улкан ҳисса қўшдилар. Натижада, XIV асрнинг охири ҳамда XV аср Марказий Осиё халқлари маданияти ривожида ниҳоятда муҳим аҳамиятга эга бўлган давр сифатида тарихда мухрланди. Бу давр ҳам жаҳонга, ҳам халқимиз маънавий ривожи учун буюк сиймоларни берди ва улар жаҳон маданияти тарихидан муносиб ўрин эгаллади. Темурийлар даврининг йирик мутафаккири Ҳусайн Воиз Кошифий Шарқнинг машхур алломаларидан биридир. Ҳусайн Воиз Кошифий (1442-1505) ислом динининг йирик назариётчиларидан бири бўлиши билан бир қаторда фалсафа ахлок, тилшунослик, адабиётшунослик, сиёсат, тарих, кимё, астраномия, математика, мусиқа, воизлик, шеър санъати, дин тарихи, фиқҳ, тиббиёт каби фанларга оид 200 дан ортик асар ёзганлиги манбалардан маълум [1;241-245]. Уларнинг аксарияти 500 йил давомида ахлоқ-одоб дастури сифатида қўлдан-қўлга ўтиб, зўр қизиқиш билан ўқиб

келинмокда. Кошифийнинг Ўзбекистон Фанлар академияси Абу Райҳон Беруний номидаги Шарқшунослик ва Ҳ.Сулаймонов номидаги Қўлёзмалар институтларида 45 номдаги асарларининг 197 қўлёзма ва 75 тош босма нусхалари сақланмоқда. Бундан ташқари, у ўздавринининг кўзга кўринган илоҳиётчи олими бўлиб, ҳадисни, Қуръони каримни ёдданбилган, ҳатто, Қуръонга тўрт китобдан иборат шарҳ ҳамёзган.

Кошифийнинг “Ахлоқи Муҳсиний”, “Рисолаи Ҳотамия”, “Анвори Суҳайлий”, “Футувват номаи Султоний”, “Тавсири Ҳусайний”, “Жавоҳирнома” каби ўндан ортиқ асари араб, татар, эски ўзбек, урду, турк, немис, инглиз, француз ва бошқа тилларга таржима қилинган. Ҳозирги кунда Кошифий асарлари Париж, Лондон, Берлин, Санкт-Петербург, Москва каби шаҳарларда, Ироқ, Туркия, Эрон, Афғонистон, Ҳиндистон, Бангладеш ва бошқа шарқ мамлакатларининг кутубхоналарида сақланмоқда. Чет мамлакатларда Кошифий асарларига қизиқиш XVIII–XIX асрлардаёқ кучли бўлиб, Ғарбий Оврўпонинг Х. Г. Кин, М. Дуайт, Д. Д. Доналсон, Э. Браун, А. А. Арберри, Э. С. Кеннеди, Э. Розентал, Х. Массе, К. С. Ламбтон, Р. Леви, АМ. Шастери каби машҳур олимлари Марказий Осиё ва Эроннинг XIV–XV асрлардаги маданияти тарихини атрофлича ўрганишга ҳаракат қилганлар ва Кошифийнинг ижоди, меросига юқори баҳо берганлар [2;88].

Кошифий ижодини ўз даврининг йирик тарихчиси Хондамир «Хулосат ул-ахбор» асарида «Ул жаноб нужум илмида ҳам зўр маҳоратга эга эди, чунончи унинг таъбирлари Қазо ўқи сингари бехатар бўларди. Унинг балоғатоётлик ҳамда фасоҳатсифатлик китоблари кўп ва беҳисоб бўлиб, уларнинг кўпи олиймақом амир Алишернинг иноятн ва илтифоти ул жанобнинг ҳол саҳифасига ҳамма вақт тушуб турарди...»[3;70-71] деб таърифлайди. Алишер Навоий «Мажолис ун-нафоис» асарининг тўртинчи мажлисида: «Мавлона «Ҳусайн Воиз – «Кошифий» тахаллус қилур, Сабзаворликдур. Йигирма йилға яқин борким, шаҳрдадур ва Мавлона зуфунун ва рангин ва пуркор воқеъ бўлубтур. Он фан бўлғайким, даҳли бўлмағай. Хусусан, ваъз, иншо ва нужумки анинг ҳаққидур ва ҳар қайсида муттаййин ва машҳур ишлари бор...» [4;123-124] деб юксак баҳолаган.

“Ахлоқий Муҳсиний ёхуд яхши хулқлар” асарида Ҳусайн Воиз Кошифий ижтимоий-сиёсий ғоялари баён этилади. “Адолатнинг маъноси халқнинг хуқуқий тенглигини таъминлашдир. Адл шундай зийнатдирки, у мамлакатга оройиш беради, бир қуёшки, унинг нури билан зулмат ёруғликка айланади. Ҳақ (пок ва олий) бандаларини адолатга буюриб, «Албатта, Аллоҳ адолатга, эзгу ишларга ва қариндошларга яхшилик қилишга буюради ҳамда бузуқчилик, ёвуз ишлар ва зулмдан қайтаради...» («Наҳл» сураси, 90-оят), деган. Адолат зулм кўрганларнинг додига етиб, аҳволларига шафқат назари билан қараш демак. Эҳсон эса ғусса тиғидан мажруҳ бўлганларнинг жароҳатига роҳат малҳамини суриш демакдир. Ҳадисда ёзилишича, бир соатлик адолат тарози палласи олтмиш мукаммал ҳаждан оғирроқ экан. Негаки, ҳажнинг натижаси, яъни фойдаси ҳожилардан ўзга кишиларга бўлмайди, адолат фойдасидан эса каттаю кичик бахраманддир. Дин ва давлатнинг ривожи ва шавкати унинг баракатидан барқарор бўлади, мулки миллат асбоби унинг ёрдами билан тўғри бўлади.

Адолатнинг савоби чегарасиздир ва ақл қиёсидан ташқаридир” [5;42]. Адолатнинг улуғшартлариданбиришуки, зулм кўрган одамлар адолат талаб қилиб келсалар, уларнинг сўзларига шафқат қулоғини тутиш, мушкулларини ҳал этиш учун уларга марҳамат кўзи билан қараш лозим. Адолат сўровчи сўзни узайтирса, малол олмаслик лозим. Негаки, подшоҳ табиб, ситам кўрган одам беморга ўхшайди. Бемор табибга ўзининг барча ҳолини баён қилади, табиб унинг барча сўзини эшитиб, иллатнинг ҳақиқатига етмаса, унга муносиб давони қандай қилсин?

Ҳикоя қилишларича, бир куни бир киши бир улуғ одамга аҳволини арз қилди. Аммо у одам қулоқ солмади, яна айтди, барибир илтифот қилмади. Учинчи марта арз қилганди, у деди «Намунча дардисар бўлдинг?» Ул киши деди: «Сенга дардисар бўлмасам, кимга бўламан ва мен қайга бораман?» Бу сўз ҳалиги азизга хуш келди ва ҳожатини раво қилди. Подшоҳлардан бири бир олимдан сўрадики: «Ҳар бир нарсанинг закоти бор дейдилар, салтанатнинг закоти нима?» Олим жавоб берди: Подшоҳлик ва жаҳондорликнинг закоти шуки, агар бир зулм кўрган одам адолат сўраса, унга қулоқ солиш, жавобига лутф ва марҳамат билан сўзлаш ва қўполлик қилмаслик, заиф ва бечораҳол одамлар билан сўзлашишдан ор қилмасликдир. Ҳазрати Сулаймон пайғамбар улуғ подшохлиги ва пайғамбарлигига қарамай, заиф чумолининг сўзига меҳрибонлик билан қулоқ солиб эшитар экан.

“Ахлоқиймуҳсинийёхудяхшихулқлар” асарида Ҳусайн Воиз Кошифий сиёсий қарашларинингназарий ва амалий жихатларини баён этади. Асарнинг сиёсат баёнида шундай дейди. “Сиёсат сўзининг асл маъноси кишини ғамга солишдир. Истилоҳ маъноси эса мамлакатни қўлда тутиш ва ҳар кимни ўзига муносиб ўринга қўйишдир. Сиёсат икки хил бўлади: бири ўз нафсига нисбатан сиёсат қилиш, иккинчиси ўзга кишига сиёсат қилиш. Ўз нафсига нисбатан бўлган сиёсат шуки, ёмон сифатларни ўзидан йўқотиш ва яхши хулқларни эгаллашдир. Бошқага нисбатан сиёсат эса яна иккига бўлинади. Биринчиси, ўз аъёнлари ва яқинлари сиёсати ва уларни тартибга солиш. Иккинчиси, умумхалқ сиёсати. Бунинг биринчиси қирқинчи бобда, иншоаллоҳ, мазкур бўлғусидир. Аммо иккинчи қисми шундайки, подшоҳ мамлакатида бадфеъл ёмон одамларни ҳамиша қўрқувда тутиши, яхшиларни эса доимо умидли холда тарбиялаши керак. Бузуржмеҳрдан қайси подшоҳ улуғроқдир деб сўрадилар. Айтди бегуноҳ одамларни омонда сақлайдиган ва гуноҳкорларни қўрқувда тутадиган, барқ урувчи тиғининг хандаси ситамкорлар йиғиси ёндош бўлган ва файз етказувчи лутфининг насими камбағалларга инъом ёмғири билан ҳамнафас бўлган подшоҳ улуғдир. Ҳушанг подшоҳ айтар эдики, «Мен яхшилар ва солиҳ кишиларга Ҳақнинг раҳматиман, ёмонлар ва бузғунчиларга Аллоҳ таолонинг қаҳриман қаҳримнинг ниши лутфим нўшига туташдир деганлар. Ҳакимларнинг айтишларича, ҳар икки оламнинг мадори сиёсатдир, уни оламнинг сози носозлиги асосида номзод қилганлар. Агар забт этиш ва сиёсат қилиш бўлмаса, барча ишлар издан чиқади, агар адаб бериш ва жазолаш расми йўқ бўлса, муҳим ишлар вайронликка юз тутади. Шариат қоидаси бўлмаса, ҳеч бир ҳақ ўз жойида қарор топмайди ва сиёсат забти йўқ бўлса, шариат ва дин ишида тартиб бўлмайди. Демак, подшоҳлар сиёсати шариатга ривож берувчидир, шариат

ҳукмлари эса уларнинг мамлакатларига қувват етказувчидир. Ҳақиқатан ҳам, оламнинг мадори ва мамлакат қарори сиёсат устидадир. Ҳадисда келишича, агар подшоҳ бўлмаса эди, одамлар бир-бировини ер эди, яъни ҳалок ва нобуд қилар эдилар. Демак, мамлакатни сиёсатдан бошқа нарса билан ушлаб туриб бўлмайди ва мулк сиёсатсиз тинч ва осойишта бўлмайди. Ҳакимлар айтадиларки, салтанат дарахтга ўхшайди, сиёсат эса сув кабидир. Демак подшоҳлар салтанат ниҳолининг илдизини сиёсат суви билан суғоришлари керак, шунда тинчлик ва омонлик меваси ҳосил беради [6;155-156]. У давлатни одилона бошқаришда сиёсатдан фойдаланиш кераклигини алоҳида таъкидлайди.

Ҳусайн Воиз Кошифий Ҳирот мадрасаларида талабаларга таълим-тарбия берган, Хуросон шаҳарларида ахлоқ-одобдан ваъз айтган. Кошифий ўз асарларида ижтимоий-ахлоқий ҳаёт, маънавият масалаларига катта ўрин ажратади, сиёсат, давлатни бошқариш, шоҳ билан фуқаролар ўртасидаги муносабат, жамоани идора этиш, етук инсонни тарбиялаш муаммолари унинг ижодида катта ўрин эгаллайди. Уларда инсонпарварлик, халқпарварлик, юқори маънавиятга эга бўлиш, маданий юксалиш ғояларини илгари суради. Унинг “Ахлоқи Муҳсиний”, “Рисолаи Ҳотамия”, “Анвори Сихайлий”, “Ахлоқи Карим”, “Жавоҳирнома”, “Луббоул-маънавий фиинтихоби маснаъвий”, “Искандар ойнаси”, “Тафсири Ҳусайний”, “Футувватномаи Султоний” каби асарлари шулар жумласидандир. Бу асарлардан Хуросон мамлакатида, Ҳиротда ва бошқа шаҳарлардаги мадрасаларда талабалар учун дарслик сифатида фойдаланилган. Мутафаккир бу асарларида ўзининг ҳаётдан олган собоқлари, тажрибалари асосида халқчиллик, инсонпарварлик, ижтимоий ҳаёт, адолат, ҳалоллик, софдиллик, поклик, тўғрилик, ростгўйлик ҳақидаги фикрларини ўқимишли, қизиқарли ҳикоятлар, ривоятлар ёрдамида баён этади. Бу асарлар Кошифий тили билан айтганда “Ҳикмати амалий” асосида ёзилганлигидан бугунги кунда ҳам жуда катта тарбиявий аҳамиятга эгадир. Ҳусайн Воиз Кошифий инсонни дунёдаги энг юксак олижаноб мавжудот деб билади. Бироқ, шуни айтиш жоизки, адиб ахлоқий ғоялар, фикрларни қаторасига баён этиш, гап уқтириш билан шуғулланган эмас. Кошифий асарларининг фазилати шундаки, у жамиятни, одамларни таҳлил этади, ҳикмат ва фалсафа асосида мушоҳада юритади. Натижада, бани одам авлодига хос жуда кўп умумий хусусиятлар, ожизлик ва улуғлик сифатлари очилади.

Бу Ҳусайн Воиз Кошифий ахлоқий таълимотининг етакчи ғоясидир. У салбий ахлоқий ҳислатларни қоралайди ва уларнинг инсон ҳаётида ва жамият учун катта зарар олиб келишини қатор ҳикоят ва ривоятлар билан кўрсатади. Ҳусайн Воиз Кошифий яхшилик ва ёмонлик, адолат, виждон, бурч тушунчалари ҳақида ҳам атрофлича фикр юритади. Ахлоқ нормаси инсонларнинг хулқ, феъл атворларини тартибга солиб турувчи ахлоқий талаблардир. Кошифий ижобий ҳислатларни кишиларда бўлиши шарт бўлган инсоний фазилат деб тушунади ва сабр, ҳаё, иффат, покизалик, собитқадамлик, сахийлик, саховат, ростгўйлик, шижоат, камтарлик, ҳушёрлик, баландҳимматлик, диёнатлилик, аҳдига вафолик, андишалилик, иззат-ҳурматни билиш, сир яшира олиш каби фазилатларни бирма-бир таърифлаб ўтади.

Кошифий ахлокли инсон деганда, илм-маърифатга интилувчи, ҳақиқат ва адолатни севувчи, адолатсизликка қарши курашувчи, мард, ҳаракатчан, олижаноб, сахий, очиқ қалб инсонни тушунган. Ахлоқ масалаларини ёритишда Кошифийнинг “Ахлоқи Муҳсиний” (Ҳусайн Бойқаронинг ўғли – Абдулмуҳсин Мирзога бағишланган) асари энг машҳур ва муҳим аҳамият касб этади. Кошифий ўз асарларида сиёсат, давлатни бошқариш масалалари бўйича ҳам ўз даври учун муҳим фикрларни олға суради. У давлатни одилона бошқаришда сиёсатдан фойдаланиш кераклигини алоҳида таъкидлайди. Сиёсат мамлакатни бошқариш учун зарур, у шахсий иш эмас, балкии жтимои йишдир. Сиёсат адолатли бўлса, мамлакат, жамият ривож топади, халқи фаровон яшайди. Сиёсатни одил подшоҳлар адолат билан бошқаришлари керак:“ Адл (адолат) сиёсациз мавжуд бўлмас. Сиёсат йўқ бўлса, сардорлик заиф. На учун ким мулку-миллат зийнати, дину давлати мусаллаҳи сиёсатдур”[7;155-162], деб мамлакат тараққиётини, адолат қарор топишини ҳам Кошифий сиёсатга боғлайди. Демак, Ҳусайн Воиз Кошифий шоир, ёзувчи, олимгинаэмас, балкидоносиёсатчиҳамбўлган. Унинг жамият, давлат, тинчлик, ихтилофларни осойишталик билан ҳал этиш зарурлиги тўғрисидаги фикрлари ҳозир ҳам ўз аҳамиятини сақла бкелмоқда. Ҳусайн Воиз Кошифий Алишер Навоийнинг маънавий даврасида бўлган XVаср Хуросон ва Мовароуннаҳр маданиятининг ривожига катта ҳисса қўшган ҳамда ўз асарлари билан сўнгги авлодларга катта таъсир кўрсатган машҳур алломалардан бўлиб тариҳда қолди. У қомусий ижоди билан ўздаври маънавий юксалиши йўлида фаол хизмат қилди ва нафақат Марказий Осиё, балки бутун Шарқ умуминсоний, маданий бойликларини кучайтиришга сезиларли таъсир кўрсатди.

ИМОМ АЛ-БУХОРИЙНИНГ “АЛ-ЖОМЕЪ АС-САҲИҲ” ва “АЛ-АДАБ АЛ-МУФРАД” АСАРЛАРИДА ИЛМ ВА ОДОБ-АХЛОҚ МАСАЛАЛАРИ

Р.Ж.Пирхолова,
И.Ш.Файзуллаев,
СамДУ

“Киши илм бобида нафақат ўзидан юқори ёки тенгдошларидан, балки ўзидан паст бўлганлардан ҳам ҳадис олмагунча етук муҳаддис бўла олмайди”. Мен бир минг саксонта муҳаддисдан ҳадис эшитдим. Уларнинг ҳаммаси “иймон-сўз ва амалдан иборатдир”, - деган эътиқоддаги кишилар эдилар.

Имом Бухорий

Ўзбекистон Республикаси Президенти Ш.Мирзиёев 2017 йил 14-15 апрель кунлари Самарқанд вилоятига қилган ташрифи чоғида Имом Бухорий ёдгорлик мажмуаси қошида халқаро илмий тадқиқот марказини қуриш таклифини билдириб, шундай деган эди: “Буюк мутафаккир бобомиз, барча муҳаддислар пешвоси Имом Бухорий мангу қўним топган ушбу масканда ўзига хос маънавий-руҳий муҳит мавжуд. Мажмуага зиёратга келган одам бу марказга ҳам кириб ўзига катта озуқа олсин, боболаримиз ҳикматларидан

ўрганиб кетсин. Шунда уларнинг қалбида улуғ аждодларимиз билан фахрланиш туйғуси ривож топади, айни пайтда, бундай буюк зотларнинг авлоди масъулиятини ҳис этади".

Имом Бухорийнинг илмий мероси ўзининг ҳажми, замонасининг диний ва ижтимоий фанларини тўла-тўкис қамраб олганлиги билан кишини ҳайратга солади.

Буюк аллома Имом Бухорий ҳақида фикр юритар эканмиз, ул зотнинг ёшлик чоғлари ва ижодига эътибор қаратадиган бўлсак, Имом Ал-Бухорий ёшлик чоғида отасидан эрта ажрайди ва онаси қўлида тарбия топади. 10 ёшиданоқ араб тили ва ҳадис китобларини мутолаа қилиш ва уларни ёд олишга қунт билан киришади. Кейин Бухоролик мухаддислар Мухаммад ибн - Саллом–ал-Пойкандий, Абдуллоҳ ибн-Муҳаммад ал-Маснадий ал-Жуъфийлар ҳузурига бориб, улардан кўп ҳадисларни ёд олади. 16-ёшида онаси ва акаси Аҳмад билан хаж сафарига отланади. Сафар чоғида у қайси шаҳардан ўтса, ўша ердаги ҳадис олимларидан озми-кўпми дарс олади. Шу тариқа Балх, Басра, Куфа, Бағдод, Хамс, Дамашқ, Фаластин, Макка ва Мадина каби кўплаб шаҳарлардаги машҳур ҳадис олимларидан ҳадис илми асрорларини ўрганади.

Йигирма ёшидан бошлаб китоб ёза бошлайди. Ул зот қаламига мансуб бўлган "Ал-Жомеъ ас саҳиҳ" ва "Ал-адаб Ал-муфрад", "Ат-таърих-ал Кабир", "Ат-тарихус - сағир", "Ал-қироату халфал-имом", "Рафъул-йодайин фи-с-салоати" каби асарлари ҳозирда республикамиз китоб хазиналарида сақланмоқда.

Имом ал-Бухорий Нишопурдан асл ватани – Бухорога қайтгач, бир мунча вақт толиби илмларга ҳадис илмидан дарс беради.

Имом Бухорий ахлоқ ва одобга оид ҳадислар мужассамланган "Ал-Жомеъ ас саҳиҳ" китобидан кейин яратган "Ал-адаб Ал-муфрад" асарида ахлоқ-одоб ҳақида сўз юритар экан одамларни ота-онага ҳурматда бўлишга, онани эъзозлашга, меҳр-оқибатли, пок ва иймонли бўлишга даъват этади. Яхшилик қилиш инсоннинг муқаддас бурчи эканлигини таъкидлайди.

"Ал-адаб Ал-муфрад" асари биринчи бобидан 24 бобигача фарзандларнинг ота-она ҳурматини жойига қўйишлари, уларни эъзозлаб дилларига озор етказмай фарзандлик бурчларини мукаммал адо этишлари зарурлиги каби масалаларга бағишланган. Масалан, асарда шундай ривоят қилинади. Одам учун энг катта гуноҳ бу Оллоҳга шак келтириш, фарзандларнинг ота-онага оқ бўлишидир. Имом Исмоил ал-Бухорий бу ҳақда шундай ривоят қилади: "Халифа абу Бакр Сиддиқ айтадилар: "Расулуллоҳ саҳобалардан: "Мен сизларга гуноҳларнинг энг каттасини айтиб берайми?" деб уч марта сўрадилар: Улар: "Эй расулуллоҳ айтиб беринг", - дейишди. Шунда Расулуллоҳ: "У Оллоҳга ширк келтиришлик ва ота-онага оқ бўлиш, -деб жавоб бердилар"[214].

Ҳадислар оналарни алоҳида шарафлайди. Уларнинг қадрига етиш, уларни асраб авайлашга алохида урғу берилади.

[214]Имом Бухорий "Ал-адаб Ал-муфрад"(Одоб дурдоналари) 33-бет. Таржима, муқаддима ва изоҳлар муаллифи Шамсиддин Бобохонов. – Тошкент: "Ўзбекистон", 1990. 6-8 бетлар.

Албатта оилада отанинг мавқеи, унинг обрў-эътибори руҳан назарда четда қолган эмас. Хусусан, фарзанд тарбиясида ота масъулияти ғоят буюкдир: “Ҳеч бир ота ўз фарзандига хулқу-одобдан буюкроқ мерос беролмайди”, шунинг учун ҳам ота ризоси улуғ неъматдир: “Отага итоат қилиш Тангрига итоат қилишдир, унинг олдида гуноҳ қилиш Тангри олдида гуноҳкор бўлиш билан баробардир” дейилади ҳадисларда.

Ҳадисларда иймоннинг бақувватлиги ва Оллоҳга садоқати ҳам қўшнига қилинадиган муомалага боғлаб талқин қилинади. Қариндош уруғларга яхшилик қилиш, уларга нисбатан раҳм-шафқатли бўлиш ва улар билан муттасил борди – келди қилиб туриш зарурлиги таъкидланади. “Анас ибн Молик (разияллоҳу-анҳу) айтадилар: “Расулуллоҳ: “Ризқи кенг ва фаровон бўлишни ва ҳаёти узоққа боришни яхши кўрадиган киши қариндошларидан ўзини узмасин”[215], раҳм-шафқат хусусида қилган насиҳатларида, айниқса беморлар ҳолидан хабар олишни, етим болаларга отасидек мархаматли бўлишни, ҳар бир одам ўз боласига қандай бўлса, қўлидаги етимга ҳам шундай қараши кераклигини уқтиради. Алломанинг таъкидлашича, мусулмон кишининг ўз биродарларидан уч кундан ортиқ аразлаб, гина сақлаб, гаплашмай ва сўрашмай юриши дуруст эмасдур. Улардан қай бири биринчи бўлиб саломлашса, ўшаниси яхшироғидир.

Исмоил ал-Бухорий одамларга тил билан, қўл билан озор бермасликни юксак амал ҳисоблайди. У бу ҳақда шундай ривоят қилади: “Расулуллоҳдан исломда қайси амал афзал ҳисобланади?”, деб сўрадилар. “Тилидан ҳам қўлидан ҳам бошқа мусулмонларга зарари етмайдиган амал – амалларнинг афзалидур”, деб жавоб бердилар.

Одамийлик ҳадисларда тез-тез тилга олинади. Уларда барча инсонларни тенг кўриб, ҳурмат қилиш зарурлиги ҳақида айтилади. Улуғ олимнинг таъкидлашича, ҳар бир одам комил инсон бўлиши учун ўзи яхши кўрадиган нарсасини ўзгаларга ҳам раво кўрадиган бўлиши керак – дейдилар. Аллома хаёли бўлишни жуда улуғлайди. Ҳаёни иймон белгиси деб билади. Бу ҳақда у шундай ривоят келтиради: “Расулуллоҳ ўз биродарига шарму - ҳаёдан панду насиҳат қилаётган бир Ансорийнинг ёнидан ўта туриб: “Ҳаё ҳам иймон белгиларидандур” деб унинг гапига қўшимча қилдилар”.

Имом ал-Бухорийнинг таълим-тарбия хусусидаги таълимотида ахлоқий қарашлари муҳим ўринда туради. Унинг уқтиришича, баланд товуш билан ўринсиз кўп кулиш бошқалар дилига озор берувчи хислат. Бу фикр қуйидаги ривоятда таъкидланади: “Абу Хурайра айтадилар: “Расулуллоҳ айтадилар: товуш чиқариб кулишни кам қил чунки кўп кулиш дилни ҳалок (вайрон) қилади”[216] – дейдилар. Буюк олимнинг таъкидлашича, инсон учун энг катта бойлик – қалб саховатидир. Бу ҳақдаги фикрни аллома қуйидаги ривоятда ифодалайди: “Абу Хурайра Русулуллоҳдан ривоят қилдилар: “Бойлик – молнинг кўплиги эмас, балки (чин) бойлик – қалб саховатидир”[217].

[215]Ўша манба 81-бет.
[216]Имом Бухорий “Ал-адаб Ал-муфрад”(одоб дурдоналари) 33-бет. Таржима, муқаддима ва изоҳлар муаллифи Шамсиддин Бобохонов. – Тошкент: “Ўзбекистон”, 1990.103- бет.
[217]Ўша манба 27-бет.

Улуғ мутафаккир оила ва унинг аъзоларининг соғ-саломат тўқ бўлишини истайди. Унинг ривоят қилишича “Убайдуллоҳ ибн-Михсан ал-Ансорий айтадилар. Расулуллоҳ: ким ўз оиласи билан тинч тани соғ бўлиб турса ва олдида шу кунига етарли таоми бўлса, у одамга гўё бутун дунё берилган ҳисобланади”[218] -дедилар.

Шарқ мутафаккирлари инсонни илм-ўрганишга, ўрганган илмини амалда қўллашга доимо даъват этибкелган. Имом Бухорий ва бошқа муҳаддислар қолдирган нодир асарларда инсонни илмга даъват этувчи жуда кўплаб ҳадислар келтирилган. Улар инсонни бешикдан қабргача илм ўрганишга даъват этади. “Гарчи Хитойда бўлса ҳам, илмга интилинглар, чунки илм талаб қилишга ҳаракат этиш ҳар бир мусулмон учун фарздир”[219] - дейилади. Бунда кишиларни илм олишга ундаш, ўз билимини чуқурлаштиришга даъват очиқ кўриниб турибди. Қуйидаги ҳадис эса жуда ёшликдан бошлаб, илм йўлига кириш зарурлигини уқтиради. “Ёшликда олинган билим тошга ўйилган нақш кабидур”. Илмни ўрганувчилар ҳам уни ўргатувчилар ҳам ҳадисларда мўътабар кишилар қатори улуғланади: “Фойдали илмларни ўргатувчи одамнинг гуноҳини кечирилишини сўраб, ҳар бир нарса, ҳатто денгиздаги балиқлар ҳам истиғфор айтадилар”.

Қуйидаги ҳадис ҳам илм билан боғлиқ. “Илмнинг офати – эсдан чиқармоқлик ва илмга рағбати бўлмаган кишиларга ўргатиб, уни зое кетказмоқликдир”. Демак, илм йўлига кирган киши китоб мутоаласидан, илм ўрганишда чарчамаслиги, бу йўлдан четга оғишмаслиги эмас, илмни ёмон, баднафс одамларга ўргатиб, зое ҳам қилмаслиги керак дейилади.

Имом Исмоил ал-Бухорий томонидан келтирилган ҳадисларнинг бугунги кунда жамиятимизда бой тарихий маънавий меросни қайта тиклаш, миллий ўзликни англаш, фуқаролар онги ва қалбига миллий ғурур ва ифтиҳор туйғуларини сингдириб, уларнинг маънавиятини, мафкуравий иммунитетини мустаҳкамлаш соҳасида тутган ўрни ва аҳамияти муҳимдир. Исмоил Бухорий томонидан келтирилган ҳадисларда инсоннинг эътиқодли бўлиши, фарзандлик бурчини бажариши, ҳаромдан нари юриши, амалпарастликдан қочиш, мард ва жасур бўлиш, оилада мурувватли, шафқатли бўлиш, оила аъзолари тарбиясига эътиборли бўлиши каби маънавий фазилатларни эгаллаши масаласига асосий эътибор қаратилганки, бугунги кунда Ўзбекистонда баркамол авлодни тарбиялаш масаласи давлатимиз томонидан олиб борилаётган сиёсатда асосий масала сифатида белгиланган экан, баркамол авлодни тарбиялашда Имом Бухорий маънавий меросининг ўзига хос ўрни ва аҳамияти бордир.

Ислом оламида Пайғамбаримиз Муҳаммад алайҳиссалом ҳадислари тўпламининг ишончли манбаи деб эътироф этилган “Ал-жомеъ ас-саҳиҳ” тўплами барча муҳаддислар устози бўлмиш Имом Бухорийнинг кўп йиллик фидокорона изланишлари самарасидир, - дейди Президент Шавкат Мирзиёев, -

[218]Ўша манба 101-бет.
[219]Ўзбекистон мусулмонлар идораси. Минг бир ҳадис.- Тошкент: Ғ.Ғулом номидаги нашриёт матбаа ижодий уйи. 2017 йил 44-бет.

Ўн икки асрдирки, ушбу асар аҳамиятига кўра, муқаддас Қуръондан кейин ислом дини ҳақидаги иккинчи ишончли ёзма манба бўлиб қолмоқда[220].

Президентимизнинг Имом Бухорий халқаро илмий маркази Имом Бухорий меросини тадқиқ этишда башариятни илм, эътиқод ва тараққиётга чорлашда дунёдаги маърифат масканларининг юраги бўлиб қолишига ишонаман, деган сўзлари бежизга айтилмаганлигини ҳаётнинг ўзи кўрсатиб турибди. Зеро мамлакатимизда 2020 йилнинг "Илм маърифат ва рақамли иқтисодиётни ривожлантириш йили" деб номланиши ҳам бу соҳада юксак тараққиёт йўлида бошланган хайрли ишларимизнинг мантиқий давомидир. Шу боис, халқимиз учун замонавий билимларни ўзлаштириш, чинакам маърифат ва маънавият соҳиби бўлиш узлуксиз ҳаётий эхтиёжга айланиши керак деган сўзлари яқин келажакда ўзининг ижобий самарасини беради.

Шу угитлардан хулоса чикарган холда, аждодлар маънавий меросини асраб авайлаш, улардан бахраманд булиш ва келгуси авлодга етказиш бўйича маънавий тадбирлар ўтказиш;

-давра сухбатларини ташкил қилиш;

-ёшларнинг илмий мақолаларига устозлик қилиш.

Бугунги кунда ёшларнинг маънавий оламини юксалтириш, миллий ва умуминсоний қадриятлар рухида тарбиялаш масаласи доим долзарб масала булиб қолиши лозим.

Хулоса қилиб шуни айтиш мумкинки, аждодларимиз меросидан нафақат ёшлар, балки ундан биз ота-оналар,турли касб эгалари сабоқ олишимиз ва ҳаётга тадбиқ этишимиз мумкин. Чунки бу бебахо дурдона асарлар турли соҳадаги кишиларга тугри йўналиш бериб, инсонга маънавий озуқа беради. Имом Бухорийнинг ҳадислар тўплами хар бир оилада бўлиши лозим ва бу ўгитларга амал қилиш ҳар бир инсоннинг бурчи бўлиши керак.

Фойдаланилган адабиётлар

1. Мирзиёев Ш.М. Миллий тараққиёт йўлимизни қатъият билан давом эттириб, янги босқичга кўтарамиз. 1-жилд. – Тошкент: Ўзбекистон, 2017 йил.

2. Имом Бухорий. "Ал-адаб Ал-муфрад"(одоб дурдоналари). Таржима, муқаддима ва изоҳлар муаллифи Шамсиддин Бобохонов. – Тошкент: "Ўзбекистон", 1990 йил.

3. Ўзбекистон мусулмонлар идораси. Минг бир ҳадис. – Тошкент: Ғ.Ғулом номидаги нашриёт матбаа ижодий уйи. 2017 йил.

4. Уватов У. Буюк юрт алломалари. – Тошкент: "Ўзбекистон" нашриёти, 2018.

[220]Мирзиёев Ш.М. Миллий тараққиёт йўлимизни қатъият билан давом эттириб, янги босқичга кўтарамиз. 1-жилд.– Тошкент: Ўзбекистон, 2017 йил, 28 бет.

СУЩНОСТЬ И ЗНАЧЕНИЕ РЕЛИГИИ ИСЛАМ В ДЕЛЕ ВОСПИТАНИЯ И СОХРАНЕНИИ ЛУЧШИХ НРАВСТВЕННЫХ КАЧЕСТВ ЧЕЛОВЕКА

Муртазаев У.
Преподаватель кафедры «Социальных дисциплин»
Самаркандского институтаэкономики и Сервиса

Религия, являясь составной частью мировой культуры и истории любого народа на протяжении веков влияла на умы и образ жизни людей. Многие этические и общечеловеческие ценности, гуманистические идеи, нравственные традиции и обычаи сохранились до нашего времени благодаря религии.

Ислам (в переводе с арабского «покорность», «предание себя Богу») является одной из наиболее распространенных религий мира.

Религия Ислам относится к числу наиболее распространенных религий на планете. Ислам исповедует более миллиарда человек (по некоторым расчетам до 1 млрд. 300 млн. человек). Мусульманские общины имеются в более чем 120 странах. В 35 государствах мусульмане составляют большинство населения. В 28 странах, таких как, Египет, Саудовская Аравия, Марокко, Кувейт, Иран, Ирак, Пакистан и др. ислам объявлен государственным верованием. Подавляющеебольшинство мусульман проживают в Западной, Южной и Юго-Восточной Азии, и Северной Африке.

Численность приверженцев Ислама увеличивается не только за счет естественного прироста населения, среди которого он был традиционно распространен, но и за счет обретения новых последователей. Ислам выступает как мощное социокультурное явление, как активная политическая сила. В историческом плане он является результатом развития аравийского общества в период перехода от Древности к Средневековью, от общинно-родового строя к классовым отношениям.

Причины широкого распространения и усиления влияния мусульманской религии на все сферы жизни этих стран объясняются спецификой ислама как религиозной системы. Резкое усиление роли Ислама в экономической, политической, духовной жизни восточных народов объясняется следующими причинами:

Молодость Ислама. Мусульманская религия возникла значительно позже других религиозных систем и в отличие от них не исчерпал своих возможностей. Ислам находится в расцвете своих сил, играя активную роль в современном мире.

Жизненность и гибкость мусульманской религии. Жизнеспособность Ислама, по мнению некоторых западных специалистов проявляется в том, что он выстоял, не сдал своих позиций, несмотря на длительный период колонизации восточных стран. Его гибкость связана и с отсутствием централизованной организации духовенства, мешающей оперативному и своевременному решению назревших проблем.

Простота и доступность. Простота Ислама проявляется в его догмах, которые менее сложны, чем в других религиях. Доступность мусульманской

религии объясняется тем, что Ислам максимально учитывает местные условия, не запятнал себя колониальной политикой, Ислам широко распространился в последнее время в Африке и в других местах.

В настоящее время мусульманское духовенство особенно акцентирует внимание верующих на положительном нравственном значении Ислама, утверждая, что мусульманская религия борется за сохранение мира и дружбы между народами, за взаимную поддержку людей, предостерегает человека от аморальных поступков, благодаря чему и подчеркивается мысль, что религия – единственное средство воспитания, сохранения лучших нравственных качеств человека. К сегодняшнему дню созданы благоприятные условия для реализации принципа свободы совести и нормальной деятельности мусульманских организаций. Новые реальности общественной, политической и духовной жизни общества оказали большое влияние и на Ислам. Растет число мечетей, расширяется сеть мусульманских школ, медресе, академий, институтов, увеличивается число изданий.

Ислам представляет собой религию народов проживающих на территории Центрально-азиатского региона Узбекистан, Таджикистан, Туркменистан, Киргизстан, Азербайджан, Казахстан. Зона Ислама в России представлена территорией Поволжья и Приуралья с татарским и башкирским населением, Северным Кавказом, рядом регионов Сибири.

На территории современного Узбекистана Ислам распространился в конце VII – начале VIII в. в результате арабских завоеваний. На основе исламской идеологии Средняя Азия стала одним из центров мусульманской цивилизации. Ислам, вобрав в себя большую часть местных зороастрийских представлений и ценностей, стал основой культуры и духовности народов, населявших территорию современного Узбекистана.

В IX – XII вв. выходцы из Средней Азии стали представителями интеллектуальной элиты мусульманского мира. Это были богословы – имам аль-Бухари, ат-Термези, суфии Накшабанди и Яссави, представители светских знаний – аль – Фергани, аль – Хорезми, Беруни, Фараби и многие другие. Имена этих ученых и их труды до сих пор почитаются в исламском мире и далеко за его пределами.

В настоящее время около 80% населения Республики Узбекистан придерживаются исламской ориентации. Это узбеки, таджики, казахи, татары, киргизы, туркмены, каракалпаки, азербайджанцы, уйгуры, башкиры и представители ряда других национальностей.

Обретение Республикой Узбекистан независимости изменило отношение к религии вообще и исламу в частности. В настоящее время действует 1 800 мечетей, в основной своей массе это соборные мечети. В Бухаре и Ташкенте действуют средние и высшие учебные заведения, во многих крупных городах – медресе. С 1998 г. В Ташкенте осуществляется деятельность Исламского университета, готовящего квалифицированные кадры для духовно – религиозной сферы. В 1995 г. в Ташкенте был учрежден Международный исламский исследовательский центр, который проводит исследования, направленные в основном на изучение теории и истории Ислама, осуществляет

перевод религиозных сочинений, исследует жизнь и творчество выдающихся богословов. С каждым днем расширяются творческие связи верующих Узбекистана с зарубежными мусульманами в целях совместной деятельности на благо мира.

На протяжении многих веков древняя земля Узбекистана оставалась очагом просвещения и науки, одним из центров мировой цивилизации. Необходимо отметить бесценный вклад в развитие исламского и мировой цивилизации деятельность выдающегося мусульманского богослова, непревзойдённого знатока и толкователя хадисов – Аль- Бухари. Имам Аль – Бухари признан во всем мире в качестве автора второй по значению в Исламе после Корана книги – «Аль –Жамиъ – ас – Сахих» (Достоверный сборник).

Хадис – это рассказ, содержанием которого служит какое-нибудь действие пророка Мухаммада или его изречение, сказанное по тому или иному поводу. В целях сбора хадисов ученый много путешествовал – побывал в Сирии, Египте, Басре, Куфе, Ходжасе.

Из собранных 600 тысяч хадисов автор счел истинными и включил в свой труд 7 тысяч 250 хадисов. Новые хадисы он включил в свою книгу «Ал – Жамиъ –ас – Сахих», которая в последствии стала одной из фундаментальных книг в исламском мире.

Великие ученые – богословы исламского мира признавали ее как самую выдающуюся книгу после Корана. Книга аль – Бухари, после тщательного критического изучения известными мусульманскими богословами не претерпела никаких изменений и единогласно была признана всеми мухадисами лучшей книгой по хадисам. За глубокое знание хадисов ученые присвоили ему звание «Имам ал – Мухаддисин»(Глава всех знатоков хадисов).

В 1998 г. в Узбекистане широко отмечался 1225-летний юбилей Аль – Бухари. 23 октября 1998 г. на месте где похоронен Мухаддис был сооружен величественный мавзолей, состоялась церемония открытия комплекса. В целях сохранения и изучения его богатейшего наследия, распространения его учения о просвещенном Исламе, правительством Узбекистана было принято решение об организации в г. Самарканде Международного научно – исследовательского центра имени Имама Бухари. Выбор места размещения Международного научно – исследовательского центра имени Имама Бухари, а рядом школа хадисоведения мотивирован ролью города Самарканда как одной из жемчужин мусульманской культуры, а также особой духовно – нравственной атмосферой, селению Челек где расположено место упокоения великого мыслителя мусульманского мира Имама – аль – Бухари.

Ислам в течении веков являлся для мусульман священной верой и нравственным кодексом, поэтому он занимает особое место в процессе строительства гражданского общества в Узбекистане. В соответствии с принципом «Просвещение и религиозная толерантность» особое внимание уделяется защите сознания и мышления молодежи от деструктивных идеологий.При этом в образовательном и воспитательных процессах широкоеприменение находят идеи воплощающие подлинно миролюбивой, толерантной, сознательной и гуманистической сути Ислама.

ГЛОБАЛЛАШУВ ШАРОИТИДА ЁШЛАРНИ БАРКАМОЛ ҚИЛИБ ТАРБИЯЛАШДА ВА МИЛЛИЙ ҚАДРИЯТЛАРНИ СИНГДИРИШДА ОИЛАНИНГ РОЛИ

Рўзимуродов С. СамДУ ўқитувчиси

Ўзбекистонда барқарор ижтимоий-иқтисодий тараққиётни таъминлаш ва ҳар жиҳатдан баркамол авлод тарбиясига боғлиқдир. Ёш авлодни руҳан тетик, жисмонан соғлом, ақлан етук, маънавий теран қилиб камол топтириш аждодларимиз маънавиятининг ажралмас қисми бўлган. Бугунги мураккаб глобаллашув жараёнларида ёшларимизни маънавий таҳдидлардан ҳимоя этишда уларни миллий маънавий қадриятларимизни ва шарқона маданият асосида тарбиялаш муҳум аҳамият касб этади.

Глобаллашув халқаро ҳамжамиятнинг барча соҳаларидаги ўзаро алоқа ва ўзаро боғлиқликни чуқурлашуви асосидаги янги, умумжаҳон глобал тизимнинг шаклланиши, ташкил этилиши, амал қилиши ва ривожланишининг объектив жараёнидир. XX асрнинг иккинчи ярми - XXI бошида жаҳон тараққиётида шаклланган янги умумсайёравий тартиботлар, давлатлар ва кишилар ўртасида ўзаро алоқаларнинг кенгайиши ва мураккаблашиши, дунё миқёсида ахборот макони, капитал, товар ҳамда ишчи кучи бозоридаги интеграциялашув, атроф-муҳитга техноген таъсирнинг кучайиши, оммавий маданият намуналарининг кенг тарқалиши, информацион-мафкуравий ва диний-экстремистик хуружлар хавфининг ортиб боришини ифода этувчи тушунча.[221] “Глобаллашув” тушунчаси кўп қиррали тушунча бўлиб, кенгроқ маънода – бу миллий ва минтақавий муаммоларнинг умумжаҳон муаммоларига ўсиб ўтиши ва янги хўжалик, ижтимоий ва табиий-биологик глобал муҳитнинг шаклланишидир. Аниқроқ маънода эса – бу иқтисодий ва хўжалик тузилмаларининг трансформацияси бўлиб, яхлит ва ягона жаҳон геоиқтисодий воқелигига айланишидир. Глобаллашувнинг аниқ соҳалари сифатида – илмий-техник технология, ахлоқий-этик қадриятлар (глобал этика), халқаро хавфсизлик ва барқарорликка янги таҳдидлар (халқаро терроризм, трансмиллий жиноятчилик, оммавий қирғин воситаларининг глобал тарқалиши) ва бошқалар ҳам ҳисобланади. “Глобаллашув” категорияси “ҳозирги даврнинг глобалл муаммолари” тушунчаси билан боғланган, лекин у билан ҳамоҳанг эмас: биринчи ҳолатда сўз жараён ҳақида бўлса, иккинчи ҳолатда ушбу жараён билан қамраб олинган муаммолар ҳақида боради.

Глобаллашув деганда социал алоқа ва институтларнинг макон ва вақтдаги кенгайиши ва чуқурлашуви тушунилади, бу бир томондан инсонларнинг кундалик фаолиятига ер шарининг бошқа қисмларида бўлаётган воқеалар тобора кўпроқ таъсир этишини, бошқа томондан эса маҳаллий жамоаларнинг хатти-ҳаракати ҳам муҳим глобал оқибатларга эга бўлиши мумкинлигини билдиради. Шу ўринда миллатлар ўзлигини сақлаб қолишда миллий қадриятлар ўрни беқиёсдир. Миллий қадриятларни юксалтириш борасида барча соғлом

[221]Маънавият. Изоҳли луғат. – Т, 2009, 196-197 б.

кучлар билан ҳамкорликни кучайтириш катта аҳамият касб этади. Жамиятнинг мустаҳкамлиги, осойишталиги оиладаги тинчлик-хотиржамликка, жамиятдаги соғлом турмуш тарзи эса оила аъзоларининг бир-бирларига бўлган самимий муносабат, ахлоқий тарбиясига боғлиқ бўлган. Оиланинг ҳар бир шахс ҳаётидаги ролини, айниқса, фарзандлар тарбиясини Президентимиз Шавкат Мирзиёев тушунтириб берар экан «...бугунги тез ўзгараётган зиддиятли даврда оилавий масалаларни илмий асосда чуқур ўрганмасдан туриб, ижтимоий ҳаётдаги кўплаб мураккаб саволларга жавоб топиш қийин»[222], деб таъкидлаб ўтадилар Шу жиҳатдан халқимиз орасида шаклланган бундай дунёқараш ва одоб-ахлоқ бугунги кунда ҳам инсон маънавий қиёфасини ифода этиб келмоқда. Юксак маънавиятга эга ота-она оиланинг моҳияти, қадри, бурч, масъулият, оила вазифалари, оилада баркамол фарзанд тарбияси, оилани моддий жиҳатдан таъминлаш, унинг осойишталигини сақлаш каби вазифаларни англаб етади ва унга амал қилади. Халқимизнинг урф-одат, анъаналарини тиклашда, маҳалла ва гузарларнинг оқсоқоллари яқиндан ёрдам бераяптилар. Уларнинг ташаббуси ва фаол иштироки билан вайрона, харобаларга айланган масжидлар қайта тикланди, янгилари қурилиб, ишга туширилди. Наврўз, ҳайит, сингари байрамларнинг тикланиши ва бошқа хайрли ишларда ҳам уларнинг салмоқли улуши бор. Миллий қадриятларнинг тикланиши туфайли бугун жонажон Ватанимизнинг «ҳар бир асл фарзанди ўзини ота юртининг ажралмас бўлаги деб хис этаяпти ва бундан фахрланяпти. Истиқлол берган энг катта бойликлардан биринчиси ана шу десак асло янглишмаган бўламиз»[223].

Ҳар бир халқнинг ўзи учун эъзозли, қимматли бўлган маънавий бойликлари бўлади. Булар асарлар давомида авлоддан – авлодга ўтиб келган, ҳозирги кунда ҳам ўзининг аҳамияти ва қадрини йўқотмаган, шу халқнинг ифтихори манбаига айланган дурдоналардир. Миллат ва элатнинг ўзига хос тарихий мероси, санъати ва адабиёти билан бир қаторда уларнинг урф-одати ва маросимлари, маданий муносабат ва ахлоқий фазилатлари ҳам маънавий қадриятлар тизимига киради. Булар халқнинг ўзига хослигини сақлаб қолишда, ёш авлодни тарбиялашда, шахснинг ижтимоийлашувида муҳим роль уйнайди. Қадриятлар тизимида миллат, унга хос белгилар, жиҳатлар, хусусиятлар, уларнинг вужудга келиш жараёнларига муайян даражада таъсир кўрсатган ҳудуд ва у билан боғлиқ туйғулар, миллатнинг ўтмиши, тарихи, маданияти, у яратган маданий бойликлар ва маънавий мерос билан боғлиқ қадриятлар ҳам муҳим ўринни эгаллайди[224]. Миллий қадриятларда миллат, муайян бир халқнинг дунёқараши ва ҳаётга муносабати, ички табиати ва турмуш тарзи ўз ифодасини топади. Булар миллатнинг маънавий-руҳий олами ва тафаккур тарзи, орзу – умидлари ва идеаллари, виждони ва ор-номусида акс этади. миллий қадриятлар тор ва кенг маънода ишлатиладиган тушунчадир. Миллий қадриятлар тор маънода муайян бир миллатнинг, элатнинг қизиқишлари ва манфаатларини ифодаловчи муносабатлар йиғиндисини, мазмунини ташкил

[222]Мирзиёев Ш.М. Оила ва жамият устуни, ҳаётимизнинг файзи ва кўрки. // Халқимизнинг розилиги бизнинг фаолиятимизга берилган энг олий баҳодир. 2 жилд -Т.: Ўзбекистон, 2018, 464-бет.
[223] Каримов И. А. Ўзбекистон келажаги буюк давлат.- Т.:Ўзбекистон,1993, 4-бет.
[224] Назаров Қ. Қадриятлар фалсафаси (аксиология). Тошкент, “Ўзбекистонфайласуфларинимиллийжамияти” 2004, 90-бет

этса, кенг маънода муайян бир давлатда яшовчи барча миллат ва элатларнинг манфаатлари ва қизиқишларини ифодаловчи муносабатлар йиғиндисини акс эттиради”[225]. Миллий қадриятлар халқнинг кундалик ҳаёти ва турмуш тарзи ўзига хос мезон вазифасини ўтайди. Ўшбу қадриятлар воситасида турли ходиса ваҳолатларга, янги пайдобўлаётган фаолият турлари ва расм-русумларга баҳо берилади. Ёш авлоднинг ҳаётий мўлжаллари, «замона қахрамони» ҳақидаги тасаввурлари ҳам маънавий қадриятлардан келиб чиқиб шаклланади. Қадриятлар қанчалик бир-бирига яқинлашиб, таъсир кўрсатмасин, ҳар бир миллат учун маънавий камолотнинг асосий йўли ва мезони миллий қадриятлар бўлиб қолади. Маънавий тарбия ҳар қандай жамият ва мамлакат ҳаётида ҳал қилувчи аҳамият касб этади. Маънавий баркамол инсоннинг шаклланиши, унда миллий маънавий қадриятларга хайриҳоҳлик туйғусини шаклланиши дастлаб оилада бошланади.

Хулоса қилиб айтадиган бўлсак, ёшларни ҳозирги глобаллашув даврида баркамол қилиб тарбиялашда оила энг муҳим ва асосий воситалардан биридир. Миллий маънавий қадриятларни ёшларга сингдириб борилиши ҳам оиладан бошланади ва узлуксиз давом этади. Ўзбек оилаларида эса асрлар давомида шаклланган ва ҳамиша эзгуликка йўғрилган қадриятлар жуда кўпдир. Айнан мана шу миллий қадриятларимиз негизида тарбиланган ёш авлод ҳар қандай маънавий таҳддиларга қарши тура олади.

МАЪНАВИЙ ТАҲДИДЛАРГА ҚАРШИ КУРАШДА ОИЛА МАСЪУЛИСТИ

Рўзимуродов С.,
Юсупов М. (СамДУ)

Бугунги мураккаб глобаллашув даврида ёш авлодни баркамол қилиб тарбиялаш долзарб аҳамият касб этмоқда. Зеро, бугунги кунда ахбортлашган жамият босқичида маънавий таҳдидлар ва ахборот хуружлари айнан ёшларга қаратилгандир. Шу боис таълим–тарбия тизимининг асосий вазифаси ёшларимизни турли хил маънавий таҳдидлардан ҳимоялашга қаратилгандир. Ёш авлодни маъанавий таҳдидлар ва ахборот хуружларидан ҳимоя қилишнинг омиллари ва воситалари мавжуд бўлиб улар, орасида оила алоҳида аҳамият касб этади.

Келажагимиз бўлган ёшларни ақидапарастларнинг ёт ғояларидан ва маънавий таҳдидлардан ҳимоя қилишда энг муҳим омил, албатта, бу оиладир. Халқимиз жуда қадим замонларданоқ тарбия маскани сифатида оилани муқаддас ҳисоблаб келган. Аждодларимиз азалдан юртимизда оила мустаҳкам, унинг аъзолари тинч, фаровон ва соғлом бўлсагина, жамиятда барқарорлик вужудга келишини билишган. Жамиятнинг мустаҳкамлиги, осойишталиги оиладаги тинчлик-хотиржамликка, жамиятдаги соғлом турмуш тарзи эса оила аъзоларининг бир-бирларига бўлган самимий муносабат, ахлоқий тарбиясига

[225]ОртиқовН.Маънавият: миллийваумуминсонийқадриятлар. -Тошкент, “Ўзбекистон”1997, 8-бет

боғлиқ бўлган. Шарқ халқлари орасида шаклланган бундай дунёқараш ва одоб-ахлоқ бугунги кунда ҳам инсон маънавий қиёфасини ифода этиб келмоқда. Шахснинг ахлоқий қадриятларини шакллантиришда оила, мактаб, маҳалла ва жамоатчилик ташкилотларининг ҳамкорликдаги фаолияти асосий восита ҳисобланади. Айниқса, ўзбек хонадонларида инсонларга хос маънавий ахлоқий қадриятлар: ўзаро ҳурмат, иззат, ишонч, мулозамат, муҳаббат, ҳамкорлик туйғулари яққол намоён бўлади. Оиланинг муқаддас бурчи ва вазифаси нафақат фарзандни дунёга келтириш, балки ўз мустақил фикрига эга бўлган, юксак маънавиятли, маърифатли қилиб тарбиялашдан иборатдир.

Республикамизнинг биринчи Президетимиз И.А. Каримов баркамол авлодни аввало соғлом муҳит шаклланган оилада камол топишини қуйидагича тушунтириб ўтади. ,,Биз оилани ҳаёт давомийлигини таъминлайдиган насллар тақдирига кучли таъсир кўрсатадиган тарбия маскани сифатида қабул қиламиз. Катталарга ҳурмат, кичикларга иззат одамийлик меҳр-оқибат, ўз ватанига, халқига садоқатли бўлиш каби олийжаноб фазилатлар айнан оила муҳитида шаклланади”[226].

Ёшларни маънавий таҳдидлардан ҳимоя қилишда, уларда соғлом тафаккур, соғлом дунёқарашни шакллантириш бевосита оилавий муҳит билан боғлиқдир. Оилада аввало ота-онанинг ўз фарзандлари тарбиясида шахсий ўрнак, ибрат, намуна бўлиши муҳим мезон саналади. Чунки ота-она мурғак гўдак учун дастлабки идеал ҳисобланади. Ота-онанинг оиладаги хулқ-атвори, муомала маданияти, юриш-туриши фарзандлари маънавий тарбиясининг шаклланишида асосий ўринни эгаллайди. Шунинг учун ота-оналарнинг ўзлари шарқона одоб-ахлоқ қоидаларига риоя этишлари, миллий-маънавий қадриятларга юксак эҳтиромда бўлиши, юксак умуминсоний хислатларга эга бўлишлари керак. Мана шундай ижобий хислатларга эга бўлган фарзандларда ватанпарварлик, фидокорлик, садоқат, мардлик, жасурлик, чидамлилик, вазминлик, қадр-қиммат, ташаббускорлик каби хислатларни шакллантиради. Шунинг учун ҳам оиладаги ахлоқий муҳит кишилик жамиятида мавжуд бўлган ахлоқий меъёрларнинг энг қадимийси ва энг муҳими бўлиб, нафақат эр ва хотин ўртасидаги муносабатларни тартибга солиб туради, балки фарзандларнинг етук инсон сифатида шаклланишининг дастлабки ва асосий мезонидир. Бинобарин, маънавий бой, ахлоқан пок, жисмонан соғлом фарзандларни тарбиялаб вояга етказиш дастлаб оилада амалга оширилади. Инсонга бир умр ҳамроҳ бўладиган инсоний фазилатлар - эзгулик, яхшилик, меҳнатсеварлик, яратувчанлик, фидоийлик, садоқат, мардлик каби хислатларнинг шаклланиши оиладан бошланади. Оила ёшларни ахлоқ-одоби, ростгўй меҳнатсевар, ҳалол бўлиб вояга етиши учун замин тайёрлайди.

Оилада фарзанднинг тарбияси билан шуғулланиш унда яшаётган барча ёши катталарнинг биринчи галдаги вазифаси бўлмоғи лозим. Чунки бобо-бувиларимизнинг ёш болани миллий қадриятлар, тарихий шахсларимизнинг

[226]Амалга оширилаётган ислоҳатларимизни янада чуқурлаштириш ва фуқаролик жамияти қуриш - ёруғ келажагимизнинг асосий омилидир. И.А Каримовнинг Ўзбекистон Республикаси Конститутсияси қабул қилинганининг21йиллигига бағишланган тантанали маросимидаги маърузаси. 2013-йил 7-декабр.

қаҳрамонлиги, халқ оғзаки ижоди орқали тарбия бериши ўзининг кўпроқ самарасини беради.

Республикамизнинг биринчи Президентимиз таъкидлаганидек, бола етмиш фоиз маълумотни беш ёшгача оладиган бўлса, шахс маънавиятини шаклланишида оиланинг аҳамияти нечоғлик катта эканлиги намоён бўлади. Ақли расо ҳар қайси инсон яхши англайдики, бу ёруғ дунёда ҳаёт бор экан, оила бор, оила бор экан фарзанд деб аталмиш бебаҳо неъмат бор, фарзанд бор экан, одамзод ҳамиша эзгу орзу ва интилишлар билан яшайди. “Бугунги кунда бизнинг қилаётган барча ишларимиз фарзандларимизнинг бахту саодати, уларнинг ёруғ келажаги учун амалга оширилмоқда. Лекин бахту саодат фақат бойлик, молу мулк билан белгиланмайди. Одобли, билимдон ва ақлли, меҳнатсевар, имон-эътиқодли фарзанд нафақат ота-онанинг, балки бутун жамиятнинг энг катта бойлигидир”[227].

Айниқса, ҳозирги мураккаб глобаллашув шароитида ёшларни турли диний экстремистик ва ақидапарастлик ғоялари таъсирига берилиб кетмаслиги учун ота-она масъулиятини Президентимиз Ш.М.Мирзиёев қуйидагича тушунтиради: ««Бола ота-она қўлида бир омонатдир» дейди буюк алломаларимиз. Болаларимиз, уларнинг тақдири, келажаги, ҳақиқатан ҳам, жуда омонат эканини бугунги ҳаёт ҳар томонлама исботламоқда.

Агар фарзандларимизга тўғри тарбия бермасак, ҳар куни, ҳар дақиқада унинг юриш-туриши, кайфиятидан огоҳ бўлиб турмасак, уларни илму ҳунарга ўргатмасак, муносиб иш топиб бермасак, бу омонатни бой бериб қўйишимиз ҳеч гап эмас[228].

Биз бугун соғлом ва теран фикрли фарзандларни оилада тарбиялаётган эканмиз, уларнинг маънавий олами бой бўлиши, тарихий меросимизни чуқур билиши, ўзида мукаммалликни акс эттиришига эришишимиз даркор. Замонавий билим ва тафаккурга эга бўлиб бораётган фарзандларимизни ҳар томонлама камол топиб боришида оиладаги маънавий тарбиянинг етуклиги кўп жиҳатдан ота-оналарнинг ахлоқ-одоб масалаларига бориб тақалади. Шунинг учун ота-оналаримизнинг ўзлари юксак инсонийлик ва ахлоқ-одоб қоидаларига қатъий риоя этишлари лозим. Жумладан, ҳар бир ота-она:

- жисмонан ва ақлан етук, ҳар томонлама (моддий ва маънавий) фарзанд тарбияси учун тайёр шахс сифатида шаклланиши;

- миллий ўзликни англаган ҳолда, ворисийлик тамойилини чуқур ҳис қилиши ва ҳаётга тадбиқ эта олиши;

- аждодлар яратган тарихий хотирага эга бўлиши ва миллий-маънавий қадриятларга ҳурмат туйғуси шакллантирган бўлиши лозим.

Мана шу хислатларга эга бўлган ота-оналар тарбиясида камол топган ёш авлод ўз мустақил фикрига эга бўлиб, ҳар қандай маънавий таҳдидлар таъсирига берилиб кетмайди.

[227]Karimov I.A. Yuksak ma’naviyat-yengilmas kuch.-Toshkent: “Ma’naviyat”, 2008, 55-56-betlar.

[228]Ш.Мирзиёев. Ватанимиз тақдири ва келажаги йўлида янада ҳамжиҳат бўлиб, қатъият билан ҳаракат қилайлик./Халқ сўзи, 2017йил 16 июнь

ЁШЛАРНИНГ – ҒОЯВИЙ-МАФКУРАВИЙ ТАРБИЯЛАШНИНГ ИЖТИМОИЙ ЖИҲАТЛАРИ

Ахмедов.С
СамИСИ талабаси,
Холиков.С
СамИСИ талабаси,
Абдиназаров.Б
СамИСИ талабаси,
Мустафаев.Ж
СамИСИ ўқитувчиси

XXIасрга келиб ёшларнинг онги ва руҳиятидаги узгаришларни тугри таҳлил қилиш ва уларга муносиб ёндашиш давр талабидир. Бу тамойил ва қадриятларнинг мазмун-моҳияти ҳақида чуқур тасаввурлар оиладан шакллантирилса, ёшлар онги, тарбияси, уларнинг дунёқараши ва турмуш тарзида жиддий ижобий ўзгаришлар ясаши шубҳасиз. Айниқса, оилада ёшлар ғоявий-сиёсий маданиятини шакллантириш тизимини такомиллаштиришга инновацион ёндашув жамиятнинг маънавий-ахлоқий, таълим-тарбия тараққиётида муҳим ижтимоий аҳамият касб этмоқда. Ўзбекистон Республикаси Президенти Шавкат Мирзиёевнинг Ўзбекистон Республикаси Конституцияси қабул қилинганлигининг 24 йиллигига бағишланган тантанали маросимдаги маърузасида «... юртимиздаги ҳар қайси инсон, ҳар қайси оиланинг энг эзгу орзу-мақсадлари, ҳаётий манфаатлари авваламбор унинг фарзандлари тимсолида намоён бўлади, рўёбга чиқади», - деган фикрлари ёш авлод тарбиясига ҳар доимгидан ҳам кўпроқ масъулиятли ва бефарқ бўлмасликни талаб этади. Ёшлар онгида ғоявий-сиёсий маданиятни шакллантириш, мафкуравий иммунитетни ривожлантириш ижтимоий масала сифатида эътироф этилаётган бугунги кунда, айниқса, оилада ёшлар ғоявий-сиёсий маданиятини шакллантириш тизимини такомиллаштиришга инновацион ёндашувни педагогик муаммо сифатида илмий асослаш, унинг мазмуни, қурилишининг моҳиятини очиб бериш, ёшлар билиши зарур бўлган маълумотларни танлаш, оилада ёшлар ғоявий-сиёсий маданиятини шакллантириштизимини такомиллаштиришга инновацион ёндашув даражасини белгиловчи қадриятларнинг мазмуни ва ўзига хос хусусиятларини ёритиб бериш, ушбу инновацион ёндашувнинг психологик, педагогик жиҳатларини ўрганиш, омиллари, шартлари ва талабларини белгилаш, мақбул андозаларини ишлаб чиқиш ва унинг самарадорлигини тажриба-синов асосида аниқлаш, унга ёрдам берувчи илмий-педагогик ва методик тавсиялар ишлаб чиқиш, миллий истиқлол ғояси, мустақиллик, юрт тинчлиги ғояларини ўргатиш орқали ёш авлод қалбига миллий ғурур, миллий ўз-ўзини англаш, миллий онг сингари юксак инсоний фазилатларни сингдириш, ёшлар ғоявий бўшлиққа тушиб қолмасликларининг олдини олиш учун ғоявий-сиёсий маданиятнинг айрим ижтимоий-педагогик жиҳатларини махсус тадқиқот предмети сифатида ўрганиш ва тадқиқ қилиш бугунги кунда долзарб муаммолардан бири ҳисобланади.

Таъкидлаш жоизки, Ўзбекистон Республикаси биринчи Президенти Ислом Каримов «Юртимиздаги ҳар бир оила, ҳар бир ота-она ўз фарзандлари қиёфасида, униб-ўсиб келаётган ёш авлод тимсолида билимли, иймон-иродали, мардлик ва фидойилик фазилатларини намоён этишга қодир бўлган инсонларни кўради, уларнинг бахтли-саодатли бўлишини орзу қилади» дея эътироф этган. Ҳақиқатан ҳам, фан, техника, технологиялар ривожланган, инновацион таълим тизими кенг қўлланилаётган, глобаллашув жараёнлари шиддат билан кириб келаётган, ёшларимиз фан-техника ютуқлари, тарихий воқеа ва ҳодисалардан етарли даражада хабардор, ижтимоий ҳаётдаги ривожланиш ёшлар таълим-тарбиясига ўз таъсирини ўтказаётган бир пайтда, бир сўз билан айтганда, бугунги ривожланиш ва тараққиёт ота-оналаримизга ўз талаблари, жумладан, вақт ва иқтисодни бекорга сарф қилмаслик, фарзандларимиз ҳаёти, маънавий дунёсини бугун кечагидан, эртага бугунгидан яхшироқ қилишга қаратишни талаб қилмоқда. Мамлакатимизда кечаётган индустриал, аграр ривожланиш жараёнлари фарзандларимизни бунёдкор ғоялар руҳиятида тарбиялаш, исрофгарчиликка йўл қўймаслик, болаларимизни замонавий билим, кўникма ва малакалар билан қуроллантириб уларга маърифат, миллий анъаналаримизни тиклаш, қадриятларимизни ҳурматлаш, ўз ҳуқуқ ва бурчларини билиш, мустақил фикрга эга бўлиш, ҳар қандай бузғунчи ғоя ва мафкураларга қарши тура олиш сифатини тарбиялашни тақозо этмоқда. Шундан келиб чиқиб, оилада ёшлар ғоявий-сиёсий маданиятини шакллантиришда оиланинг муқаддаслиги, ота-она ва фарзанд бурчи, оилада соғлом турмуш тарзини яратиш, одоб-ахлоқ меъёрлари, тежамкорлик, шунингдек, оила аъзоларининг ўзаро муомала-муносабатлари, уй тутиш ва рўзғор юритиш, оилада меҳнат тарбияси, авлодлар занжирини давом эттириш кабиларга ката аҳамият берилиши мақсадга мувофиқдир. Энг муҳими, ёшларга ғоявий-сиёсий билим бериш жараёнида фан-техника ютуқларини англаб етиб, жамият ва оила ривожига ўз ҳиссасини қўшадиган салоҳиятли инсон бўлиб етишиш масъулиятини улар онгига сингдириш зарур. Зеро, таълим-тарбия бу фақатгина ота-она ёки мураббийлар иши эмас, балки ўз келажагига бефарқ бўлмаган, буюк мақсадлар сари интилаётган бунёдкор халкимизнинг ҳар бир фукаросининг ишидир.

Таниқли педагог Муҳаммаджон Қуроновнинг «Мафкуравий таҳдидлар ва ёшлар тарбияси» китобида ғоялар тарихини ўрганиш, жаҳоннинг бугунги кундаги мафкуравий манзарасини таҳлил қилишга ғоялар кураши ва мафкуралар рақобати узлуксиз, мунтазам давом этиши, уларнинг барии инсон онги ва онг ости қатламлари, унинг қалби ва руҳига йўл излаши, бу курашда одамларнинг маънавий ҳаётини эгаллаган мафкура ғолиб келишини тасдиқлаётгани эътироф этилган бўлиб, геосиёсатда у ёки бу кучнинг қўли устун келиши тобора мафкура ва маънавият соҳасига боғлиқ бўлиб бораётгани айтилган. Ана шунинг учун ҳам, биз оиладаноқ ёшлар ғоявий-сиёсий маданиятини шакллантириш жараёнига жиддий ёндашсак, оиланинг ижтимоий манфаатларини таъминлаш, оилада соғлом психологик муҳит яратиш, оиланинг ҳуқуқий саводхонлигини ошириш, ёшларнинг сиёсий онг, сиёсий тафаккур ҳақидаги билимларини бойитиш, сиёсий билимдонлигини ошириш, умумин соний ва эстетик тарбия, меҳнатсеварликтарбияси, миллий ғояни

сингдириш, ватанга муҳаббат, ҳақиқий дўстлик, мустаҳкам эътиқод, имон, нафосат, ахлоқий маданият сингари фазилатларни мужассамлаштиришга эришамиз. Шу жиҳатдан ҳам, ёш авлод ғоявий-сиёсий маданиятини тарбиялашда халқнинг бой миллий маданий-тарихий анъаналари, урф-одатлари ҳамда умумбашарий қадриятларга асосланган ижтимоий жараённи таркиб топтиришда оила муҳим аҳамият касб этади. Шахсни тарбиялаш ва вояга етказиш, камол топтириш устуворлиги оиладан бошланади. Бу жиҳатларни тарбиялаш, айниқса, жамиятимизда ёшлар ўртасида билиб-билмай туриб турли оқимларга, диний ақидапарстлик, терроризмга қўшилишни ўзига «ор» деб билган, «оммавий маданият» унсурларини четлаб ўта оладиган, ўз мустақил ғоя ва эътиқодига эга бўлган янгиланиш жараёни давом этаётган, глобаллашув ва техника асри шароитида маданий қадриятлар ва миллий бойликлар, тарихий меросни асраб авайлайдиган, инсонпарварлик, ватанпарварлик, демократия тамойилларини идрок эта оладиган баркамол шахсни вояга етказишда муҳим аҳамият касб этади. Тўғри, XXI асрда маънавий қашшоқлик, мустабид тузум асоратларидан қутулдик, дея оламиз, бироқ унинг ўрнига «диний ақидапараслик», «терроризм» каби хафв-хатарлар рўйхати янгиланди. Бу хафв-хатарлар ёшлар тарбиясига янада эътиборлироқ бўлишни тақозо этаётгани, дунё ташвишларини кўпайтираётгани ҳеч кимни бефарқ қолдирмаслиги керак.

Юқорида қайд этилган хафв-хатарларга эътибор қаратадиган бўлсак, ёшларни «алдов» йўллари билан ўз таъсир доирасига олиш сиёсати янги асрда йўқолмаган, балки ўзининг позициясини ўзгартирган. Профессор М.Қуроновнинг таъкидлашича, «Маънавиятга четдан бўладиган салбий ва ўта салбий таъсирлар бор ва бўлади. Яқин келажакда бу хавф-хатарлар камаяди, деб ўйлаш, камида – соддадиллик, росмана айтганда – жинояткорона бепарволик бўлар эди». Ҳақиқатдан ҳам, ташқи маънавий таҳдидларни тўхтатиш учун биз ёшлар онгида ғоявий-сиёсий маданиятни шакллантириш тизимини такомиллаштиришимиз, четдан кираётган ҳар бир ахборотни ақл тарозиси билан ўлчашга ўргатишимиз, яхши ва ёмонни бир-биридан фарқлашни тарбиялашимиз лозим. Бундай вазият эса оилаларни ижтимоий ҳаётга уйғун қараш муаммосини муҳим қилиб қўймоқда. Чунки айнан оила ёш авлодни шакллантиришга фаол таъсир этадиган ижтимоий гуруҳ ҳисобланади. Ғоявий-сиёсий маданиятни шакллантириш давр талаб-эҳтиёжларига бевосита боғлиқ бўлиб, ғоявий-сиёсий маданият ўз таркибида даврга нисбатан илғор фикр ларга, қарашларга эга бўлиши лозим. Акс ҳолда, ғоявий-сиёсий маданият давр талаби ва эҳтиёжларини қондира олмаслиги мумкин. Ғоявий-сиёсий маданиятнинг асосий белгилари инсоннинг ички ва ташқи дунёсида тафаккур ва фикрлар кўлами, дунёқарашига боғлиқ бўлади. Эътироф этиш жоизки, шахснинг ички ғоявий дунёси ғоявий эҳтиёж, ғоявий қизиқиш, ғоявий фаолият ва ғоявий қадрият каби асосий белгилар тизимидан иборат бўлиб, улар ўзаро бир-бири билан боғлиқдир. Шахснинг ғоявий эҳтиёжи ғоявий қизиқишни пайдо қилади ва шахс ғоявий-сиёсий маданияти унинг кенг тармоқли манбалари воситасида шаклланади. Кузатишларимизча, шахс ғоявий-сиёсий маданиятини шакллантиришга таъсир этувчи манбалар фан, адабиёт, санъат, маориф, дин бўлиб, улар ўзаро алоқадорликда ёшлар онги ва фаолиятига таъсир этади.

Адабиётлар рўйхати:

1. Ўзбекистон Республикасининг сайланган Президенти Шавкат Мирзиёевнинг Ўзбекистон Республикаси Конституцияси қабул қилинганлигининг 24 йиллигига бағишланган тантанали маросимдаги маърузаси. // «Халқ сўзи» газетаси. 2016 йил 8 декабрь.

2. Каримов И.А. Ёшлар бугунги ва эртанги ҳаётимизнинг ҳал қилувчи кучидир. – Т.: «Маънавият», 2015. -41-б.

3. Мусурмонова О. Оила маънавияти – миллий ғурур. – Т.: «Ўқитувчи», 1999. –14-б.

4. Қуронов М. Мафкуравий таҳдидлар ва ёшлар тарбияси. – Т.: «Академия», 2008. -3-4-б.

5. Отамуродов С. Глобаллашув ва миллий-маънавий хавфсизлик (сиёсий-фалсафий таҳлил). – Т.: «O'zbekiston», 2013. –9-10-б.

ФОРОБИЙ ВА ИБН СИНОТАЪЛИМОТИДА ТАЪЛИМ – ТАРБИЯ ВА КОМИЛ ИНСОН МАСАЛАЛАРИ

Музаффаров Н.
Самарқанд иқтисодиёт ва сервис институти
ижтимоий фанлар кафедраси ўқитувчи

Ижтимоий фикрлар тарихида таълим ва тарбия соҳаси авлодлараро ижтимоий тарихий ва ҳаётий тажрибани тузатишга хизмат қиладиган тизим сифатида қаралган. Шунинг учун ҳам таълим– тарбиянинг иккита жиҳати, яъни оилавий ва ижтимоий тарбия соҳаларигаа жратилиб ўрганилган. Қадимий ўзбек удумига биноан ота-оналар билан бирга бобо-бувиларнинг тарбиявий таъсири кучли бўлган. Чунки ўзбек қадриятларига биноан бобо ва бувилар оиланинг маънавий раҳбарлари бўлишган. Масалан, темурийлар хонадонида ўрнатилган тартибга кўра, шаҳзодалар тарбияси билан уларнинг оналари эмас, бувилари шуғулланишган. Ёш авлодга билим бериш ва уни касбга йўналтириш ҳам ижтимоий, ҳам сиёсий масала сифатида қаралган.

Абу Наср Форобийнинг тарбияшуносликдаги хизматларидан бири шуки, у кишиларни илм-маърифатли бўлишга, ҳалол меҳнат қилишга ва олган эди. Инсон ўз тақдирини ақл-фаросат, ижодкорлик қобилияти орқали яратади. Агар касб-ҳунар фазилати туғма бўлганда, подшолар ҳам ўзлари истаб ва ҳаракат қилиб эмас, балки подшоҳлик уларга фақат табиий равишда муяссар бўлган, табиат талаб қилган бир мажбурият бўлиб қолар эди. Назарий ва буюк фикрий фазилат, улуғ туғма фазилат ва улуғ касб ҳунар фазилати малакали бўлиб олган одамда бу фазилатлар иродани ҳосил қилишнинг ва одатга айлантиришнинг сабаби бўларди. Бундай одамлар табиатан чексиз ва жуда кучли ирода эгаларидирлар.[229]

Форобий назарида инсон «ожиз банда», «ҳеч нарсага қодир бўлмаган мавжудот бўлмай» ақл-идрок зиёсига эга, ўзи учун зарур бўлган ҳамма нарсани

[229] А. Н.Форобий. Бахт – саодатгаэришувхакидагирисола. 184-бет.

яратишга қодир борликдир. Форобийнинг тарбия тамойилида инсон фаолиятида тарбия ва турмуш тажрибас иёнма-ён келади ва бир-бирини тўлдиради. Тарбия кўрмаган ва турмуш тажрибасига эга бўлмаган киши ҳаётда кўп жиддий нарсаларни фарқига бормайди ва уларни кўраолмайди. Шунинг учун хам Форобий касб-ҳунар эгаллаш масаласини одил меҳнат тақсимоти билан бирга кўра олди. Чунки унинг назарида инсон аввало ўзи қизиққан иш билан шуғулланиши зарур ва бир инсон бирдан ҳамма касбни эгаллай олмайди. Шунинг учун Форобий «ҳар бир кишига бириктирилган маълум бир иш бўлиши керак, токи у киши ўзига бириктирилган ишни кечикмасдан ўз вақтида бажарсин», деб уқтиради.[230]

Форобий фаолиятни шакллантиришда тарбияни икки йўлга ажратади: бири китоб –қаноатбахш сўзлар, чорловчи, илҳомлантирувчи сўзлар ёрдамида ҳосил қилинса, иккинчи йўл мажбур этиш йўлидир. Унинг назарида тарбиянинг бу усули кўнмовчи қайсар шаҳарликлар ва бошқа саҳройи халқларга нисбатан ишлатилади.

Тарбия жараёни ҳақида ўз ҳикматларида шундай ёзади: кишининг феъл – атворига қараб тарбия «қаттиқ» ва «юмшоқ» усуллар билан амалга оширилиши мумкин. Борди-ю тарбияланувчилар фан ва ҳунар ўрганишда мойиллик билдирсалар, уларга нисбатан «юмшоқ» усул қўлланилади, аксинча, мабодо улар ўзбошимча ва итоатсиз бўлсалар, уларга нисбатан «қаттиқ» усул қўлланилиши мумкин.[231]

Шу билан бирга, Форобий тарбиячининг асосий сифатлари ва тарбия меъёрини ҳам кўрсатиб берган. «Устоз шогирдига жуда қаттиқ зуғум ҳам қилмаслиги лозим, чунки ортиқча зуғум шогирдда устозга нисбатан нафрату йғотади, борди-ю шогирд устознинг жуда ҳам юмшоқлигини пайқаб қолса, бу хол унда устозни менсимасликка ҳамда берадиган билимидан совушга олиб келади.

Яна бир буюк аллома Абу Али Ибн Сино тарбия жараёни содир бўладиган муҳит ва унинг йўналишларини ўз асарларида аниқ кўрсатиб берди. Тарбия жараёни аввало оила муҳити, мадраса ва кенг ижтимоий муҳит доирасида содир бўлади ва улар бола тарбиясида ўз изларини қолдиради. Шунинг учун ҳам тарбиянинг таянчи Ибн Сино назарида оила тарбиясидан бошланади. Бу жараён, аввало, болага яхши ном қўйиш ва уни яхши тарбия усулида тарбиялаш орқали боради. Тарбия жараёнининг асосий йўналишлари ҳақида тўхталар экан уларни қуйидагича бўлади: ақлий тарбия, жисмоний тарбия, жинсий тарбия, ахлоқий тарбия, эстетик, меҳнат, ҳунар тарбиясидан иборат эканини таъкидлайди.

Шу билан бирга Ибн Сино тарбия жараёнида болалар билан шуғулланиш ва гуруҳлар ташкил қилишда албатта болалар ёши алоҳида ҳисобга олинишини таъкидлайди. Чунки ёшнинг катта фарқ қилиши ўқув жараёнини тўғри ташкил қилишга имкон бермайди. Шунинг учун тарбия гуруҳини ташкил қилишда биринчидан, ёшнинг мос келиш масаласи бўлса, иккинчидан, қизиқиш ва майллар ҳисобга олиниши зарур. Ибн Сино ўзининг «Тиб қонунлари» китобида

[230]М.М.Хайруллаев.Форобий. Т-1963, 17-бет
[231] Педагогика тарихидан хрестоматия. Т-1993, 36-бет

жисмоний тарбиянинг ижтимоий аҳамияти ва мазмуни ҳақида илмий хулосалар беради.

Нормал суръатда ва ўз вақтида жисмоний машқ билан шуғулланувчи одам давога муҳтожбўлмайди.

Етти омилдан фойдаланиш соғлиқни сақлайди:

Мижозни мўътадил тутиш.

Ейиладиган ва ичиладиган нарсаларни (овқатни) танлаш.

Баданни туклардан тозалаш.

Бурунга тортиладиган ҳавони етарли ва яхши тортиш.

Қадди-қоматни тўғри тутиш.

Кийимларни қулай кийиш.

Жисмоний ва руҳийҳаракатларни нормал қилиш.[232]

Шу билан бирга Ибн Сино оила тарбиясида хотиннинг вазифаси ниҳоятда масъулиятли эканлигини таъкидлаб, самарали тарбия берадиган хотиннинг асосий сифатларини кўрсатиб беради: «… Хотин киши билимли бўлсин, у динга ишониши керак. Уятчан, шарм-ҳаёли, табиатан жасур, ўз эрини қаттиқ севиши, эзма бўлмаслиги, бўйсуниши, тўғри, камтар ва фаросатли бўлиши керак. У ҳеч вақт ўз шаънига доғ туширмаслиги, оила хўжалигидаги нарсаларни тўғри тежаб фойдалана билсин, у ўзининг ҳарактери ва яхши томонлари билан эридаги камчиликларни ҳам йўқотиши керак». Ибн Сино касб-ҳунар ўргатишни ниҳоятда масъулиятли ижтимоий характердаги иш деб атайди ва унинг ижтимоий ахамияти ҳақида тўхталиб, «Ҳунар ўрганиш бирла ёшлар ҳар қандай ножўя хатти –ҳаракатлардан холи бўладилар» деб таъкидлайди.[233]

Бугун биз замонавий талаблар асосида жиҳозланган, барча шарт-шароитларга эга ўқув бинолари билан ҳақли равишда фахрлана оламиз. Мустақиллик йилларида туғилиб вояга етган фарзандларимизнинг ўқишда, илмий ижодкорликда, маданият, санъат ва спорт соҳаларида эришаётган ютуқлари қалбларимизни фахр-ифтихор туйғулари билан тўлдиради. Улар замонавий технологияларни, компьютерда лойиҳалаштириш ва бошқариш илмини, бир неча тилларни мукаммал эгаллаган ёшлардир. Бу ютуқлар ҳукуматимиз раҳбарлигида истиқлолимизнинг дастлабки йилларида таълим-тарбия соҳасида танлаган йўлимизнинг нақадар тўғри эканлигини яққол исботлаб турибди.

[232] Педагогика тарихидан хрестоматия. Т-1993, 38-бет

[233] С.Рахимов. Абу Али Ибн Синотаълимватарбияхакида. Т-1967, 95-бет

СТАНОВЛЕНИЕ ГОРОДА КОКАНДА КАК ЦЕНТРА КАПИТАЛИСТИЧЕСКОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ В СЕРЕДИНЕ И КОНЦА XIX в.

Мулладжанова Х.
Преподаватель кафедры Социальных дисциплин
Самаркандского института экономики и сервиса

Издавна территория Средней Азии представляла большой интерес со стороны соседних государств, в том числе и России. В ходе многовековых исторических связей происходила и определенная тенденция взаимодействующих цивилизаций, что в свою очередь во многом меняло характер отношений между Россией и государствами Средней Азии. С течением времени стали устанавливаться контакты и связи Кокандского ханства с Россией. Начался обмен посланниками велись торговые операции. После завоевания Царской Россией Средней Азии самостоятельность Кокандского ханства была ликвидирована полностью. Территория была включена в состав Туркестанского генерал-губернаторства, в качестве Ферганской области, а военным губернатором края стал М.Д.Скобелев.

Коканд стал центром новой капиталистической деятельности. Один из интереснейших и своеобразных городов Средней Азии. В конце XIX - начале XX вв. , это второй(после Ташкента) по величине город, превосходивший по числу жителей все административные областные центры. С конца XIX в. в нем велось активное строительство, причем для европейской части города проектировали дома крупнейшие архитекторы края

Старый Коканд был типичным среднеазиатским городом окруженным сырцовой крепостной стеной с двенадцатью воротами. Четыре основные дороги радиусы подводили к центральной торговой площади, к которой примыкало и несколько культовых монументальных построек, включая крупную соборную мечеть с высоким кирпичным минаретом. В то же время эти улицы делили город на четыре части - даха[234]. К середине XIX в. Коканд был столицей крупнейшего среднеазиатского ханства и средства полученные ханами из подчиненных присырдарьинских земель и городов позволили Худояр -хану продолжить строительство новой ставки –урды. Этот дворцовый комплекс расположился в северо-западной части города. Строили дворцовый комплекс с 1863-1870 гг. под руководством мастера Мир Убайдуллы, а декоративную отделку дворца вели до 1873 г. при участии известных керамистов -отделочников усто Абдуллы и усто Джамиля. Ханская урда и была местом, где расположились в 1875 г. русские войска и новая администрация. Тогда же начали перестраивать и приспосабливать старые постройки для новых нужд. В итоге реконструкции вместо проходных дворов появились укрепленные казармы. Для военных нужд были приспособлены и постройки севернее дворца. Во дворце разместились офицерские квартиры администрация казначейство а большой тронный зал был переоборудован под

[234]В. В. Бартольд "История культурной жизни Туркестана" Ленинград 1927г. Стр.14

церковь. Так урда - место пребывания последнего Кокандского хана превратились в новую военную крепость в оплот царизма в завоеванном городе. Вблизи крепости на территории старых ханских садов получила начало новая городская застройка[235].

После завоевания Коканд потерял свое столичное значение, он стал обычным уездным городом, а потому средств на новое строительство имел немного. Не являясь административным центром, Коканд с конца XIX в. начал быстро превращаться в центр новой капиталистической деятельности внутренней и транзитной торговли. Здесь же обосновалось много местных и иностранных торговых фирм, занимавшихся посреднической торговлей особенно хлопком, шелком а также финансовой деятельностью. Поэтому в отличие от других среднеазиатских городов архитектурный облик нового города Коканда определяли банки конторы и жилые особняки частных предпринимателей. В 1910 г. в Коканде было семь банков. Не считая Государственного банка свои отделения имели Русско-китайский, Русский для внешней торговли, Московский учетный, Сибирский торговый[236]. Наиболее примечательна архитектура здание Государственного и Русско - китайского банков. Здание Государственного банка было построено в 1893г. по проекту архитектора В.И.Новикова. Русско - азиатский банк расположенный на проспекте Розенбаховского, где в нач. XX в. начал складыватся деловой центр города выглядел импозантнее и красочнее. Он был построен в 1910 г. по проекту И.А.Маркевича. Особняков частных предпринимателей в Коканде было много и несли они все черты стилевых направлений отмеченных в России в нач. XX в.

Друг против друга находились особняки наиболее богатых торговцев хлопком Н.Х.Вадьяева наиболее крупное среди особняков построение по проекту Г.М. Сваричевского и Р.Т. Патиляхова, за этими особняками расположились друг против друга два дома братьев купцов дом Малля Симхаева и протяженный на целый квартал Або Симмхаева. Более примечательны из зданий государственных учреждений были Общественное собрание и управление наманганской железнодорожной ветви. Последнее солидное сооружение с полуциркулярными окнами было построено инженером путейцем А.Н.Ковалевским. значительно интересно особняки в конце Розенбаховского проспекта[237]. Первая в ряду этих построек контора чаеразвесочной фабрики братьев Высоцких затем особняки А.И.Зигеля и братьев Крафт построенные в 1903 г. Архитектором В.С. Гейнцельманом, а здание коммерческого училища построенное в 1907 г. И.А.Маркевичем[238]. На соседней озелененной банковской улице среди домов мелкой буржуазии сохранились очень интересные особняки братьев Мандалака а за ним располагался немецкий квартал, где выделялся особняк С.А. Кнабе по проекту архитектора И.А. Маркевича. Хорошее озеленение и ирригация улиц, высокое

[235]Н.В.Нельсон “У истоков градостроительства Туркестана” Ташкент 1984 г. Стр. 125
[236]Н.В.Нельсон “У истоков градостроительства Туркестана” Ташкент 1984 г. Стр. 126
[237]Н.В.Нельсон “У истоков градостроительства Туркестана” Ташкент 1984 г. Стр. 127
[238]Н.В.Нельсон “У истоков градостроительства Туркестана” Ташкент 1984 г. Стр. 128

качество строительных работ образцы высокой архитектуры в отдельных зданиях делали город по своему красивым и уютным. В этом немалая заслуга городских архитекторов М.Ф.Мауэра и К.А.Хачатурова. Таким образом центр Коканда приобрел вид русского нового города.

Список используемой литературы:

1. Н.В.Нельсон “У истоков градостроительства Туркестана” Ташкент 1984 г

2. С.М. Круковская “Встречи с Кокандом” Ташкент 1977 г.

3. В. В. Бартольд “История культурной жизни Туркестана” Ленинград 1927г.

МОВАРОУННАҲР ИЖТИМОИЙ –СИЁСИЙМАФКУРАСИДА ШАЙХ ХУДОЙДОДИ ВАЛИНИНГ ТАЪСИРИ

Музаффаров Н.
Самарқанд иқтисодиёт ва сервис институти ижтимоий фанлар кафедраси ўқитувчи

Ўзбекистоннинг мустақилликка эришуви натижасида илмий тадқиқотларга кенг имкониятлар яратилиши жамиятда ўз тарихи ва ўтмиш маънавий меросига бўлган улкан қизиқиш вужудга келишига сабаб бўлди. Бу эса, ўз навбатида, тарихимизнинг ҳар бир даврида ўтган буюк ватандош мутафаккирлар илмий меросини чуқур таҳлил қилиш, уни замонавий илм-фан учун аниқ ва чуқур ғоявий манба бўлиб хизмат қилаётганлигини исботлаш имконини яратди.

Кейинги йилларда Республикамизнинг турли ҳудудларида жойлашган кўплаб меъморий обидалар, аллома-ю уламоларимизнинг ҳоки пойлари жойлашган муборак қадамжолар обод қилиниб, зиёратгоҳларга айлантирилаётгани таҳсинга сазовор. Ўзбекистон Республикаси Президенти Ш.Мирзиёевнинг **“Бир ҳақиқатни ҳеч қачон унутмайлик: биз буюк тарих, буюк давлат, буюк маданият яратган халқмиз. Биз – ҳеч қачон меҳнатдан қочмайдиган, қийинчиликдан қўрқмайдиган, адолатни қадрлайдиган, азму шижоатли, буюк халқмиз. Барчамиз бир тану бир жон бўлиб, якдил ва аҳил бўлиб ҳаракат қилсак, ҳалол-пок бўлиб, яхши ният билан меҳнат қилсак, ҳар қандай марраларни эгаллашга, бошқача айтганда, тарихимизнинг янги саҳифасини яратишга қодир халқмиз”**[239], деб таъкидлашлари бежиз эмас.

Тасаввуф узоқ асрлар давомида ҳалқ маънавиятини бойитишга хизмат қилиб келган, инсоннинг руҳий, ахлоқий покланиши, илоҳий муҳаббатга эришиш йўлларини асослаб берувчи таълимот сифатида ривожланган. Ўз қарашларида комил инсон тарбиясига оид кўплаб ирфоний ғояларни мужассам этган, бебаҳо маънавий мерос соҳиби – Шайх Худойдод Вали (1461-1532) ана шу тариқатнинг пешқадам вакилларидан бири бўлди.

[239]Ўзбекистон Республикаси Президенти Ш.Мирзиёевнинг Олий Мажлисга Мурожаатномаси. 2020 йил

Яссавия-жаҳрия-султония тариқатининг таниқли намоёндаси Шайх Худойдод Валининг асосий таҳсил йиллари Ғиждувон, Самарқанд ва Бухоро мадрасалари билан боғлиқ. Йирик тасаввуф намоёндаси даражасига кўтарилган аллома фано мақомига эришгач, карoматлик қувватига муяссар бўлади. Шундан сўнг қадимги Шероз (Ҳозирги Жомбой ҳудуди) туманига келиб, Ғазира мавзесидаги масжид ҳонақоҳни ўзи учун бир умрлик ошён этди.

Зулм, адолатсизлик ва ҳақсизликни қоралаб, адолат, ҳақиқат, ҳақ йўлида фидойи бўлишликни улуғлаган зот Мовароуннаҳрда катта обрў-эътибор қозониб, ҳукмдорлар назарига тушса-да, умр бўйи ҳалол меҳнат эвазига фақирона кун кечиришни афзал билди. Чунончи ҳаёти билан боғлиқ қайдларида: "...Муҳаммад Шайбонийхон мен билан ошнолик қилиш мақсадида бир неча маротаба уриниб кўрди. Аммо унга яқинлашмадим, кўриниш ҳам бермадим"[240], дейди шоир.

Ҳадиси шарифда айтилгани каби, фақирларни зиёрат қилгувчи амир энг яхши инсон. Молу-дунё мақсадида амирларни зиёрат қилгувчи фақир эса энг ёмон одамдир. Бу нақл ижодкор асарларининг бош ғоясини ташкил этади. Унинг фикрича, тариқат йўлига кирмоқчи бўлган ҳар бир сўфий ҳалол луқмани тановвул қилса, нафс майлларидан чекина олсагина фано мақомига эришади.

Чун ўларсен, эй Худойдод ўлгин ўлмасдин бурун,
Давлати боқи керак бўлса, қўй ушбу фанони!

Шайх Худойдод Валининг шеърий мероси алоҳида девон шаклига келтирилгани ҳақида маълумотлар йўқ. Фақат айримлари ўзининг маноқибларига киритилган. Улар туркий ва форсий тилларда ёзилган бўлиб, шоирнинг ҳар икки тилда эркин ижод қилганлигидан далолат беради. Бу шеърларнинг аксари ғазал жанрида бўлиб, аруз вазнида битилган.

"Мен йигирма уч ёшимда Ҳазрати Азизон Жамолиддинга қўл бердим. Ул муршиднинг оқ фотиҳаларига муяссар бўлгач, эллик йил давомида халқни Ҳақ томон чорладим, фақру фано водийсини кездим. Лекин шу вақтга қадар шеър айтиш, рисола ёзишга ғайрат қилган эмасман. Билакс, ҳозир алоҳида аҳамият беришимга сабаб шул: истайманки, биздан бир эсдалик қолса, токи шеър ва рисоламни ўқиган борки, ўзи учун бир сабоқ, ибрат олса", дея изоҳлайди шоир.

“Маноқиби Шайх Худойдоди Вали” номли асарда алломанинг Карманада кечган болалик ва ўсмирлик йиллари, Бухоро, Ғиждувон мадрасаларида таҳсил олган, бошидан ўтказган қийинчиликлари ҳам тасвирланган: "Ғиждувонда ўқиётган пайтларим уч йил бир пўстинни кийганман. На шалвор, на чопоним бўлган. Бир кўйлакнинг ёқасини топиб олиб, бўйнимга илган эдим. Токи биров кўриб, кўйлагим йўқлигини гумон қилмас эди. Танқислигимни ҳеч кимга айтмай, сир тутардим ва машғулотларни давом эттирардим". Қанчалик қийин аҳволда қолмасин, илм олишга иштиёқ, ҳақ сирларига ошуфталик унинг учун барча машаққатлардан устун турганини шу жумлаларнинг ўзиёқ ошкор этиб турибди.[241]

---

[240] Каттаев К. Ривоят ва ҳақиқат // “ Жомбой тонги ”. 2006 йил 15 ноябрь, №32-сон.

[241] Ахадов Ш. Йирик олим, етук тасаввуфчи аллома. Шайх Худойдод Вали ижодининг маънавий-маърифий қадриятларини юксалтиришдаги ўрни ва аҳамияти мавзусидаги илмий-амалий анжуман материаллари (2006 й 17 ноябрь).- Самарқанд 2006, 41- бет

Шайх Худойдоди Валининг талабалик йиллари ҳақидаги фикрлар “Ламоҳот” китобида келтирилган: “Бир куни мен Самарқанддаги Мирзо Улуғбек мадрасасида толиби илмларнинг фалакиёт фани соҳасидаги мунозараларини ҳавас билан кузатдим. Уларни бир-бирларига мухолиф топдим ва ўзим учун риёзатчилигим туфайли самовий сирларни кашф этдим”.[242]

Бундан кўриниб турибдики, Шайх Худойдоди Вали тасаввуф аҳлидан бўлиши билан бир қаторда фалакиёт соҳасига ҳам қизиқиши кучли бўлган. Яна шуниси ҳам эътиборга лойиқки, бу даврда ҳам Мирзо Улуғбек мадрасасида илоҳиёт илми ўрганилиши давом этган.

Ҳазрати Азизон Шайх Худойдод Вали 1496 йили Самарқанднинг ўша даврдаги Шероз туманидаги(ҳозирги Жомбой туманидаги) обод мавзелардан бўлган Ғазира мавзесига келиб ҳонақоҳ қурадилар ва умрининг охирларигача ушбу масканда фаолият кўрсатадилар. Бу даврларда ҳам Ҳазратнинг Самарқанддаги ўз номлари билан аталган маҳаллаларда жойлашган хонақоҳларида илм-маърифат тарғиботи ул зот ва муридлари томонидан давом эттирилади. Ҳазратнинг мадрасаларида ўқиш даврларига эътибор қаратар эканмиз, дарс тинглаб юрган вақтларида ул зотга ажиб ҳолатлар ва ғаройиб воқеалар юз берар ва ҳазрат ўз ботиний ҳолатларини англашга ҳаракат қилар, бу ҳолатдан хабардор аҳоли эса хизматларга отланиб, ул зотни кўп безовта қилар ва натижада бошқа мадрасага ўтиб ўқишга мажбур бўлар ҳамда бир жойда тинч қўним топа олмас эдилар. Ўзларига қаратилаётган халқнинг эътиборидан, уларнинг кўрсатишлари мумкин бўлган моддий ёрдамларидан, машаққатли сўфиёна риёзатлар билан машҳур бўлишни афзал билиб, айтар эканларким: “Ҳақ субҳона ва таоло мени умримнинг бошидан охиригача фақирлар либосида ва фақирлар даврасида бўлишимни буюрдилар. Менинг ҳаётим пайғамбар алайҳиссаломнинг ҳадисларига мувофиқ кечар эди”, деб таъкидлаган эканлар[243].

Шундай қилиб, қирқ ёшгача Карманада яшаган Шайх Худойдод Вали Ғазирада ҳам ўттиз йил яшаш жараёнида ўз меҳнати билан кун кўриб, ҳалол ва пок луқма, покиза иймон ва кучли эътиқод билан умргузаронлик қилиб, ўз суҳбатдошлари-ю, муридларини ҳам шунга даъват этган. Зотан, нақшбандия авлиёлари мамлакат сиёсий ҳаётига фаол аралашар, катта ерларга эгалик қилар эканлар, раиятга қарши қаратилган ҳолларни улар иқтисодиёт ёрдамида ҳал қилишга уринган эдилар. Шайх Худойдод Вали эса ҳар ким ўз насибасини ўзи меҳнат қилиб топиши керак, деган ақидага содиқ туриб, замонасининг буюк ва юксак инсонига айланган. Аслида нақшбандия ва яссавия ўртасида катта тафовут йўқлиги Шайх Худойдод Вали ва Маҳдуми Аъзам дўстлигида яққол ўз намунасини топган десак жуда тўғри бўлади.

Шайх Худойдод Вали ижодиётига назар ташлар экансиз, уларда хикматлар ижодининг асосини ташкил этишини ва бунда Шайхнинг руҳониятли пирлари Хожа Аҳмад Яссавий ҳамда Сулаймон Боқирғонийларнинг таъсири катта бўлганлигини кўрасиз. Шайх Худойдод Вали ўз ижодида халқни

[242] Каттаев К. Худойдоди Вали тарихи.-Самарқанд, 1995, 8-бет.

[243]Раззоқов С., Ўринбоев Б. Ҳазрати Азизон Шайх Худойдоди Вали ҳаёт йўли,илмий ва адабий мероси.(Қисқа лавҳалар). - Самарқанд. 2001, 10- бет.

сабру қаноатга, ибодатга, меҳру муҳаббатга, дўстликка ва осойишталикка чақирган бўлса, хукмдорларни эса адолатга, шафқатга, тинчликка даъват этганлар. Шайх ўзларининг ижтимоий фаолиятларини ижодий фаолиятлари билан уйғунлаштириб, жамият манфаати учун унумли фойда келтиришга уриниб келганлар ва буни ўзлари амалга оширганлар.

Шайх Худойдод Валининг кўпгина ғазаллари ишқ мавзусида бўлса-да, аммо бу мавзунинг қирралари беҳисоб бўлиб, ишқ муносабати билан садоқат ва вафо, адолат ва одиллик ҳам куйланган ва айрим ҳолларда таъмин қилинган:

Неча ким, таъриф этармен, бор сен моҳим тақи,
Ҳуснингиз оламни тутди, адл ила шоҳим тақи.

Худойдод Вали ишқ муаммосини ҳал қилишда руҳоният ва ижтимоийликни қўшиб, ҳар икки оламнинг ободлиги ишқ боисидандир, деган фикрга алоҳида эътибор қаратади.

Ҳазратнинг адабий мерослари таркибидаги шеърларининг баъзилари котиб Муҳаммад Ашур Нурмуҳаммад ўғли томонидан кўчирилган “Маноқиб”ларда, Ҳасанхожа Нисорийнинг “Музаккир ул-аҳбоб” асарида, “Боқирғон китоби”да, профессор А.К.Боровков асарларида, аллома Фитратнинг илмий мақолаларида таҳлил қилинган. Ҳазратнинг барча шеърларини бир тўпламга киритиб, тўлалигича нашр қилиб, ўзбек адабиёти ва тили ривожига қўшган салмоқли ҳиссаларини баҳолаш ҳозирги долзарб масалалардан биридир.

Шоирдан бизгача туркий тилда ёзилган ўттизга яқин ғазал, ҳикмат ва қасидалар етиб келган. Асосийси, тасаввуф алломаси қолдирган илмий-адабий мерос бугунги кунда ёшлар маънавиятини бойитиш, уларни комил инсон қилиб тарбиялаш, умумбашарий қадриятларимизни асраб-авайлаш йўлида беминнат манба бўлиб хизмат қилади.

ЮСУФ ХОС ХОЖИБНИНГ “ҚУТАДҒУ БИЛИГ” АСАРИДА БОШҚАРУВ МАҲОРАТИ МАСАЛАЛАРИ

Мустафаев. Ж СамИСИ ўқитувчиси.
Мустафаева. Д СамДУ талабаси

Ўрта асрлардаги мавжуд ижтимоий-сиёсий ҳаёт, қийин ва ўта зиддиятли вазиятларда тадбир эгаси қандай ҳаракатланиши лозимлиги ҳақида Ю.Х.Хожиб моҳирона сўз юритади. Унинг бу ҳикматли иборалари ҳозир ҳам ижтимоий ҳаётни кўп қирраларини очиб беришга, муаммоларни ҳал қилишга қўл келади.

ИнсонкомиллигивабаркамоллигиМарказий Осиё мутафаккирлари илмий-фалсафий қарашларида марказий ўрин тутади. Ўрта асрларда яшаб ўтган, қомусий мутафаккир, давлат бошқаруви, одоб-ахлоқ,билим ва билиш назарияси ҳақида чуқур мулоҳаза ва фикрлар ёзиб қолдирган аллома Юсуф Хос Хожибдир.Алломанинг энг машхур асари “Қутадғу билиг” бўлиб, бу асар ўз даврининг туркий қавмда машҳур Қорахонийлар султонига бағишлангандир.

Юсуф Хос Хожиб жамиятни тубдан ўзгартириш эмас, мувофиқлаштириш, уйғунлаштириш, такомил бахш этишни мақсад қилиб қўяди. Чунки XI аср ислом жамиятининг шаклланиб, юксалиб келаётгандаври бўлиб, унда такомиллаштириш таклифлари ўринли эди.

Ҳақиқатан ҳам, ушбу асар нафақатМарказий Осиё халқлари, балки туркий тилли миллатларнинг ҳам илмий-фалсафий меросинибебаҳо меросидир. Ўз номи билан "Саодатга элтувчи билим" деб аталиб, унда давлат бошлиғи, хазинабон, вазир, котиб, элчи, лашкарбоши ва бошқа мансабдор шахслар хизмат фаолиятида қандай иш тутмоғи, хизмат лавозимини бажаришда нималарга эътибор қататиш лозимлигини, ўзидан юқори ва ўзидан паст (қўйи) тоифадагилар билан қандай муносабатда бўлиш лозимлигини меъёрига етказиб таърифлаган. Шунингдек, сарой хизматкорларини хизмат вазифаларини бирма-бир санаб, юксак ахлоқий жиҳатларини очиб берган. Мисол учун: (*Ойтўлдининг Ўгдулмишга насиҳати бўлимидан*)

Дил, тилингни тўғри тут, Ҳаққа тоат қил,
Дунёга ишонма, эртанг қил енгил[244].

Инсон кўнглиданияти, фикрлари, амали, бировларга бўлган муносабати иймон, диёнати билан ҳамоҳанг бўлиши, Аллоҳ таолодан қўрқиши, инсоф билан ҳаракат қилиши, таъкидланади. Молу-давлатга ишониб, манманлик, кибрга берилма, касбингдан барака, қут келиши, охиратда ўз ишлари учун жавоб бериши муқарралиги таъкидланган.

Хасадгуй бўлмагин, эзгу деб ном ол,
Бул қилиқ келтиргай ғам, кулфат, малол[245].

Инсондаги яна бир ёмон сифатлардан бири ҳасаддир. Шахс, хизматчи лавозимидан келиб чиқиб ҳасад эмас, балки ҳавас билан яшаши, эзгулик қилиши, ўткинчидунёда яхшилик ном қолдириши таъкидланади. Ўзини тиймаган ҳар қандай мансаб эгаси, албатта панд ейди. Умри, иши, ҳаётида ғам, алам кулфат ҳамиша ҳамроҳ бўлиши, таъкидланади.

Шунингдек, Ўгдулмишнинг Ойтулдига жавоби бўлимида:

Кимки хушхулқ, қилмиши бўлса чиройли,
Тилаги, кунлари қуёшли, ойли
Хушхулқлик эзгулик бошидир, билсанг
Шодлик битмас, тўғри қилмишли бўлсанг[246]мисралари учрайди.

Бунда давлат, жамият, ишларида ўзини бағишлаган ёшнинг ҳаётий тажрибасида одоби, феъл-атвори, ўзини тўтиши, хатти-ҳаракати нафақат шоҳ саройида, балки ҳозирги кун ижтимоий муҳитида ҳам замонавий комил инсонни асосий атрибутларидан бўлиши лозимлиги XI асрда таъкидланган. Бундан ташқари, хулқ-одоби, ахлоқи, яхши инсон, эзгу ишлар қилишга мойиллиги устун бўлади. Аксинча, бадхулқ, нодон кишиларнинг боши ғам-кулфатдан чиқмаслиги таъкидланган. Тўғри амал билан, бировни кўнглига озор етказмайдиган маънавиятли, маданиятли фуқаро давлат ва жамият олдида обрў-эътибори буюк, жамият манфаатларига хизмат қилишга лойиқ бўлади.

[244]Ю.Х.Хожиб. "Қутадғу билиг". – Тошкент: "Академнашр". 2015. (Фазлиддин Равшанов таржимаси).119-бет.
[245]Ю.Х.Хожиб. "Қутадғу билиг". - Тошкент. "Академнашр". 2015. (Фазлиддин Равшанов таржимаси).121-бет.
[246]Ю.Х.Хожиб. "Қутадғу билиг". - Тошкент. "Академнашр". 2015. (Фазлиддин Равшанов таржимаси).117-бет

Яна шундай бир мисол келтирилган;*(Ойтўлдининг Эликка насихатнома ёзиб қолдириши бўлимида*)

Баднафс кишиларга хизмат буюрма,

Вафосизга дўст деб дастурхон қурма[247]**,** яъни, биринчи қаторда раҳбар ўз қўл остидагиларни яхши билиши, унинг эҳтиёж ва манфаатларини тўғри қаноатлантириши лозимлиги ўқтирилади. Нафси бузуқ кишининг иши ва амали ҳам бузуқ бўлиши, таъкидланган. Баднафснинг хизмати миннатли бўлиши, таъма қилиши ўқтирилган.

Шунингдек, шахсий садоқат, вафо меҳрибонлик, дўст-душман муносабатлари жуда мукаммал ёритилган. Қўли очиқ одам, ҳаммани дўст деб, билиши, кўнгил дастурхонини очиқ қўйиши, аксинча вафосизга дўстлик қўлини чўзмаслик ўқтирилади асарда.

Шунга қарамай, шоир аллома хақида кўп маьлумотлар сақланиб қолмаган. Таҳминан, 50 ёшларида ушбу асарнинг ёзиб тугатганлиги ҳақида маьлумотлар манбаларда учрайди. Ушбу ёшда унинг илмий-фалсафий салоҳияти юксаклигидан далолат беради. Ислом динининг Мовароуннаҳрга кириб келиши ва жамият хаётига ижобий таьсир кўрсатгани кўпчилик алломалар ижодларида ўз аксини топган. Юсуф Хос Хожибнинг ҳам маьнавий ва маданий мероси нафақат халқ, балки сарой аҳлини, ҳуқмдорларни, беклар, давлат раҳбарларини ҳам тарбиялашга, илм-фанга, маданиятга эътибор қаратишга ундайди.Бунда аҳлоқ,одоб,билим, тарбия, сўзамоллик,диёнат,иймон,содиқлик, тўғрисўзлик, аҳллик, манманликдан сақланиш, одиллик, адолатпарварлик, кенгдунё қараш, жасурлик, тимсоллари акс этган туркий шеьрият ва қомусий фалсафанинг буюк намунаси юзага келган.

Асарнинг муқаддимасида ҳукмдорЭлик, яъни ҳукмдор ўзига доно маслаҳатчи сифатида Ойтўлдини танлайди. Ойтўлди эса, турли соҳаларда маслаҳатларбериб, давлат ишларини бошқаришда кўмакдош бўлади. Унинг вафотидан кейин ўғли Ўгдулмиш ҳам **ақл ва билим** рамзи сифатида асарда гавдаланади. Ўгдулмиш асарнинг бош қахрамони сифатида барча илмда нодир эди. Ундаги билим, заковат, оқибат, оқиллик, давлат ишларини билишлиги, давлат ва халқ муносабатларида уддабуронлиги ҳукмдорнинг ҳурматини қозонишга имкон яратди. Бунинг гувоҳи бўлган ҳукмдор Ўгдулмишга унинг қариндоши, доно, зукко, билим соҳиби Ўзғурмишнинг тоғдаги зоҳидликдан қайтиб, эл-юрт ташвишига ўзини бағишлашига ўндаши ифодаланади. Ўзғурмишнинг эса ўзини ахлоқий, диний-фалсафий, шахсий сифатларини такомиллаштириш учун зоҳидлик йўлини тўтган бўлади.

Азалдан маълумки, халқимизга хос қаноатлилик, ор-номус, заковат, хушфеъллик, адолатпарварлик хислатлари миллий маънавиятимиз, маданиятимизнинг ажралмас қисми ҳисобланади.Бизнинг маънавиятимизнинг юксак намунаси халққа хизмат қилишдир. Ю.Х.Ҳожиб ҳам зоҳидлик, тасаввуф, тақво эгаларига ҳурмат билан қараган ҳолда ижтимоий ҳаёт

[247]Ю.Х.Хожиб. “Қутадғу билиг”. - Тошкент. “Академнашр”. 2015. (Фазлиддин Равшанов таржимаси).127-бет

зиддиятлари, муаммолари, қусурлари ҳақида тўхталиб, ҳақиқий бахтни эл ичра топиш лозимлигини уқтиради[248].

Инсон сифалари ҳақида сўз юритар экан, Ю.Х.Ҳожиб айниқса, эр кишини бир сўзли, қатъиятли, одил, жисмонан кучли, тўғрисўз, оқил бўлиши каби сифатлар билан безанишини таъкидлайди . Бу ҳозирги даврда А.Шукуровнинг "Жиянларга" (миллий қадриятлар ҳимояси ҳақида) ҳам кўриш мумкин.

Ю.Х.Ҳожиб минг йил олдин бу хусусида қўйидаги сўзларни келтирган:

Севинчда юрувчи эй эзгу йигит,
Сўзимни беҳуда кўрма, чин дилдан эшит.
Иродали бўл, тўғри йўлдан янглишма,
Йигитликни беҳуда ўтказиб юрма, унинг нафини ол.
Йигитликни, ёшликни азиз тут, у қушдек учиб кетади,
Канчалик қаттик ушламагин барибир йигитлик қочиб кетади[249].

Бунда ҳар қандай йигит бирон бир касбни эгаллаши, умрини бекорга ўтказмаслиги, иймон, диёнатда мустаҳкам бўлишлиги, кучинг борида мақсадли ҳаракат қилишлик, ёш ўтгач афсусланмаслик, унинг фойдаси йўқлиги таъкидланади.

Ҳақиқатан, ёшликда, йигитлик чоғи ҳар қандай меҳнатинг бесамар кетмайди. Ўз йўлини топа олган киши қариганда ҳам хор-зор бўлмаслигини ўқтиради. Бу бизнинг миллий маънавиятимиз ўзаги ҳисобланади. Ҳозирда ҳам "ёшликда олинган билим тошга уйилган нақш кабидир" мақолларни кўп ишлатишимиз, инсоний сифат ва баркамоллик сифатларини шакллантиришга хизмат қилади.

Халқимизга хос бўлган илмга, билимга, оқилликка, доноликка интилиш хислат бутун дунё аҳолисини лол қолдириб, ҳар қандай даврда буюкаждодларимиз томонидан яратилган улкан маънавий мерос фуқароларимизнинг, шахсларни маънавий ва жисмоний баркамол қилиб тарбиялашнинг мезони бўлиб хизмат қилмоқда. Ана шундай мерослардан бири биз мулоҳаза юритган "Қутадғу билиг" асари ва унинг фалсафий аҳамиятидир. Ю.Х.Ҳожибнинг "Қутадғу билиг" асарида ҳам айнан ўзбек халқига хос бўлган ажойиб фазилатларни ўз даврида моҳирона тасвирлаб берилган.

Хулоса қилиб айтадиган бўлсак, биринчидан "Қутадғу билиг" асарида ўз даврини илмий-фалсафий, ахлоқий, сиёсий, маданий-эстетик қарашларини акс эттирган қомусий асардир.

Иккинчидан, ушбу асарда панд-насиҳат, хулқ-атвор, таълим-тарбия, комил инсон ғоялари мукаммал ёритилган.

Учинчидан, кадриятлар, маданий мерос, анъаналар, урф-одатлар, маросимлар, миллий ва умуминсоний кадриятлар тугрисидаги фалсафий қарашлар насрий тарзда баён этилгани билан диққатга сазовордир.

[248]М.Имомназаров. www. Sayt quyish kerak
[249] Ю.Х.Хожиб. "Қутадғу билиг".- Тошкент. 1990 йил. 20-бет.

ОСОБЕННОСТИ ПЛАНИРОВОЧНОЙ СТРУКТУРЫ НАМАНГАНА И АНДИЖАНА В НАЧАЛЕ XX В.

Мулладжанова Х.
Преподаватель кафедры Социальных дисциплин
Самаркандского института экономики и сервиса

В конце XIX –XX вв. Наманган- небольшой по значению уездный город. Но после присоединения и позднее старый Наманган - это второй по количеству населения город Ферганской долины. Наманган и Андижан – наиболее важные промышленные, торговые и культурные центры края. Было достаточно много городов в которых превалировали старая система расселения, а новые части где сосредоточивалось русское население были незначительны. Все это определило и структуру города, особенность его застройки и внешний архитектурный облик. Новая часть города относительно старого была небольшим поселением. Оно возникло на северной части старого города, как бы подключившись к его центральной торговой части. Как стало типичным при строительстве нового города в непосредственном соседстве их разделяла крепость[250].

Первоначально возникли больница и тюрьма которые были построены они были на свободных землях, но в начале XX в.их окружали жилые дома.

С приходом в Наманган железной дороги эта часть города стала развиваться, появилось несколько жилых кварталов[251]. Жилая застройка нового Намангана была довольно проста и безлика: по существу здесь нет жилых домов, которые могли бы обратить на себя внимание.В центре города возникали постройки принадлежавшие государственным учреждениям и частным лицам из зажиточной верхушки, на окраинах городов в слободках эти же правила предусматривали выделение безвозмездно небольших участков земли семьям со и ушедшим в запас нижним чинам[252]. Положение еще больше обострилось в начале XX в. когда выделяли участки на застройку только на аукционном торге, что привело к сосредоточению городских земельных владений в руках очень богатых людей. Все местные решения и правила рассматривали и порядок застройки частных владений. Они обязывали владельцев в течении года обнести участки забором, устроить тротуары и арыки с мостиками и посадить вдоль них деревья. Правила предлагали также выравнивать проезжую часть дорог. По истечении года предлагалось приступить к строительству дома и закончить его в течении двух лет. Строить разрешалось из сырцового кирпича не случайно поэтому все среднеазиатские города в основном были застроены одноэтажными сырцовыми домами.

Определенная особенность планировочной структуры города отличная от других городов- единый центр, где сосредоточены все основные функции центров нового города- военные, административные, культовые, торговые и

[250]Г.Н.Чабров «Русская архитектура дореволюционного Туркестана (1865-1916) – Москва 1978 г. Стр .78
[251]Г.Н.Чабров «Русская архитектура дореволюционного Туркестана (1865-1916) – Москва 1978 г. Стр .78
[252]Н.В.Нельсон «У истоков градостроительства» Ташкент-1984 г. Стр. 29

даже развлекательные[253]. Так, крепостная эспланада вскоре была превращена в городской сад с искусственным озером около которого стали возникать летние ресторанчики карусели. На фоне довольно серой европейской архитектуры Намангана очень хорошее впечатление производили некоторые культовые постройки старого города воздвигнутые в начале XX в. Это мечеть Раджабая, медресе Мулло-Кыргыз и др., где были внедрены в традиционную архитектуру новых европейских приемов и форм.

В XY в. Андижанбыл столицей небольшого государства и связан с именем последнего тимуридского правителя ЗахириддинаБабура. В конце XIX в. Андижан входил в состав Кокандского ханства и был вторым после столицы городом Ферганской долины[254]. После ликвидации Кокандского ханства в 1877 г. здесь также начало возникать русское поселение. В 1902 г. город сильно был разрушен землетрясением, поэтому большинство построек относится к началу XX в.

По антисейсмическим рекомендациям вновь составленный комиссии сыграли очень большую роль в изменении характера строительства. Они легли в основу составленных в 1905 г «Правил постройки массивных казенных зданий в г. Андижане и проекта постройки зданий в землетрясительных районах[255]». Основное внимание в этих правилах уделялось качеству и прочности строительства. В это время Андижан начинает становится важным пунктом капиталистической промышленности особенно хлопкоперерабатывающей. Все это сказалось на архитектурном облике, как новой так и старой частей города.

В Андижане была церковь в которой примыкал небольшой сквер[256]. В этом же квартале находилось и городское училище- крупное одноэтажное здание с большими светлыми классами, но довольно безликой архитектуры. Из объектов общественного назначения, имеющих своеобразное градостроительное значение можно назвать городской сад с небольшим зданием общественного собрания и городской библиотеки. Приход в Андижан железной дороги привел к активизации капиталистической промқшленности и торговли. Вокруг нового города начинали возникать капиталистические предприятия в основном хлопкоочистительные заводы, а вдоль железной дороги склады различных торговых фирм. Здания частных фирм появляются и в глубине старого города. Из зданий торгового и банковского назначения можно назвать два двухэтажных: на первом этаже располагались крупные торговые помещения. Из торговых зданий Андижана привлекает внимание здание в виде гостиного двора построенного в 1914 г- на центральной торговой площади старого города. Одноэтажная жилая застройка Андижана довольна проста и ординарна. Она несколько лучше по качеству, чем в Намангане, но здесь нет таких интересных особняков как в Коканде. Жилая застройка менее

[253]Н.В.Нельсон «У истоков градостроительства» Ташкент-1984 г. Стр. 140
[254]И.И.Гейер «Весь русский Туркестан» Ташкент -1908 г. Стр. 91
[255]И.И.Гейер «Весь русский Туркестан» Ташкент -1908 г. Стр. 92
[256]Н.В.Нельсон «У истоков градостроительства» Ташкент-1984 г. Стр. 141

плотная, чем в Ташкенте и Самарканде, но нет такого простора как в Новом Маргелане.

Используемая литература:

1. Н.В.Нельсон «У истоков градостроительства» Ташкент-1984 г
2. И.И.Гейер «Весь русский Туркестан» Ташкент -1908 г
3. Г.Н.Чабров «Русская архитектура дореволюционного Туркестана (1865-1916) – Москва 1978 г
4. П. Лавров «Туркестан» Ташкент-1968 г

АХБОРОТ ХАВФСИЗЛИГИ ВА МАФКУРАВИЙ ТАҲДИДЛАРГА ҚАРШИ КУРАШИШДА ОММАВИЙ АХБОРОТВОСИТАЛАРИНИНГ ЎРНИ

Мустафаев. Ж
СамИСИ ўқитувчиси
Мустафаева. И
Пайариқ тумани 54-мактаб ўқитувчиси

XXI асрга келиб инсониятнинг онги ва тафаккури жуда катта ахборот оқимига дуч келмокда. Шиддатли ўсиш суръатлари фукароларнинг жадал ва оқилона фикрлашга ундамоқда. Бугун тез суръатлар билан ўзгариб бораётган инсоният ҳозирга қадар бошидан кечирган даврлардан тубдан фарқ қиладиган шиддатли ва айни пайтда, ўта мураккаб замонда яшамоқда. Мутахассислар бу тезкор даврни «оммавий ахборотлашув», «информацион портлаш» ёхуд «глобаллашув асри» деб аташмоқда. Боиси Ер юзининг қайсидир бир чеккасида юз берган воқеадан бир неча сония ичида бутун дунё аҳолиси бохабар бўлиши сир эмас. Бу эса, шубҳасиз, матбуот ва ОАВларининг ўрни ва роли накадар ошиб бораётганидан далолат беради.

Ҳар қандай матбуот жамиятда юз бераётган воқеа-ҳодисалар, ўзгаришлар, янгиланишларни тўлалигича, холис ва ҳаққоний акс эттирмоғи керак. Зеро, Президентимиз таъкидлаганидек, «...бугунги кунда тез ўзгариб, мураккаблашиб бораётган замоннинг ўзи, тобора кучайиб бораётган турли таҳдид ва хатарлар оммавий ахборот воситалари олдига ўткир ва масъулиятли талабларни қўймоқда». Бугунги глобаллашув жараёни кимки ахборотга эгалик қилса, ўша дунёга ҳукмронлик қилади, деган фикр нихоятда ҳақиқатдир. Дарҳақиқат, ҳозир дунёнинг бир қанча давлатларида ядро қуроли ишлаб чиқариш бўйича ҳаракатлар давом этаётган бўлса, бир қатор мамлакатларда эса ахборот хуружларини уюштириш устида иш олиб борилмоқда. Айниқса, маънавий таҳдид ва ёшлар онгини эгаллашга қаратилган ахборот хуружлари кун сайин авж олмоқда. Баъзи бир ғаразли кучлар томонидан бу борада турли усул ва услублардан фойдаланиб келинмоқда. Ахборот хуружларининг ёлғон ахборот тарқатиш, ижтимоий онгни эгаллаш ва буриш, миллий-маънавий қадриятларни емириш, менталитетга мутлақо ёт бўлган қадриятларни тарғиб этиш, халқнинг тарихий хотирасини бузиш ва ўзгартириш, кибертерроризм каби турлари кенг тарқалмоқда. Айтиш ўринлики, глобаллашув жараёни авж олгани сари одамларнинг ахборот олиш, тарқатиш ва қабул қилишга бўлган талаб ва

эҳтиёжлари тобора ортиб бормоқда. Ўзбекистонда ҳам интернетдан фойдаланувчилар сони кун сайин ўсиб бормокда. Уларнинг аксарияти ёшлар эканини ҳисобга олсак, бу ҳолат барчамизни янада огоҳ ва сергак бўлишга ундайди.

Президентимиз ўтган йили Матбуот ва оммавий ахборот воситалари ходимларига йўллаган табригида: "...Такрор бўлса-да, айтмоқчиман – ахборот оламида қандайдир девор ўрнатиш, ўз қобиғига ўралиб, маҳдудликка юз тутиш йўли бизга асло маъқул эмас. Шу билан бирга, бугун ён-атрофимизда, узоқ-яқин минтақаларда юз бераётган воқеаларни инобатга оладиган бўлсак, ҳали онги, ҳаётий қарашлари шаклланиб улгурмаган ёшларни чалғитишга қаратилган ғаразли кучлар ҳам интернет имкониятларидан ўз манфаатлари йўлида фойдаланишга уринаётгани ва бундай интилишларнинг қандай салбий оқибатларга олиб келиши мумкинлигини эътибордан соқит қилиб бўлмайди", деб таъкидлаган. Мустақиллик йилларида юртимизда эркин ва фаровон ҳаёт қуриш жараёнида миллий матбуотимизни янада ривожлантириш, унинг жаҳон андозалари даражасида фаолият кўрсатиши учун зарур шароит ва имкониятлар яратилди. Бундай ғамхўрлик ва эътибор соҳа ходимларидан жамият олдидаги ўз маънавий бурчини астойдил ҳис этишни, касбга янада масъулият ва фидойилик билан ёндашувни, миллий манфаатларимизнинг том маънодаги ҳимоячисига айланишни талаб этади. Негаки, жаҳонда кечаётган бугунги мураккаб вазиятда жамиятни турли ахборот хуружларидан ҳимоя қилиш баробарида, юртдошларимизнинг қувонч ва ташвишларини холис ёритиб бориш, ёш авлодни эзгу қадриятларимиз руҳида тарбиялаш, аждодларимизнинг бой маънавий меросини асраб-авайлашга даъват этиш ҳар бир қалам аҳлининг асосий бурчига айланиши зарур. Энг муҳими, ҳар бир ОАВ вакили жаҳондаги мавжуд хавф-хатарларни, хусусан, ахборот оламидаги кескин курашларни теран англаган ҳолда халқимизни доимо сезгир ва огоҳ бўлиб яшашга даъват этишда ўз ҳиссасини қўшиши алоҳида аҳамиятга эга. Кузатувчилар, айни пайтда, дунёга тарқатилаётган ахборотларнинг кўпчилик кисмини атиги 4-5 та ахборот агентликлари тарқатаётганини эътироф этмоқдалар. Бу эса айнан ушбу медиа-холдингларга эгалик қилаётганларнинг имкониятлари устунлигини, исталган ахборотни ўзларига қулай ва фойдали тарзда тарқатиш, шу йўл билан ахборот маконида етакчилик қилаётганларини кўрсатади. Бугун миллиард-миллиард маблағлар ахборотни қайта ишлаш, уни белгиланган маконга етказишга сарфланаяпти. Узоқ ва яқин минтақалардаги турли хил сиёсий, мафкуравий ва бошқа кучлар ўзларининг ғаразли ниятлари йўлида оммавий ахборот воситаларидан фойдаланиб, ахборот эркинлигини суистеъмол қилиб, ахборот таҳдидлари орқали ёшларнинг онги ва қалбини эгаллаш йўлида тинимсиз ҳаракатларни кучайтирмоқда. Юртимизда мустақилликнинг дастлабки йиллариданоқ, мазкур масалага алоҳида эътибор қаратилиб, ёшларимизни носоғлом ахборотлардан ҳимоялаш бўйича бир қатор қонун ҳужжатлари қабул қилинди. Хусусан, "Ёшларга оид давлат сиёсатининг асослари тўғрисида"ги Ўзбекистон Республикаси қонунида ёшлар орасида одоб-ахлоқни бузишга, шу жумладан, зўравонлик, ҳаёсизлик ва шафқатсизликни тарғиб қилишга қаратилган ҳар қандай хатти-ҳаракатлар

тақиқланади. Шунингдек, "Бола ҳуқуқларининг кафолатлари тўғрисида"ги, «Оммавий ахборот воситалари фаолияти тўғрисида»ги, «Ўзбекистон Республикасининг Жиноят кодексига ҳамда Ўзбекистон Республикасининг Маъмурий жавобгарлик тўғрисидаги кодексига ўзгартиш ва қўшимчалар киритиш ҳақида»ги Қонунларда беҳаёлик, шафқатсизлик ва зўравонлик ҳақида, инсон қадр-қимматини таҳқирловчи, болаларга зарарли таъсир кўрсатувчи ва ҳуқуқбузарликлар содир этишларига сабаб бўлувчи адабиётлар ва фильмларни тарқатишни чекловчи қатор нормалар мавжуд бўлиб, ушбу ҳолат бўйича жиноий ҳамда маъмурий жавобгарлик чоралари белгиланган. Бундан ташкари ОАВ лари тугрисида 10 дан ортиқ қонун ва фармонлар, қонун ости ҳужжатлари ва норматив-ҳуқуқий ҳужжатлар амал қилмоқда. Булар ҳам юртимизда адолатли ва фуқаролик жамияти барпо этишда муҳим роль уйнайди.

LEXICAL MEANING OF THE WORD

Bagirov A.
Samarqand iqtisodiyot va servis instituti
“Tillarni o`qitish kafedrasi” o`qituvchisi

The meaning of words is nothing homogeneous but is made up of various components. The combination and the interrelation of which determines to a great extent the inner facet of the word. These components are usually described as types of meaning. The two types of meaning are the so-called grammatical and lexical meanings that can be found in words. In this article, I will only contemplate on lexical meaning of a word and the branch of linguistics dealing with meaning called ‘semasiology’. However, grammar meaning will also be considered since lexical meaning is specifically influenced by grammar meaning of a word. The branch of the study of language focused on meaning of words and word equivalents is called semasiology which is derived from the greek ‘*sēmasiā*’ signification. Semasiology deals with not any kind of meaning but only lexical meaning that is why we deem semasiology as a branch of linguistics. If treated diachronically, semasiology studies the change in the meaning which words undergo whereas synchronic approach demands a study not of individual words but of semantic structures typical of the language studied, and of its general semantic system. At first, we draw our attention to the question what is lexical meaning and its nature.

As we have mentioned above to propose definition to any linguistic term is an uphill task and in the case of lexical meaning it gets ever more complex due to the fact that it has undergone a tough process by which a language and human understanding served to reflect outward reality and to adapt it to human needs. Variuos linguistic schools have developed their own theory regarding the word meaning. To illustrate, F. de Saussure points out a certain relation between the object and or notion named and name itself. In descriptive linguistics meaning is defined as a state in which word is uttered. For example, in order to know the meaning of the word ‘flower’ we are to make a situation for it with the help of which we can be introduced to the lexical meaning as well as its grammar employment. However,

these two approaches on the theory of lexical meaning do not tackle the problem totally. Thus, some of L. Bloomfield's seccessors even proposed that meaning could not be studied 'objectively' and excluded semasiology from linguistics.

The most widely accepted principle is that lexical meaning is the realisation of concept or emotion by means of definite language system.

A modern approach to the study of lexical meaning is based on the assumption that the inner part of a word, its meaning, presents a comlex structure, that is semantic structure of a word or structure of lexical meaning takes certain parts into account.

It is necessary to refer to a word group of sound conveying certain idea as well as to its lexico-grammatical and lexico-phraseological form which appear in various relations of words with other elements of language structure. Based on thisassumption we could emphesise three main factors defining lexical meaning of a word:

1) Logic and subject content of a word
2) Certain grammatical forms with the help of which this logic content of word is fixed and displayed.
3) The relationship of a given word with all lexico-semantic system of language, being its vital unit

This comprehensive analysis is somehow similar to that of E.G.Belyayevskaya and she cited in her "Semantics of a word" three main lexical meaning. She points out that lexical meaning indicates general object, phenomenon, process, or aspects. It also indicates the realtionship to that expression on the part of speaker and general conversational states in which a given nomination could be applied. Hence, she draws the following aspects of lexical meaning:

1) Content
2) Connotative aspect
3) Pragmatic aspect

A good example of the theory is examined in the word 'book'. Oxford Advanced Learner's Dictionary gives the following content – definition to it:

"a set of printed pages fastened inside a cover so that you can turn them and read".

According to its grammar meaning 'book' is a common noun in common case, singular. This grammar meaning is fixed upon book in general but if use this word in context or conversation the word may obtain other grammar forms in relation with lexico-semantic system within language.

e.g. "It is true that in Netherfield Park has big library with a great number of books?"

In this sentence 'book' is used in plural form as according to the context in a big library there cannot only one book.

This school of thought can be proved as I. V. Arnold points out that "a certain component of word meaning is described when one identifies the word morphologically, states to what grammartical word class it belongs."

Complexity of word meaning is regarded to be manifold and Arnold enlists four major types semantic complexity as follows:

1) Every word carries both lexical and grammatical meaning:

e.g. Infant is personal noun; head is a common noun;

2) Many words not only refer to some object but have an aura of associations expressing the attitude of the speaker. They have not only denotative but a connotative meaning as well:

e.g. Baby or kid are colloquial terms of endearment; brain or pumpkin are also colloquial or yet slang words to indicate 'head' in more humorous or nagative sense.

3) The denotational component is segmented into semantic components or semes:

e.g. infant is a very young child; head is part of body;

4) A word may be polysemantic, it may have several meanings, all interconnected and forming its semantic structure:

e.g. Infant may mean a pupil of primary school or small and less-developed organizations are also referred to as infants;

Head is highly polysemantic word – head of company, head of school, head of a coin, head of river.

If we analyze types of lexical meaning more complex or yet no absolute form could be accepted in this linguistic sphere. Several linguists proposed their point of view in regards for elements of semantic structure and the most widely accepted terms are offered as follows:

Meaning can be direct and figurative – direct or nominative meaning of a word is that which nominates the notion or object in isolation without the help of context such as in titles: *"The Unconquered", "Verger", "The Kitchen"* and etc. Whereas the meaning is figurative when it names the object as well as characterizes its similarity with another objects.

e.g. *"The speckled band! Whispered Holmes. Round his head there was a yellow band with brown spots. Once the band moved I saw it was a snake. "*

In the book of I. V. Arnold "Lexicology of modern English" several oppositions are given as follows: Abstract – concrete; primary – secondary; central – peripheric; narrow – extended; general – particular; Generally, these classification though being quite different, are all based on comparison that take place within semantic structure of words.

It would be supportive to provide an example that clearly reflects those types of meaning. ***A figure.***

In its direct meaning figure is geometric shape consisted of various lines such as a *five sided figure*, *solid figure*. Its figurative meaning is defined by comparing it to the first which denotes shape of human's body as in *splendid figure*. If by figure we denote an object in a painting or story, this meaning compared to the first is secondary meaning. When the same word is used attributively in such combinations as *leading figure, political figure, mother figure, father figure* it comes to mean 'person of the type mentioned' and is abstract in comparison to its concrete meaning. The main meaning underlying the word is identified by the highest frequency at the present stage of development. This classification is deemed to be synchronic and paradigmatic since it shows relationships existing between different meanings of the word at the same period.

However, the classification is reckoned to be stylistical if we classify them comparing not only within semantic structure but in relation to the style and usage of language. In that case, all words can be classified as *stylistically neutral* and *stylistically coloured*. The latter is subdivided into *bookish and colloquial*; bookish styles comprise *poetical, general, scientific, learned* while colloquial style can be *literary, familiar and slang.*

To sum up, I should make that clearer by stating that the lexical meaning is the material meaning of a word. This is a meaning which gives the concept of a word. By the lexical meaning the word expresses the basic properies of the thing the word denotes.

Literuture:

1. Karimov. I. A. The Decree “The measures to further improve language learning system”. – T., 2012
2. Arnold “The English word” Москва «Высшаяшкола» 1986. p 295
3. Bloomfield L. “An introduction to the study of Language” N. Y., 1914.
4. *Ginzburg R. S. et al.* A Course in Modern English Lexicology. M.,1979.
5. *Lyons, John.* Semantics. London—Cambridge, 1979. Vols. 1 and 2.

ҲОЗИРГИ ЗАМОН ГЛОБАЛЛАШУВДА ХИЗМАТЛАР БОЗОРИ СОҲАСИНИНГ ИННОВАЦИОН ИҚТИСОДИЁТ ГУРУҲИ ХУСУСИЯТЛАРИ

Ташев Ф.Н, СамИСИ ўқитувчи

Ҳозирги даврда хизмат кўрсатиш соҳаси нафақат муайян давлат иқтисодиётида, балки бутун жаҳон иқтисодиётида ҳам муҳим аҳамият касб этади. Сўнгги йилларда ялпи ички маҳсулот таркибида хизматларнинг улуши мунтазам ўсиб бормоқда, хизмат кўрсатиш соҳасидаги ходимлар сони ҳам ижобий динамикага эга бўлиб, хизматларнинг халқаро савдоси фаол ривожланмоқда. Бугунги кунда глобал сервис ва хизматлар соҳаси иқтисодиётнинг муҳим тармоқларидан бири ҳисобланади. Хизмат кўрсатиш соҳасини ҳар томонлама ривожлантириш иқтисодиётни барқарор ривожлантириш, аҳоли бандлигини таъминлаш ва аҳоли турмуш даражасини оширишнинг долзарб масаласидир. Амалиётга кўра, ҳозирги кунда ривожланиб келаётган хизматлар нафақат республикамиз балким дунё ҳамжихатида ҳам юқори юксалишларга эга бўлмоқда

Фикримизча, хизматлар соҳаси учун қуйидаги инновацион гуруҳлар хос:

- хизматларни тақдим этиш учун янги технология соҳасидаги инновациялар, тақдим этилаётган хизматлар турларини сезиларли даражада кенгайтирувчи янги технологик ускуналарни жорий этиш;
- хизматларнинг истеъмолчи қийматини ошириш, кўрсатилаётган хизматларнинг сифатини яхшилаш (таълимда инновацион хизмат, соғлиқни сақлаш ва аҳолининг оммавий талаби билан тавсифланган, ижтимоий инфратузилманинг вазифасини бажарувчи хизматлар);

- интеграцион бизнес-жараёнларни такомиллаштириш (стратегик режалаштириш, аутсорсинг, коворкинг ва бошқалар), хизмат кўрсатиш соҳасидаги янги ахборот-коммуникация ресурсларидан фойдаланишга асосланган янги бошқарув усулларини жорий этиш;

- хизмат кўрсатиш соҳаси фаолиятининг институционал шароитларини такомиллаштириш (қонунчилик ва меъёрий-ҳуқуқий базани яратиш, хизмат кўрсатиш соҳаси инфратузилмасини ривожлантириш, мақсадли дастурларни амалга ошириш ва бошқалар);

- ишбилармонлик муҳитини яхшилаш ва турмуш сифатини яхшилашга йўналтирилган корхоналарнинг рақобатбардошлигини ошириш (бизнесжараёнларни диверсификациялаш, ташқи бозорларга хизмат кўрсатиш даражасини ошириш, ходимларни ўқитиш ва ҳ.к.);

- хизмат кўрсатиш соҳасининг глобал инвестицион жозибадорлигини ошириш механизмларини жорий этиш янги молиявий воситалар ва молиялаштириш технологиясини яратиш керак.

Шундай қилиб, глобал иқтисодиётда хизмат кўрсатиш соҳасининг динамикаси асосий тенденциялари ҳисобга олинган ҳолда, уларни шакллантириш ва амалга оширишнинг асосий шарти асосий макроиқтисодий эттирилаётган мамлакат иқтисодиётининг барқарор ривожланиши зарурлиги эканлигини таъкидлаш лозим.

МАЪРИФАТПАРВАР СИДДИҚИЙ-АЖЗИЙНИНГ ТОЛЕРАНТЛИК БОРАСИДАГИ ҚАРАШЛАРИ

Ҳаққулов Н.
Самарқанд давлат чет тиллар институти таянч докторанти

Мамлакатимизда миллатлараро ва конфессияларо тотувликни таъминлаш ёшлар ўртасида олиб бориладиган тарғибот ва ташвиқот ҳамда тарбиявий ишларни ҳар томонлама ўйланган тизимли асосида ташкил этиш ва таъсирчанлигини янада кучайтириш - бугун ҳаётнинг ўзи тақозо этмоқда.“2017-2021 йилларда Ўзбекистон Республикасини ривожлантиришнинг бешта устувор йўналиши бўйича Ҳаракатлар стратегияси”нинг бешинчи устувор вазифаси - “Хавфсизлик, миллатлараро тотувлик ва диний бағрикенгликни таъминлаш ҳамда чуқур ўйланган, ўзаро манфаатли ва амалий руҳдаги ташқи сиёсат юритиш” деб номланиши ҳам бежизга эмас. Фуқаролик, миллатлараро ва конфессияларо тинчлик ҳамда тотувликни мустаҳкамлаш асосий мақсад қилиб қўйилган[257].

Маълумки, толерантлик, яъни «бағрикенглик» тушунчасига “Ижтимоий энциклопедик луғатда” қуйидагича таъриф берилади: «Толерантлик - ижтимоий ишнинг бошқарув тамойили, индивидлар, гуруҳлар ва ижтимоий ҳамжамиятлар ўртасидаги маданий, иркий ва бошқа тафовутларни тан олиш,

[257]Ўзбекистон Республикаси Президентининг “Ўзбекистон Республикасини янада ривожлантириш бўйича Ҳаракатлар стратегияси тўғрисида”ги Фармони— Т.: Адолат, 2018. Б.– 27.

одамларнинг ташқи киёфаси, хатти-ҳаракати, қадриятлар йўналиши ва улардаги фарқларга нисбатан бағрикенгликдир»[258], - дейилган.

Ушбу мақола орқалисамарқандлик маърифатпарвар-жадидчиСаидаҳмад Ҳасанхўжа ўғли Сиддиқий-Ажзийнинг илмий-ижодий фаолиятида халқлар ўртасида дўстлик, миллатлараро тотувлик, ўзаро ҳамкорликни тарғиб қилганликларига гувоҳ бўламиз.

Маълумки, Сиддиқий-Ажзий Самарқанд яқинидаги Ҳалвойи қишлоғида 1903 йилда отасидан қолган боғни сотиб, пишиқ ғиштдан Оврупо усулида махсус мактаб учун бино қурдирди. Мактабни қурилиши, дарс машғулотларини олиб борилиши билан бир қатордабарчани ҳайратга солган яна бир хусусияти шундаки, синфда дарс машғулотларда ўзбек, тожик болалари билан бирга рус болалари ҳам ўқиган. Рус тилини ўқитиш ҳам яхши йўлга қўйилган эди. Бу ҳақида жадидчилик ҳаракатининг етук тадқиқотчиси Б.Қосимов қуйидагиларни ёзади: “Туркистоннинг турли-туман жойларидан бу мактабни кўргани кела бошладилар. Ёруғ, баҳаво хона. Бўйра ўрнидаги парталар, дарсларнинг муайян тартиб-дастур билан олиб борилиш, умумий, миллий, жуғрофия, тарих, ҳисоб, ҳандаса, табииёт ўқитилиши, харита, курраи арз (глобус) каби кўргазмали қуроллардан кенг фойдаланиш кўпчиликни ҳайратга солди. Энг қизиғи, дарсларнинг асосий қисми рус тилини ўрганишга қаратилган, муллаваччалар орасида руслар ҳам бўлиб, ўзбеклар ва тожиклар билан ёнма-ён ўтириб таҳсил олишади”[259].

Айниқса, Самарқанд минтақасида кўп миллатли аҳоли орасида дўстлик муҳитини мустаҳкамлаш, умуминсоний қадриятларга ҳурмат руҳида бўлиш лозимлигини тарғиб қилади.

Бу борада Ажзий, киши ҳар бир халқнинг тилини билиш уни дилига йўл очади, деб ҳисоблаган;

Ҳар қочки лисони чўқ билурсан,

Дунёда азизроқ ўлурсан[260], деб ёзади.

Сиддиқий-Ажзийнинг аҳолини маърифатли қилиш борасидаги ҳаракати, ўзбеклар ва тожиклармиллатига мансуб кишилар билан бир қаторда ўзга миллат вакилларианисбатан олиб борган бағрикенглик фаолиятиҳар доимо осонликча юз бермади. Кўплаб мутаассиблар томонидан бу фаолият таъқиб остига олинди. Бунга 1914 йилда “Туркистон вилояти газети”да чоп этилган қуйидаги маълумотдан ҳам билишимиз мумкин бўлади: “3январ жумъа 1914 йил. Улуғбек мадрасаси ичидаги жомъеда 5-6 минг мусулмония ҳузурида муаззин тарафиндан жадидчиларни ва русча ўқитмоққа тарғиб қиладургонларни кофирлиги ва ҳар ким боласини усули жадидға берса, ўзи кофир, хотини талоқ бўлишини форсий тил ила узун ва баланд бир нутқ ила халойиққа билдирубдир ва ҳам аларни кофир, ўрус ва ҳамда кофир ва ўрус билғувчи деб эълон қилибдур”[261].

---

[258] **Словарь-справочник по социальной работе. Под ред. проф. Е.И. Холстовой. - М.: 1997. С. 366.**

[259] Қосимов Б. Маслакдошлар: Беҳбудий, Ажзий, Фитрат. –Т.: Шарқ, 1994. Б.-51.

[260] Ибрат, Сиддиқий-Ажзий, Сўфизода. Танланган асарлар. –Т.: Маънавият, 1999. Б.-119.

[261] Қосимов Б. Маслакдошлар: Беҳбудий, Ажзий, Фитрат. –Т.: Шарқ, 1994. Б.-53.

Шуни ҳам таъкидлашимиз жоизки, Сиддиқий-Ажзийнинг жамиятда миллатлараро ҳамжиҳатлик ва бағрикенгликни таъминлашга қаратилган сайъ-ҳаракати изсиз кетган эмас. Ўз вақтида Туркистон жадидларининг ғоявий етакчиси Беҳбудий томонидан Ажзийга “Ойина” журнали орқали ўзини ҳимоя қилишга имконият беради.

Жумладан;

Аз ҳақигўйи забон кашидан куфр аст,

То жон дорам, каломи Ҳақ меҳонам.

(Маъноси;

Ҳақиқатни сўзлаш куфр бўладиган бўлса,

Токи жоним бор экан, ҳақиқатни айтаман.)

Ёки,

Ҳақ сўйлаян инсонлари такфир (кофир) эдажаклар,

Имонли мусумонларинга “шукр” Худоё[262].

каби чиқишлари билан ўзининг ҳаёт тажрибаси, билим ва тафаккури орқали мамлакат ва миллат олдидаги масъулиятини тўғри ҳис этган.

Сиддиқий-Ажзийга замондош бўлган шоир Турсунқул(Раҳим Ҳошим)нинг «Маориф ва ўқутғучи» журналининг 1928-йил 3-сонида босилган «Сиддиқий тўғрисида мулоҳазалар» мақоласида олим ҳақида фикр юрита туриб унга қуйидагича таъриф беради: «Сиддиқий мафкура ва ўйлашда ўз чоғдош (муосир) ва маслакдошларидан юқори туради. Унинг хаёли кенг, дунёни кўриши атрофли, кўзининг уфқи вусъатлидур»

Маърифатпарвар-жадид Сиддиқий-Ажзийнинг халқлар орасида дўстлик муҳитини мустаҳкамлаш, диний бағрикенглик, умуминсоний қадриятларга ҳурмат руҳида бўлиш муҳим аҳамиятга эга эканлиги тўғрисидаги фикрлари мустақиллик йилларида рўёбга чиқмоқда.

Ўзбек халқи мустақилликка эришганидан кейинги давр ичида 130 дан ортиқ миллат ва элат вакиллари билан тинч-тотув яшаб ва барқарор тараққиётга эришиб келмоқда-ки, бу аждодлардан мерос бўлиб келаётган толерантликнинг амалдаги ёрқин ифодасидир.

Хулоса сифатида таниқли файласуф-олима Мақсуда Хажиеватаъкидлаганидек, “Толерантликка хос ўзликни англаган киши миллатнинг бошқалар томонидан камситилишига йўл қўймайди. Бу фақат олижаноблик туйғуси бўлиб қолмасдан, балки унинг хулқ-атворини, ахлоқини, сиёсий-маънавий поклигини, бурч-ҳуқуқига, ўз халқи ва унинг муқаддас манбалари, бойлиги кабиларга муносабатини белгилаб бе

[262] Ибрат, Сиддиқий-Ажзий, Сўфизода. Танланган асарлар. –Т.: Маънавият, 1999. Б.-120.

ЮСУФ ХОС ҲОЖИБНИНГ ЖАҲОН МАЪНАВИЯТИ ҲАЁТИДА ТУТГАН ЎРНИ

Мустафаев.Ж
СамИСИ ўқитувчиси,
Мустафаев.Т
Ион плазма ва лазер технологиялари илмий тадқиқот институти докторанти,
Рузмаматова.Н
Низомий номидаги Тошкент давлат педагогика университети магистранти.

Юсуф Хос Ҳожиб XI асрда яшаб ижод этган буюк олим, забардаст достоннавис, тадбиркор давлат арбобидир. Унинг ҳаёти ва ижодий фаолияти ҳақидаги маълумотлар бизгача етиб келмаган. 1069-1070 йилларда ёзилган ва бизга қадар сақланиб келган "Қутадғу билиг" достонидаги маълумотларга қараганда Юсуф Хос Ҳожиб 1020 йилларда Боласоғунда туғилган. Тадқиқотчиларнинг фикрларига кўра Юсуф Хос Ҳожибнинг таржимаи ҳолини унинг ўз асарида ёзиб қолдирган маълумотлардан биламиз холос.

Юсуф Хос Ҳожибнинг туғилган жойи Кўз ўрду (яъни Боласоғун) экани, аммо асарни ёзишда турли ўлкаларга сафар қилгани ва ниҳоят уни ватани Қашгарда тугатгани тахмин қилинади. Демак, Юсуф Хос Ҳожиб Боласоғунда туғилган, ўз асарини ёши элликдан ўтганда ёзган. Юсуф Хос Ҳожибнинг "Қутадғу билиг" асари 6500 байтдан ёки 13000 мисрадан иборат. Буюк мутафаккир асарни ёзиб тугатгач, Қорахонийлар хукмдори Тавғачхон (китобда Тавғач Улуғ Буғра Қорахон (хоқон) Або Али Ҳасан бинни Сулаймон Арслон Қорахон (хоқон) номлари билан зикр этилган) ҳузурига келиб, унга тақдим этади. Китоб хонга манзур бўлиб, унинг муаллифига хос Ҳожиблик лавозимини беради. "Қутадғу билиг" асари катта шуҳрат қозонади. Юсуф Хос Ҳожиб "Қутадғу билиг" асарида тиббиёт, фалакиёт, тарих, тиббиёт, география, риёзиёт, ҳандаса, фалсафа, адабиёт, таълимтарбия, фиқх соҳасига оид фикрларни баён этиб, файласуф ва қомусий олим сифатида ўзини намоён этди. Чунончи у барча ижтимоий табақалар ўртасидаги муомала муносабатларни ёритиш билан дипломатияга оид қоидалар тизимини яратди, турли касб эгаларининг касбу корига оид талаблар ва жамиятнинг аҳлоқий тамойилларини тараннум этиш билан таълим-тарбия соҳасида ўзига хос услубни яратди. "Қутадғу билиг" -бахт ва саодатга элтувчи билим, таълим деган маънони билдиради. Демак, асар номидан ҳам унинг панд-насиҳат таълим-тарбияга оид, етук дидакдик асар, ҳар томонлама етук инсонни тарбиялайдиган дарслик эканлиги яққол кўриниб турибди**.**

Асарнинг мукаммал нашрини тайёрлашда ҳамда уни тадқиқ этишда ўзбек олимларининг ҳиссаси айниқса диққатга сазовор. Биринчи бўлиб профессор Фитрат 1924 йилда Наманган нусхасини олиб кутубхонага келтиради ва у ҳақида мақола эълон қилади. "Қутадғу билиг"нинг мукаммал нашри ўзбек олими Қ.Каримов томонидан амалга оширилади ва тадқиқ этилади. Уни таҳлил этишда С.М. Муталбоев, Н.М.Маллаевларнинг ҳам хизматлари катта.

“Қутадғу билиг”нинг ҳозирги ўзбек тилидаги болаларбоп баёни эса Б.Тўхлиев томонидан нашр этилди. Юсуф Хос Ҳожибнинг ахлоқий дидактикаси Қ.Каримов, Й.Жумабоев томонидан ҳар томонлама тадқиқ этилди. Юсуф Хос Ҳожибнинг “Қутадғу билиг” асари педагогика тарихида таълимий-ахлоқий усулда ёзилган барча асарларнинг тамал тоши десак бўлади. Юсуф Хос Ҳожиб X аср ўрталарида ташкил топган Қорахонийлар хукмронлиги даврида яшаб ижод этади. Қорахонийлар Сирдарёдан Еттисувгача, Шимолий Фарғона ва бутун Шарқий Туркистонда ҳукмронлигини ўрнатгандан сўнг Мовароуннаҳрнинг ички ҳудудларига ҳам кириб бориб, Қошғардан тортиб Каспийгача бўлган кенг майдонда ўз давлатини таркиб топтирган эди. Унинг маркази Қошғар (Ўрдикент) бўлиб, Шимолда Боласоғун (Қўзурду), Ғарбда Самарқанд, Марказдаги Ўзганд йирик шаҳарларидан ҳисобланарди. Ҳар бир давлатда бўлганидек, Қорахонийлар давлатининг ҳам идора қилиш усули, юргизадиган сиёсати, қонунлари, тарбия тамойиллари ифодаланган қомус-низомнома зарур эди. Худди ана шундай зарурият туфайли “Қутадғу билиг” асари ҳам яратилди. Бу асарда Қорахонийлар давлатини мустаҳкамлаш, унинг идора усулларини яратиш, барча табақа, тоифадаги кишиларнинг хулқатвори, жамиятда тутган ўрни, давлатни иқтисодий, ижтимоий, маданий жиҳатдан мустаҳкамлаш, давлат мустаҳкамлигининг бош таянчи - инсонни маънавий камолга етказиш масалалари қамраб олинади.

Юсуф Хос Ҳожибнинг бу мураккаб вазифани ҳал этиши фақат донишманд, қомусий мутафаккир сифатидагина эмас, балки тарбияшунос олим сифатида ҳам ўзини намоён этди. Шунга кўра у яратган “Қутадғу билиг” асари таълим-тарбия тарихи, унинг назарий масалалари, комил инсонни шакллантиришда айниқса муҳим аҳамият касб этади. “Қутадғу билиг” асарида ҳокимият Қорахонийлар қўлига ўтиши муносабати билан таълим ва тарбиянинг ҳам ҳокимиятни мустаҳкамлаш ва тараққий эттириш учун хизмат этадиган ўзига хос талаб ва тамойилларни белгилаш зарур эди. Шунинг учун ҳам мазкур асар дидактик, яъни таълимий- ахлоқий услубда ёзилди. Ўша даврларда бундай асарлар (масалан, Низом ул-Мулкнинг “Сиёсатнома”, Кайковуснинг “Қобуснома”) ёзиш анъанага кирган бўлса ҳам, ҳар бири ўзига хос йўл-услубга эга бўлиб, “Қутадғу билиг” улардан олдин яратилгандир.

Юсуф Хос Ҳожибнинг “Қутадғу билиг” асари таълимий-ахлоқий асар сифатида педагогика тарихида энг юқори ўринларда туради. “Қутадғу билиг” асари Шарқда панднома асархисобланади. Лекин асарда маълум бир сюжет йўқ. Асар тўрт қаҳрамон - Кунтуғди адолат рамзи, вазир Ойтўлди - давлат ва бахт рамзи, вазирнинг ўғли Ўгдулмуш - ақл рамзи сифатида, Ўзғурмуш - вазирнинг қариндоши қаноат тимсоли ўртасидаги мунозара асосида ҳаётий масалалар бир-бирига боғланган ҳолда баён этилиб, китобни ёзишдан ўз олдига қўйган мақсадга бўйсундирилади.

“Қутадғу билиг” Қаюм Каримов таъкидлаганидек, “Адабий асар, бадиий адабиётнинг типик намунаси. Лекин у эпопея ҳам эмас, тўлиғи билан лирик руҳда ҳам эмас. У ахлоқ ва одоб, таълим ва тарбия ҳамда маълум маънавий камолатнинг йўл-йўриқларини, усулларини, чора-тадбирларини

мужассамлаштирган қомусдир... бу асар том маъноси билан дидактик руҳда ёзилган таълим-тарбия, одоб-ахлоқ ва ҳикмат дарслигидир". Кунтуғди номли Элин адолат билан ҳукмронлик қилади, у халқпарвар ҳоқон, ўз давлатини ақл-заковат, билимга таяниб идора этади ва донг таратади. Ойтўлди ақли баркамол йигит. Эл синовида ўзининг ақлий баркамоллигини намоён этиб, вазирлик лавозимини эгаллайди. У эл-юртни яшнатган бир пайтда хасталаниб, ўлими олдидан ўғлига панд-насиҳат беради. Ўгдулмуш отаси ўрнига Элигнинг хизматига киради ва ақли, заковати, билими, яхши хулқ-атвори билан Элигнинг, ҳам элу халқнинг эътиборини қозонади. Давлат ишлари кўпайиб боргани туфайли Кунтуғди Элиг Ўгдулмушдан унга ёрдам бера оладиган бирор киши борми, йўқми, деб сўрайди. Ўғдулмуш унга Ўзғурмиш деган ўта зукко, ақлли қариндоши борлиги, аммо у тарки дунё қилганлигини айтади. Шунда Кунтуғди уни Ўзғурмишни топиб келишни буюради. Аммо Ўзғурмиш икки марта ҳам таклифни рад этади, фақат учинчи марта Элиг уни хизматга эмас, бундай одамни бир кўриб, у билан суҳбат қуриш орзусида эканлигини айтади. Шунда Ўзғурмиш рози бўлади ва Элиг билан учрашади. Улар ўртасида маълум суҳбат ва зиёфатдан сўнг, Ўзғирмиш яна ўз жойига қайтиб кетади. Ўгдулмиш кексайиб қолгандан сўнг, Ўзғурмишнинг ҳузурига боради ва тарки дунё қилиш керакми, ёки давлат ишларини давом эттириш зарурлигини сўрайди. Ўзғурмиш унга дунё ишлари билан машғул бўлишни маслаҳат беради, қайтариб юборади. Тез орада Ўзғурмиш оғир дард билан беморланиб, оламдан ўтади. Ана шу тўрт қаҳрамоннинг суҳбатлари, муносабатлари асосида Юсуф Хос Ҳожиб ўз мақсад ва ғояларини баён этади. Ойтўлдининг ўғлиЎзғурмиш билан Элигнинг суҳбатида эса сарой амалдорлари: беклар, вазирлар, лашкарбошилар, ҳожиблар, элчилар, сар хотиб, хазинадор, дастурхончилар, шаробдорлар, бекларнинг ўз хизматкорларига муносабати қандай бўлиши кераклиги баён этилади.

Ушбу китобга Чинликлар "Одоб ул мулук" (деб) от бердилар, Мочин маликининг надимлари "Ойин ул мамлакат" (деб) атадилар, машриқликлар "Зийнат ул умаро" деб атадилар, эронликлар "Шоҳномаи туркий" дедилар, шунингдек баъзилар "Пандномаи мулук" дебдилар, туронликлар "Қутадғу билиг" деб атадилар.

Ушбу асар хакикатдан хам жахон маънавияти ва маданиятининг ноёб дурдонаси, десак хато булмайди.

РОЛЬ И ЗНАЧЕНИЕ НАЦИОНАЛЬНОЙ ИДЕИ И ИДЕОЛОГИИ В ЭПОХУ ГЛОБАЛИЗАЦИИ

Муртазаев У.
преподаватель кафедры «Социальных дисциплин» Самаркандского института экономики и сервиса

История человечества есть история идей и идеологий. Термин идеология имеет древнегреческое происхождение и переводится как «учение об идеях».

Идеи являются продуктом человеческого мышления. Национальная идея есть результат интеллектуальной деятельности всей нации, всего

многонационального народа. Идеология является выражением целей и устремлений потребностей и интересов наций, народов, общественных групп, различных слоёв общества в целом, а также охватывает принципы и методы их осуществления. Она придаёт смысл жизни личности, обогащает содержание нашего бытия, мобилизует на достижение высоких гуманистических целей.

Идеология необходима каждому обществу без идеологии человек, общество, государство теряют ориентиры на своём пути. История свидетельствует о том, что созидательные и разрушительные идеи-две силы, которые постоянно противодействуют на мировой арене. Созидательные, благородные идеи возвышают человека, окрыляют его дух. Антигуманные же идеи приносят народам беды и страдания. Одной из наиболее распространённых форм антигуманной идеологии является религиозный фанатизм, терроризм, шовинизм, фашизм.

Глобализация - главный термин происходит от латинского Глобус, «земной шар» и обозначает реально идущие процессы планетарного характера, т.е. интернационализацию рынков товаров и услуг, рост финансовой взаимозависимости различных стран и регионов, распространение общей культуры и модели потребления, а также невиданное до сегодняшнего дня развития средств информации и коммуникаций, позволяющие сокращать пространственное временные границы между людьми, народами и государствами. Техника, экономика, наземные и морской транспорт, авиация колоссально увеличили мобильность и преобразующие возможности человека. В результате этого наша планета превратилась в «общий дом» для её населения, судьба человечества стала единой для всех людей-глобальными. Эпоха глобализации характеризуется не только возрастанием взаимозависимости в мире, но и увеличением числа проблем, которые требуют усилий абсолютного большинства государств, организаций на международном уровне.

Одним из условий укрепления независимости и выхода Узбекистана на международную арену является укрепление глобальных связей и процессов в нашей стране. Этого Узбекистан стремится достичь реализуя суверенную способность государства вступить в международные договоры и соглашения, быть участником международных организаций, интеграционных процессов.

С обретением суверенитета Узбекистан отказался от тоталитарной идеологии как не отвечающей сущности человека и менталитету нашего народа.

Понятие «идеология национальной независимости» глубоко входит в жизнь народов Узбекистана и занимает в ней особое место. Это, конечно, же, продукт независимости, суверенного развития. Главная цель идеологии национальной независимости-объединить народ во имя великого будущего, побуждать каждого гражданина страны, независимо от его национальности, языковой и религиозной принадлежности, чувствовать постоянную ответственность за судьбу своей Родины, воспитывать гордость за богатейшее наследие предков, накопленные духовные ценности и благородные традиции, формировать высоконравственных и гармонично развитых граждан страны.

В настоящее время, когда во всех областях человеческой деятельности, в том числе информационной, происходит процесс глобализации, стремительное проникновение любой информации, не признающей практически никаких границ. Поэтому сегодня идеологические полигоны обладают большей силой, чем ядерные. На нынешнем этапе развития человечества актуализируются принципы: идее необходимо противопоставлять только идею, с невежеством надо бороться только просвещением, - и это является исторической необходимостью.

Борьба за овладение новым «идеологическим пространством», за сознание миллионов людей становится всё более актуальной. Существуют определённые политические силы, стремящиеся идеологическими средствами расширить сферу своего влияния ; поэтому только сильная национальная идеология сможет защитить общество от таких поползновений. Ныне побеждает том, чья идея сильнее, мысли убедительней, яснее и отражают кровные интересы народов, проживающих в стране.

Идеологические ценности народов Узбекистана включают в себя: независимость страны, спокойствие и мир в стране, межнациональное согласие, сотрудничество и солидарность всех социальных групп общества, благополучие в каждой семье, в каждой махалле.

Идеология национальной независимости характеризуется следующими признаками и особенностями:

а) приоритет принципа, жить в дружбе и добрососедстве, мире и согласии, тесном сотрудничестве со всеми народами.

б) придание священного смысля понятиям «Родина», «семья», «махалля».

в) уважительное отношение к родителям, к окружающим, почитание старших, забота о подрастающем поколением.

г) любовь к родному языку как к источнику духовности нации.

д) почитание женщины- олицетворения любови, красоты, нежности, символа вечной жизни.

е) толерантность, милосердие и трудолюбие.

ж) честность и порядочность.

Идеология национальной независимости основывается на следующих принципах:

-верховенство законов

-обеспечение фундаментальных прав и свобод человека

-уважение к представителям различных национальностей, их культуре и национальным ценностям.

-религиозная толерантность

-изучение и внедрение передового опыта других стран и народов.

Идеология национальной независимости основывается на высоких целях и задачах. Высшая цель-это свободная и процветающая Родина, правовое демократическое государство и гражданское общество, в котором развивается гармоничная личность обладающая идеологическим иммунитетом. Она обеспечивает мир, стабильность и созидательную обстановку в независимом Узбекистане.

ЗАМОНАВИЙ МУСАВВИРЛАРНИНГ ИЖОДИДА МАРКАЗИЙ ОСИЁ МИНИАТЮРА САНЪАТИ МЕРОСИНИНГ ЎРНИ

Усмонова Л.Р. ЎзМУ мустақил изланувчиси
Тел.:933450670, e-mail: laylo.b@mail.ru

Бугунги кунда рўй бераётган глобаллашув жараёнлари ва ахборот асри кўп жиҳатдан жамиятда инновацион ғояларнинг ривожланиши ва модернизация жараёнларининг жадаллашувига олиб келмоқда. Миллий маданиятимизнинг чуқур илдизларини, унинг тарихий тараққиётнинг турли босқичларида жаҳон бадиий жараёнида эгаллаган ўрнини англаш, долзарб масалалар қаторидан ўрин эгаллади. Айни пайтда Марказий Осиё мусаввирларининг анъаналарини аста-секин такомиллаштириш ва теранлаштириш натижасида замонавий мусаввирлар учун янгича ривожланиш учун қулай имкониятлар яратилмоқда.

Давлатимиз раҳбари таъкидлаганидек, “Буюк тарихда ҳеч нарса изсиз кетмайди. У халқларнинг қонида, тарихий хотирасида сақланади ва амалий ишларида намоён бўлади. Шунинг учун ҳам у қудратлидир. Тарихий меросни асраб-авайлаш, ўрганиш ва авлодлардан авлодларга қолдириш давлатимиз сиёсатининг энг муҳим устувор йўналишларидан биридир”[263].

Жаҳон тасвирий санъати хазинасидан муносиб ўрин олган миниатюралар Шарқ халқларининг муштарак бадиий меросидир. У анъанавий китобат санъатининг таркибий қисми бўлиб, қадимги нодир қўлёзмаларни зийнатлаш билан бирга, мазкур асарлардаги илғор инсонпарварлик ғояларни, олийжанобликка бўлган интилиш, гўзаллик тўғрисидаги тасаввурни ифодалашга ҳам хизмат қилган. Тасвирий санъатнинг алоҳида тури сифатида миниатюра ўз табиатига кўра, шарқ классик шеърияти таъсирида ривожланган китоб безаги ҳисобланади. Ҳозирги кунларда гўзал ҳуснихат маҳсули бўлиб ҳисобланадиган қўлёзма асарлар ва миниатюра суратлари замонавий ижодкорларимиз учун ҳам андоза бўлиб хизмат қилмоқда.

Марказий Осиё минтақаси, қадим-қадимдан санъат ва маданият соҳалари юқори ривож топган ўлка бўлиб ҳисобланган. Айниқса Ҳирот, Тошкент, Бухоро, Самарқанд шаҳарлари хаттотлик ва Шарқ миниатюрасинниг йирик марказлари бўлганлар. Кўплаб ёзма манбаларга асосланиб айтишимиз мумкинки, миниатюра санъати шарқ мамлакатлари маданиятида асосан анъанавийлик тамойили негизида шаклланган ва маълум қонун-қоидалар асосида ривожлангандир. Самарқанд, Ҳирот, Бухоро ва Тошкент миниатюра мактабларининг анъаналари XX аср тасвирий санъатида давом этиб, 1980 йилларда анъанавий санъат асосида ташкил этилган “Санои Нафиса” рассомлар гуруҳи (Х. Назиров, Г. Камолов, Т. Болтабоев) ижодининг ривожланиши ва юксалишига катта ҳисса қўшди.

Қадимги қўлёзма асарларни ва Ўрта асрлар Ҳирот мактаби усул ва йўналишларини чуқур ўрганиш асосида “Санои Нафиса” асарларида ўзига

[263] Мирзиёев Ш.М. “Миллий тараққиёт йўлимизни қатъият билан давом эттириб, янги босқичга кўтарамиз” 1жилд.-Т.; “Ўзбекистон”, 2018. Б.29.

хосликка эришилган. Хусусан, Беҳзод асарларида тугалланган умумий яхлитлик сақловчи композиция асосида доира ётади. Доира эса кўпроқ эътиборни ўзига жалб этади. “Санои нафиса” асарларида ҳам шу каби хусусиятлар учраб туради. Самарқанд, Бухоро мактаби миниатюраларининг асосий хусусияти бўлиб ҳисобланган ранглардаги жарангдорлик, нозик чизма ва нақш сурати анъаналари уларнинг деярли барча маҳобатли асарлари учун ҳосдир[264].

"Санои нафиса" гуруҳи рассомлари Темурийлар тарихи Давлат музейи, Олий Мажлис биноси, Президент қароргоҳидаги миниатюра услубидаги деворий нақшларнинг муаллифларидир. Шарқ миниатюра анъаналарини сақлаган ҳолда, мусаввирлар мумтоз шеърият ва тарихий мавзуда асарлар яратишга алоҳида эътибор бердилар. Н.Холматов, Б.Жалоловларнинг кўплаб безаклари ва, айниқса Т.Болтабоев, Х.Назиров, Г.Камоловларнинг Тошкент шаҳридаги Темурийлар тарихи давлат музейидаги “Буюк Соҳибкирон – Буюк бунёдкор” мавзуидаги триптихи Ўзбекистон рассомлари Шарқ миниатюрасини монументал ранг тасвир билан синтез қилишда эришган ютуқларининг ёрқин мисолидир. Маҳобатли деворий тасвирлар қаторига Шарқ миниатюраси услубиниг янги сифат билан кириб бораётганлиги санъатимиз замини ниҳоятда мустаҳкам ва ўлкан имкониятларга эга эканлигидан далолат беради.

Ҳозирги вақтда Ўзбекистонда ижтимоий ва маданий тараққиёт жадал ривожланиб бормоқда. Аждодларимиз томонидан кўп асрлар мобайнида яратиб келинган ғоят улкан, бебаҳо маънавий ва маданий меросни тиклаш давлат сиёсати даражасига кўтарилган. Жумладан, санъатнинг барча соҳалари, хусусан, рангтасвирнинг мўжаз тури хисобланмиш – миниатюра санъатида ҳам анъаналар сақланиб ва бойиб бораётгани мамлакатимиз маданий ҳаётининг ўзига ҳос ренессансига айланмоқда. Ўтган йиллар мобайнида кечган туб ўзгаришлар, ўзбек бадиий маданияти тарихида рўй берган жиддий бурилишлар, ҳозирги даврда миниатюра рангтасвирининг анъанавий шаклларида қайта тикланишига, кўп қиррали услубий ва ифодавий имкониятларнинг ёрқин намоён бўлишига замин яратди. Замонавий миниатюрачи рассомлар ўтмиш асрларда ижод қилган, ҳамда оламни диққат билан тасвирлаган санъаткор-мусаввирларнинг анъанавий қадриятларини ўрганиш билан бир қаторда, асарларининг қадр-қимматини ва анъаналарини сақлаб қолишга ҳаракат қилмоқдалар.

Замонавий рассомлар томонидан ўрта аср миниатюраси бадиий тажрибасини ўзлаштиришда унинг мазмуний тузилишини теран мушоҳада қилиш, унинг шартли чизгилар замирида ифодаланган мақсадини рамзий ва мажозий маъноларда тушуниб етиш муҳим жиҳат ҳисобланади. Замонавий бадиий маданиятимизнинг ривожланишида Марказий Осиё миниатюрасининг ўрни ниҳоятда каттадир. Мисол учун, Темурийлар даври тарихи музейини яратишда авваломбор миллий тарихимиз ва маданиятимизни синчиклаб ўрганиш даркор эди. Темурийлар тўғрисидаги тарихий манбалар, ўша давр воқеалари, саройларнинг меъморий жиҳатлари ҳамда интерьери, буюк

[264] Қаранг: Илҳомова С.“Санои нафиса мўжизалари” . “Санъат” 2/2000.б. 41

сиймоларимиз ва давлат арбобларимиз қиёфаларининг қандай тасвирланганлиги борасида Марказий Осиё ўрта аср миниатюралари ўлкан манба бўлиб хизмат қилди.

Тарихий шахслар портретини чизишда ҳам, замонавий рассомларимизга (Н.Холматовнинг "Беҳзод портрети", М.Сотиболдиеванинг "Бобур боғда" асари, Ғ.Камоловнинг аёллар "портретлари") Ҳирот миниатюраси мактаби асосчиси Камолиддин Беҳзод ва унинг шогирдлари яратган асарлар энг яхши таянч манба вазифасини бажарди. Чунки мазкур мактаб мусаввирлари ўз асарларида саройларининг ички безаклари, миниатюрада тасвирланган кишиларнинг қиёфаси ва либосларини жамики унсурларигача аниқ акс эттиришган. Шунинг учун уларнинг ижодий мероси жуда ноёб бадиий-эстетик ва этнографик аҳамиятга эга нодир манбадир. Замонавий рассомлар илк бор темурий хукмдорлар ва уларнинг аскарлари образини ана шу манбалар асосида гавдалантиришди[265].

Ҳозирги глобаллашув даврида рассомларнинг кўпчилиги замонавий ва анъанавий усулларни бирлаштириб, ижтимоий негизлардан келиб чиққан ҳолда, ўз миниатюра асарларида жасорат ва мардлик эътибор топадиган мавзулардан ташқари, гўзаллик ва шеърият ҳукм сураётган, муҳаббат абадий бўлган, ҳис-туйғу мустаҳкам ва барқарор, ҳақиқат тантана қиладиган оламни тасвирлашга интилмоқдалар.

Миниатюраларда тасвирланаётган воқеалар ишонарли ифодаланишига қарамай, улар ҳозирги миниатюра усталари томонидан романтик орзулар ва гўзал ҳаёллар оғушида талқин қилинади. Уларнинг асарлари ўрта асрлар Шарқ оламининг инъикосигина ва реал воқеълик ифодасигина эмас. У кўпроқ ҳар иккаласининг ақл бовар қилмайдиган, бироқ ҳар бир мусулмонга дил-дилдан миллий, яқин ва қадрдон бўлган, ўтмишнинг, ҳозирнинг ва келажакнинг боқий категорияларини акс эттирадиган оламда бирикиб кетишдир[266].

Замонавий ўзбек рангтасвир санъатидаги миллий бадиий услуб чизгилари ўзбек миллий меросига асосий қадрият сифатида қараш анъанаси давом этаётганини кўрсатади. Ўзбек миллий бадиий услубида ўзбек халқи анъаналари давом этаётганлиги эса, сюжетларга мурожаат этишда ҳамда бадиий анъаналардан вариантлаштириш асосида фойдаланишда намоён бўлмоқда. Мисол учун, замонавий рангтасвирда ўз услубини ярата олган Хуршид Зиёхонов асарларида сюрреализм ва кубизм пластикасига хос поэтик рамзлар ва шарқона образларни талқин қилмоқда. У кўрган нарсаларини ўз тафаккури билан бойитиб, нафис геометрик шаклларда ифодалашга харакат қилмоқда.

Ҳ.Зиёхонов ўз ижодида Шарқ маданиятининг кўп асрлик анъаналарини, авлоддан-авлодга ўтиб давом этиб келаётган созандалар, фольклор образларини гавдалантиришга алоҳида эътибор қаратади. Унинг "Мусиқа" (2005), "Рақс" (2008), "Бобурнома" (2014) каби асарларида нафис шакллар уйғунлигини Марказий Осиё миниатюра санъатига хос ёркин бўёқларда акс эттирилганлигини кўриш мумкин.

---

[265] қаранг:Улуғбек Маматов "Темурийлар тарихи давлат музейи коллекциясидаги айрим портретлар тўғрисидаги мулоҳазалар" Санъат 4/2016. Б.34

[266] қаранг: Шоёқубов Ш. "Замонавий Ўзбекистон миниатюраси".-Т.: "Ўзбекистон", 2006. Б.180-181

Шарқ эстетикаси Оллоҳ, олам ва одам ягоналиги тўғрисидаги диний-фалсафий ғояга асосланади. Санъатда ушбу ғоя табиат билан уйғунликни излаш, борлиққа муҳаббат билан қараш орқали Оллоҳга интилишни ифодалаш орқали намоён бўлади, гўзалликни ҳис этиш орқали эса қалб покланиши таъкидланади. Айнан шу жиҳат Ҳуршид Зиёхонов асарларини Шарқ эстетикаси билан яқинлаштиради... Рассом юртимиз манзараларини кўпроқ кубистик услубда тасвирлаган. Шундай бўлса-да, ушбу асарлардаги ўткир бурчаклар ва синиқ чизиқлар Шарқ миниатюраларидаги тасвир услубига ўхшаб кетади[267].

Бугунги кунларда замонавий мусаввирлар Марказий Осиё миниатюрасининг ижодий меросини ҳамда анъаналарини диққат билан ўрганишни давом этмоқдалар, миниатюра ранг тасвирининг бой воситаларини, уни чизишнинг нозик усуллари тизимини аста-секин ўзлаштиришмоқда, аниқ ва тарихий материал, маиший турмуш, маданият бўйича чуқур билимга эгаликлари туфайли уни янада ривожлантириш йўлларини излашмоқда.

Хулоса қилиб айтиш мумкинки, замонавий бадиий маданиятимизнинг, хусусан, тасвирий санъатнинг ривожланишида Марказий Осиё миниатюрасининг ўрни ниҳоятда катта бўлиб, замонавий рассомлар Шарқ миниатюрасининг ижодий меросини ҳамда анъаналарини диққат билан ўрганишни давом этмоқдалар. Мусаввирларимиз ўзларининг асарларида тарихий ва маданий меросимизни, миллий қадриятларимизни ва урф-одатларимизни келажак авлодга етказишга интилмоқдалар. Улар ўз асарларидаги қаҳрамонларининг образлари орқали замон ва воқеалар тарихини намоён этмоқдалар.

АКТИВНОСТЬ ГРАЖДАН – ОСНОВНОЙ ФАКТОР ГРАЖДАНСКОГО ОБЩЕСТВА

Маркова Г. преп.Сам ГИЭиС

Подлинная демократия предполагает участие граждан не только в избирательной компании, но их влияния на ход политических, социально-экономических и духовных процессов, на управление всеми делами государства и общества. Такое участие и влияние возможны как непосредственно, так и через участие в деятельности партий, общественных движений, местных органов власти и т.д. Основой этого направления является социальная активность. Именно этот фактор движет общество к поставленным целям и даёт успешное проведение осуществляемых реформ в Узбекистане.

Социальная активность – одна из закономерностей нового общества и ее необходимо рассматривать как способность субъекта к совокупному отношению к объективной действительности, а также готовность субъекта реагировать на воздействие окружающей среды.

[267]Умарова Д. “Рассом ижодида миллий анъаналарнинг замонавий талқини”. “Санъат”журнали, 4/2014. Б.34

Для понимания социальной активности, реализующейся во всех сферах жизнедеятельности людей, в материальном и духовном производстве, важно взять за основу то, что бытие человека есть его общественная деятельность.

Человеческая деятельность по своему содержанию представляет вечный процесс, направленный на воспроизводство и преобразование окружающего мира, и влечет за собой изменение самого субъекта.

Механизм формирования и развития активности представляет собой процесс, включающий воздействие объективных условий на сознание людей, вследствие чего у них формируются силы, побуждающие их к активным действиям, которые затем реализуются в различных видах и формах.

Первый Президент Узбекистана И.Каримов неоднократно подчеркивал, что в развитии экономики, культуры, социальной и духовной жизни решающим фактором всегда будет сам человек, его политический и интеллектуальный облик, его мастерство, патриотизм и способность к творчеству, его гражданская позиция и активность.

Проблемам социальной активности уделяется большое внимание во всех работах И.Каримова, в материалах сессии Олий Мажлиса Узбекистана. Социальная активность граждан является важнейшим компонентом в идеологии национальной независимости.

Одной из форм социальной активности является функционирование в Узбекистане общественных движений, объединений, фондов, союзов и т.д.

В 1995 году был принят «Закон об общественных объединениях в Республике Узбекистан». Исходя из него, основными направлениями демократического государства и общества на этапе углубления реформ являются:

1. Создание и расширение общественных фондов, которые своей деятельностью способствуют решению важнейших гуманитарных и социально-экономических задач, способствуют реализации стратегической цели духовного обновлений и прогресса Узбекистана.
2. Создание и поддержка культурно-национальных центров некоторых народов и национальных меньшинств.
3. Помощь в создании и деятельности различных общественных представительных организаций предпринимателей, промышленников, дехкан, фермеров, молодежных, женских организаций и движений.

В настоящее время существует множество различных добровольных объединений людей – это профессиональные союзы рабочих и служащих, потребителей и др., многообразные культурные, спортивные, благотворительные и иные общества и фонды и т.д.

Общественные организации – это некоммерческие объединения, т.д. они не ставят перед собой целью извлечение коммерческой прибыли из своей деятельности.

В Узбекистане существуют более 3000 негосударственных организаций и общественных объединений.

Роль общественных объединений определяются прежде всего тем, что они представляют и выражают самый широкий круг запросов и интересов

людей. Они непосредственно формируют и выдвигают интересы и требования соответствующих групп населения, оказывают поддержку тем социально-политическим силам и партиям, которые по своим программам и практической деятельности отражают их интересы и цели, близкие к ним. Общественные организации и союзы оказывают содействие идеологической и духовной жизни общества.

Они не только являются продуктом формирования гражданского общества, но и способствуют расширению его социально-политических сфер и границ.

Стремясь мобилизовать людей на решение их проблем, пробудить в них веру в возможность самостоятельных действий, неправительственные организации и объединения заняты, нужным делом. Они способствуют преодолению политической пассивности, развивают демократизацию общества с последующим повышением роли общественных структур в государстве.

В первую очередь И.Каримов ставил первоначальной задачей повысить общественную активность масс: «Для этого нужно, чтобы люди смогли выразить свой интерес к реформам, воспринимали их не как безучастные наблюдатели, а непосредственные исполнители задач достижения нашей высшей цели».

Общественные объединения и движения формируются на основе осознания людьми необходимости совместной деятельности для реализации своих интересов. Они создаются на добровольной основе, а основание их единения могут быть интересы экономические, социальные, этнические, экологические и т.д.

Защита демократических ценностей, защита прав, свобод и интересов людей – это определяющая основа деятельности этих объединений и движений.

Развитая структура негосударственных и общественных организаций призвана обеспечить и поддерживать баланс интересов в обществе, служить в политической и социальной сфере противовесом государственным структурам.

Первый Президент отмечал – « пока нет сильных массовых общественных противовесов в структурах нашего общества, не будет серьезных гарантий от проявлений на всех уровнях государственной власти рецидивов субъективизма, волюнтаризма, авторитарного мышления и коррумпированности аппарата управления».

Общественные организации имеют особое значение потому, что охватывают почти все сферы общественной жизни. Современный этап развития нашей страны требует внимание и поддержки деятельности общественных объединений.

В стратегии действий по дальнейшему развитию Республики Узбекистан намечены меры по развитию гражданского общества:

-внедрение эффективных механизмов диалога с народом;

-развитие институтов гражданского общества, повышение их общественной и политической активности;

-повышение значения и эффективности деятельности интститута махалли в общественном управлении и др.

Сегодня задачи и функции общественных объединений далеко выходят за рамки тех вопросов, что определялись на начальном этапе становления независимости республики. Если первоначально была необходимость в создании новых общественных процессов деятельность этих движений необходимо поднять на качественно новый уровень.

CHET TILINI O‘RGATISHDA DAVLAT SIYOSATI VA CHET TILINI O‘RGATISH USULLARI

Ikromova. S Saidova.N
Jomboy tumani 40-IDUMning
ingliz tili fani o‘qituvchilari

Agar bolalar erkin fikrlashni o‘rganmasa, berilgan ta’lim samarasi past bo‘lishi muqarrar.

I. Karimov

Xalqning boy zamonaviy madaniyati, iqtisodiyot, fan, texnika va texnologiya sohasidagi yutuqlari asosida mutaxassislar tayyorlashning mukammal tizimini shakllantirish O‘zbekiston taraqqiyotining muhim shartidir. O‘zbekiston Respublikasining birinchi Prezidenti Islom Karimov ta’kidlaganidek: «Bugungi kunda oldimizga qo‘ygan buyuk maqsadlarimizga, ezgu-niyatlarimizga erishishimiz, jamiyatimizning yangilanishi, hayotimizning taraqqiyoti va istiqboli amalga oshirilayotgan islohotlarimiz, rejalarimizning samarasi taqdiri–bularning barchasi, avvalambor, zamon talablariga javob beradigan yuqori malakali, ongli mutaxassis kadrlar tayyorlash muammosi bilan chambarchas bog‘liqligini barchamiz anglab yetmoqdamiz».

Til – muloqot kaliti, dunyoni bilish vositasidir. Shu nuqtayi nazardan chet tillarini biluvchi yigit-qizlar safini yanada kengaytirish, ularning xalqaro ko‘lamda ilm olishga bo‘lgan qiziqishini kuchaytirish, xorijiy tillarni bilish darajasini yuksaltirishga davlat siyosati darajasida qaralmoqda.Bugungi kunda xorijiy tilni bilish o‘ta muhim ahamiyat kasb etayotganligi bois chet tili o‘qitish tizimini ham isloh etish, ta’lim jarayonlarida zamonaviy pedagogik va axborot kommunikatsion texnologiyalaridan foydalangan holda o‘qitishning ilg’or usullarini chet tilini o‘qitish amalyotida qo‘llash ta’lim tizimidagi dolzarb masalalardan biriga aylandi. Shuningdek mustaqil respublikamizning jahon hamjamyatida tutgan o‘rni tobora o‘sib, xorijiy mamlakatlar bilan iqtisodiy, ijtimoiy, madaniy aloqalar keng quloch yozayotganligi kelajagimiz bo‘lgan yosh avloddan chet tilini mukammal bilish zaruryatini tobora oshirmoqda.

Yosh avlodga chet tillarini chuqur o‘rgatish, jahon svilizatsiyasi yutuqlari hamda axborot resurslaridan keng ko‘lamda foydalana oladigan muttaxassislarni tayyorlash, xalqaro hamkorlik va muloqotni rivojlantrish orqali mamlakatimizning jahon hamjamiyatiga yanada integratsiyalashuvini kuchaytrishga xizmat qiladi. Bir necha tilni bilish faqat axborot olish uchun xizmat qilibgina qolmay, kishining

aqliy faolyati va fikrlash qobilyatini ham rivojlantradi. Bu borada internet tizimidan keng foydalaniladi.

Ushbu fikrlarning mantiqiy davomi sifatida 2012- yil 10-dekabrda qabul qilingan”Chet tillarni o‘rgatish tizimini yanada takomillashtirish chora tadbirlari to‘g’risida”gi PQ-1875- sonli O‘zbekiston Respublikasi birinchi Prezidenti I. Karimovning qarori chet tillarni o‘rganish imkoniyatlarini kengaytirdi.

Mazkur hujjat ijrosini ta’minlash doirasida umumta’lim maktablari chet tili fani xonalarining moddiy-texnik bazasi mustahkamlandi. Sinflar videoproyektorlar, televizor, kompyuter, ko‘rgazmali vositalar va o‘yinchoqlar bilan ta’minlandi. Bunday sinflarda o‘quvchilarga zamonaviy texnologiyalar asosida saboq berilmoqda. 2013-2014-o‘quv yilidan boshlab respublikaning barcha hududida chet tillarni, asosan, ingliz tilini o‘rganish umumta’lim maktablarining birinchi sinflaridan o‘yin tarzidagi darslar va og‘zaki nutq darslari shaklida, ikkinchi sinfdan boshlab esa, alifbo, o‘qish va grammatikani o‘zlashtirishdan bosqichma-bosqich boshlanadi. 2013-yilning 1-martigacha bo‘lgan muddatda har bir ta’lim bosqichida chet tillarni bilish darajasining aniq mezonlarini nazarda tutuvchi yangi ta’lim standartlarini tasdiqlanishini ta’minlash maqsadida amaliy ishlar olib borilib natijada 2013- yil 8-mayda Vazirlar Mahkamasining 124-sonli qaroriga muvofiq “O‘zbekiston Davlat ta’lim standartlari” qabul qilindi. Davlat ta’lim standartlari o‘quvchi va talabalarning chet tillar bo‘yicha bilim va tayyorgarlik darajalarini belgilab, o‘quv reja va dasturlar, darsliklar, qo‘llanmalarni ishlab chiqishda asos bo‘lib xizmat qildi. O‘quvchilarning chet tilini bilish darajalarini ham belgilab berdi. Shu bilan birga o‘quvchilarga tinglab tushunish, o‘qib tushunish, yozish hamda gapirishga doir minimal talablar qo‘yildi.

Bundan tashqari 2017- yil 11-avgust oyida Vazirlar mahkamasining “**Ta’lim muassasalarida chet tillarning o‘qitishning sifatini yanada takomillashtirish chora- tadbirlari to‘g’risida**” 610-sonli qarori qabul qilindi. Bu qarorning maqsadi uzluksiz ta’lim tizimining barcha bosqichlarida o‘sib kelayotgan yosh avlodni chet tillariga o‘qitish sifatini ta’minlash, chet tillarida erkin so‘zlasha oladigan mutaxassislarni tayyorlash tizimini tubdan takomillashtirish, ushbu yo‘nalishdagi o‘quv dasturlarining uzviyligi va uzluksizligini ta’minlash, chet tillarini bilish darajasini baholashning milliy test tizimini rivojlantirish asosida malaka sertifikatiga ega bo‘lgan o‘quvchilar, talabalar va pedagoglarga imtiyozlar berish hamda ularni rag’batlantirish hisoblanadi.

Yuqorida ishlab chiqilgan qaror va farmoyishlar ijrosi natijasida ta’lim muassasalarida chet tillarini o‘qitish va o‘rganish bir qator islohotlar amalga oshirildi. Bu islohotlarning mantiqiy davomi sifatida O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi tomonidan 2019- yil 21-avgustda qabul qilingan “Umumiy o‘rta ta’lim muassasalarida xorijiy tillarni o‘qitishni yanada takomillashtirish chora tadbirlari to‘g’risida”gi 701-sonli qaroriga muvofiq boshqa xorijiy tillarni o‘rganishga ham keng imkoniyatlarni yaratildi. Bu qaror asosida O‘zbekiston rivojlangan mamlakarlar bilan har tomonlama manfaatli o‘zaro hamkorlikni yangi bosqichga ko‘tarilishi jarayonida istiqbolli yoshlarni tayyorlash, yosh avlodning xorijiy tillarni, xususan, nemis, fransuz, ispan, yapon, koreys va xitoy tillarini chuqur o‘rganishi uchun shart-sharoit yaratish, intelektual salohiyatini oshirish, xalqaro maydonda mamlakatning

turistik jihatdan nufuzini yuksaltirishga qodir bo‘lgan avlodni kamol toptirish maqsad qilingan.

Bugungi rivojlangan texnologiylar asri yosh avlodga ta’lim berish jarayoniga boshqacha yondashishni talab etmoqda. Darslarda o‘qituvchining o‘rni ham o‘zgarib bormoqda. O‘qituvchi endilikda asosan yo‘naltiruvchi vazifasini o‘tamoqda. Zamon bilan hamnafas qadam tashlashni maqsad qilgan o‘qituvchilar darsning har qanday qismini AKT orqali jonlantirishga tayyor bo‘lishlarini davr talab etmoqda. Ta’lim jarayoniga axborot kommunikatsiya texnologiyalarini joriy etish, ayniqsa, chet tillarini o‘qitish va o‘rganishda tobora katta ahamiyatga molik bo‘lib bormoqda. Yangi axborot texnologiyalari chet tillarini o‘qitishda katta imkoniyatlarni taqdim etadi, fan bo‘yicha sifatli bilim olish va ta’lim samaradorligini oshirishda muhim o‘rin tutadi. Ma’lumki, davr talabiga monand dars o‘tishda mazkur fandan o‘tiladigan birorta ham mashg‘ulot o‘qituvchi yoki o‘quvchilarning taqdimotisiz o‘tmasligi lozim.

Darslarda o‘quvchilarning tinglab tushunish, gapirish, yozish va o‘qish nutq kompetensiyalarini shakllantirishda AKT vositalari muhim rol o‘ynaydi.AKT vositalari — kompyuter texnikasi, magnitofon, kitob, video uskunalari, elektron doska orqali dars vaqtini tejash va yanada ko‘proq va samarali ma’lumot olishga imkoniyat demakdir. Tinglab tushunishda dialoglar, qo‘shiqlar eshitish va ularni to‘ldirish, so‘zlarning sof inglizcha talaffuzini eshitib so‘zlarni to‘gri takrorlash, gapirish jarayonida to‘gri qo‘llash, kompyuterda fanga doir dasturlar o‘rnatib yozuv nutq kompetensiyalarini rivojlantirish, o‘qish va gapirishni shakllantirishda esa video darslar, yoki kino filmlar tomosha qilish muhim ahamiyat kasb etadi. AKTdan foydalanib, dars o‘tishda o‘qituvchi unga Davlat standartlari asosida reja tuzib, tayyorgarlik ko‘rishi kerak. Darsda AKT hech qachon o‘qituvchining o‘rnini egallay olmaydi, balki unga ko‘makdoshlik vazifasini o‘taydi. Dars mazmuniga ko‘ra AKT va boshqa pedagogik texnologiyalarni navbatma-navbat oqilona qo‘llashi lozim. AKT’ni dars jarayoniga tatbiq etishdan maqsad darsni boyitish, oddiy kitob bera olmaydigan ma’lumotlarni, didaktik ko‘rgazmalarni berishdir.

Biz bilamizki, hozirgi ta’lim jaroyonida o‘quvchi sub’ekt bo‘lishi lozim. Bunda ko‘proq interfaol metodlarga e’tiborni qaratish ta’lim samaradorligini oshiradi.Ingliz tili darslariga qo‘yilgan eng muhim talablardan biri o‘quvchiarni mustaqilfikrlashga o‘rgatishdir. Bugungi kunda ingliz tili o‘qituvchilari Amerika Qo‘shmaShtatlari, Angliya pedagoglari tajribasiga tayangan holda, quyidagi innovatsionmetodlardan foydalanib kelmoqda:

-“Muammoli vaziyat yechimi” (Creative problem solving) bu usulni qo‘llashuchun hikoyaning boshlanishi o‘qib beriladi qanday yakun topishi o‘quvchilar, hukmiga havola qilinadi;

-“Quvnoq topishmoqlar” (Merry riddles) o‘quvchilarga topishmoqlaro‘rgatish. Ingliz tilini o‘rgatishda muhim ahamiyatga ega, ular o‘zlariga notanishbo‘lgan so‘zlarni o‘rganadilar va o‘ylab topishmoq javobini topadilar;

-“Tezkor javob” (Quick answers) o‘tilgan dars samaradorligini oshirishdayordam beradi;

-“Chigil yozdi” (Warm-up exercises) o‘quvchilarni darsga qiziqtirish uchunsinfda har xil o‘yinlardan foydalanish;

-“Pantomima” (Pantomime) bu usul juda qiyin mavzular tushuntirilishi kerakbo‘lgan darsda yoki yozma mashqlar bajarilib, talabalar charchagan paytdafoydalanilsa bo‘ladi;

-“Hikoya zanjiri” (A chain story) usuli o‘quvchilarning og’zaki nutqinioshirishda va xotirani mustahkamlashda yordam beradi;

-“Rolli o‘yinlar” (Acting characters) bu usul darsning barcha tiplaridaqo‘llanilishi mumkin. Hunarga o‘rgatish uchun “Interpreter”, “Translator”,“Writer”, “Poet” kabi kasbdagi kishilar darsda ishtirok etishib o‘quvchilar bilansuhbatlashishlari mumkin;

-“Allomalar yig’ini” (Thinkers meeting) U.Shekspir, A.Navoiy, R.Burns kabi shoirlar va yozuvchilarni “taklif qilish” mumkin. Bunday paytda ular aytib ketgan hikmatli so‘zlardan darsda foydalanish yoshlarni komil inson bo‘libtarbiyalanishiga yordam beradi;

-“Rasmlar so‘zlaganda” (When pictures speak) usuli ancha qulay bo‘lib,ingliz tilini o‘rgatishda, o‘quvchilarning o‘g’zaki nutqini rivojlantirishdayordam beradi, buning uchun mavzuga oid rasmlardan foydalanish lozim;

-“Kviz kartochkalari” (Quiz cards) o‘quvchilarning soniga qarab kartochkalar tarqatiladi va hamma talabalar bir vaqtda darsda ishtirok etish imkonini beradi buesa vaqtni tejaydi.

Ushbu interfaol o‘yinlarning maqsadi, o‘qituvchi va o‘quvchi o‘rtasidagihamkorlik, o‘quvchining ta’lim jarayonida faol harakati, ziyrakligi asosiysi esadarsni qiziqarli tarzda o‘zlashtirib, yodda saqlab qolishidir.

Xulosa qilib aytganda, ingliz tili darslarida innovatsion usullarni qo‘llashnatijasida o‘quvchilarning mantiqiy fikrlash qobiliyatlari rivojlanadi, nutqiravonlashadi, tez va to‘g’ri javob berish malakasi shakllanadi. Bunday usullar vao‘yinlar o‘quvchida bilimga ishtiyoq uyg’otadi. O‘quvchi darslarga puxta hozirlikko‘rishga intiladi.

Mamlakatimizda chet tillarni o‘qitish bo‘yicha izchil amalga oshirilayotgan ishlar, yaratilgan sharoit, shubhasiz, yaqin kelajakda o‘z samarasini berib, yurtimizda yuqori malakali mutaxassislarni tayyorlashga ko‘maklashadi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati

1. “Chet tillarni o‘rganish tizimini yanada takomillashtirish chora-tadbirlari to‘g‘risida” pq-1875-son qarori. 2012- yil. www.lex.uz.
2. ”Ta’lim muassasalarida chet tillarini o‘qitishning sifatini yanada takomillashtirish chora-tadbirlari to‘g‘risida” Vazirlar Mahkamasining 610-sonli qarori. 2017-yil 11- avgust. www.lex.uz.
3. “Umumiy o‘rta ta’lim muassasalarida xorijiy tillarni o‘qitishni yanada takomillashtirish chora tadbirlari to‘g’risida” O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2019- yil 21-avgustda qabul qilingan 701-sonli qaror. www.lex.uz
4. Alimov Sh.S. Intensive metodlar, interfaol metodlar, noana’naviy dars o‘tish usullari, didaktik o‘yinlar. Andijon 2009.
5. www.daryo.uz nashri rasmiy sayti.

ГЛОБАЛЛАШУВ ДАВРИДА МИЛЛИЙ МУСИҚИЙ МАДАНИЯТНИНГ ХУСУСИЯТЛАРИ

Абдурахмонова С.
СамДУ мусиқа
йўналиши талабаси

Ҳозирги мураккаб глобаллашув даврида ўсиб келаётган ёш авлоднинг ғоявий-мафкуравий иммунитетини шакллантириш давр талабидир. Глобаллашув жараёнинг салбий томонларидан бўлган маънавий таҳдид ҳамда ахборот хуружи таълим-тарбия жараёнига жиддий ёндашувни тақозо этмоқда. Шу боис мамлакатимизда баркамол авлодни тарбиялаб вояга етказишга оид ишлар давлат сиёсати даражасида амалга оширилмоқда.

Истиқлолдан сўнг биз ёшларга яратилган имконият ва шароитларни ҳатто жаҳон ҳамжамиятининг нуфузли ташкилотлари, олимлари ва жамоат арбоблари ҳам эътироф этмоқда. Ўз навбатида, бизлар ҳам Ватанимизда ёшлар учун яратилган имкониятлардан мамнун бўлган ҳолда ҳар қандай маънавий таҳдидларга қарши мустаҳкам иммунитетга эга бўлишимиз лозим.

Маълумки, шахс маънавиятини юксалишида, унинг мафкуравий иммунитетини шаклланишида бир қанча омиллар муҳим рол уйнади. Хусусан, мусиқа санъати шахс маънавиятини шаклланишида муҳим омиллардан бири бўлиб хизмат қилади. Бу хусусида Республикамизнинг биринчи Президенти И.Каримов шундай деган эди: “...бугунги кунда мусиқа санъати навқирон авлодимизнинг юксак маънавият руҳида камол топишида бошқа санъат турларига қараганда кўпроқ ва кучлироқ таъсир кўрсатмоқда”[268]. Мусиқа санъатининг яна бир муҳим жиҳати маданиятлараро ҳамкорликни юзага келтиради, миллатлараро тотувлик ва бағрикенгликка замин бўлади.“Дунёда қарама-қаршилик ва зиддиятлар кучайиб бораётган бугунги ўта мураккааб замонда миллати, тили ва дини турлича бўлган миллионлаб одамларниҳеч қандай таржимонсиз дўст қиладиган, улар ўртасида ҳамкорлик ва ҳамжиҳатликни яндла мустаҳкамлайдиган мусиқа санъатининг ўрни ва таъсири тобора ортиб бормоқда”[269].

Дарҳақиқат, мусиқа санъатининг имконияти кенг бўлиб, айниқса, ёшлар қатлами орасида муҳим таъсир доирасига эга. Шу боис мусиқа санъати миллий тарбиямизда муҳим ўрин тутади.

Аждодларимиз томонидан бой мусиқий мерос яратилгандир. Ватанимизда мусиқа санътининг ривожи уч минг йилдан кўпроқ тарихий даврни ўз ичига олади. Илк ўрта асрларда ҳатто хитой манбаларида ҳам Марказий Осиё халқлари мусиқа ва рақс санъатига юқори баҳо берилган эди. Мусиқа назариясига бағишланган Форобийнинг рисолалари Шарқ халқлари маданияти юксалишига хизмат қилган[270]. Темурийлар даврида мусиқа санъатининг равнақини испан элчиси Клавихо ҳам мамнуният билан эътироф

[268]И.Каримов Юксак маънавият – енгилмас куч Т.2008й. 141 бет
[269]Мирзиёв Ш. “Шарқ тароналари” ўн биринчи халқаро мусиқа фестивалининг очилишига бағишланган тантанали маросимда ги табрик сўзи//Халқимиз розилиги бизнинг фаолиятимизга берилган энг олий баҳодир. Т.”Ўзбекистон”2018й.441 бет.
[270]М.Хайруллаев. Форобий. /Маънавият юлдузлари. .А.Қодирий номидаги халқ мероси нашри. - Т., 2001й. 80- бет.

этган эди[271]. Ўзбек халқи маънавий бойлиги ҳисобланган “Шошмақом” наволари ҳанузгача инсониятни лол қолдириб келмоқда. 1997 йилдан буён Самарқанд шаҳрида ўтказилиб келинаётган “Шарқ тароналари” халқаро мусиқа фестивали ҳам миллий мусиқа санъатимизни жаҳон ҳамжамияти юксак даражада эътироф этаётганлигададир. Мусиқа соҳасида аждодларимиз яратган маънавий меросни салмоғи жуда каттадир. Мана шундай нодир маънавий меросдан бугунги кунда ёш авлодни маънавий баркамол қилиб тарбиялашда унумли фойдаланишимиз лозим.

Аввало, ёшларни Ғарб мусиқаси таъсирига тушиб қолмасликлари учун миллий мусиқа санъатимизни кенг тарғиб этишимиз керак. Бунинг учун санъаткорларимизнинг ўзлари “оммавий маданият”га тақлид қилмаган ҳолда куйлаётган қўшиғининг маъно мазмунига жиддий эътибор беришлари шарт. Айрим ҳолларда “юлдуз”ларнинг ғарбга тақлид асосида кийинишлари ва “имижи” ҳамда бачкана қилиқлари тингловчининг ғашига тегади. Куйланаётган саёз матнли қўшиқ эса тингловчига мусиқа санъатига нисбатан салбий муносабатни юзага келишига сабаб бўлади. Бу хусусида Республикамиз Президенти Ш. Мирзиёв шундай дейди: “Биз бир нарсани ҳеч қачон эсимиздан чиқармаслигимиз зарур. Агар “оммавий маданият” таҳдиди фақат четдан – Ғарбдан кириб келади, десак, қаттиқ адашамиз. Бу бало, афсуски, ўзимиздан, ўз орамиздан ҳам чиқиши мумкин. Мен бу гапларни осмондан олиб айтаётганим йўқ. Юртимизда нашр этилаётган айрим газета-журналлар, китобларни, суратга олинаётган баъзи клип ва киноларни, эфирга берилаётган қўшиқ ва рақсларин кузатиб, соғлом фикрлайдиган ҳар қандай одам шундай хулосага келиши табиий.

Энг ёмони, бадиий ижод соҳасида жаҳолат кўринишлари кучайиб бормоқда”[272]. Ёшларимизни бундай жаҳолатга берилиб кетмасликларини уқтираар экан Президентимиз шундай дейди: ”...маданият соҳасида жаҳолатга қарши маърифат билан курашиш, ёшларимизни ҳақиқий санъатни англашга ўргатиш, уларнинг эстетик оламини соғлом асосда шакллантириш бўйича олдимизда жуда муҳим вазифалар турибди”[273].

Бу вазифалар бизнингча қуйидагилардан иборат:

Аввало, мусиқани, қўшиқчилик санъатини фақат вақтни яхши ўтказиш, кўнгил хушлик қилишдан иборат жараён деб эмас, балки тарбиянинг ажралмас бир қисми, миллий маънавий қадриятлар асосида тарбиялашнинг муҳим бир унсури деб қараш керак.

Иккинчидан, мусиқа санъати тарбиянинг таркибий қисми экан, миллий қадриятларимиз тараннум этилган санъатимизнинг ноёб дурдоналарини кенгроқ тарғиб этишимиз керак.

Учинчидан, аждодларимиз томонидан мусиқа санъатига доир улкан маънавий мерос яратилган. Биз мутахассислар олдида мазкур маънавий

---

[271] Руи Гонсалес де Клавихо. Самарқандга – Амир Темур саройига саёҳат кундалиги (1403-1406йиллар) Т.Ўзбекистон. 2010., 179- бет

[272][272]Мирзиёв Ш. Адабиёт ва санъат, мадаинятни ривожлантириш – халқимиз маънавий олаимни юксалтиришнинг м устаҳкам пойдеворидир//Халқимиз розилиги бизнинг фаолиятимизга берилган энг олий баҳодир. - Т.: ”Ўзбекистон”. 2018., 195- бет.

[273]Ўша ерда.

меросни талаба ёшларимизга кенгроқ ва чуқурроқ сингдириш масъулияти юкланади. Агар аждодларимиз илмий мусиқий меросидан таълим-тарбия тизимида унумли фойдалансак, ёшларимизда миллий ифтихор ва миллий ғурур тушунчаларини шаклланишига ёрдам берган бўлар эдик.

ЁШЛАРГА ОИД ДАВЛАТ СИЁСАТИНИ АМАЛГА ОШИРИШДА ҲАРАКАТЛАР СТРАТЕГИЯСИНИНГ АҲАМИЯТИ

Тўғизов Н.
СамДУ ўқитувчиси
Абдурахмонова С.
СамДУ талабаси

Буюк келажагимизнинг бунёдкорлари бўлган ёшларимизни тарбиялаш каби масъулиятли вазифага мустақиллигимизни қўлга киритганимиздан сўнг давлат сиёсати даражасида эътибор қаратила бошланди. Республикамизда 1997 йилда қабул қилинган “Таълим тўғрисида”ги Қонун ва Кадрлар тайёрлаш миллий дастури ҳам айнан баркамол авлодни тарбиялаб вояга етказишга қаратилган эди.

Мамлакатиимзда ёшлар сиёсатига оид муносабат 2017 йилдан сўнг тубдан ўзгарди. Президентимиз ташаббуси билан қабул қилинган Ўзбекистон Республикасини ривожланишининг 2017-2021 йилларга мўлжалланган Ҳаракатлар стратегияси бу борада вазифаларин аниқ қилиб қўйди. Ҳаракатлар стратегиясида “Ёшларга оид давлат сиёсатини такомиллаштириш” деб номланган алоҳида банд мавжуд бўлиб, унда барча амалга ошириши лозим бўлган вазифалар аниқ белгилаб қўйилгандир.Хусусан, жисмонан соғлом, руҳан ва ақлан ривожланган, мустақил фикрлайдиган, Ватанга содиқ, қатъий ҳаётий нуқтаи назарга эга ёшларни тарбиялаш, демократик ислоҳотларни чуқурлаштириш ва фуқаролик жамиятини ривожлантириш жараёнида уларнинг ижтимоий фаоллигини ошириш, ўрта махсус, касб-ҳунар ва олий таълим муассасалари битирувчиларини ҳамда хусусий тадбиркорлик соҳасига жалб этиш, ёш авлоднинг ижодий ва интеллектуал салоҳиятини қўллаб-қувватлаш ва руёбга чиқариш, ёшлар ўртасида соғлом турмуш тарзини шакллантириш, уларни жисмоний тарбия ва спортга кенг жалб этиш, ёшларни ижтимоий ҳимоя қилиш, ёш оилалар учун муносиб уй-жой ва ижтимоий маиший шароитларни яратиш, ёшларга оид давлат сиёсатини амалга оширишда давлат ҳокимияти ва бошқаруви органлари таълим муассасалари, ташкилотларнинг самарали фаолиятини ташкил этиш каби вазифалар белгилаб берилган[274].

Президентимиз томонидан баркамол ёшларимизни тарбиялашга бўлган эътиборни янада кучайтириш, уларни маданият, санъат, жисмоний тарбия ва спортга кенг жалб этиш, ёшларда ахборот маданиятини шакллантириш, юртимиз ёшлари ўртасида китобхонликни тарғиб қилиш, хотин-қизлар

[274]ЎзбекистонРеспубликасиПрезидентинингФармони. ЎзбекистонРеспубликасиниянадаривожлантиришбўйича Ҳаракатларстратегиясиτўғрисида / Расмийнашр / ЎзбекистонРеспубликасиАдлиявазирлиги. – Тошкент: Адолат, 2017.

бандлигини ошириш масалаларинийўзида қамраболган беш тасаббус ҳам Ҳаракатлар стратегиясида белгиланган вазифаларни ижросини амалга оширишга қаратилгандир.

Президентимиз илгари сурган беш тасаббус айнан ёшларимизни маънавий таҳдидлар ва ахборот хуружидан ҳимоя қилишнинг методологик асосини ташкил этади. Масалан ёшларни рационал тафаккур, мантиқий фикрлаш қобилиятини шакллантириш китобхонлик маданияти билан боғлиқ. Китобхонлик маданиятига эга бўлган ёшларда етук назарий билим шаклланади, тарихий хотира ва миллий ўзликнинг англаш туйғуси шаклланади. Китобхонлик маданиятига эга бўлган ёшлар ҳодиса, жараён ёки воқеликка танқидий ёндаша оладилар ва мантиқий таҳлил этиш қобилиятига эга бўладилар.

Ёшларнинг мусиқа, рассомлик, адабиёт, театр ва санъатнинг бошқа турларига қизиқишларини ошириш, истеъдодини юзага чиқариш уларда ижодий фикрлаш қобилиятини ўсишига ёрдам беради. Ижодий фикрлаш, инновацион ёндашув баркамол ёшларнинг, комил инсоннинг муҳим хислатидир.

Президентимизни мазкур йилда Олий мажлисга мурожаатида ҳам баркамол ёшларни тарбиялаш масаласига тўхталар экан, Ўзбекистонни ривожланган мамлакатга айлантиришни мақсад қилиб қўйган эканмиз, бунга фақат жадал ислоҳотлар, илм-маърифат ва инновация билан эриша оламиз деб таъкидлайди. Бунинг учун, авваламбор, ташаббускор ислоҳотчи бўлиб майдонга чиқадиган, стратегик фикр юритадиган, билимли ва малакали янги авлод кадрларини тарбиялашимиз зарур. Шунинг учун мамлакатимизда узлуксиз таълимнинг барча босқичлари, аввало боғчадан бошлаб олий ўқув юртигача – таълимнинг барча бўғинларини ислоҳ қилишзарурлигини Президентимиз алоҳида таъкидлади.

Мурожаатнамада таъкидлаганидек, жорий ўқув йилидан бошлаб, мутлақо янги профессионал таълим тизими йўлга қўйилиб, 340 та касб-ҳунармактаби, 147 таколлежва 143 татехникумташкилэтилиши, мактаб битирувчиларини олий таълим билан қамраб олиш даражасини 2020 йилда камида 25 фоизга ва келгусида 50-60 фоизга етказилиши ёшларимизни билим олишларгига, хусусан, малакали касб ҳунар ва олий маълумот олишларига катта имконият яратади. Харакатлар стратегиясининг пировард мақсади ҳам ахборотлашган жамиятда рақобатбардош малакали кадрлар ва юқори интеллектуал жиҳатга эга бўлган, фаол фуқаровий позициясига эга бўлшаг авлодни тарбиялашдир.

Хулоса қилиб айтадиган бўлсак, ёшларга оид давлат сиёсатини амалга оширишда Ҳаракатлар стратегиясидаги белгиланган вазифаларнинг бажарилиши биринчидан интеллектуал салоҳиятли авлод вояга етади; иккинчидан, маънавий таҳдид ва ахборот хуружларига бардош бера оладиган, мафккуравий иммунитети мустаҳкам ёшларни тарбияланади.

ИМИТАЦИЯ СТРАТЕГИЯСИ ОРҚАЛИ ФИРМАЛАР РАҚОБАТ УСТУНЛИГИНИ ТАЪМИНЛАШ

Ўрозалиев.Э
СамИСИ талабаси

Дунёдаги барча корхоналарнинг ривожланиш тарихига назар ташлайдиган бўлсак уларнинг ривожланишида инновацион фаолият ёки имитацион фаолият ётишини кўришимиз мумкин. Ана шу икки фаолиятга асосланган корхоналар хозирги мураккаб шиддатли рақобат муҳитида яшаб қолишлари мумкин бўлмоқда. Лекин бу унчалик хам осон иш эмас ана шу фаолиятни тўғри ташкил этиш хамма корхоналарнинг биринчи галдаги масаласидир.

Шу туфайли хам кўпчилик корхоналар имитацион стратегия орқали ўзларининг фаолиятларини ривожлантиришга ҳаракат қилишмоқдалар.

Имитация стратегиясининг моҳиятишундан иборатки, бунда янги маҳсулот ва хизмат турларини яратиш мақсадида хориждан юқори самарали илмий ишланмалар ва ишлаб чиқаришнинг техналогиг ютуқлари, литсензиялар сотиб олинади.

Имитация стратегияси ўзи нима- инновацияни жорий этишда вақтни ва молиявий ресурсларни тежаш мақсадида ва инновацион фундаментал тадқиқотлар ва инновацияни ишлаб чиқиш ва жорий этишгача давр мобайнида ишлаб чиқариш имкониятларини мустаҳкамлаб олиш учун қўлланилади. Ушбу стратегияни қўллайдиган корхоналар ташкилий техналогик жиҳатдан замонавий, бозор талабини яхши ўрганган бўлиб, бу уларнинг бозорда мустаҳкам мавқега эга бўлишини таминлаб беради.

Имитация ортиқча тадқиқот, илмий изланиш талаб этилмайдиган, аксарият холларда товар ва хизматларнинг модификациясига асосланган бўлсада, бозор муносабатларида корхоналарнинг яққол рақобат устунлигини таминлашга хизмат қилади.

Рақобатнинг инновацияларни жорий этиш стратегияси сифатида имитатситя стратегияси 1970- йилларда Израел Киртснер томонидан фанга киритилган. И.Киртснер “Рақобат ва тадбиркорлик” китобида Й.Шумпетернинг “тадбиркорлик фаолияти-етакчи новаторлар ёндашуви бўлиб, тадбиркорларга тақлид қилувчилар фаолиятидан тубдан фарқ қилади” тарифни танқидий тахлил қилди. “Тадбиркорлик биз учун наваторлар фаолияти натижасида пайдо бўлган имкониятлардан фойдаланишга киришган тақлид қилувчиларни худди наваторлар намоён қилади”[275].

Корхоналар имитация билан доимий шуғулланганликлари боис уларнинг маҳсулотлари янги деб қабул қилинади. Хорижлик экпертлар тадқиқотларига кўра 2% инновацион дастурлар янгилик ҳисобланади. Қолган барчаси-имитациядир. М. Киртснер инновация ва имитациянинг бир бирини мумтазам равишда бир-бирини тўлдириб боришини кўрсатиб берди. Яни:

[275]Карасюк Е. Неподражаемая копия. Журнал “Секрет Фирми”. №4 (139). 30.01.2006.

Инновация = ажойиб феномен, инновация +имитация = янгиликларнинг оммавий тарқалиши[276].

Юқоридаги фикрлар орқали биз имитация стратегия ўзи нима, имитациядан инновациянинг фарқи нима эканлигини билиб олдик. Бу стретегияни қўллаш орқали мавжуд давлатнинг иқтисодий ҳолатини яхшилашга қаратилган ва аҳолини бўш иш ўринлари билан таминлашга қаратилган ишларни олиб бораётган давлат-бу Хитой хисобланади. Бугунги шиддатли рақобат муҳити жўш ураётган паллада Хитой ўзининг 1.5 миллиард аҳолисини боқиш учун ана шундай ислоҳатларни амалга оширишга мажбур бўлди.

Ва бу аҳолинои қандай боқиш йўларини излай бошлади ва шу аснода имитация стратегиясидан фойдаланишни тўғри деб билди. 1.4 миллиард аҳоли истиқомад қилаётган давлатда 807.5 (2012-йил) миллион меҳнатга яроқли аҳоли бор бўлиб улардан саноатда 70 милиондан доимий банд ҳисобаланади[277].

Юқорида келтирилган сабабларни инобатга олган ҳолда Хитой ўзининг давлатидаги корхоналарга имитацион ишлаб чиқаришга руҳсат берган бу шундай амалга оширилмоқдаки буни бир сўз билан ифода этиб бўлмайди. Бу иммитация ситратегияси асосида Хитойдаги корхоналар дунёнинг бирор бир давлатида агар янги инновацион техналогия ва техникалар яратилса уларнинг имитацион вариантини Хитойда кўришимиз мумкин.

Дунёда яшаётган аҳолининг барчаси юқори даромад ололмайди ана шунинг учун хам хитойликлар имитацион стратегия орқали товар ва хизматларни такиф этишда уч хилдаги кўринишида бозорга чиқармоқдалар ва уларни рамзий маънода номлайдиган бўлсак, булар:

-қуйи, ўрта ва юқори сифатли товарлардир.

Қуйи сифатли имитацион товарлар асосан мавжуд инновацион товарларнинг нарх жиҳатидан жуда арзон нархга келтирилиши. Бизга малумки дунёдаги янги ишлаб чиқарилаётган уяли алоқа воситаларининг Хитойда ишлаб чиқарилган вариантига дуч келамиз бу бош ана шундай кўринишга ва функсия эга уяли алоқа воситаларидан фарқи унинг нархи жуда арзонлиги, лекин сифат жиҳатдан унчалик юқори эмаслиги билан сифатланади.

Қуйи сифатдаги маҳсулотлар асосан иқтисодий жиҳатдан қалоқ ва энди ривожлананиб келаётган мамлакатларга сотилади.

Ўрта сифатли имитацион товарлар нарх жиҳатидан бир мунча қулай ва сифат жиҳатидан ҳам, анчагина яхши кўрсаткичга эга бўлган товарлардир. бу турдаги товарларни асосан ривожланаётган ва ривожланган мамлакатларга мўлжалланган бўлади.

Юқори сифатли имитацион товарлар эса асосан иннивацион фаолият натижасида яратилган товарларга ўзгартириш киритилга ҳолда уларни сифат жиҳатидан ҳам янги кўринишга келтиришни назарда. Бу турдаги товарлар сифат жиҳатидан ўта юқори ва нархи хам бир мунча қиммат ҳисобланади. Юқори сифатли имитацион товарларни асосан иқтисодий жиҳатдан ривожланган мамлакатларга сотадилар.

[276]Kirzner 1. The Alert and Creative Entrepreneur: A Clari
[277]СIАжаҳонстатистиккитобидан

Умуман олиб қарайдиган бўлсак, имитация стратегияси қуйидаги тўрт гуруҳи асосида олиб бориш мумкин, булар қуйдагича:

1. Нарх бўйича устунлигига кўра. Бу турдаги стратегия янги ишлаб чиқарилган инновацияларнинг айнан ўша нусхадаги арзон вариантини ишлаб чиқаришни назарда тутади буни биз Хитой мисолида юқорида кўриб ўтдик. Инсонларнинг даромадлари уларнинг харид қобилятига тўғри пропарционаллигини инобатга оладиган бўлсак, инсонлар кам даромад олувчи давлат фуқаролари буларга Судан, Афғанистон,Яман, Нигерия каби давлат фуқароари даромадлари жуда камлиги учун ҳам улар авволо бирламчи эҳтиёжларини қондиришга ҳаракат қиладилар агарда улар бирламчи эҳтиёжларидан ортирадиган бўлсаларгина иккиламчи маҳсулотлар, яни янги техника ва технологияларни сотиб олишлари мумкиндир ана шундай ҳолатдаги истеъмол бозорини эгаллаш учун Хитой давлати ўзининг жуда арзон сифати эса унчалик қониқарли даражада бўлмаган маҳсулотларни ушбу бозорларга киргизмоқдалар. Юртимизда хам кўпчилик корхоналар ҳам нархни пасайтириб имитация стратегиясини амалга оширмоқда. Бунга мисол қилиб асли Россия федерациясининг формасевтика - косметика компонияси “Весна” томонидан ишлаб чиқарилувчи “Абсолют” совунинг айнан иммитация стратегиясини қўллаган ҳолда “Весна” компанияси сотаётагн нархга нисбаттан анча арзон нархда сотилиши ҳам бунга мисол бўла олади.

2. Маҳсулотнинг устунлиги бўйича. Инновацияларни чуқурроқ ўганилган ҳолда ва уларга малум ўзгартиришларни киритиш хисобига махсулотни имитация қилишидир бизга маълумки, дастлабки ҳисоблаш машиналари 1946 - йилда яратилган шундан сўнг 1971- йилда унинг мукамаллашган вариантини Троунг Трон Ти томонидан ўйинчоқ компютер сифатида ишлаб чиқарилиши, Стив Жобс асос солган “Аппле” компониясида уларни оммавий равишда ишлаб чиқарилиши, пўрхнинг Хитойда ихтиро қилиниши ва уни мукамаллаштириб Алфред Нобел динамидни ихтиро қилиши, Адидас фирмасининг асосчи Ади Даслер томонидан илк спорт поябзаллари 1920- йилда ишлаб чиқарилиши ва спорт поябзалларининг таккомиллашиб, такомиллашиб ҳозирги кунга келишига сабабчи бўлди.

3. Бозор позицияси устунлигига бўйича. Бу имитация стратегияси бозордаги позицияни мустаҳкамлашга хам қўланилади. Бунда асосий этибор товар нусхасининг афзаллик жиҳаталрига эмас, балки имитатор корхонанинг рақобат устунлигига қаратилади.

Аксар корхоналар янги турдаги товарлани ишлаб чиқарадилар. Лекин уларга тушадиган даромад имитатор корхога тушадиган даромаддан анчагина фарқ қилади. Чунки имитатор корхона рақобат муҳитида синмаслик учун ва ўзининг кўп йиллик фаолияти натижасида инновацион маҳсулот нусхасини оммавий ишлаб чиқа олиши, молиявий жиҳатдан анча катта кучга эга эканлиги, компония ўзининг ишлаб чиқарган махсулот нусхасини силжитишда қудратли кучга эга эканлиги билан фарқ қилади. Мана шундай компания ва корпорацияларга “Самсунг”, “Аппле”, ”Генерал моторс”, “Ленова” каби компония ва корпорацияларни мисол қилишимиз мумкин.

4. Рақобат хатарининг пасайиши бўйича. Юқорида кўриб ўтилган имитация стратегиялари бозор нишасини ўзгартиришга қаратилган ҳужумкор “хужумкор” хусусиятга эга бўлиб, бир вақтнинг ўзида химоя мақсадларида хам қўлланилади. Имитация стратегияси инноватор томонидан тармоққа киришдаги тўсиқлар орқали химоялаш хусусиятига эга[278].

Юртимизда хам имитация стратегиясини амалга ошириш бўйича кўплаб ишлар амлга оширилмоқда. Президентимиз Шавкат Мирзиёевнинг 2016-йил 26-декабрдаги “2017-2019йилларда тайёр маҳсулот турлари, бутловчи буюмлар ва материаллар ишлаб чиқаришни маҳаллийлаштиришнинг истиқболли лойиҳаларини амалга оширишни давом эттириш чора тадбирлари тўғрисида”ги қарори юзасида юртимизда шу вақт оралиқда улкан ишлар амалга оширилди ва оширилмоқда.

Хулоса ўрнида шуни айтишимиз мумкинки, имитация стратегияси асосида дунёнинг деярли барча, катта-кичик фирма ва корпорациялар бирдек фойдаланиб келмоқдалар. Уларнинг қайдаражада фойдаланиб келишаётганликларини юқорида Хитой мисолида ва айрим фирма ва корпорациялар мисолида батафсил батафсил кўриб ўтдик. Ва шу нарсани ҳам ойдинлашиб қолдики баъзи фирма ва компаниялар томонидан яратилган инновациялардан олинадиган даромадга қараганда имитатор корхоналар томонидан олинадиган даромадлар юқорилигини кўришимиз мумкин. Буларнинг барчаси имитатия стратегиясининг қандай олиб борилаётганлигига бевосита боғлиқдир.

ТЕМУРИЙЛАР ДАВРИДА ХАЛҚАРО ДИПЛОМАТИК АЛОҚАЛАРНИНГ ХУСУСИЯТЛАРИ

Ярбеков Ҳ.,
Жаҳон иқтисодиёти ва
дипломатия университети талабаси

Сал кам уч мингйиллик давлатчилик тарихига эга бўлган ўлкамизда халқаро дипломатик алоқаларда ўзига хос анъаналар шаклланган. Айниқса Марказий Осиёнинг энг шонли тарихи бўлмиш темурийлар даврида халқаро дипломатик алоқалар алоҳида аҳамият касб этади.

Соҳибқирон Амир Темур ва унинг ворислари, яъни, темурийлар даврида халқародипломатик алоқалар ривожига яхши шарт-шароит яратилади. Буюк бир империяга асос солган Амир Темур бошқа давлатлар билан дипломатик алоқалар соҳасида билимдон сиёсатчи сифатида фаолият олиб боради.

Соҳибқироннинг дипломатик алоқалардаги хусусият қуйидаги жиҳатлар билан белгиланади:

Аввало Амир Темур бошқа мамлакатлар билан дипломатик алоқаларни олиб боришда моҳир таржимонлардан ташқари ўз замонасининг илғор кишилари, олимлардан кенг фойдаланган. Масалан Испанияга Хўжа Муҳаммад

[278]Lieberman M. B, Asaba S. why do firms imitate each other? Academy of managent review. №31 (2), 2006. P. 366-385.

қози ал-Кешийни, Миср султони ҳузурига яна бир илғор зиёли - Мавлони Абдуллоҳ Кешийни элчи қилиб жўнатади. Бундай шахслардан иборат дипломатик миссия албатта ўз олдига кўйилган вазифаларни тўлиқ бажаришга ҳаракат қилганлар.

Иккинчидан Соҳибқирон Амир Темур Ватанимиз билан Европани боғлайдиган элчилик алоқаларига асос солади[279]. Англия, Франция, Испания, Генуя, Византия каби давлат ҳукмдорлари Европанинг халаскори сифатида Амир Темур билан дипломатик алоқаларни ўрнатишга ҳаракат қилганлар. Кастилия ва Леон қироли Дон Энрико III 1402 йилда Амир Темур Туркияда эканлигида ўзининг биринчи элчиларини жўнатади. Соҳибқиронбу элчиларга ҳурмат кўзи билан қарайди ва улар ўз ватанига қайтаётганларида икки давлат ўртасида дўстона алоқаларни мустаҳкамлаш мақсадида ўз салтанат номидан юқорида таъкидланганидек, Хўжа Муҳаммад қози ал-КешийниЭнрико III саройига қўшиб жўнатади.Амир Темур билан Европа давлатлари қироллари ўртасидаги дипломатик ёзишмалари, хусусан, унинг Франция қироли Карл VI га юборган мактублари, Франция қироли Карл VI нинг ва Англия қироли Генрих IV нинг Амир Темурга йўллаган хатлари, темуриу шаҳзодаларнинг Европа давлатлари қиролларига хатларининг айримлари ҳанузгача Франция, Англия, Италия каби давлатлар кутубхоналарида сақланмоқда.

Учинчидан, темурийлар давридаги халқаро дипломатик муносабатлари натижасида элчилар томонидан мукаммал асарлар яратилади. Масалан, 1403 йилда Анқарада Боязиднинг мағлуб этилишидан сўнг Энрико III Амир Темур салтанатига ўзининг иккинчи элчилар гуруҳини жўнатади. Бу элчиларга

Руи Гонсалес Де Клавихо бошчилик қилади. У ўзининг элчилик саёҳатидаги кўрган-кечирганларини кундалик тариқасида ёзиб боради ва “Самарқандга - Амир Темур саройига саёҳат кундалиги (1403-1406)” асари юзага келади.

1442-1444 йилларда Шоҳруҳ Мирзо томонидан Абдураззоқ Самарқандий бошчилигида элчилар Ҳиндистонга сафар қиладилар. Бу элчилик самараси сифатида Абдураззоқ Самарқандийнинг “Матлаус саъдайн ва мажмаул баҳрайн” номли асари яратилади[280].Марказий Осиё ҳукмдорларининг дипломатик алоқалари натижасида ёзилган яна кўплаб асарларин санаб ўтиш мумкин.

Бу асарларнинг тарихий аҳамияти жуда бой тарихий фактлар баён этилиши билан изоҳланади. Масалан, Абдураззоқ Самарқандийнинг “Матлаус саъдайн ва мажмаул баҳрайн” номли асари Ҳиндистоннинг XV аср тарихига оид бой тарихий материалларни ўз ичига олган бўлиб, шарқшунослар орасида қимматли манба сифатида қадрланади.

Руи Гонсалес Де Клавихонинг “Самарқандга - Амир Темур саройига саёҳат кундалиги (1403-1406)” асари ҳам Европада жуда машҳур асарлар қаторига киради[281]. Руи Гонсалес Де КлавихоСамарқандда ўз кўзи билан

[279]Гонсалес, Руи Де Клавихо Самарқандга - Амир Темур саройига саёҳат кундалиги(1403-1406) -Т.:”Ozbekiston”,2010.-7 бет

[280]Абдураззоқ Самарқандий “Матлаус саъдайн ва мажмаул баҳрайн”— Т.: «0zbekiston», 2008. Ж. II, Қ. 1: 1405— 1429 йил воқеалари. — 632 б.

[281]Гонсалес, Руи Де Клавихо Самарқандга - Амир Темур саройига саёҳат кундалиги(1403-1406)

кўрган-кечирганвоқеа ва ҳодисаларни ёзганлиги учун тарихчилар орасида қимматли манба сифатида эътироф этилади. Клавихо Самарқандда Темур саройининг ҳашаматлари ва улуғворлиги, тўй-томошалар, урф-одат ва расм-русумлар ҳақида, ўзидан ташқари Хитой ва бошқа давлат элчиларининг қабул маросимлари, салтанатдаги иқтисодий мўл-кўлчилик ва фаравонликларни моҳирона тасвирлаб беради. Клавихонинг мазкур асари XVI асрдан бошлаб бир неча марта Европа халқлари тилларига таржима қилиниб нашр эттирилади. Клавихонинг ўзи Ватанида шу даражада машҳур бўладики, Мадриднинг марказий кўчаларидан бирига унинг номи берилади ва ҳозирда ҳам шу куча мавжуд. Тарихда машҳур элчилар куп ўтган, аммо ҳаммаси ҳам Клавихо даражасида ҳурматга сазавор бўлмаган. Бу Амир Темур ва темурийлар салтанатига Европа халқлари чуқур ҳурматидан яна бир далолатдир.

Хулоса қилмиб айтадиган бўлсак, Марказий Осиё тарихида, хусусан, Амир Темур ва темурийлар даврида халқаро дипломатик алоқаларда ўзига хос анъана шаклланган. Манбаларда Соҳибқироннинг ҳамда темурий шаҳзодаларнинг дипломатик муносабатларда шарқона этикет қоидаларига риоя қилганликлари, дўстона ва самимий муносабатлар асосий тамойил бўлганлиги таъкидланади. Халқаро дипломатик алоқалардаги бу анъаналар Марказий Осиёда ҳукм сурган давлатларда муносиб давом эттирилади.

РАҚАМЛИ ИҚТИСОДИЁТНИНГ ХУСУСИЯТЛАРИ

Асилов Р.
СамИСИ талабаси

Барқарор ижтимой тараққиёт ва иқтисодий юксалиш рақамли иқтисодиётни талаб этади. Шу боис Президентимиз Шавкат Мирзиёев 2020-йил 24-январда Олий Мажлисга Мурожаатномасида жорий йилни “Илм-маърифат ва рақамли иқтисодиётни ривожлантириш йили” деб этироф этар экан, банк-молия тизимида рақамли иқтисодиётни хусусиятларига оид бир қанча долзарб вазифаларни кўрсатиб ўтди. Хусусан, Ўзбекистон Республикаси халқ хўжалиги соҳаларни жадал ривожлантириш, замонавий ахборот технологияларидан кенг кўламда фойдаланиш, ижтимоий-иқтисодий ислоҳотларни босқичма-босқич самарали тарзда амалга оширишда банк-молия тизими муҳим ўрин тутади.

Рақамли иқтисодиёт барча соҳаларда бўлгани каби банк-молия тизимида ҳам чуқур ўзгартиришларни талаб этмоқда. Мурожаатномада таъкидлаганидек, “... банк тизими рақамли технологияларни қўллаш, янги банк маҳсулотларини жорий этиш ва дастурий таъминотлар бўйича замон талабидан 10-15 йил орқада қолмоқда”[282].

Аввало, рақамли иқтисодиётнинг моҳияти нимадан иборат? Рақамли иқтисодиёт ─бу онлайин хизматлар кўрсатиш, электрон тўловлар амалга

-Т.:”Ozbekiston”,2010.-264 бет

[282]Президентимиз Ш. Мирзиёевнинг Олий Мажлисга Мурожаатномасида сўзлаган нутқи , 2020 йил 24-январь

ошириш, интернет савдо ва бошқа турдаги соҳаларни рақамли компьютер технологиялари асосида амалга оширилиши билан боғланган фаолиятидир. Банк соҳаси ҳам мижозлар билан бўладиган муносабатларда қулайлик учун рақамли иқтисодиётга ўта бошлайди. Рақамли иқтисодиёт аҳолининг турли норозиликларини олдини олиш, банк ҳодимлари ишини енгиллаштириш, мамлакат аҳолисини мултимедиа дастурлар билан ишлаш қобилятини оширади. Рақамли иқтисодиёт шароитида янги ихтисосликлар ва бўш иш ўринлари вужудга кела бошлайди. Ҳозирги даврга келиб бундай ихтисосликларда ишлашучун малакали кадрлар етишмайди. Аньанавий тарзда ишлайдиган мутахассислар рақамли иқтисодиёт шароитида яхши самара бермайди. “Ҳозирги вақтда давлат ва ҳокимият идораларида кўп ҳолларда кадрлар салоҳиятидан фойдаланиш, уларнинг вазифа ва ваколатлари тақсимоти оқилона ва самарали йўлга қўйилмагани сезилмоқда. Энг ёмони, бу ҳолат ишимизга ҳалақит бермоқда. Бир идорани қарасангиз, юзлаб одам номига ишлаб ўтирибди. Бошқа идорани қарасангиз, иш кўп, вазифа кўп, лекин ишлайдиган одам, кадр етишмайди”, - дейди Президентимиз[283]. Бунинг боиси, кадрларнинг малакаси ва салоҳияти етарли эмаслигидадир. Агар мамлакатда ҳар томонлама етук, рақобатбардош кадрлар ишласагина, рақамли иқтисодиётга ўтиш осонлашади ва тезлашади.

Истеъмолчига сифатли, замонавий ва қулай “Рақамли” банк хизматларини тақдим этиш бугунги кунда барча банклар олдига қўйилган энг асосий вазифалардан биридир. Молия муассасаларида масофадан хизмат кўрсатиш сифати тобора ошиб бормоқда. Банкларнинг интернет тармоғидаги расмий сайтлари узлуксиз хизмат кўрсатмоқда. Мижозлар электрон сайт орқали банк тўғрисидаги тўлиқ маълумот, жумладан: кредит турлари ва шартлари, банк хизматлари тарифлари, тарихи, банк тўғрисидаги статистик маълумотларни олишлари мумкин. Бу ўзгаришлар бевосита рақамли иқтисодиётда ўз аксини топади.

Банк тизимининг қайси соҳалари ўз мижозлари ишончини қозонмаяпти деган саволлар туғилиши табиий. Бугунги кунда банк соҳасида керагидан ортиқ қоғозбозлик авж олган. Худди шу хато ва камчиликларни бартараф этиш учун мамлакатимиз рақамли иқтисодиёт йўналишини танлади.

Рақамли иқтисодиёт билан банк тизимини чамбарчас боғлаш орқали онлайн-банкинг, микрокредит (онлайн кредит), микроқарзларни ҳеч қандай қоғозбозликларсиз амалга ошириш имконияти пайдо бўлади. Бундан ташқари, кредит буюртмаларини тезкор қабул қилиш, тижорат банклари томонидан микроқарзлар ажратилишини тезда йўлга қўйилишида рақамли иқтисодиётнинг ўрни беқиёс. Рақамли иқтисодиёт компютер технологиялари орқали амалга оширилади.

Мамлакатда “Электрон ҳукумат”ни жорий этишнинг ҳуқуқий асосларини яратиш учун Президент қарорига мувофиқ бир қатор қонунлар ишлаб чиқилди. Электрон ҳукуматда амалга оширилаётган барча пул-кредит муносабатлари,

[283]Шавкат Мирзиёев. Олий Мажлис палаталарининг қўшма мажлисидги нутқи.

тижорат хамкорликлар, ташқи алоқалар ва шунга ўхшаш соҳалар ягона бир марказлашган хукумат орқали назорат қилинади. Бу билан мамлакатда ортиқча сарф-харажатларсиз, шаффофлик асосида аҳолини назорат қилишни йўлга қўяди. Электрон ҳукумат – барча ҳам “ички”, ҳам “ташқи” алоқалар ва жараёнлар, тегишли ахборот-коммуникация технологиялари билан қувватланиб ва таъминланиб турадиган ҳукумат. Ўзбекистонда ҳамривожланган давлатлар қатори электрон ҳукуматтизими жорий этилмоқда.

“Электрон ҳукумат” ва “Рақамли иқтисодиёт” тизимини самарали ташкил қилиш ва уларни тўғри йўлга қўйиш юзасидан лойиҳалар ишлаб чиқилган. Мазкур лойиҳа Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2019-йил 10- январдаги № ПФ-5624-сонли фармонига асосан ташкил этилган. Мазкур лойихани амалга ошириш маркази мавжуд бўлиб,бу марказнинг вазифалари тадқиқотлар ўтказиш ва иқтисодиёт тармоқларини ахборотлаштириш бўйича таклифлар ишлаб чиқиш, амалга оширилиш ҳолатини мониторинг қилиш, ахборот-телекоммуникация технологияларини жорий этишнинг ягона технологик сиёсатини таъминлаш каби устувор йўналишларни ўз олдига мақсад қилиб қўйди.

Банк соҳасидаги ислоҳотларнинг мақсади – тижорат банкларини мижозлар учун қулайликлар яратишдан иборат. Давлат банкларида замонавий ахборот технологияларини қўллаш, хорижий институтларнинг малакали мутаҳассисларини жалб этиш, шу йил 1- июлга қадар “кредит тарихи” ахборот тизимини тўлиқ ишга тушириш бўйича вазифалар белгиланган. Бу ислоҳотларнинг натижасида аҳолида банк тизимига нисбатан ишончни шакллантириш ва банклар фаолиятига четдан аралашишга чек қўйилади.

Муҳтасар қилиб айтганда, Ўзбекистон ҳам яқин келажакда ўз олдига қўйган мақсадларида самарали ва жаҳон андозаларига мос тарзда ривожланиб боради. Ҳозирги кунда “Рақамли иқтисодиёт” тушунчасини кенг оммага тарғиб этиш ҳамда халқ хўжалигига кенг тадбиқ этиш ҳам долзарб вазифалардан биридир. Ҳанузгача аньанавий қарашлар билан иш олиб бораётган ходимлар ва мижозлар ўртасида тушунтириш ишларини олиб бориш керак. Аввало, фуқаролар бундан яхши хабар топган бўлса, ҳеч кандай қийинчиликсиз янги иқтисодиётга қадам қўйилади. Шундагина мамлакат ривожланиши тез фурсатларда олдинги ўринларга кўтарилиб олади. Зеро, рақамли иқтисодиёт ҳозирги давр талабидир. Айнан рақамли иқтисодиёт орқали иқтисодий ва ижтимой ривожланишга, фуқаролар турмуш тарзининг фаровонлигига эришиши мумкин.

Фойдаланилган адабиётлар:

1. “Концептуальное проектирование Электронного правительства”
2. “Кичик бизнес субъектларини инвеститциялаш ва кредитлаш” фани. 86-90 бет
3. Интернет сайтлари.
4. Президент мурожатномаси, 2020-йил 24-январь

МУНДАРИЖА

М.Э. Пўлатов Миллий маънавий мерос – баркамол авлод тарбиясининг асоси 3
М. Н. Абдуллаева Человеческий капитал как основа развития общества 4
Б.О.Тўраев Таълим жараёнида мантиқий тафаккурнинг ўрни 9
Г. Т. Маҳмудова Ўзбекистонда таълим парадигмаси фалсафа контекстида 12
Ш.С. Кушаков Нормы научной рациональности в творчестве мыслителей Центральной Азии 17
С.Каримов Марказий Осиё мутафаккирларининг илмий-маънавий меросида таълим-тарбия масалалари 19
Ш.С. Кушаков Детерминизм как эвристический принцип философии ибн Халдуна 32
Г. Т.Маҳмудова Ўзбек авестологиясига кириш тадқиқотлари 35
Ш. С. Кушаков Когнитивный тренд экспликаций цифровой экономики в зеркале методологической рефлексии 39
Г.Ғ. Ғаффарова Рақамли иқтисодиётни ривожлантиришнинг фалсафий-методологик масалалари 43
Ш.С. Кушаков Теоретико-концептуальные основания методологии рефлексивной социологии 47
А.Азизқулов Глобаллашув шароитида маънавий мероснинг аҳамияти 51
О.Пардаев, Х.Саматов Низомулмулкнинг давлатни демократик бошқаришга оид қарашлари 53
Г.О. Жалалова Ўрта Осиё олимларининг изланишларида фанлараро ёндашув 57
Г.Ғ. Ғаффарова Трансдисциплинар ёндашувнинг фалсафий моҳияти 59
А.Р. Самадов Глобаллашув даврида китобхонлик маданиятини шакллантириш масалалари 64
Г.О. Жалалова Фанлараро ёндашувнинг инновацион ривожланишдаги ўни .. 68
M. Allayarova, M. Ziyotova Globallashuv sharoitida ta’lim – tarbiyani modernizatsiyalashda milliy tarbiyaning o‘rni 70
А.Азизқулов, А.Алимов Ҳусайн Воиз Кошифийнинг тасаввуфга оид қарашларида рационаллик тамойили 72
X.X.Berdiyev Talaba yoshlar tarbiyasida “devoni hikmat” asarining o‘rni 75
Ф. Н.Усмонов Глобаллашув шароитида масофавий таълимни модернизациялаш зарурати 77
Ў. Тўхтамишев, Ш. Абдурашидов Амир Темур давлати ва унинг бошқарув аппарати..... 81
Х.Х.Бердиев Таълим сифатини оширишда қомусий –лексикографик манбаларнинг ўрни ва аҳамияти 88
С.Х. Суюнов, К.Б.Суюнова Муҳаммад ибн Мусо ал-Хоразмийнинг жаҳон цивилизациясига қўшган ҳиссаси 91
Ў. Тўхтамишев, Ш. Абдирашидов Фалакиёт султони 95
А.Азизқулов, И.Абдурахмонов Миллий маънавий меросни ёшлар онгига сингдиришда ижтимоий гуманитар фанларнинг ўрни 98

Ў. Тўхтамишев, Ш.Абдирашидов, А.Алимов Хонликлар ҳудудида ҳарбий санъат 100
Х. Саматов Абу Ҳомид Ғаззолий таълимотида хилват, узлат ва анжуман тасаввуфий категорияларининг фалсафий таҳлили 107
К.Ғаниев, О.Тургунбаев Юксак маънавият соҳиби ал-Хоразмий илмий ва маънавий меросининг ёш авлод тарбиясидаги ўрни 116
Ў. Тўхтамишев, Ш. Абдирашидов А. Алимов Амир Тему рва темурийларнинг молия-пул сиёсати 120
А.Н.Махмудова Алишер Навоийнинг “Хамса” достонида баркамол авлод ғоясининг ривожлантириши 128
С.Назаров Бағрикенглик, олижаноблик ва умуминсоний қадриятларга содиқликнинг ёрқин ифодаси 133
Ж. А.Очилов Техноген цивилизацияда тарихий мероснинг ўрни ва аҳамияти 136
А.Азизқулов, И.Абдурахмонов Ёшларни миллий юксалиш ғоясини амалга оширишда ахборот маданиятини ўрни 139
С.Назаров Инсонпарварлик ва бағрикенгликнинг ёрқин намунаси 141
И.Б.Маттиев, Ҳ.Б.Маттиева Глобаллашув шароитида таълим-тарбияни модернизациялаштиришда педагоглар ўрни 145
Х. Саматов Нақшбандия тариқатининг халқпарварлик ғоялари ва унинг халқ билан мулоқот қилишдаги аҳамияти 149
С.А. Абдивоҳидов Жадид маърифатпарварлари инсон ақлини юксалиб боришида илм-фаннинг аҳамияти ҳақида 162
Л.Х.Бектурсынова Педагогик фасилитация воситасида талабаларнинг ўқув-билиш фаолиятини такомиллаштириш 167
С.А. Абдивоҳидов Мактаб – маориф ривожи ва тарғиботида жадид мутафаккирларининг жасорати 170
А.Тойиров, М.Алимов Соҳибқирон Амир Темур –тарих кўзгусида 179
А.Р. Самадов, Г.Ш. Пирназарова Ўқувчи шахсида эстетик идеални шакллантиришнинг педагогик муаммолари ва унга инновацион ёндашув 183
Ш.Х. Кенжаев Ёшларда комил инсон фазилатларини шакллан-тиришда миллий маънавиятнинг ўрни 186
Sh.A.Agzamov O`zbekistonda milliy turizmni rivojlanish bosqichlari va uni ma`muriy-hududiy bo`linmalari 189
С.С.Тухтаев Ёшларни тарбиялашда маҳаллани ўрни ва роли 194
Ш.Ўрозов Ёшларни тарбиялашнинг ижтимоий-психологик омиллари 196
У. Мавлянов Глобаллашув шароитида тил ва маданият алоқадорлиги 199
Ш.З. Ўрозов, С. Аликулов Сиёсий маданият ва унинг ижтимоий фаолликни кучайтиришдаги аҳамияти 202
У. Мавлянов Маънавият али сафий талқинида 204
Б. Н.Туробов Ибн Синонинг илмий фалсафаси тавсифи Е.Э. Бертельс талқинида 206
Ш.Ўрозов Сиёсий-ҳуқуқий етуклик ва ғоявий курашчанлик 210
Н. К.Чориев Шарқ уйғониш даври фалсафаси ва Ғиёсиддин Жамшид Кошийнинг илмий фаолияти [XIV-XVIII асрлар] 213

Қ.А.Нурбоев С.А.Нурбоев Ёшлар фаоллигини оширишнинг муаммолари ҳақида фикр-мулоҳаза 219
N. A.Saidqulov Islom falsafasida ta'lim-tarbiya masalalari va uning globallashuv davridagi zarurati 221
А. Юлдошев Абу Али Ибн Сино комил инсон тарбияси ҳақидаги фикирлари 225
М.Юсупов Глобаллашув даврида тиббий ходимлар ахлоқий маданиятнинг хусусиятлари 228
Л. С.Азизова, Н. Э.Тоғаев Ёшларни миллатпарварлик руҳида тарбиялашда аждодлар илмий-маънавий меросининг тутган ўрни 231
А.Алимов Ҳусайн Воиз Кошифий ахлоқ фалсафаснинг баркамол авлодни тарбиялашдаги аҳамияти 233
Р.Ж.Пирхолова И.Ш.Файзуллаев Имом ал-Бухорийнинг "ал-Жомеъ ас-саҳиҳ" ва "ал-Адаб ал-муфрад" асарларида илм ва одоб-ахлоқ масалалари 237
У. Муртазаев Сущность и значение религии ислам в деле воспитания и сохранении лучших нравственных качеств человека 242
С.Рўзимуродов Глобаллашув шароитида ёшларни баркамол қилиб тарбиялашда ва миллий қадриятларни сингдиришда оиланинг роли 245
С.Рўзимуродов М.Юсупов Маънавий таҳдидларга қарши курашда оила масъулияти 247
С.Ахмедов З.Холиков Б.Абдиназаров Ж.Мустафаев Ёшларнинг – ғоявий-мафкуравий тарбиялашнинг ижтимоий жиҳатлари 250
Н.Б.Музаффаров Форобий ва ибн Сино таълимотида таълим – тарбия ва комил инсон масалалари..... 253
Х.Я.Мулладжанова Становление города Коканда как центра капиталистической деятельности в серединеи конца х1хв. 256
Н.Б.Музаффаров Мовароуннаҳр ижтимоий –сиёсий мафкурасида шайх Худойдоди Валининг таъсири 258
Ж.Мустафаев Д.Мустафаева Юсуф Хос Хожибнинг "Қутадғу билиг" асарида бошқарув маҳорати масалалари 262
Х.Я.Мулладжанова Особенности планировочной структуры Намангана и Андижана в начале XX в. 265
Ж.Мустафаев, И.Мустафаева Ахборот хавфсизлиги ва мафкуравий таҳдидларга қарши курашишда оммавий ахборот воситаларининг ўрни 267
А. М.Bagirov Lexical meaning of the word 269
Ф.Н.Ташев Ҳозирги замон глобаллашувда хизматлар бозори соҳасининг инновацион иқтисодиёт гуруҳи хусусиятлари 272
Н.Қ.Ҳаққулов Маърифатпарвар Сиддиқий-Ажзийнинг толерантлик борасидаги қарашлари 273
Ж.Мустафаев Т.Мустафаев, Н.Рузматова Юсуф Хос Ҳожибнинг жаҳон маънавияти ҳаётида тутган ўрни 276
У.Муртазаев Роль и значение национальной идеи и идеологии в эпоху глобализации 278
Л.Р.Усмонова Замонавий мусаввирларнинг ижодида Марказий Осиё миниатюра санъати меросининг ўрни 281

Г.В.Маркова Активность граждан – основной фактор гражданского общества 284
S. Ikromova, N. Saidova Chet tilini o‘rgatishda davlat siyosati va chet tilini o‘rgatish usullari 287
С. Абдурахмонова Глобаллашув даврида миллий мусиқий маданиятнинг хусусиятлари 291
Н. Тўғизов, С.Абдурахмонова Ёшларга оид давлат сиёсатини амалга оширишда ҳаракатлар стратегиясининг аҳамияти 293
Э. Ўрозалиев Имитация стратегияси орқали фирмалар рақобат устунлигини таъминлаш 295
Ҳ.Ярбеков Темурийлар даврида халқаро дипломатик алоқаларнинг хусусиятлари 298
Р.Асилов Рақамли иқтисодиётнинг хусусиятлари 300

«ҲОЗИРГИ ГЛОБАЛЛАШУВ ШАРОИТИДА МАЪНАВИЙ МЕРОСНИНГ ЎРНИ, РОЛИ ВА АҲАМИЯТИ»

мавзусидаги республика илмий-амалий анжуман

МАТЕРИАЛЛАРИ

(2020 йил. 20 май)

Гувоҳнома: №10-3512

2020 йил 20 май босишга рухсат этилди:
Офсет босма қоғози. Қоғоз бичими $60\times84_{1/16}$.
“Times” гарнитураси. Офсет босма усули.
Ҳисоб-нашриёт т.: 19. Шартли б.т. 20,4.
Адади 50 нусха. Буюртма № 25/06.

СамДЧТИ нашр-матбаа марказида чоп этилди.
Манзил: Самарқанд ш, Бўстонсарой кўчаси, 93.